Національна академія наук України
Інститут історії України НАНУ

Енциклопедичний довідник «Діячі Української революції 1917–1921 років

Зошит 1

Київ – 2022

Автори:
БАСАРА-ТИЛІЩАК Г., БОЙКО О., БУРАВЧЕНКОВ А., ВЕРСТЮК В., КОРОЛЬОВ Г.,
КУДЛАЙ О., ЛУПАНДІН О., ОСТАШКО Т., ПАВЛИШИН О., ПИРІГ Р., РУБЛЬОВ О.,
СКАЛЬСЬКИЙ В., ТИМЧЕНКО Р.

Відповідальний редактор: ВЕРСТЮК В.
Відповідальний секретар: КУДЛАЙ О.

Рецензенти:
член-кореспондент НАНУ, доктор історичних наук БОРЯК Г. В.,
доктор історичних наук РУБЛЬОВ О. С.

Енциклопедичний довідник «Діячі Української революції 1917–1921 рр.» Зошит 1. Науково-довідкове видання. К.: Інститут історії України НАН України, 2022. — 443 с.

ISBN 978-617-14-0000-9
ISBN 978-617-14-0001-6

Енциклопедичні зошити — є проміжним результатом підготовки «Енциклопедії історії Української революції 1917–1921 років». На розгляд і обговорення насамперед експертного середовища пропонується більше 240 статей, що представляють біограми громадських, військових, культурних, церковних, діячів; лідерів політичних рухів доби Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, Західно-Української Народної Республіки, а також генеральського і старшинського складу Армії УНР, Галицької армії, отаманів повстанського руху; членів українських урядів, службовців національного дипломатичного корпусу, кооператорів, учених. Представлено енциклопедичні статті про міністрів Тимчасового уряду Росії, керівників і учасників «білого» руху, російських учених, лідерів більшовицької партії Росії. Видання включає також біографії політичної, військової і дипломатичної еліти країн, які безпосередньо впливали на перебіг подій в Україні революційної доби — США, Франції; представників вищого військового командування та дипломатичного корпусу країн Четверного союзу — Німеччини, Австро-Угорщини, діячів національних рухів Польщі і Чехословаччини.

Ухвалено до друку Ученою радою Інституту історії України НАН України.

ISBN 978-617-14-0000-9
ISBN 978-617-14-0001-6

ЗМІСТ

Вступне слово

Багатолика революція

Світова війна обезлюднила публічний простір Росії. Під дією законів і приписів воєнного часу він зжався до залу засідань Державної думи. Все інше затихло, якщо не завмерло. Понад 10 млн. чоловіків одягли військові однострої, ліві опозиційні політичні партії були частково розгромлені, частково змушені працювати в підпіллі. Відповідно військова цензура завдала удару по пресі. Особливо дісталося українському руху. Україномовні видання були закриті на самому початку війни, заборонені «Просвіти», Товариству українських поступовців вдалося зберегти свій осередок в Києві лише шляхом перетворення власного клубу на госпіталь. Єдиний український часопис «Украинская жизнь» видавався в Москві російською мовою.

Вибух Лютневої революції в Петрограді різко і кардинально змінив сцену публічного життя. Падіння самодержавства відкрило клапан в переповненому терпінням і втомою суспільстві. В лічені дні Росія стала найдемократичнішою країною світу. Стихійний вибух людської енергії покрив країну тисячами демонстрацій і мітингів, зборами, з'їздами, в яких брали участь десятки мільйонів осіб. Підтримати нову революційну владу вважалося священим обов'язком найменших організованих осередків. Революція широко відкрила двері для відновлення діяльності старих політичних партій та створення нових. Демократизація держави вимагала реорганізації державного апарату, його мали заповнити нові люди, починаючи від міністрів і закінчуючи представниками земств, міських дум. Поряд з губернськими комісарами повсюдно творилися ради об'єднаних громадських організацій, які забезпечували колегіальність ухвалених рішень. Поряд з державними органами влади виникли совєти робітничих, солдатських і селянських депутатів. Демократизація армії привела до появи весною 1917 р. 50 тис. солдатських комітетів. Порахувати кількість новостворених революцією осередків складне завдання, на яке історики ще не відважилися.

На виклик революції Україна відповіла масовим національно-визвольним рухом. Національна маніфестація в Києві 19 березня 1917 р. зібрала сто тисяч демонстрантів. Всеукраїнський національний конгрес вражені

масовістю делегатів, київські журналісти назвали наіональним паломництвом. Навколо Української Центральної Ради об'єдналися представники 17 політичних партій, до її складу увійшли представники Всеукраїнських військового, селянського та робітничого з'їздів, а в губернських і повітових центрах творилися місцеві українські ради. Нема особливої потреби переконувати в тому, що революції творять маси, які приводять в політику, до нового державного апарату тисячі нових облич.

Розвиток революційних подій, зміна державних режимів, війни, які виростали з різного розуміння логіки революційного процесу, його завдань і перспектив, неможливість узгодити різні політичні візії виводять на авансцену революції все нових і нових персонажів. Одні з них зробили успішні політичні кар'єри, піднялися на якийсь час на пік публічної слави, стали добре знаними, окремі — частиною національного міту. Таких меншість. Інші, яких більшість, виконавши якісь важливі функції, стали героями окремих епізодів, а згодом загубилися в стрімкому річищі життя, зникли з пам'яті без суєти. Хтось загинув у військовому протистоянні, комусь випала доля емігранта. ще когось подальша історія записала у «воргів народу».

Відтворюючи історію революції, історики намагаються якомога повніше її залюднити, пригадати імена не лише головних діючих осіб, але й тих, хто їх оточував, підтримував, чи тих, хто їм протистояв, створити масштабну мозаїку, в якій переплелися долі і політиків, і державних та громадських діячів, військових різних рангів та армій, повстанських отаманів, журналістів, поетів, прозаїків, художників, які формували мистецький образ революції. Як велике, масштабне явище, революція вийшла далеко за межі України, в той чи інший спосіб змусила про себе говорити багатьох зарубіжних діячів, і не тільки говорити, але й брати в ній участь. Очевидно всіх не представиш у короткому вступі, але значна частина з них стали героями цієї книги, яка є прологом до створення масштабної «Енциклопедії історії Української революції 1917–1921 років». Частина з представлених постатей добре відома, частина — ні. Автори ставили перед собою завдання не тільки відтворити біографію окремої людини, а й створити загальну картину, в якій їх герої органічно поєднані, зв'язані абрисом революції, не зважаючи на те, що їх дії і погляди часами носили діметрально протилежний характер.

Довідник сформований за алфавітним принципом, а біографії написані в довільній формі, в їх центрі події революційної епохи, більшість з них супроводжуються вказівками на ширшу літературу. Оскільки це початок великої роботи, авторський колектив буде вдячний за будь-які конструктивні підказки і критику, виправлені неточності та помилки.

АВДІЄНКО (Овдієнко) Михайло Овер'янович (1892, с. Воскресенка, Олександрійський пов., Катеринославська губ. — 08.09.1937, ст. Медвежа Гора, Сандармох, Карелія) — укр. гром. і політ. діяч, один з лідерів укр. націонал-комунізму.

Народився у заможній сел. родині. Мобілізований під час І Світової війни до рос. армії, служив у Петроградському гарнізоні, де став одним з орг-торів укр. нац. руху. Очолив військ. наступ Волинського полку, що був сформований майже виключно з українців. Був одним з орг-торів укр. маніфестації у Петрограді (12.03.1917). Укр. громадою Петрограда делегований до Петроградської ради роб. і солд. депутатів. Член УЦР і Всеукр. ради військ. депутатів, Малої Ради від фракції УСДРП. Був обраний гласним Київської міської думи. В листопаді–грудні 1918 член Ревкому, який очолював повстання проти гетьмана П. Скоропадського у Києві. Разом з А. Драгомирецьким, М. Ткаченком, Ю. Мазуренком, А. Річицьким на IV з'їзді УСДРП (10–12.01.1919) був засновником УСДРП (незалежних). Був одним із засновників УКП (25.01.1920), на другому з'їзді партії обраний секретарем її ЦК. Після саморозпуску УКП на четвертому партійному з'їзді (1–4.03.1925) прийнятий до КП(б)У. Працював керівником Центр. статистичного управління (ЦСУ) УСРР, у 1924–1931 редагував друкований орган ЦСУ «Радянський статистик» (Харків). Член ВУЦВК. Заарештований у справі т. зв. «Української військової організації» (1934). 26.02.1934 «трійкою» при ДПУ УСРР засуджений до 10 років ув'язнення, працював на Беломорсько-Балтійському комбінаті НКВС. «Трійкою» НКВС Карельської АРСР від 26.08.1937 засуджений по ст. 58-11, розстріляний. Реабілітований головою Верховного суду Карельської АРСР 09.04.1966.

Тв.: Лютнева революція в Петрограді і УСДРП // Літопис революції. 1928. Ч. 1 (28). С. 226–234.

Літ.: Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Української Центральної ради. К., 1998. С. 62–63; *Головченко В. І., Веденєєв Д. В.* Авдієнко Михайло Оверкович // Енциклопедія сучасної України у 30 т. / ред. кол. І.М. Дзюба [та ін.] НАН України, НТШ; Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. К., 2003–2019.

Тетяна Осташко

АЙХГОРН Герман Готфрід Еміль фон [нім.: Hermann Gotfried Emil fon Eichhorn], (13.02.1848–30.07.1918, м. Київ) — німецький полководець, ген.-фельдмаршал, командувач німецьких військ в Україні.

На поч. квітня фельдмаршал прибув до Києва. Належав до тих німецьких воєначальників, які підтримували незалежність України, хоча б в обмеженій формі, розглядаючи її як певну противагу Росії і Польщі, як міст до Кавказу, Азії та Індії. Вважав, що існування стабільної укр. держави вигідно Німеччині, а триваючий хаос в Росії буде сприяти зміцненню України.

Публічну діяльність **Г. А.** найчастіше пов'язують з його наказом від 06.04.1918 «Про засів полів». У документі висловлювалася серйозна тривога з приводу того, що весняна сівба на Україні відбувається з великою затримкою. Через це німецька військова влада у визначених для того межах повинна енергійно наполягати на тому, щоб вся земля була засіяна там, де це можливо, у згоді з земельними комітетами, а в іншому випадку — з її власної ініціативи.

Члени УЦР дуже гостро відреагувала на втручання німецького командування у «святая святих» правлячої партії укр. есерів — зем. сферу. Фракція УПСР зажадала від уряду негайних пояснень. М. Грушевський, В. Голубович та М. Ковалевський мали з цього приводу тривалу зустріч із послом А. Муммом. Питання про наказ **Г. А.** гостро обговорювалося 13.04.1918 на вечірньому засіданні Малої Ради. В ухваленій резолюції відзначалося, що наказ є втручанням в українські справи і не повинен виконуватися. Голові уряду доручалося направити відповідні ноти протесту Берлінському і Віденському урядам.

Обстукційна позиція укр. керівництва додала німецьким представникам аргументів на користь зміни влади в Україні. Саме у ці дні з ген. П. Скоропадським вже встановили контакт підлеглі нач. штабу Оберкомандо В. Гренера — майори Г. Гассе і В. Ярош. **Г.А.** був повністю посвячений у плани підготовки усунення УЦР і приходу до влади гетьмана П. Скоропадського. Саме фельдмаршалу 26.04.1918 адресував імператор Вільгельм II телеграму: «Передайте ген. Скоропадському, що я згоден на обрання гетьмана, якщо гетьман візьме зобов'язання неухильно виконувати наші поради» .

За наполяганням ген. В. Гренера **Г. А.** 25.04.1918 підписав наказ про запровадження в Україні німецьких військ.-польових судів. Наступного дня РНМ почала обмірковувати форму реагування на грубе втручання німців у внутрішні справи України. Міністри М. Любинський, Г. Сидоренко пропонували вдатися до рішучих дій — вимагати відкликання генерала **Г. А.,** посла А. Мумма, або й виводу німецького війська. Укр. урядовці перебували в полоні ілюзій, що дії Оберкомандо можуть бути засуджені рейхстагом, що вони не відбивають позицію німецького уряду тощо. Майже весь день 27.04.1918 на засіданнях фракцій тривали гострі дискусії щодо суч. політ. моменту. Продовжилися вони в Малій Раді й наступного дня під головуванням М. Грушевського.

А тим часом Київ заполонили кілька тис. делегатів Всеукр. хліборобського конгресу, який 29.04.1918, спираючись на давньоукр. Традицію, проголосив гетьманом всієї України ген. П. Скоропадського. Напередодні відбулася його зустріч з ген. В. Гренером, за підсумками якої майбутній гетьман взяв на себе фактично продиктовані німцями зобов'язання, насамперед щодо виконання договірних умов про поставки до Центральних держав хліба і сировини.

Інспірований штабом арм. групи «Айхгорн-Київ» і погоджений з найвищою владою Німеччини держ. переворот в Україні був реалізований з німецькою пунктуальністю. Члени УЦР ніякого опору не вчинили і тихо розійшлися. Сформувавши увечері 02.05.1918 кістяк Ради Міністрів, П. Скоропадський офіційним листом повідомив про це «Його Вельможність фельдмаршала германських військ Айхгорна».

Погоджений з генералом В. Гренером, новий укр. уряд, мав реагувати на накази **Г. А.**, які свого часу викликали конфлікти з УЦР. На засіданні Ради Міністрів 09.05.1918 розглядався відомий наказ фельдмаршала про засів полів. В ухваленій постанові наголошувалося, що положення наказу про належність урожаю тим, хто засіяв весною може привести до вкрай важких наслідків, оскільки є порушенням принципу власності, покладеного в основу грамоти гетьмана, погодженої з вищим німецьким командуванням. Уряд доручив прем'єру Ф. Лизогубу вступити в переговори з послом і начальником штабу Оберкомандо про внесення коректив у відповідну частину наказу, щоб за власниками залишалося право на землю і на відшкодування орендної плати грошима чи натурою.

Інший наказ **Г. А.**, про який голову Ради Міністрів Ф. Лизогуба було повідомлено 17.05.1918, стосувався визнання німецькою військ. здобиччю зброї, спорядження і майна військ. складів в Україні. 24.05.1918 уряд розглянув це питання і погодився з тим, що вже захоплене німцями на складах у Дарниці, Гомелі, Конотопі, Білій Церкві належить їм і може бути вивезене. Щодо інших складів, то справа передається до Комісії по здобичі. Слід зауважити, що більше в протоколах Ради Міністрів дана комісія не згадується.

28.05.1918 на засіданні уряду мін-р суд. справ М. Чубинський доповів, що квітневий наказ **Г. А**. про введення в Україні німецьких військ.-польових судів досить вільно трактує підлеглість укр. громадян німецькій юрисдикції. Про вчинені проти них арешти і суди укр. сторона не повідомляється. Це ж стосується й австро-угорських військ. Рада Міністрів постановила увійти щодо цих питань у зносини з німецьким і австрійським командуванням для вироблення єдиного і узгодженого способу дій, участі укр. прокуратури у нагляді за справами тощо. Міністрам М. Чубинському і Д. Дорошенку доручалося підготувати ноту з викладом побажань до німецького і австрійського командування.

На час призначення **Г. А.** на посаду Німеччина і Австро-Угорщина розподілили територію України на зони військ. присутності кожної з сторін. Однак, не дивлячись на наполягання імператора Вільгельма II, спільне військ. командування так й не було створено. Штаб **Г. А.** в Києві, маючи необмежений вплив на гетьманський уряд, пильно стежив за тим, щоб австро-угорські союзники не отримали якихось преференцій у справі прод. поставок. Тим більше, що окупувавши півд. зернові райони України, вони вдалися до широких реквізицій хліба і сировини.

Німецьке командування надавало великого значення організованому збиранню врожаю. **Г. А**. надіслав Ф. Лизогубу листа, у якому вказав на зволіканні «у здійсненні урядом необхідних заходів по забезпеченню своєчасного збирання хліба та проведенні інших сільськогосп. робіт» і наполягав на швидшому здійсненню відповідних заходів. 04.07.1918 лист був розглянутий на засіданні уряду. Міністри визнали, що таке звернення обумовлене недостатньою обізнаністю німецького командування у цій справі. Рада Міністрів 21.06.1918 вже розглянула відповідні з-нпроекти, які будуть незабаром затверджені. Про це прем'єр-міністр мав проінформувати фельдмаршала.

На поч. червня лідери хліборобсько-дем. партії умовляли колег з соц. партій орг-вати делегацію до **Г. А.** і довести, що нинішній кадетсько-октябристський уряд веде політику обрусіння, є шкідливим як укр., так й німецьким інтересам. Намагання отримати аудієнцію саме у фельдмаршала була викликана безрезультатними попередніми відвідинами нач. штабу Оберкомандо. Але **Г. А.** ухилився від зустрічі з посланцями українських партій і адресував їх до того ж В. Гренера.

У спогадах П. Скоропадський наголошує, що від самого поч. для нього особливою турботою було встановлення певних відносин як з німецькими дипломатами, так й Оберкомандо. Він влаштував офіційний прийом **Г. А.** у гетьманській резиденції. Через кілька днів німецький штаб дав обід на честь П. Скоропадського. Про фельдмаршала він писав: «Айхгорн був поважний старик у повному розумінні цього слова, розумний, дуже освічений, з широким кругозором, доброзичливий, не даром він був онуком філософа Шеллінга. У ньому зовсім не було тієї пихатості і зарозумілості, які спостерігалися, інколи, серед німецького офіцерства».

Посол Болгарії в Українській Державі І. Шишманов у щоденнику за 20.05.1918 після відвідин **Г. А.** залишив такий запис: «Високий, досить повний, веселий 70-річний дідуган, але без зморшок на добре голеному обличчі. Гарні очі вояки. Посивілі, підстрижені вуса. Живе в будинку якогось Попова. Розкішна, але важка приймальна зала. Все, як має бути. Тут живе справжній господар». Коли зайшла мова про Україну, **Г. А.** наголосив, якщо Україна втримається, а анархія в Росії продовжиться, то рос. буржуазія пристосується до нових умов задля свого інтересу. Він

запевнив, що хоче, щоб Україна збереглася і погодився з І. Шишмановим, що німці зацікавлені зберегти Україну як житницю і шлях до Персії та Індії

Безперечно, головні турботи **Г. А.** як командувача арм. угрупування були пов'язані з завершенням військ. дій проти більшовиків на сх. кордонах України. На поч. травня німецькі частини звільнили Донбас, зайняли Таганрог та Ростов, вийшли до Азовського моря, а також вступили в землі Війська Донського. **Г. А.** довелося долучитися до встановлення взаємовідносин з Донським отаманом ген. П. Красновим. За вказівкою фельдмаршала 08.05.1918 до отамана прибули представники німецького командування і запевнили, що подальшого просування німецьких військ не буде, а Ростов і Таганрог були зайняті за наполяганням укр. керівництва.

Завершення бойових дій, орг-ція німецької військ. адміністрації на місцях дещо знизили напружену оперативну діяльність командувача Оберкомандо. Наприкінці травня **Г. А.** на царській яхті здійснив інспекційну поїздку по Дніпру до Мозиря, відвідав німецькі гарнізони, вручив військовим залізні хрести. На поч. червня він мав намір поїхати до Одеси, але через активізацію повстанського руху в районах залізничного маршруту поїздку відклав. І тільки у сер. липня він разом з послом А. Муммом відвідав Крим, зокрема побував у Севастополі.

Від самого поч. червня **Г. А.** змушений був предметно займатися придушенням масових сел. виступів. Наймасовішим проявом антигетьманських, антиокупантських настроїв населення стало Звенигородсько-Таращанське повстання (червень–липень 1918). Майже два місяці 30-ти тисячна армія повсталих вела бої з трьома дивізіями німців та підрозділами гетьманської Держ. варти. Німецьке командування було серйозно занепокоєне розвитком подій. Посол А. Мумм доповідав МЗС Німеччини, що «події у Звенигородці більш серйозні, ніж офіційно повідомлялося». Його заступник Г. Берхем змушений був пізніше визнати: «Не дивлячись на жорстокі репресивні заходи наших військ заворушення серед сільського населення в окремих районах все ще продовжується».

Фельдмаршал **Г. А**. у кін. червня видав наказ військам, у якому зокрема відзначалося: «За всіма даними тероризують країну тільки 10–12% селян. До них за всіма повідомленнями благомислячих кіл населення приєднуються в якості агітаторів євреї, які побуджують селян до знищення озимих посівів. Ці нездорові, незадоволені і небезпечні елементи при будь-якому русі повинні знешкоджуватися і видалятися з сіл в інтересах країни і німецького авторитету» . Далі у наказі наголошувалося, що у разі відсутності підстав застосувати до заарештованих вироки німецького військ.-польового суду, їх треба передавати у відання військ. комендантів для відправки по етапу.

У кін. липня німецький військ. трибунал розглядав справу заарештованих у зв'язку з викраденням банкіра А. Доброго військ. мін-ра УНР О. Жуковського і чиновників МВС Ю. Гаєвського, П. Богацького, М. Осипова та І. Красовського. У ході слідства з'ясувалася причетність до справи колишнього гол. уряду В. Голубовича, який був заарештований і з свідка став підсудним. Німецьке командування не могло пробачити йому звернення до Берліна з вимогою відкликати **Г. А.** з України. Суд завершився у кін. липня. О. Жуковський і В. Голубович були засуджені до двох з половиною та двох років відповідно. Ін. урядовці отримали менші терміни.

А тим часом до Києва прибула група бойовиків на чолі з І. Каховською, яка, за рішенням ЦК Рос. партії лівих есерів мала здійснити терористичні акти проти фельдмаршала **Г. А.** і гетьмана П. Скоропадського. До неї входили Б. Донськой, Г. Смілянський, Є. Терлецький та ін. 30.07.1918 в обідню пору підчас повернення **Г. А.** до палацу Уварових на розі вулиці Катерининській і Липського провулку Б. Донськой кинув бомбу. Фельдмаршал і його ад'ютант були важко поранені. **Г. А.** відвезли до клініки професора С. Томашевського, де він помер увечері того ж дня.

У П. Скоропадського були небезпідставні побоювання, що убивство ген.-фельдмаршала істотно погіршить і без того складну ситуацію в Україні. Він відразу телеграфно повідомив імператора Вільгельма II про теракт і важке поранення фельдмаршала. Гетьман також звернувся з грамотою до укр. народу: «Ген.-фельдмаршал Айхгорн був щирим і переконаним нашим прихильником і другом укр. народу, і метою його було створення самостійної Укр. Держави… Єдина втіха в тяжкому горі, яке нас вразило, це те, що ганебний злочин учинений не сином України, а чужинцем, ворожим Укр. Державі і її союзникам».

01.08.1918 у Київській лютеранській кірхі св. Катерини була відслужена панахида за вбитим. 06.08.1918 покійний був похований з почестями вищого розряду на Берлінському військ.-меморіальному кладовищі Інваліденфрідхоф. На церемонії поховання Укр. Державу представляли посол у Німеччині барон Ф. Штейнгель та ген. К. Середин.

Через десять днів після теракту за вироком німецького військ. суду убивця Б. Донськой був прилюдно страчений. Заарештована пізніше І. Каховська у вересні 1918 також була засуджена до вищої міри покарання, але, оскільки такий вирок жінкам мав затверджувати кайзер, справа затягнулася і з приходом до влади Директорії вона була звільнена з Лук'янівської в'язниці.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936; Документы о разгроме германських оккупантов на Украине в 1918 году. Москва, 1942; *Baumgart W.* Deutsche Ostpolitik 1918. Vienna, Munich, 1966; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995;

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. Київ, 2002; *Залесский К.* Кто был кто в первой мировой войне. Биографический энциклопедический словарь. Москва, 2003; Айхгорн Герман фон // Енциклопедія історії України. Т. 3. Київ, 2005; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. Удвох томах. Т. 2. К., 2015; Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Фельдмаршал Герман Айхгорн: служба та смерть в Україні (квітень–липень 1918 р.) // Український історичний журнал. 2017. № 3.

Руслан Пиріг

АККЕРМАН Олександр Федорович (04.04.1871–05.11.1935 (?)) — військ. діяч.

Походив з родини військ. інженера. Закінчив Київський кадет. корпус, Михайлівське артилерійське училище. У роки І Світової війни командир артилер. бригади, інспектор артилерії 34-го армійського корпусу Півд.-Зах. фронту, ген.-майор (1915). Учасник укр-зації 34-го корпусу, користувався авторитетом у командира корпусу ген. П. Скоропадського: «прекраснейшая личность, мой инспектор артиллерии, ген. Аккерман». В УД — нач. артилерії Волинського корпусу. 24.10.1019 гетьман призначив **О. А.** нач. свого штабу. Ніяких змін до структури та функцій штабу він не вніс. Працював в умовах фактичної втрати штабом впливу на держ. політику. Займався в основному господарськими питаннями. Прем'єр-міністр С. Гербель характеризував його як людину ділову і порядну. **О. А.** залишався на посаді до відречення П. Скоропадським від влади. Був заарештований військовиками Директорії, але дістався Одеси і став на службу ЗСПР, перебував у резерві чинів. Емігрував до Болгарії, потім Королівства сербів, хорватів і словенців. Належав до монарх. орг-цій, друкувався у газеті «Возрождение». Займався літ. діяльністю, автор нарисів «История лейб-гвардии 2-й артиллерийской бригады», «Украинизация 34-го армейского корпуса». Наведені у довідковому виданні відомості про його смерть у 1935 у м. Діжон (Франція) підлягають сумніву, оскільки ін. джерела фіксують його перебування Югославії перед ІІ Світовою війною.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Гай-Нижник П.* Начальники особистого Штабу гетьмана П. Скоропадського// Військово-історичний альманах. 2010. № 2.

Руслан Пиріг

АККЕРМАН Петро Олександрович (1878–1944, Німеччина) — правник, випускник Імператорського училища правознавства, прокурор Віленського окруж. суду, статський радник.

Під час І Світової війни офіцер-кавалерист. 30.05.1918 Рада Міністрів УД схвалила кандидатуру **П. А.** на посаду дир. департаменту Держ. варти МВС. Статут новоствореної охоронної структури був затверджений у серпні 1918. До її складу входили відділи: загальні, залізничні, карно-розшукові, освідомчі, кордонні, розвідувальні. Загальна кількість службовців досягала 60 тис. **П. А.** розіслав телеграму усім проживаючим у Київській губ. колишнім офіцерам і нижчим чинам корпусу жандармів, а також чиновникам рос. департаменту поліції про необхідність прибуття до Києва для отримання відповідних призначень у столиці і губ-ях. За підтримки глави МВС І. Кістяковського сформував центр. апарат департаменту. Його заст. стали правники М. Тальберг і С. Розумовський, посади нач. відділів зайняли службовці з великим досвідом роботи в системі дорев. поліції. Комплектування місц. структур департаменту Держ. варти здійснювалося управліннями губ. старост. Його збройні загони активно залучалися разом з німецько-австрійськими військами для придушення масових сел. виступів, зокрема Звенигородсько-Таращанського. Здійснювали виявлення і арешти політ. противників гетьманської влади (С. Петлюра, М. Порш та ін.). Дії департаменту Держ. варти щодо більш. агентів у складі мирної делегації РСФРР нерідко стримувалися німецьким командування у Києві. **П. А.** постійно домагався від уряду збільшення асигнувань на утримання штатів працівників департаменту, особливо на «освідомчу» роботу. Зокрема ці видатки зросли з поч. антигетьманського повстання у листопаді 1918. За свідченнями гетьманського мін-ра внутр. справ і юстиції В. Рейнбота, дир. департаменту Дердж. варти діяв примітивно, широко використовуючи обшуки і арешти, а також відзначався «хворобливою відразою до всього українського». Укр. мову називав «собачою». Був переконаним монархістом. В. Рейнбот описує реакцію гетьмана на погрозу **П. А.** подати у відставку в разі звільнення С. Петлюри: «Ну що ж, пошукайте іншого. Мені набридло слухати скарги на його постійні антиукр. витівки аж до розспівування п’яним у ресторанах «Боже, царя храни». Однак заступництво всесильного І. Кістяковського дозволило **П. А.** зберегти посаду. Після падіння Гетьманату виїхав до Німеччини.

Літ.: Тимощук О. Оохоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). Харків, 2000; Енциклопедія історії України. У 10 т. Т. 2. Київ, 2004; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. II (1918–1919). Київ, 2004; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

АЛЕКСЄЄВ Михайло Васильович (03.11.1857, м. Вязьма, Смоленська губ. — 08.10.1918, м. Катеринодар) — рос. військ. і політ. діяч, один з керівників Білого руху.

Син солдата, який пізніше отримав чин майора. Освіту здобув у Тверській класичній гімназії, Московському піхотному юнк. училищі (1876). Брав участь в рос.-турецькій війні, нагороджений двома орденами за бої під Плевною. По закінченні Миколаївській академії Ген. штабу (1890) служив у Гол. штабі, Генштабі, водночас обіймав посаду проф. академії Генштабу по кафедрі історії рос. військ. мистецтва. Полковник (1898), ген.-майор (1904). Під час рос.-японської війни ген.-квартирмейстер 3-ї Маньчжурської армії, нагороджений багатьма орденами та золотою зброєю. Ген.-лейтенант (1908), нач. штабу Київського військ. округу (1908–1912).

На початку І Світової війни нач. штабу Півд.-Зах. фронту, відіграв керівну роль у переможній Галицькій битві, ген. від інфантерії (1914). Згодом головнокомандувач Півн.-Зах. фронту, від осені 1915 — нач. штабу Верх. головнокомандувача, фактично керував військ. операціями усієї рос. армії. На поч. 1917 був загальновизнаним військ. авторитетом Росії.

Входив до групи, що змусила зректися престолу імператора Миколу II. Тимчасовим урядом призначений Верх. головнокомандувачем. Відкрито засуджував політику уряду, намагався зупинити розвал армії. Виступав проти рад і солд. к-тів, політ. агітації в армії, за відновлення дисципліни та субординації. Звільнений з посади після виступу на офіцерському з’їзді у Ставці (21.05.1917), залишившись радником уряду. 30.08.1917 погодився знову очолити штаб при Верх. головнокомандувачі О. Керенському. Це було зроблено з метою врятувати ген. Л. Корнілова та його прихильників від розправи. Прибувши в Ставку, провів арешт ген-лів та орг-вав відправку усіх затриманих до Бихівської тюрми під охорону надійних військ. Після цього знову подав у відставку та передав посаду ген. М. Духоніну (11.09.1917).

На поч. жовтня 1917 брав участь у роботі Ради республіки (передпарламенту) і одночасно вів переговори про створення таємної підпільної військ. орг-ції на добровільних засадах. 30.11.1917 **М. А.** прибув до Новочеркаська, де продовжив створення «Алексєєвської організації». 02.12.1917 оприлюднив звернення до офіцерів із закликом «врятувати Батьківщину». Цей день вважається днем заснування Добровольчої армії. Проте, отаман О. Каледін, якому належала влада у Донській об-сті, не погодився зробити Дон базою зосередження антибільш. сил, мотивуючі тим, що козаки втомилися від війни і ненавидять стару владу.

Із прибуттям ген. Л. Корнілова **М. А.** віддав наказ про перейменування орг-ції на Добровольчу армію, в якій він виконував функції Верх.

керівника (цивільне управління, фінанси, зовнішні зв'язки), ген. Л. Корнілов — командувача армії. Разом з армією відбув 1-й та 2-й Кубанські походи, в результаті яких під владою добровольців опинилися Дон, Кубань, Півн. Кавказ. З метою створення цивільного управління на звільнених тер. затвердив Положення про Особливу нараду (18.08.1918) — урядовий орган при головнокомандувачі. Став першим її головою. Помер від запалення легенів і був урочисто похований у Катеринодарі. Згодом прах був перенесений в Сербію, похований у Белграді.

Літ.: Родзянко М.В. Крушение империи. Записки председателя Русской Государственной думы. М.: Скифы, 1992; *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооружённых Сил Юга России. М.: Астрель, 2002; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. М.: Астрель. 2003. 894 с.; *Цветков В.Ж.* Генерал Алексеев. М.: Вече, 2014. 544 с.

Олена Бойко

АЛМАЗОВ Олексій Дмитрович (06.01.1886, Херсон — 13.12.1936, Луцьк) — укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР.

Закінчив Олексіївське військ. училище у Москві (1907), однорічні курси при Михайлівському артилерійському училищі в Санкт-Петербурзі (1908) та курс електротехн. на Санкт-Петербурзькому військ. заводі (1914). Учасник I Світової війни. З грудня 1916 командир батареї 53-го окремого важкого артилерійського дивізіону, у травні–березні 1917 командир цього дивізіону. Одержав звання полк. Був нагороджений усіма орденами до Святого Володимира IV ступеня з мечами та бантом, орденом Святого Георгія IV ступеня.

Восени 1917 розпочав укр-зацію дивізіону, сформував і очолив Окрему кінно-гірську гарматну батарею у складі Гайдамацького Коша Слобідської України, згодом — у складі 1-го Запорізького кінного полку ім. К. Гордієнка. Брав участь у боях за Київ (січень 1918), на Лівобер. Україні (березень 1918), у поході полковника П. Болбочана на Крим (квітень 1918).

За часів Гетьманату перетворив батарею на Окремий кінно-гірський гарматний дивізіон, на чолі якого **О. А.** залишався до кінця визвольних змагань (у Дієвій армії УНР дивізіон називався Алмазівським). Охороняв укр. держ. кордон у районі ст. Сватове–Білокуракине–Старобільськ (1918). 1919 брав участь в успішному наступі Армії УНР із р-ну Деражні на Вапнярку, в боях за Кам'янець-Подільський, Дунаївці, Проскурів, поході на Київ, боях проти Добровольчої армії. Учасник Першого зимового походу Армії УНР. 1920 відзначився у боях на р. Дністер та Збруч, у наступі на Жмеринку, боях за Могилів, Ушицю, Дунаївці, Галич,

Проскурів та ін. міста. Підвищений до звання ген.-хорунжого Армії УНР (03.08.1921).

З Армією УНР перейшов р. Збруч у р-ні Підволочиська і був інтернований у таборі Вадовице (21.11.1920). У 1926–1930 навчався в Укр. господарській академії в Подєбрадах (Чехословаччина). У 1930-х жив у Луцьку, працював інженером-гідротехніком, брав участь в укр. громад.-політ. житті Волині. Похований у Луцьку, могила збереглася. За часів укр. незалежності над нею було споруджено пам'ятник.

Літ.: Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи і забуття 1917–1921 роки. К., 1995; *Його ж.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки 1917–1921. К., 2007; *Коваленко С.* Алмазов Олексій Дмитрович // Чорні запорожці: історія полку. 2-ге вид. К., 2015.

Олена Бойко

АНДРІАНОВ Павло Маркович (26.02.1877, м. Миколаїв — 17.12.1918, м. Київ) — військ. діяч, історик, ген.-лейтенант.

Здобув освіту у Московському військ. училищі, Академії Генштабу. Викладач Одеського військ. училища. Учасник І Світової війни: командувач полку, дивізії, корпусу, армії. Двічі Георгіївський кавалер, нагороджений Георгіївською зброєю. Ухилився від служби в гетьманській армії. 30.08.1918 П. Скоропадський призначив його Київським губ. старостою. Ген. об'їхав усі повіти, познайомився з місц. адміністрацією, зміцнив кінні сотні Держ. варти офіцерами–кавалеристами і повів енергійну боротьбу з численними грабіжницькими бандами, обходячись при цьому без допомоги німців. З недовірою ставився до січових стрільців і, навіть, хотів їх роззброїти перед переведенням до Білої Церкви. Звільнений з посади урядом С. Гербеля 18.11.1918. Після взяття столиці був убитий 17.12.1918 вояками Директорії у власній квартирі, про що повідомляла преса.

Тв.: Пётр и Полтава. СПб., 1909; Пётр на Пруте. СПб., 1911; От Немана до Рейна: война 1813 года. Борьба за освобождение Европы от ига Наполеона. СПб., 1913.

Літ.: Залесский К. Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014; Одесский листок. 1919. 1 января.

Руслан Пиріг

АНДРІЄВСЬКИЙ Віктор Ніканорович [псевд.: Ліберець], (11.11.1885, Кобеляцький пов., Полтавська губ. — 15.09.1867, Дорнштадт, Німеччина) — укр. гром.-політ. діяч, публіцист і педагог.

Закінчив природничий ф-т Київського ун-ту (1907). Був членом студентської громади. Співробітничав у часописах «Рідний край», «Сніп», «Літературно-науковий вістник». Викладав у комерційній школі на Полтавщині, місцевій укр. громаді. Обирався гласним Полтавського губернського земства. У 1917 був одним із засновників Укр. демократично-хліборобській партії, губ. комісар нар. освіти на Полтавщині (1917). Один з орг-торів Першого губ. з'їзду Рад Полтавщини (30.04.–1.05.1917). У 1918 очолював спільний к-т поступових партій і орг-цій у Полтаві. 1919 виїхав до Галичини, де керував департаментом продовольства Державного секретаріату харчових справ ЗУНР. 1920 разом з Укр. Республіканською капелою під орудою О. Кошиця виїхав до Чехословаччини. З того часу перебував в еміграції. Був одним із засновників Союзу Укр. Державності та УНП (15.05.1919, Станислав). Протягом 1920–1921 працював у культурно-просвітніх орг-ціях в таборах для інтернованих укр. вояків у Речі Посполитій Польській у Ліберці та Німецькому Яблонному. З 1922 — директор гімназії та культурно-просвітній референт укр. громади в Каліші. Пізніше викладав у середніх школах. У 1944 виїхав до Німеччини. Автор численних статей у пресі, в т. ч. про Українські національно-визвольні змагання 1917–1921.

Тв.: З минулого. У 2 т. Берлін, 1923; До характеристики українських правих партій. Берлін, 1921; М. Міхновський, 1950; Три громади. У 2 т., Львів, 1938; Дві зустрічі з С. Петлюрою: спогад // Зоря Полтавщини. Полтава, 2011. 25 травня. С. 2.

Літ.: Енциклопедія українознавства. Т. 11. Нью-Йорк–Мюнхен–Париж, 1990; *Шемет С.* До історії Української Демократичної хліборобської партії // Хліборобська України. Відень. 1920–1921. Ч. 2–5; *Пустовіт Т.* Віктор Андрієвський — видатний діяч і літописець доби Української Народної Республіки // Зоря Полтавщини. Полтава, 2016. 23 серпня. С. 3; *Його ж.* Сторінки біографії Віктора Андрієвського // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917–1920 рр.): матеріали конференції. Полтава. 1995. С. 41–49.

Тетяна Осташко

АНДРІЄВСЬКИЙ Опанас Михайлович (1878, Уманський пов., Київська губ. — 1955, м. Шпітталь-ан-дер-Драу, Австрія) — укр. держ. і політ. діяч, вчений-правник.

Після закінчення 1906 юрид. ліцею в м. Ярославль деякий час займався наук. роботою, згодом — адвокатською практикою у м. Київ, був мировим суддею. У 1917 став одним із засновників УПСС. У 1918 як член партії УПСС входив до Укр. нац.-державного союзу (Укр. нац. союзу), один з орг-торів антигетьманського повстання. З 14.11.1918 — член Директорії УНР. Наприкінці квітня 1919 разом з керівництвом УПСС

підтримав спробу держ. перевороту на чолі з отаманом В. Оскілком. Учасники заколоту вимагали призначення Є. Петрушевича тимчасовим президентом України до скликання Установчих зборів; усунення від військ. влади С. Петлюри і А. Макаренка і призначення на їх місце командуючого ген. М. Омеляновича-Павленка; створення коаліцій-ного уряду з представників УНР і ЗО УНР. Після ліквідації заколоту 4.05.1919 вийшов із складу Директорії УНР. Виступив проти арешту полковника П. Болбочана, прагнув запобігти його страті. Емігрував до Чехословаччини. Став одним із засновників Всеукр. нац. ради — об'єднання політ. сил, опозиційно налаштованих до дій Головного отамана Армії УНР С. Петлюри. Був проф. цивільного права, деканом правничого ф-ту Укр. Вільного Ун-ту (1935–1937), у 1937 виїхав до Австрії. Продовжував гром.-політ. діяльність як член Всеукр. нац. ради, Укр. Центр. к-ту та ін. У 1928–1929 разом з А. Макаренком та Ф. Швецем очолював Укр. нац. раду, яка, на думку її орг-торів, мала об'єднати наддніпрянських українців на еміграції.

Літ.: Осташко Т.С. Андрієвський Опанас Михайлович // Енциклопедія історії України: у 10 т. К., 2003. Т. 1. С. 83; *Колодій В.Й.* Забута могила // Вісті СУФА. UBSV Vereinsjournal. 1994. Листопад. № 28. С. 221–222.

Тетяна Осташко

АНДРО Дмитро Федорович (06(18).01.1870–1920 (?)) — держ. діяч, Волинський губ. староста УД.

Походив з потомственної дворянської родини. Великий землевласник (2,7 тис. десятин). Мав родові маєтки у Франції і на Волині. Обирався Рівненським гол. дворянського зібрання, почесним мировим суддею. Член партії «17 октября». Депутат І Державної думи від Волинської губ. Під час І Світової війни займався держ. поставками хліба. Учасник квітневого 1918 з'їзду хліборобів, який проголосив П. Скоропадського гетьманом всієї України. Одним з перших 04.05.1918 був призначений Волинським губ. старостою. Авторитетність, енергійність і знання місц. умов дозволили йому оперативно сформувати кадровий склад губ. управління, яке нараховувало 51 службовця. За поданням **Д. А.** були призначені пов. старости. Певні складнощі створювала невизначеність адмін. тер. губ-нії, оскільки Ковельський і Новоград-Волинський пов. планувалося передати у відання Холмського старости. Наведення «спокою і порядку» було одним з пріоритетів діяльності **Д. А**. Він приділяв значну увагу комплектуванню кінних сотень Держ. варти. Підтримував створення збройних загонів для охорони майна поміщиків (за їх кошти). Був ревним виконавцем постанов центр. влади. В губ. активно діяли ревізійні комісії з перевірки міськ. дум і земських управ, обраних у 1917 за законодавством

Тимчасового уряду. Санкціонував заміну їх складів, нерідко за рахунок членів дорев. цензових органів самоврядування. До кінця залишався вірним гетьманській владі. Орг-вав збройний опір воякам Директорії. На чолі загону з добровольців і службовців Держ. варти прорвався з Житомира до оточеного повстанцями Києва. 02.12.1918 за поданням мін-ра І. Кістяковського уряд схвалив призначення **Д. А.** в. о. заст. мін-ра внутр. справ з відкомандируванням його до штабу головнокомандуючого (О. Долгорукова) для зв'язку з МВС. В умовах падіння Гетьманату виїхав до Одеси, зайнятої військами Антанти. Подаючи себе нащадком відомого французького і рос. діяча, одеського градоначальника початку ХІХ ст. О. Андро де Ланжерона, отримав довіру французького командувача союзних військ генрала Ф. д'Ансельма, був призначений у сер. березня 1919 його помічником з цивільної частини. Ген. А. Денікін вважав **Д. А.** авантюристом и наказав представникам Добровольчої армії в Одесі «ні в які стосунки з Андро не вступати, ніяких розпоряджень його не виконувати». Увійшов до створеної французами Ради оборони і прод. Після евакуації військ Антанти з Одеси звинувачений ін. членом згаданої ради у привласненні казенних коштів. Обставини смерті не з'ясовані.

Літ.: Ел. ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Андро_Дмитро_Федорович; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; *Деникин А.* Очерки русской смуты. Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 — январь 1919. Минск, 2002; *Ярмошик І.* Становлення місцевих органів державної влади Волинської губернії в період Гетьманату (травень–грудень 1918 року) // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2004; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х томах. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

АНТОНІЙ [світське ім'я Олексій Павлович Храповицький], (17(30).03.1863, Новгородська губ., Росія — 10.08.1936, Сремське-Карловці, Югославія) — рос. церковний і гром. діяч, правосл. митрополит.

Єпископ Волинський і Житомирський (1902–1913), з 1906 архієпископ, з 1911 доктор теології, архієпископ Харківський і Охтирський (1913–1917). Після Лютневої рев-ції відомий монархічними поглядами та гострими виступами проти укр. нац. руху. На вимогу УЦР та гром. орг-цій Харкова у травні 1917 усунутий з посади та відправлений на заслання до Валаама, проте із серпня знову очолив Харківську єпархію. Брав участь у Всерос. церковному соборі як один з кандидатів на патріарший престол.

Всупереч позиції гетьмана П. Скоропадського обраний Всеукр. церковним собором митрополитом Київським і Галицьким (травень 1918). Виступав активним противником автокефалії укр. церкви. Усунутий з посади і заарештований Директорією УНР (грудень 1918). Деякий час утримувався у монастирях в Бучачі та Львові, був звільнений місією Антанти. Після захоплення Києва більшовиками **А.** оселився в Катеринодарі, обраний почесним головою Тимчасового вищого управління єпархій Півд.-Зах. Росії на тер-ріях, підконтрольних Білому руху (листопад 1919). 1920 перебував в Криму, разом з армією П. Врангеля виїхав до Константинополя, очолив закорд. рос. церковне управління, яке у лютому 1921 переїхало до м. Сремське-Карловці (Югославія). На першому Карловацькому соборі (грудень 1921) обраний головою Вищого рос. церковного управління за кордоном (з 1927 стало незалежним від Московського патріархату). Керував Руською правосл. церквою за кордоном до своєї смерті.

Літ.: Українська Центральна Рада. Док. і мат. У двох т. Т. 1. К., 1996; *Козлитин В.* Русская и украинская эмиграция в Югославии. 1919–1945. Харьков, 1996; *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). К., 1997.

Олена Бойко

АНТОНОВИЧ Дмитро Володимирович [псевд.: Муха, Войнаровський, Северин Войналович, Шельменко, Подорожний, Скриптор], (02.11.1877, м. Київ — 12.10.1945, м. Прага, Чехословаччина) — укр. гром.-політ. діяч, історик мистецтва і театру.

Народився у сім'ї видатного укр. історика, археолога і етнографа, керівника Київської Старої громади Володимира Антоновича. Навчався у 4-й Київській гімназії, на іст.-філологічних ф-тах Київського і Харківського ун-тів. За студ. років захопився рев. рухом, був одним з орг-торів студ. рев. громад. Разом із М. Русовим, Д. Познанським, Л. Мацієвичем, Ю. Коллардом, О. Андрієвським, О. Коваленком заснував у Харкові РУП (29.01.1900), лідером якої був обраний. Був орг-тором та гол. редактором друк. органу РУП — часопису «Гасло», який видавався 1902–1903 у Чернівцях на його кошти та нелегально завозився до підрос. України. Згодом редагував також рупівські видання «Селянин» та «Воля». З кінця 1902 член Закордонного к-ту РУП. Улітку 1903, під час спроби провезти нелегальну партійну пропагандистську літ-ру, разом із В. Виниченком був заарештований на рос.-австрійському кордоні. У грудні 1904 брав участь у ІІ з'їзді РУП, який закінчився орг-ційним розколом партії. **Д. А.** належав до більшості, яка обстоювала парт. самостійність та наприкінці 1905 створила Укр. соціал-демократичну роб. партію, став одним з її

лідерів. У той час він недооцінював нац. питання, про що свідчить його стаття «Неіснуюче питання», опублікована у січні 1905 в часописі «Праця». Стаття поклала початок дискусії з М. Поршем про нац. питання. На думку **Д. А.**, для соціал-демократії це питання було схоластичним, надуманим буржуазією із метою «затемнити класову свідомість пролетаріату». Він пропонував пролетаріатові боротися із цим «неіснуючим питанням». Проте, в ін. своїй статті на нац. тему «Ще про неіснуюче питання», запропонував «радикально його розв'язати поставленням в своїй програмі виразної точки – самостійної демократичної Української республіки від гір Карпатських до Кавказьких». Дискусія із М. Поршем, який обстоював важливість нац. питання, практично привела **Д. А.** до виходу із партії. У 1906 виїхав за кордон, вивчав іст. мистецтва у Франції, Німеччині, Італії. З 1912 викладав історію укр. мистецтва в Київській мистецькій школі, приват. драматичних студіях. Від 1913 редагував орган УСДРП «Дзвін» (був одним із його засновників) і співпрацював з мистецьким часописом «Сяйво». Під час І Світової війни був обраний уповноваженим Всерос. земського союзу. Працював у Київському відділенні Червоного Хреста, займався евакуацією поранених із Півд.-Захід. фронту. На початку березня 1917 став одним із засновників УЦР, став тов. голови, очолював маніфестаційну комісію. 19.03.1917 обраний головою Укр. віче у Києві. Входив до складу Київського губ. виконавчого к-ту, 15.03.1917 делегований від УЦР до Київської губ. Ради об'єднаних гром. орг-цій. Один із орг-торів Всеукр. нац. конгресу, але не був обраний до нового складу УЦР. Влітку 1917 — гласний Київської міської думи від блоку укр. партій, у жовтні 1917 — тов. гол. Київської міськ. думи. За дорученням УЦР в жовтні 1917 вів переговори із командуванням Чорноморського флоту про його укр-зацію. Був співгол. К-ту Укр. нац. театру, входив до складу орг-ційного к-ту для заснування Укр. академії мистецтв. 21.12.1917 призначений ген. секретарем морських справ УНР, в січні 1918 — мін-ром морських справ в уряді В. Голубовича. У липні 1918 призначений ген. консулом УД в Швеції. У листопаді 1918 входив до складу делегації Укр. нац. союзу на переговорах із країнами Антанти (17–23.11.1918, Ясси). 1919 — дип. представник УНР у Римі. 1921 став одним із засновників, а в 1928–1930, 1937–1938 — ректором Укр. вільного ун-ту у Відні і Празі, в 1925–1945 — гол. Укр. іст.-філол. тов-ва та дир-тор Музею визвольної боротьби України у Празі. Похований у Празі.

Тв.: Українське мистецтво. Конспективний історичний нарис. Прага–Берлін, 1923. 12 с.; Триста років українського театру 1619–1919. 1925. 272 с.; Олександер Мурашко. Прага, 1925. 15 с.; Дмитро Безперчий. Прага, 1926. 15 с.; Ян Станиславський. Прага, 1926. 15 с.; Тимко Бойчук. Прага, 1929. 15 с.; Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ, Либідь, 1993. 592 с.; Довкола засновин Центральної Ради // Діло. 1937. 27 березня; Центральна Рада // Робітнича газета. 1917. 31 березня;

Українська народна партія // Робітнича газета. 1917. 11 квітня; Земельна справа на Україні // Робітнича газета. 1917. 30 травня; На непевнім шляху // Робітнича газета. 1917. 27 червня; Спогади про українське Морське міністерство // Військо України. 1993. № 5. С. 72–78.

Літ.: Біднов В. Дмитро Антонович (1877–1927 рр.) // Літературно-науковий вітник. Львів, 1927. Т. XCIV, кн. XI. С. 256–260; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998. С. 63–65; *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Прага, 1942. 163 с.; *Жук А.* Автобіографія Д. Антоновича // Сучасність. Мюнхен, 1961. № 1. С. 103–114; *Міяковський В.* Дмитро Антонович. Вінніпег, 1967. 48 с.; *Ульяновський В.І.* Дмитро Антонович // Українська культура. К., 1993. С. 505–514; *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). К., 2008, 688 с.; Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. Збірник на пошану Д. Антоновича. Прага, 1939. 227 с. та ін.

Тетяна Осташко

АРТИМОВИЧ Аґенор Васильович (31.08.1879, с. Великий Кучурів (суч. Сторожинецький р-н, Чернівецька обл.) — 21.10.1935, м. Прага, Чехословаччина) — мовознавець, філолог, гром.-політ. діяч.

Народився в сім’ї залізничника. Мати була німкенею. Закінчив поч. школу з румунською мовою навчання у м. Радівці, з відзнакою гімназію у Чернівцях (1897), класичну філологію Чернівецького ун-ту (1891). Працював вчителем у першій німецькій гімназії у Чернівцях.

У 1907 здобув ступінь докт. філософії за працю «Das Gesetz in der Natur und Sprache», яка наступного року була опублікована і стала першою студією, поцінованою в наук. колах. Її захист отримав найвищу (імператорську) відзнаку «sub auspiciis imperatoris». В 1908–1909 продовжив навчання у Віденському ун-ті, по закінченні якого мав намір викладати в Чернівецькому ун-ті. У 1910 директор німецько-української гімназії в Кіцмані. У закладі було виділено години для вивчення творчості Т. Шевченка, у вестибюлі гімназії стояло погруддя Кобзаря. Шкільні посвідчення видавалися укр. мовою.

Разом з І. Приймою, В. Кміцикевичем, М. Кордубою став орг-ром, згодом, головою Тов-ва вчителів вищих шкіл ім. Г. Сковороди на Буковині з осідком у Чернівцях (1908–1914), що нараховувало 80 членів. Напередодні I Світової війни став доцентом класичної філології Чернівецького ун-ту, обраний головою Укр. нар. партії у Буковині (1913). У роки I Світовові деякий час служив в австрійському війську, після звільнення — директор Другої укр. гімназії у Чернівцях (1917). Активно включився в укр. рух на Буковині. 25.10.1918, після створення у Чернівцях делегації Укр. Нац. Ради, сформованої чотирма днями раніше,

обраний заступником її голови. З 03.11.1918 голова Буковинської нац. ради.

Після зайняття Буковини румунами, переїхав до Станиславова, де увійшов до уряду ЗУНР, зайнявши посаду держ. секретаря освіти і культів. Планував провести широку реформу шкільної освіти, його дем-цію та укр-зацію — у кожній місцевості планувалося відкрити нар. (початкові) школи; нац. меншини мали право на власні заклади з обов'язковим вивченням історії, географії України та укр. мови. УНРада ухвалила підготовлені Держ. секретаріатом освіти і віросповідань з-ни: «Про основи шкільництва» (13.02.1919), «Про одержавлення українських приватних гімназій та жіночих учительських семінарій» (14.02.1919). Розпорядженням секретаріату мовою викладання і навчання у всіх держ. школах, крім шкіл нацменшин, стала українська (24.02.1919).

За сприяння **А. А.** започатковано орг-цію постійного укр. театру в Станиславові під керівництвом О. Стадника, засновано Держ. військ.-іст. музей на чолі з О. Благодіром, видавалися укр., польські, єврейські та німецькі газети та журнали. Видано спільне розпорядження секретаріатів судівництва, освіти і віросповідань, внутр. справ про збирання та зберігання в біб-ках і архівах Києва та Львова обов'язкових примірників всієї друк. продукції, що видавалася у ЗУНР (28.03.1919).

У травні 1919 разом з окремими членами уряду емігрував до Відня. Працював проф. класичної філології в Укр. Вільному ун-ті (1921), читав курси з порівняльної граматики класичних мов, морфології грецького і латинського дієслова, римської лірики. Переїхав до Праги. В Укр. вищому пед. ін-ті ім. Драгоманова викладав індоєвропейське мовознавство. 1923–1925 — декан, 1925–1926 і 1933–1934 — продекан філософ. ф-ту УВУ. Очолював кафедру мовознавства (1925–1933), згодом, кафедру філософії. Директор укр. гімназії у Ржевніцах біля Праги (1928–1930). Дійсний член лінгвістичного гуртка у Празі, з 1933 — член НТШ у Львові.

Цікавився фонологічним методом у мовознавстві. Надрукував низку фонологічних праць (дослідження мовних явищ з погляду структури та функції) різними мовами; з латинської та грецької метрики й просодії (Софокл, Овідій, Катул, Проперцій, Люкан). Перекладав укр. мовою твори давньогрецьких драматургів.

Похований у м. Прага.

Літ.: Павлюк О. М. Буковина. Визначні постаті: 1774–1918: [біографічний довідник] / [автор-упор О.М. Павлюк]. Чернівці, 2000. 252 с.; *Клебан Л.* Артимович Аґенор // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Львів, 2009. С. 15–22; *Тищик Б.* Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів, 2004. 392 с.; *Патер І.* Артимович Аґенор // Західно-Українська Народна Республіка

1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 61–62.

Роман Тимченко

АФАНАСЬЄВ Георгій Омелянович (28.02.1848–15.12.1925) — історик, публіцист, фінансист, держ. контролер, мін-р закорд. справ УД.

Закінчив іст.-філол. ф-т Новорос. ун-ту за спец. «всесвітня історія», де залишився викладачем. Займався історією Франції, Великої Британії, Рос. імперії. Був досить популярним в Одесі лектором і публіцистом. У 1895 його тов. по ун-ту, а у той час мін-р фін. Росії С. Вітте, призначив **Г. А.** керуючим Київської контори Держ. банку Росії. Саме при ньому розпочалося будівництво банк. споруди на вул. Інститутській (суч. Нац. банк України). У 1914 залишив держ. банк і очолив одну з комерційних фін. установ.

Був людиною помірковано-правих поглядів, належав до партії конституційних демократів. Після повалення УЦР у квітні 1918 зайняв посаду держ. контролера в уряді Ф. Лизогуба. В Україні держ. контроль було орг-но за рос. зразком, але з розширенням його функцій щодо ревізій приватного сектору. Регіональну мережу установ держ. контролю складали губ. контрольні палати, підпорядковані безпосередньо держ. контролеру.

Журнали засідань уряду свідчать, що на більшості з них у травні-червні він був відсутній і профільні питання не розглядалися. Його колега мін-р ісповідань В. Зеньковський згадував: «Г.О. Афанасьєв, через свою глухоту, брав дуже мало участі в роботі Ради Міністрів, але завжди вносив ту виключну порядність і діловитість, які були йому властиві». Фактичне керівництво відомством здійснював заст. держ. контролера Д. Валлійський.

28.06.1918 подав заяву на ім’я Ф. Лизогуба з проханням надати йому двохмісячну відпустку за станом здоров’я. У зв’язку з цим 08.07–17.08.1918 участі у засіданнях кабінету мін-рів не брав. Але й весь вересень і першу пол. жовтня рідко з’являвся на засіданнях уряду. Очевидно, тяжився цією посадою, оскільки жодних відомчих питань на розгляд кабінету міністрів не вносив.

15.09.1918 подав до Ради Міністрів записку політ. характеру, у якій виступав проти про укр. мови як держ.: «Не тільки не корисно, але навіть з гром. і держ. точки зору шкідливо оголошувати монополію укр. мови в офіц. актах і в офіц. листуванні і витісняти з них рос. мову». Ще однією виразною демонстрацією **Г. А.** своїх промонарх. поглядів стала його промова при відкритті Держ. банку України. Він заявив, що великорос. монархія може бути реставрована лише з Києва і тільки звідси вона буде представлена на мирній конференції.

У сер. жовтня у числі десяти міністрів–кадетів підписав записку про необхідність зміни політ. курсу у бік відродження федер. Росії. 15.11.1918 зайняв посаду глави МЗС в пророс. уряді С. Гербеля. На відміну від доволі пасивної участі у роботі уряду першого скликання, на новій посаді розвиває бурхливу, хоч і дещо сумбурну діяльність. Він не пропускає жодного засідання, часто виступає з заявами та інформаціями, отримує чи не найбільшу кількість доручень уряду.

Програма діяльності нової Ради Міністрів передбачала гол. завданням з'єднання з Росією на засадах федерації «зі збереженням прав України на розвиток держ. і нац. самобутності». Уряд доручив **Г. А.** проінформувати представників держав Згоди в Яссах про зміну Україною політичного курсу.

Фанатично вірив у рятівну місію військ Антанти, підтримував ідею П. Скоропадського про об'єднання України, Дону, Добровольчої армії, Кубані, Грузії, Криму для спільної боротьби проти більшовиків. МЗС взявся за підготовку проведення у Києві конгресу представників усіх держав, створених на теренах колишньої Рос. імперії. Проте у ген. А. Денікіна були дещо ін. підходи до перспектив боротьби проти більш. Росії. Він небезпідставно бачив себе на чолі об'єднаного командування, оскільки користувався повною підтримкою Антанти. У той час, коли УД фактично була сателітом Центр. держав. П. Скоропадський, у якого були напружені відносини з командувачем Добр. армії, явно цього не хотів. Однак представник країн Згоди оголосив ген. А. Денікіна головнокомандуючим усіх збройних сил, діючих проти більшовиків, у тому числі й в Україні. Гетьман опинився у досить складній ситуації: приймати верховенство А. Денікіна він не хотів, але й іти проти волі Антанти також не міг. Тоді він зробив спробу умовити вел. кн. Миколу Миколайовича очолити антибільш. коаліцію, але той відмовився.

Г. А. періодично робив доповіді на засіданнях кабінету мін-рів. Вони не протоколювалися, лише бралися до відома. Ухвалювалися постанови про прихильне ставлення до Антанти, бажаність прибуття до Києва її представника консула Е. Енно, який би вплинув на позицію німецького командування щодо протидії намірам Директорії повалити гетьманське правління. В уряді так щиро сподівалися на його прибуття, що 29.11.1918 навіть доручили **Г. А.** зустріти довгожданого гостя. Слід відзначити, що й Е. Енно не скупився на телеграфні декларації щодо підтримки України, але до Києва так й не дістався.

А тим часом сподівання на захист німецьких військ швидко танули. Штаб Оберкомандо уклав перемир'я з представниками повстанців, фактично визнавши Директорію. 02.12.1918 уряд доручив МЗС з цього приводу висловити письмовий протест військ. і дип. представникам Німеччини. П. Скоропдський відзначав, що сліпа віра **Г. А.** у прихід

військ Антанти супроводжувалася неадекватним ставленням до німців: «Він усюди, де тільки і коли міг, катав їм задерикуваті ноти і телеграми, що зовсім не сприяло намаганню німців нам допомагати». Та часті звернення укр. уряду до німецького командування, яке опікувалося насамперед евакуацією своїх військ на батьківщину, вже не давали наслідків.

П. Скоропадський у спогадах пише, що 14.12.1918, коли Київ фактично вже був зайнятий військами Директорії, йому потелефонував Г. Афанасьєв. «Пан Гетьман, пан Гетьман, Енно приїхав, я послав за ним автомобіль» — прокричав мені радісний голос Афанасьєва. От, подумав я собі, старий з глузду з'їхав, мабуть, який там до біса Енно, тут же все вже рушиться, і закрив телефон».

Не дивлячись на те, що Київ був у кільці військ Директорії **Г. А.** зумів виїхати до Одеси. Потім емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців. Викладав на філософ. ф-ті Бєлградського ун-ту. Похований у Бєлграді. Залишив по собі значну творчу спадщину.

Тв.: Внешняя политика Наполеона III. Одесса, 1885; Судьбы Ирландии. Одесса, 1887; Две публичные лекции о Марии Стюарт. Одесса, 1888; Наполеон I. К., 1898; Мирабо: первые годы Великой Французской революции. Одесса, 1902; Наполеон и Александр. Причины войны 1812 года. К., 1912 та ін.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Новикова Е.* Забытый министр Павла Скоропадского // Зеркало недели. 2004. 26 мая; *Гончарук Т., Дружкова І.* Одесити — міністри урядів Української Держави гетьмана П. Скоропадського: матеріали до історичних портретів Сергія Гутника і Георгія Афанасьєва // Чорноморська минувшина. Одеса, 2011; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; *Пиріг Р.* Уряди гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

БАЄР (БАЙЄР) Микола (д. н. і с. невід.) — інженер-агроном, гром.-політ. діяч, урядовець УНР.

Викладач Кам'янець-Подільського ун-ту (1919). Діяч УПСФ. Взимку 1919 приїхав працювати на територію ЗУНР. Деякий час мешкав у Яремче. Учасник З'їзду інженерів та техніків у Станиславові. Співзасновник УНП (Станиславів, травень 1919). Теоретик партії у зем. питанні. 1920 виїхав в еміграцію до Відня. Подальша доля невідома.

Літ.: Баєр Микола, інж. Українська Народна Партія // Український Прапор. Відень, 1920. 6 січня. Ч. 1. С. 5–6; Матеріяли до програми, тактики й організації Української Народної Партії. Київ; Відень, 1920. Вип. 1.

Олег Павлишин

БАКИНСЬКИЙ Сергій Сергійович [справжнє ім’я Бернгейм Людвиг Маркович] (1886, м. Рига — 1939, м. Москва) — більш. діяч, партійний функціонер, революціонер.

Освіту набув у Казанській гімназії, Казанському ун-ті (три роки, до 1907), був відрахований за політ. діяльність. У 1904 приєднався до партії рос. більшовиків. Продовжував активну рев. роботу, співпрацював з газетою «Правда». 1912–1914 навчався у Санкт-Петербурзькому ун-ті. Влітку 1914 висланий до Казані, де наступного року закінчив юрид. ф-т Казанського ун-ту. Перебував на фронтах І Світової війни. Створював більш. газети в Харбіні. У липні 1917 повернувся до рос. столиці, брав участь в агітаційній роботі у кількох містах Центр. Росії.

У вересні 1917 переїхав до Києва, де проводив підпільну діяльність, спрямовану на зміну влади. Арештований наприкінці жовтня. У грудні брав участь в альтернативному Всеукр. з’їзді рад у Харкові. Перший нар. секретар міжнац. справ рад. України (14.12.1917–01.03.1918). Після 1921 кілька років працював на залізниці, у 1925 призначений торг. представником СРСР у Литві. Наприкінці 1920-х працював службовцем у Держ. банку. Репресований 1939.

Літ.: Табачник Д.В. Бакинський Сергій Сергійович // Українська дипломатія: Нариси історії: 1917–1990 рр.: Навч. посіб. К., 2006. С. 442–460.

Геннадій Корольов

БАНДРІВСЬКИЙ Володимир (02.01.1892, м. Новий Тарґ, Зах. Галичина — 1949, м. Львів) — правник, журналіст, хормейстер, вчений-історик, мистецтвознавець, дипломат ЗУНР.

Народився у родині фін. урядника Карла Бандрівського — приятеля І. Франка й Осипи Крушельницької, сестри співачки Соломії. Навчався у 5-класовій школі у Грибові (1898–1902), Львівській Академічній гімназії (1902–1910), Вищому муз. ін-ті у Львові (1903–1908). Студіював право на правн. ф-тах ун-ту м. Ґрац та Львівського ун-ту (1910–1914). Керівник укр. студ. хору «Бандурист». У 1914–1915 навчався на філософ. ф-ті Віденського ун-ту. У роки І Світової війни розпочав публіцистичну та зовнішньополіт. діяльність. Видавець у Львові часописів «Новітня література» та «Шляхи» (Львів, 1916–1918). Виконував доручення Союзу Визволення України у Стокгольмі (1917), Одесі та Севастополі (1918). Секретар дип. (1919–1920) та військ.-санітарної (1920–1921) місій УНР в Італії. Співробітник Кореспонденційного бюро УНР у Лозанні (осінь 1920). Керівник місії ЗУНР в Італії (1921–1922) та місії УНР у Литві (1922–1923). Член делегації ЗУНР на міжнар. конференції у Ґенуї (квітень 1922). Співробітник часопису «Український Прапор» (Відень, 1920–1923). Співробітник Політ. Центру Зах. України у Берліні (1924–1931).

Посередник Є. Петрушевича у контактах з німецьким урядом та рад. дипломатами. Закорд. кореспондент часопису «Рада» (Львів, 1927). Наприкінці 1920-х побував у рад. Україні. У др. пол. 1930-х переїхав на Закарпаття. Член редколегії часопису «Нова свобода» (Ужгород, Хуст, 1938–1939). Співробітник кооп. установи у Сяноку (1939–1941). Референт Ревізійного Союзу Укр. Кооп-торів у Львові (1941–1944). Лаборант (1944), мол. наук. працівник (1945–1946) Відділу Ін-ту економіки АН УРСР у Львові, займався наук. діяльністю у сфері історії економіки. Наук. працівник Львівського іст. музею (1946–1949). Похований у Львові.

Літ.: Павлишин О. Володимир Бандрівський. Журналіст, дипломат, учений // Дипломатична і консульська служба у вимірі особистості. К., 2016 (Бібліотека наукового щорічника «Україна дипломатична», вип. 13). С. 342–351; *Павлишин О.* Забуті імена: Володимир Бандрівський // Наукові записки / Львівський історичний музей. К.: Лазурит Поліграф, 2010. Вип. 14. С. 237–244; *Павлишин О.* Бандрівський Володимир // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 1: А–Ж. Івано-Франківськ. С. 85–86.

Олег Павлишин

БАРАНОВСЬКИЙ Христофор Антонович (19.12.1874, с. Немиринці Бердичівський пов., Київська губ. (суч. Ружинський р-н, Житомирська обл.) — 07.05.1941, м. Сан-Паулу, Бразилія) — укр. гром. і держ. діяч, кооп-тор і фінансист.

Народився у сел. сім'ї. Не маючи середньої та вищої освіти, завдяки талантові фінансиста посів провідне місце в укр. кооп. русі. У 1907 заснував і протягом 10 років очолював Союзбанк — центр. укр. установу дрібного кредиту в Києві. 1917 — голова управи Укр. нар. кооп. банку. Безпартійний. На Всеукр. нац. конгресі обраний членом УЦР від кооп. орг-цій. На Перших Загальних зборах УЦР (8.04.1917) обраний членом К-ту УЦР. Входив до складу Київського губ. виконкому Ради об'єднаних гром. орг-цій. У створеному 15.06.1917 К-том УЦР Генеральному Секретаріаті отримав портфель генерального секретаря фінансів. 29.06.1917 під час зустрічі Генерального Секретаріату із делегацією Тимчасового уряду та обговорення питання про УЦР як крайову владу й проблеми її фінансування, висловився проти паралельного оподаткування й збільшення оподаткування місцевого населення. Був членом укр. делегації на переговорах із Тимчасовим урядом 16.07.1917 щодо підписання Статуту вищого управління Україною. Улітку 1918 — член укр. мирної делегації на переговорах із РСФРР та укр. комісії для укладання торг. договорів із Центральними державами. Протягом 1917–1918 за його редакцією в Києві видавалася кооп. газета «Комашня». У 1919 — директор Українбанку, радник Центр. укр. сільськогосподарського кооп. союзу, Всеукр. кооп.

страхового союзу. 1920 емігрував до Німеччини. Очолював представництво всіх укр. кооп. союзів за кордоном, із 18.06.1920 — Загальноукр. Тов-во економістів. У травні 1920 — міністр фінансів УНР в уряді В. Прокоповича. Останні роки життя мешкав у Бразилії. Автор низки праць, присвячених укр. кооп-ції та фінансовій системі.

Літ.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. К., 1998. С. 66; Українська Центральна рада: Документи і матеріали у 2-х т. Т. 1–2. К., 1996–1997; Українські кооператори: Історичні нариси. Львів, 1999. 454 с.; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 4436, арк. 131, 140 зв.–141; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 38654, арк. 23; ф. 269, оп. 1, спр. 7, арк. 28, 39.

Тетяна Осташко

БАРВІНСЬКИЙ Олександр Григорович (08.06.1847, с. Шляхтинці, Тернопільський округ, Австро-Угорщина (суч. Тернопільський р-н, Тернопільська обл.) — 25.12.1926, м. Львів) — гром. діяч, політик, історик, педагог та літературознавець.

Народився в родині священика укр. греко-католицької церкви о. Григорія Барвінського. Матір'ю **О. Б.** була Домініка (Доміцеля) з роду Білинських. У 1857–1865 навчався у Першій Тернопільській класичній гімназії з німецькою мовою навчання, де долучився до народовського руху. 1865–1869 студент філософ. ф-ту Львівського ун-ту. У студ. роки очолював львівський осередок «Громади», співпрацював з укр. періодичними виданнями «Правда», «Мета», «Русь», «Русалка». Разом з братом Володимиром Барвінським стояв біля витоків газети «Діло».

Викладав у гімназіях Бережан і Тернополя (1868). З 1871 ст. вчитель Тернопільської чоловічої учит. семінарії. Професор держ. учит. семінарії у Львові (1888). У 1878 склав докторат у Віденському ун-ті. Член Крайової шкільної ради (1893–1918), голова Руського Пед. Тов-ва (1891–1896), заст. голови тов-ва «Просвіта» (1889–1895), член «Руської бесіди» (1893–1918).

У 1870 р. **О. Б.** одружився зі Софією Шумпетер. В сім'ї народилися діти — син Володимир і донька Ольга. У 1876 р. 24-річна Софія померла через запалення легенів. В друге одружився з Євгенією Любович (1879).

У Бережанах видав «Виїмки з українсько-руської літератури», працював над впровадженням фонетичного правопису, 1886 розпочав видавати «Руську історичну бібліотеку» (вийшло 24 томи). Поряд з О. Кониським і В. Антоновичем став одним із ініціаторів реорг-ції Літ. Тов-ва ім. Т. Шевченка в Наук. Тов-во ім. Т. Шевченка, очолював його у 1892–1897. Був редактором перших чотирьох томів «Записок НТШ». Автор популярних версій історії України, «Історії української літератури» у 2 т.,

укладач понад 20 видань читанок з укр. літ-ри. Автор низки шкільних підручників.

У Львівському ун-ті заснував кафедру укр. історії (1894) та запросив викладачем М. Грушевського. Виступив засновником Католицького Руського Нар. Союзу (1896), який в 1911 перетворився на Християнсько-Суспільну Партію.

Депутат і маршалок Тернопільської повіт. ради (1885–1888). Входив до складу австрійського парламенту (1891–1907), посол Галицького сейму (1894–1904), урядовий радник (1906), радником двору (1910), довічний член Ради Панів (з 1917). Як депутат австрійського парламенту брав участь в установчому засіданні УНРади, увійшов до складу першого уряду ЗУНР, в якому очолював державні секретаріати освіти (тимчасово замість С. Смаль-Стоцького) і віросповідань (11.1918–01.1919).

Після виїзду керівних органів ЗУНР до Станиславова залишився у Львові й припинив в. о. в уряді. Після ухвали Ради послів країн Антанти відійшов від політики і зосередився на наук. дослідженнях. Похований у родинному гробівці на Личаківському цвинтарі на полі № 3.

Тв.: Спомини з мого життя. Ч. 1–2 / упоряд. А. Шацька, О. Федорук, ред. Л. Винар, І. Гирич. Нью-Йорк; К., 2004; Ч. 3–4 / упоряд. А. Шацька, комент. Б. Янишина, ред. Л. Винар, М. Жулинський. Нью-Йорк; К., 2009; Історичний огляд засновин Народного Дому у Львові: (на основі джерел написав Ол. Барвінський). У Львові: З печатні В. А. Шийковського, 1908.

Літ.: Аркуша О. Олександр Барвінський // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Львів, 2009; *Його ж.* Барвінський Олександр // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018, С. 91–92; *Мудрий М.* Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині // До джерел. Зб. наук. праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. К.; Львів, 2004. С. 421–440; Олександр Барвінський 1847–1927. Матеріали конф., присвяч. 150 річниці від дня народж. Олександра Барвінського.

Роман Тимченко

БАРТЕЛЕМІ (БАРТЕЛЬМІ) *Жозеф* (Марі-Жозеф-Рауль-Леон) [Barthelemy Marie-Joseph-Raoul-Leon], (15.01.1867, м. Лангр, Франція — 23.02.1951, комуна Брунс, Бретань, Франція) — французький військ., ген., голова місії Антанти у Польщі (січень–лютий 1919), посередник у переговорах між поляками і українцями 1919.

Народився у сім'ї військового. У віці 19 років вступив до військ. школи Сен-Сір, яку закінчив у 1888 у званні підпоруч. Служив у 69-му, згодом 29-му піхотному полках. 1895 — інструктор Французької військ. академії в Сен-Сір. Закінчив навчання в Особливій військ. школі Сен-Сір

(1900), отримав звання капітана. 1913 у званні підполк. очолив 118-й піхотний полк, 1915 — 308-у піхотну бригаду. Під час І Світової війни отримав звання бригадного ген. (1916), керував 27-ю піхотною дивізією на Італійському фронті. Після повернення у Францію (1918) командував резервною армією.

З 11.11.1918 у розпорядженні маршала Ф. Фоша. Член, згодом голова Міжнар. контрольної комісії. Керівник місії Антанти з польсько-укр. примирення (01–02.1919). Місія прибула до Кракова 19.01.1919, де вивчала ситуацію в економіці Польщі та польської армії, проводила переговори з польським керівництвом. Згодом відвідала Варшаву, Перемишль, Люблін. Польська сторона звинуватила ЗУНР у поширенні більшовизму, стверджувала, що УГА перебуває під німецьким командуванням. Ю. Пілсудський, І. Падеревський відкрито протиставляли ЗУНР Антанті, називаючи українців «німецьким проектом».

28.01.1919 **Ж. Б.** запропонував проект лінії розмежування («лінія Бартелемі») на невигідних для ЗУНР умовах. Радив передати Львів і нафтоносний Бориславсько-Дрогобицький басейн Польщі. Видобуток нафти мали здійснювати французькі компанії. Під час переговорів займав пропольську позицію, називаючи укр. військових «бандитами». Позиція **Ж. Б.** викликала протест представників США та Великої Британії. На поч. лютого місія **Ж. Б.** приїхала до Львова для переговорів із ЗУНР. Разом з нею до міста було таємно доставлено 14 тис. гвинтівок з боєприпасами для польської армії, що викликало протест з боку ЗУНР.

16.02.1919, в умовах розгортання Вовчухівської операції, коли виникла загроза польської поразки та втрати Львова, **Ж. Б.** зініціював початок нових перемовин з УГА (22–24.02.1919). Умови перемир’я, запровадженого 25.02.1919, було підписано під тиском С. Петлюри на умовах країн Антанти. Питання про демаркаційну лінію не ставилося. 26.02.1919 **Ж. Б.** продовжив переговори з С. Петлюрою, відвідав Бережани та Стрий. Разом з укр. делегатами виїхав до Ходорова (27.02.1919), де в штаб-квартирі УГА в присутності керівників ЗУНР Є. Петрушевича й С. Голубовича зустрівся з С. Петлюрою. Останній пропонував Є. Петрушевичу прийняти умови **Ж. Б.** 28.02.1919 у Львові місія в ультимативній формі зажадала від делегатів ЗУНР згоди на заздалегідь вироблені нею умови перемир’я. Представники ЗУНР відмовилися і 2.03.1919 місія покинула Львів.

12.03.1919 **Ж. Б.** повернувся до Парижа, де перед Комісією польських справ виголосив звіт, що втрата Львова для Польщі матиме важкі наслідки, прискорить поразку Антанти та посилить більшовиків. 18.03.1919 виступив перед Вищою військ. радою Паризької мирної конференції, вимагаючи надання військ. допомоги Польщі.

1923 отримав звання дивізійного ген. Командував 37-ю піхотною дивізією, з 1926 — 30-м корпусом Рейнської армії. 1929 переведений у

армійський резерв. Нагороджений орденом Почесного легіону та Воєнним хрестом.

Літ.: Цепенда І. Бартелемі Жозеф //Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 95–96; *Його ж.* Бертелемі місія // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018, С. 96–97; *Тимченко Р.В.* Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.). К., 2013, 347 с.; Le général Marie Joseph Raoul Barthélemy, langrois de naissance. Ел. ресурс: https://en.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_Haller

Роман Тимченко

БАРТОШЕВИЧ Йоахім (03.09.1867, м. Варшава — 23.10.1938, м. Варшава) — польський гром. діяч, журналіст.

Навчався у Варшавському ун-ті (1890), Паризькій школі політ. наук (1892–1894). Мав мед. практику у Варшаві. Захистив дисертацію з права у Львівському ун-ті (1897). Працював чиновником в Галичині. 1905 переїхав до Києва. Працював гол. ред-тором газети «Dziennik Kijowski». У Парижі приєднався до польського нац. руху. 1912 заарештований, відбув тримісячний арешт.

На поч. І Світової війни очолив Тов-во допомоги жертвам війни у Києві. З початком рев-ції 1917 став одним з керівників польського нац. руху в Україні. Очолив «Польський виконавчий к-т на Русі». За його підтримки в Україні виникли десятки польських шкіл, Польські вищі наук. курси у Києві, наук. та краєзнавче тов-ва. Від ім. польської громади виступив на укр. демонстрації у Києві (19.03.1917), Всеукр. нац. конгресі (06–08.04.1917). У жовтні 1918 виїхав з Києва до Польщі. Спрямований на Паризьку мирну конференцію як радник, секретар і керівник політ. відділу польської делегації. У квітні 1920, протестуючи проти політики Польщі щодо України та С. Петлюри, пішов у відставку та переїхав до Познані. Сенатор Польщі від Люблінського воєводства (1922–1927, 1930–1935).

Тв.: Na Rusi: polski stan posiadania: kraj, ludność, ziemia. Kijów: L. Idzikowski, "Drukarnia Polska", 1912. 100 s.; Sprawa polska. Kijów: nakładem "Przeglądu Polskiego", 1918. 14 s.; Podręczny słownik polityczny do użytku posłów, urzędników państwowych, członków ciał samorządowych i wyborców. Warszawa: Wydawnictwo Perzyński, Niklewicz i S-ka, 1925. 832 s.; Walka o Polskę. Poznań: Nakł. Sekr. Dzieln. Związku Lud. Narod., 1920. 21 s.; Znaczenie polityczne Kresów Wschodnich dla Polski. Warszawa, 1924. 40 s.; Zagadnienia polityki polskiej. Warszawa: Patria, Fundusz im. Z. Paderewskiego, 1929. 150 s.

Літ.: Joachim Bartoszewicz (1867–1938) // Pamiętnik Kijowski. T. 3. Londyn. 1966; *Białokur M.* Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza // Dzieje Najnowsze, 37. 2005. № 2. S. 119–124; *Зелінський М.* Україна і українці в політичній думці Йоахіма Бартошевича (1867–1938) // Східноєвропейський історичний вісник. 2018. Вип. 6. С. 86–94; *Коженьовський М.* За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ: Дух і Літера, 2015. 664 с.; *Лісевич І.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // Український історичний журнал. 1997. № 2. С. 43–54.

Віталій Скальський

БАЧИНСЬКИЙ Лев Васильович (14.07.1872, с. Серафинці, (суч. Городенківський р-н, Івано-Франківська обл.) — 11.04.1930, м. Гріммен-штайн, Австрія) — укр. держ. і політ. діяч, адвокат, публіцист.

Батько Василь Бачинський працював директором і вчителем Серафінецкой школи. Навчався у Коломийській гімназії (1883–1891). Входив до таємного гімназійного гуртка, читав твори укр. письменників, формував з однодумцями власну біб-ку та поширював радикальну літ-ру серед селян навколишніх сіл. Закінчив юрид. ф-т Чернівецького ун-ту (1891–1896). Входив до місц. укр. студ. тов-ва «Союз». Працював у адвокатській канцелярії Т. Окуневського в м. Городенка, паралельно відвідував ун-т для здачі семестрових іспитів. Ув'язнений на 14 діб за виступ під час віче в с. Щитівці Заліщицького пов. (1895). Переїхав до Снятина. Брав участь у заснуванні першого пожежно-гімнастичного тов-ва «Січ» (1900). 1901 переїхав до Калуша, де влаштувався поміч. адвоката А. Коса. У квітні 1902 здобув докт. ступінь з права у Чернівецькому ун-ті й розпочав адвокатську практику. У 1903 переїхав до Стрия. 1910 склав адвокатську присягу і відкрив власну адвокатську канцелярію в м. Станиславів.

З 1898 член УРП. Разом із колегами по адвокатській практиці М. Лагодинським, І. Макухом, К. Трильовським розбудовував парт. осередки УРП на Станиславівщині. 1908 обраний головою партії, через два роки став заст. новообраного голови М. Лагодинського. Обирався послом (депутатом) австрійського парламенту (1907, 1911), депутатом галицького сейму, де послідовно обстоював нац. інтереси укр. населення Галичини. Намагаючись заблокувати прийняття австрійським парламентом військ. бюджету на 1912 рік, виголосив промову, що тривала 13 год. 8 хв. і увійшла в історію як одна з найдовших.

Під час I Світової війни входив до складу Гол. укр. ради, Заг. укр. ради. Займався питаннями захисту прав укр. цивільних біженців на тер. Австрії, надавав правову допомогу ув'язненим в австрійських таборах співвітчизникам. Повернувся додому (1915), очолив пов. к-т. Став

співорг-ром Укр. конституанти у Львові (18–19.10.1918), учасником галицької делегації УНРади у Відні. 01.11.1918 призначений комісаром Станиславівського пов. Наприкінці 1918 — один з ініціаторів переїзду уряду ЗУНР до Станиславова. Автор проектів конституційного з-ну (03.01.1919) про об’єднання ЗУНР із УНР та з-ну про зем. реформу (14.041919). Обраний заст. голови УНРади (04.01.1919). Входив до складу комісій. Очолив делегацію ЗУНР під час ухвалення Акту злуки ЗУНР і УНР 22.01.1919 у Києві. Взяв участь у роботі Трудового конгресу УНР. З 03.1919, з певними перервами, голова УРП.

Після переходу УГА р. Збруч (липень 1919) залишився в окупованому польськими військами Станиславові. Від УРП брав участь у міжпарт. з’їздах (03–04.06, 03.09.1921) та діяльності Міжпарт. ради (1921–1923). Засудив рішення Ради послів Антанти (14.03.1923) про остаточну передачу Сх. Галичини Польщі. Брав діяльну участь у створенні Союзу укр. адвокатів (травень 1923), заст. президента орг-ції. Виступив захисником у низці політ. процесів. 1926 ініціатор створення УСРП, обраний її головою. Посол польського сейму (1928–1930). В березні 1928 на засіданні сейму з нагоди приходу до влади Ю. Пілсудського виступив з протестом проти польської окупаційної політики на укр. землях, за що був арештований прямо в залі парламенту.

Помер після тривалої хвороби під час лікування у санаторії. Похований у м. Станиславів (суч. Івано-Франківськ).

Тв.: Об’єднання України // Громадський Голос. 1928. 7 січ. Ч. 1–2. С. 2–3; Земельна реформа. Промова Д-ра Льва Бачинського // Народ. 1919. 16 берез. Ч. 4. С. 5–6.

Літ.: Бачинський Лев Васильович // *Петрів М.Й.* Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурно-освітні діячі кінця XIX — першої половини XX ст. Кн. 1. К., 2014. С. 25–42; *Погребенник Ф.* Левко Бачинський. Коломия, 1994; *Кобута С., Паска Г.* Адвокат Лев Бачинський: штрихи до біографічного портрета // Галичина, 2018, № 31. С. 126–135; *Паска Г.* Бачинський Лев Васильович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 105–106.

Роман Тимченко

БАЧИНСЬКИЙ Юліан Олександрович [псевд. і крипт.: Сумний, Юродивий, Julian B., Ю. Б.], (28.03.1870, Новосілки (присілок Куть), Австро-Угорщина (суч. с. Новосілка, Підгаєцький р-н, Тернопільська обл.) — 06.06.1940, СРСР) — журналіст, історик, гром.-політ. діяч.

Народився в сім’ї Олександра та Євгенії Бачинських (з роду Филиповських). Батько був сотрудником (другим священиком), рано втратив матір і виховувався у родині діда по матері о. Івана Филиповського,

пароха Гусятина. **Ю. Б.** навчався у Львівській гімназії з німецькою мовою викладання (1880–1882), Дрогобицькій реальній гімназії ім. Франца Йосифа (1882–1883). Закінчив укр. Академічну гімназію у Львові (1890), того ж року вступив на юрид. ф-т Львівського ун-ту. 1894 перервав навчання через однорічну військ. службу, яку відбув в Їглаві та Пешті. Після закінчення ун-ту (ймовірно 1895) проходив практику в адвокатських конторах Львова. Навчався у Берлінському ун-ті. Став однин із засновників Русько-укр. радикальної партії (1890).

В гімназії захопився ідеями марксизму. Переклав укр. мовою праці «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Ф. Енгельса та «Соціалізм утопічний і науковий» Ф. Енгельса і П. Лафарга. Видання конфісковані поліцією (1895). Опублікував працю «Ukraina irredenta» («Україна уярмлена») (1895), де вперше обґрунтував положення про те, що єдиною умовою ек. і культ. розвитку України є досягнення нею політ. незалежності та соборності. Майбутня незалежна Укр. держава мислилась **Ю. Б.** єдиною і соборною, що об'єднувала усі етнічно-укр. землі, які входили до складу двох імперій. Пристосував ек. доктрину марксизму до аргументації необхідності створення Укр. соборної держави; спробував обґрунтувати ідеї держави та нації; підійшов до розуміння потреби створення укр. політ. нації. Ці ідеї були закладені в нову програму РУРП (1895).

На VI з'їзді РУРП у Львові (19.09.1897) виступив з рефератом «Поділ Галичини», у якому всебічно розглянув і обґрунтував з позицій ек. детермінізму необхідність поділу Галичини на дві частини: Сх. (укр.) і Зах. (польську), об'єднання першої з Буковиною в один автономний укр. округ як важливий чинник у боротьбі за нац. та політ. права та передумову відновлення укр. держави. Водночас не обмежував укр. нац.-визвольний рух кордонами Австро-Угорщини, закликаючи перенести його за Збруч і підняти весь укр. народ на боротьбу за політ. незалежність і соборність України. **Ю. Б.** одним із перших виніс на порядок денний справи сел. страйків.

1899 став одним з засновників Укр. соціал-дем. партії, яку очолював до 1914. 1899–1900 вивчав роб. рух в Австрії, Угорщині, Італії, Англії, Швейцарії і Франції. Ініціював проведення Першої конф-ції УСДП у Львові (21–22.03.1903). 1904 видав книгу «Глььосси», що стала однією з перших наук.-публіцистичних праць укр. тогочасної літ-ри про початок парт. структуризації галицького суспільства, суть і завдання політ. партій.

1905–1906 перебував у США і Канаді. Опублікував роботу «Українська імміграція в З'єднаних Державах Америки та Українська еміграція в Канаді» (1914), низку статей на політ. теми. Активно займався гром. роботою та адвокатською практикою.

Ю. Б. належала особлива заслуга у справі виокремлення укр. соціал-дем. партії з польської. Маніфестом і програмою парт. діяльності стала

його праця «Взаємні відносини соціал-демократичних партій, української і польської, в Східній Галичині» (1910). Її зміст став осн. темою обговорення на парт. форумах укр. соціал-демократів: конф-ції (29.01.1911) та 4-го Конгресу у Львові (03–04.12.1911). 1911 взяв участь у виборах до парламенту Австро-Угорщини від УСДП.

На поч. І Світової війни увійшов до створеної у Львові Гол. укр. ради від соціал-дем. Мобілізований до Австро-Угорської армії (1915). У жовтні 1918 член Укр. Нац. Ради, яка проголосила створення Укр. держави, яка згодом одержала назву ЗУНР. 1919 укр. уряд призначив Ю. Бачинського Головою Надзвич. дип. місії УНР у Вашингтоні. Після дворічної роботи в США переїхав до Відня, згодом до Берліна, де з невеликими перервами прожив до 1933.

У 1920-х співпрацював з укр. соціал-демократами Наддністрянянської та Наддніпрянської України, з Є. Петрушевичем та його однодумцями. Свої погляди на політику СРСР, статус України у його складі виклав у низці статей (збірник «Большевицька революція і Українці» та ін.). За ідею необхідності возз'єднання ЗУЗ з УСРР відбув однорічне ув'язнення у польській тюрмі.

Наприкінці 1933 разом з донькою Оленою прибув до столиці рад. України Харкова, де влаштувався на роботу в «Українську радянську енциклопедію» і уклав угоду з видавництвом «Український робітник» щодо підготовки книги «16 років Радянської України».

У листопаді 1937 арештований органами НКВС. На допитах **Ю. Б.** жодного разу не свідчив проти своїх товаришів. На одному з них заявив: «Україна в даний час є провінцією Російської радянської республіки, а не рівноправною з нею. Необхідно вести роботу за більшу самостійність України. КП(б)У не мала б входити в ВКП(б), а повинна була увійти в ІІІ Інтернаціонал самостійною секцією». За вироком суду, у якому зазначалося, що **Ю. Б.** прибув в Україну як активний член ОУН для об'єднання контррев. підпілля, формування терористичних груп для підготовки і здійснення терактів щодо керівників рад. уряду і компартії, орг-ції саботажу і шкідництва на окремих підприємствах і установах УРСР, позбавлено волі на 10 років з конфіскацією майна. Винним себе не визнав. Помер у концтаборі. 1957 реабілітований Військ. колегією Верх. Суду СРСР.

Літ.: Винар Л. Юліян Бачинський — видатний дослідник української еміграції. Мюнхен, Нью-Йорк, 1971, 16 с.; *Бегей І.* Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. К., 2001, 256 с.; *Його ж.* Бачинський Юліан Олександрович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018, С. 106–107; *Жерноклеєв О., Райківський І.* Лідери Західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. К., 2004, 283 с.

Роман Тимченко

БЕЗПАЛКО Йосип Іванович (13.05.1881, м. Чернівці — 1950) — укр. гром.-політ. діяч.

Народився у бідній міщанській родині. Через політ. діяльність був виключений з гімназії. 1899 заснував таємний гурток гімназійної та студ. молоді. 1901–1902 редагував газету «Буковина» — орган буковинської нац. орг-ції. 1903 розпочав пед. діяльність, працював учителем у Вишківцях, Каменці, Чернівцях та ін. Засновник першого на Буковині тов-ва «Січ» і редактор учительського часопису «Промінь» (1903). 1907–1908 — краєвий секретар профспілок Буковини. Засновник і голова краєвої орг-ції Укр. соц.-дем. партії на Буковині (1907–1914), редактор парт. органу газети «Боротьба» (1908–1918). З 1915 активно співпрацював із СВУ у Відні, 1915–1916 — голова просвітньої комісії у таборі для укр. військовополонених (Раштат, Німеччина). У листопаді 1918 — бургомістр м. Чернівці. У грудні 1918 — квітні 1919 член Укр. Нац. ради Буковини, Укр. Нац. Ради ЗУНР — ЗОУНР. Делегат від Буковини на урочистому засіданні Директорії та уряду УНР і представників ЗУНР, присвяченому Злуці укр. земель. Член Трудового конгресу (1919). Обраний до ЦК УСДРП, за квотою якого входив до складу уряду Б. Мартоса як міністр праці УНР (25.04.1919–10.08.1920). 1922 емігрував до ЧСР, викладав німецьку мову в Укр. Господарській Академії в Подєбрадах. Автор наук. розвідок з історії укр.-німецьких відносин. 1938 обраний головою Укр. Січового Союзу. 19.06.1945 заарештований рад. спецслужбами. Після 5 років заслання 17.06.1950 звільнений. Подальша доля невідома. За деякими відомостями помер у концтаборі у Казахстані.

Літ.: Ботушанський В., Брицький П., Чайка Г., Юрійчук Є. Осип Безпалко — видатний громадський і політичний діяч. Чернівці, 2013. 86 с.; *Івасюк О.* Літературознавча діяльність Осипа Безпалька у міжвоєнний період // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. Чернівці, 2011. Вип. 547–548. С. 19–21; *Наріжний С.* Українська еміграція. Ч. І. Прага, 1942. С. 160, 277; *Підкова І., Шуст Р.* Довідник з історії України. Т. 1. К., 1993. С. 50; *Цегельський Л.* Від легенд до правди. Нью-Йорк–Філадельфія, 1960. 313 с.; ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 35. Арк. 22–22 зв.

Тетяна Осташко

БЕЗРУЧКО Марко Данилович (31.10.1883, м. Великий Токмак, Таврійська губ. (суч. Запорізької обл.) — 10.02.1944, Варшава, Польща) — укр. військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР.

Закінчив Одеське піхотне юнк. училище (1908), академію Ген. штабу у Санкт-Петербурзі (1914). Учасник І Світової війни, підполк., нач. штабу 30-го армійського корпусу Півд.-Зах. фронту. Один із засновників укр. армії. Брав участь в укр-зації фронтових частин рос. армії. За УД працював у Генштабі. Перейшов на бік Директорії, очолив оперативний

відділ Генштабу Армії УНР. Від квітня 1919 полк., нач. штабу корпусу Січ. Стрільців, член Стрілецької Ради Армії УНР. На початку 1920 разом з генералом О. Удовиченком сформував дві стрілецькі дивізії. Після підписання Варшавського договору 6-та Січова дивізія М. Безручка і 3-я Залізна дивізія О. Удовиченка разом з польською армією розпочали наступ і 07.05.1920 зайняли Київ. **М. Б.** відзначився в обороні Замостя (нині м. Замосць, Польща), коли його 6-та дивізія зупинила рейд Першої Кінної армії С. Будьонного на Варшаву. У вересні–листопаді 1920 командував Середньою групою Армії УНР у складі 5-ї і 6-ї дивізій, отримав звання ген.-хорунжого.

Зі своєю частиною був інтернований поляками у таборах у Каліші, згодом у Щипйорно. В еміграції — військ. мін-р і віце-міністр уряду УНР в екзилі, член Вищої Військ. Ради УНР (1920–1924). Після ліквідації таборів інтернованих вояків працював у Картографічному ін-ті Війська польського. 1931–1935 очолював Укр. воєнно-історичне тов-во у Варшаві, редагував військ.-іст. альманах «За державність». Під час бучного святкування 20-річчя відродження Польської держави польська влада нагородила М. Безручка вищим орденом «Virtuti Militari», проте **М. Б.** відмовився його прийняти. «Я воював за Україну, а не за Польщу», — заявив бойовий генерал. Пережите і досвід, набутий під час війни за незалежність, описав у книгах. З початком II Світової війни активно підтримував ОУН. Помер після важкої хвороби, похований на укр. правосл. цвинтарі «Воля» у Варшаві.

Тв.: Від Проскурова до Чорториї. Каліш, 1924; Українські Січові Стрільці на службі Батьківщині. Каліш, 1932; Січові Стрільці в боротьбі за державність // Історія січових стрільців. К., 1992.

Літ.: Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи і забуття 1917–1921 роки. К., 1995; *Його ж.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки 1917–1921. К., 2007.

Олена Бойко

БЕЛЬЦ Едуард Едлер фон [нім. Eduard Edler von Böltz], (13.03.1864–08.11.1918, м. Одеса) — австро-угорський військ. діяч, фельдмаршал-лейт., військ. губ-тор Одеси.

В молоді роки служив у Рос. армії, одружений на росіянці. Отримав призначення на посаду одеського губ. Вжив заходів до налагодження функціонування міськ. інфраструктури. З метою ліквідації прод. проблеми були відкриті «нар. їдальні» на тисячі осіб. Відновилася робота електричного трамваю, який належав бельгійській фірмі. Губ-тор виступив за передачу електротранспорту міськ. думі. У справі хлібозаготівель висловився проти практики масових реквізицій і наполягав на запро-

ваджені вільної торгівлі, яка б легалізувала зерновий ринок. Намагався боротися з контрабандою і спекуляцією австрійських вояків, але його оточення наживалося на торг. і фін. оборудках. Гетьманський уряд був стурбований розмахом грубої експропріаторської політики щодо укр. населення командування австрійських окупаційних військ. Було прийняте рішення запровадити при австро-угорському командуванні посаду урядового уповноваженого для координації спільних дій. На цю посаду був рекомендований відомий адміністратор, колишній член Держ. ради Росії С. Гербель. На поч. червня А. Краус і **Е. Б.** здійснили поїздки до Києва, були прийняті керівництвом штабу Оберкомандо, **Е. Б.** був присутнім на засіданні Ради Міністрів, яка затвердила інструкції урядовому уповноваженому. Але втрутилося німецьке командування і його прерогативи були істотно обмежені. Пізніше С. Гербель характеризував **Е. Б.** як людину дуже гуманну і противника того насилля, яке чинилося над населенням. Водночас у зв'язку з триваючим страйком залізничників у липні австро-угорське командування заарештувало 288 робітників і 37 службовців. Через зупинки залізничного руху в місті виникли проблеми з борошном. У серпні під час відпустки він намагався отримати аудієнцію у імператора Карла, не погоджуючись з методами проведення окупаційної політики в Україні. Однак це ніяк не впливало на грабіжницьку практику військ. адміністрації у австрійській окупаційній зоні і в самій Одесі. Доповідні записки С. Гербеля і одеського градоначальника ген. В. Мустафіна подають масштабну картину реквізицій прод., товарів і матеріалів, які вивозилися до Австро-Угорщини. Німецькі дипломати, відзначаючи особисту привабливість постаті **Е. Б.**, наголошували на його слабохарактерності, нездатності протистояти корупції, махінаціям нач. штабу майора Гемпеля. Поразка Четверного союзу у війні, вихід з неї Австро-Угорщини спричинили в серед солдатів Одеського гарнізон, стихійні бунти, убивства офіцерів, самовільну евакуацію на батьківщину, яка супроводжувалася грабежами та мародерством. Уряд звинуватив **Е. Б.** не тільки в допущеній деморалізації військ гарнізону, а й численних зловживаннях ек. характеру. За цих умов, передавши командування ген. Л. Фабіні, покінчив життя самогубством. Був похований в Одесі на 2-му християнському кладовищі. Восени 2016 на його могилі було встановлено пам'ятник.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва, 1936; *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси. Київ, 2011; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; *Дорнік В. та ін.* Україна між самовизначенням і окупацією: 1917–1922 роки. Київ, 2015; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

БЕМ-ЕРМОЛІ Едуард фон [нім. Eduard von Böhm-Ermolli], (12.02.1856–09.02.1941, м. Опава, Чехословаччина) — австрійський воєначальник, фельдмаршал австро-угорської армії.

Народився в сім'ї військ., який по завершенні служби удостоївся дворянського звання. Військ. освіту отримав у кадет. корпусі, офіцер. училищі, Академії Генштабу. Командував уланським полком, кавалер. бригадою, піх. дивізією, копусом. Ген. від кавалерії (1912). Підчас І Світової війни командував 2-ою армією. Барон (серпень 1917), ген.-фельдмаршал (січень 1918). Після укладення Брестського мирного договору держав Четверного союзу з УНР (28.01/09.02.1918) з'єднання армії, просуваючись на півд. України, розпочали звільнення її тер. від більшовиків. У наказі військам **Е. Бем-Е.** наголошував, що дії австрійської армії мають на меті «надати молодій і ще не сконсолідованій державі мирну допомогу». Між Німеччиною і Австро-Угорщиною розгорнулося латентне суперництво за першість у командуванні експедиційними військами. Цісар Карл I не сприймав німецького ген. А. Лізінгена в якості командувача об'єднаних сил і був не проти, щоб у цій ролі виступив **Е. Бем-Е.** Після укладення у березні 1918 німецько-австрійської військ. конвенції про розподіл зон впливу союзників в Україні командування залишилося роз'єднаним. **Е. Бем-Е.** спрямував війська на Одесу, щоб оволодіти цим важливим портовим і залізничним вузлом. Однак у сер. березня союзники зустріли активний спротив більшовиків при оволодінні Миколаєвом і Херсоном. За наказом **Е. Бем-Е.** в австрійській окупаційній зоні були запроваджені військ.-польові суди, проводилося масове вилучення зброї у населення. Фельдмаршал дозволив володіння зброєю лише німецьким колоністам і румунським офіцерам. Командуванню 2-ї армії довелося розв'язувати проблему громадян Австро-Угорської імперії, які поверталися з рос. полону. У березні 1918 **Е. Бем-Е.** занотував в щоденнику дані про понад 66 тис. військовополонених у районі дислокації 2-ї армії. Прод. становище Австро-Угорщини ставало все більш критичним. У кін. березня 1918 в листі до **Е. Бем-Е.** імператор Карл I вимагав вдаватися до реквізицій прод., «незважаючи ні на що, а за потреби й силоміць», наголошуючи, що у разі його ненадходження продовження війни стане проблематичним.По отриманні листа цісаря фельдмаршал видав наказ, яким допускалися примусова купівля, видача розписок замість грошей, а за потреби й силові дії. «Якщо не візьмемо з України всього того, що вона зобов'язувалася дати за мирним договором, уся операція в Україні не матиме сенсу» — резюмував командувач армії. **Е. Бем-Е.** у стосунках з німецьким командуванням демонстрував незалежність. У сер. травня 1918 під тиском німецької сторони імператор Карл I звільнив його з посади, призначивши командувачем австро-угорських військ в Україні генерала А. Крауса. У кін. 1918 **Е. Бем-Е.** вийшов у відставку і оселився в м. Опаві (суч. Чехія). Похований з почестями у Відні.

Літ.: *Чернин О.* В дни мировой войны. Москва–Петроград, 1923; *Залесский К.* Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; *Дорнік В. та ін.* Україна між самовизначенням і окупацією: 1917–1922 роки. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

БЕНДЗЯ (БЕНЗЯ) Петро Андрійович (09.06.1883, с. Дроздовщина, Чернігівська губ. (суч. с. Droздівка, Куликівський р-н, Чернігівська обл.) — 1928 (?)) — укр. гром.-політ. діяч, журналіст.

Народився у сел. родині. Освіту набув у нар. училищі, працював конторником на залізниці. З 1903 прилучився до рев. діяльності, належав до Рос. партії есерів, з 1905 — Укр. соц.-дем. «Спілки», секретар її закордонного відділу. 1907 засуджений за рев. діяльність, втік з-під арешту та емігрував до Швейцарії. Працював кравцем. Член СВУ (1914–1918). З квітня 1918 член УСДРП. Співробітник «Робітничої газети» (Київ), редактор УТА. За дорученням В. Винниченка, у листопаді 1918 виїхав до Австрії та Німеччини, де орг-вав низку зустрічей з представниками зах. соц.-демократії з метою посилення антигетьманської пропаганди. У 1919 член УКП (незалежних), співробітник газети «Червоний стяг». Тов. мін-ра преси і пропаганди в уряді І. Мазепи (08.1919–05.1920). На початку жовтня 1919 зробив спробу разом з І. Лизанівським вилетіти до Німеччини для переговорів за посередництвом німецьких соціалістів з рос. представниками про досягнення миру. Літак зазнав аварії над Галичиною. Повернувся до Кам’янця-Подільського (29.10.1919). З 13.11.1919 член т. зв. місії Ф. Платенна, делегації для переговорів РСФРР. З 07.02.1920 працював редактором редакційно-видавничого відділу Київського крайового відділу «Всевидату». 05.04.1920 заарештований у т. зв. «Справі ЦК УПСР». На початку березня 1921 звільнений під підписку. Виступав свідком на засіданні Верх. надзвичайного рев. трибуналу УСРР у «Справі ЦК УПСР» (22–30.05.1921, Київ). Співробітничав у журналі «Життя й революція» (1925–1934), газеті «Пролетарська правда» (Київ). Автор праць з історії українського соц. руху, рецензій на статті у рад. виданнях.

Тв.: До історії революційного руху на Україні». Життя й революція. 1926. № 11 та ін.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х т. К., 1996; Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». Упорядники Т. Осташко і С. Кокін. К., 2013. 688 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918–1920. Документи і матеріали у двох томах. Том 1. К., 2006; *Білорус М.* Бендзя Петро Андрійович // Українська біографістика. Збірник наук. пр. Вип. 3. К., 2005. С. 50–51.

Тетяна Осташко

БЕРДЯЄВ Микола Олександрович (18(06).03.1874, м. Обухів — 24.03.1948, м. Кламар, Франція) — рос. філософ та публіцист, гром. діяч. Представник рос. релігійної філософії та рос. екзистенціалізму. Відомий завдяки концепції свободи і «нового середньовіччя». Почесний доктор теології Кембриджського ун-ту.

Народився в маєтку Обухів у дворянській родині. Його батько був київським повіт. предводителем дворянства. Здобув базову освіту в Київському кадет. корпусі. Спочатку навчався на природн. ф-ті Київського ун-ту св. Володимира, через рік у 1895 перевівся на юрид., який не закінчив. У студ. роки брав участь у протестах та опозиційній діяльності. 1897 арештований та засланий до м. Вологда. Тоді ж захопився марксистськими ідеями, згодом став критиком світоглядних позицій та діяльності рев. інтелігенції. Одружився на Л. Трушевій, рос. поетесі (1904), та переїхав до м. Санкт-Петербург.

Був одним із співавторів зб-ків статей «Проблеми ідеалізму» (1902), «Віхи» (1909) та «З глибин» (1918), у яких піддавалася сумніву доцільність радикальної рев. боротьби. 1903 приєднався до «Союзу звільнення», який виник на навколо ред-ції журналу «Звільнення» (П. Струве) та об'єднав відомих рос. ліберальних діячів (С. Булгаков, В. Вернадський, П. Долгоруков та ін.). У 1913 **М. Б.** пише одну з найвідоміших статей «Гасители духа» на захист афонських монахів.

Після революції 1917 був активним дописувачем багатьох часописів, критикував більшовиків та їх політику. Заснував у Москві приватну академію «Вільна академія духовної культури» (1919), у наступному році був обраний проф. філософії Московського ун-ту. Примусово висланий з рад. Росії на т. зв. «філософському кораблі» (вересень 1922). Жив у Берліні, згодом переїхав до Парижа. Останні роки проживав у м. Кламар (Франція).

На еміграції написав одну з найвідоміших праць «Витоки і смисл російського комунізму» (1937, англійською мовою), яка досі вважається найкращим дослідженням природи ком. ідеології у розумінні та практиці рос. більшовиків. **М. Б.** охарактеризував більшовизм як третє явище рос. великодержавності та імперіалізму (першим явищем було Московське царство, другим — Рос. імперія доби Петра I).

Досить скептично оцінював укр. нац. рух та події Укр. рев-ції, залишався прихильником «рос. ідеї». У квітні 1918 опублікував статтю «Росія та Великоросія» в якій різко критикував українців, що нібито «здійснюють відступництво від народу Пушкіна і Достоєвського, відмовляються від царственої російської мови і розділяють Росію». Автор низки праць з політичної філософії та філософії історії.

Тв.: Россия и Великороссия // Накануне, № 3, апрель 1918 г., с. 4–5; Судьба России (Опыты по психологии войны и национальности). Сборник статей

1914–1917. Москва, 1918; Новое средневековье (Размышление о судьбе России). Берлин, 1924; О назначении человека (Опыт парадоксальной этики). Париж, 1931; О рабстве и свободе человека (Опыт персоналистической философии). Париж, 1939; Русская идея (Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века). Париж, 1946; Истоки и смысл русского коммунизма. Париж, 1955.

Літ.: Walicki A. Zarys myśli rosyjskiej od oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego. Kraków, 2005. S. 705–710.

Геннадій Корольов

БЕРЕЗНЯК Саватій Іванович (18.09.1884, м. Коростишів, Радомишльський пов. Київська губ. — 21.01.1921) — укр. гром.-політ. діяч.

Народився у сел. родині. Освіту набув у Коростишівській вчительській семінарії, після закінчення якої (1904) два роки працював вчителем, у 1910 склав професійний іспит в Тифліському вчительському ін-ті. У 1911–1915 продовжив навчання в Київському комерційному ін-ті, де входив до укр. студ. громади, яку очолив у 1913. З 1902 активний діяч нелегальних соц.-рев. гуртків, з 1912 входив до громади УПСР Київського комерційного ін-ту, з 1914 член Київського к-ту УПСР. Співробітничав з редакцією газети «Рада». 1917 служив у штабі 11-ої армії Півд.-Зах. фронту, був у числі засновників Укр. військ. клубу ім. гетьмана П. Полуботка. Делегат Всеукр. нац. конгресу, трьох перших всеукр. з'їздів військ. депутатів, на другому обраний головою Всеукр. ради військ. депутатів. Член УЦР та Малої Ради від УПСР. У складі делегації УЦР брав участь в Петроградській демократичній нараді (вересень 1917). Обирався до Всерос. та Всеукр. установчих зборів, був учасником З'їзду Рад роб., сел. і солд. депутатів України (грудень 1917). З кінця 1918 по червень 1920 — працював у «Всевидаві», згодом зав. книжковим складом видавництва «Криниця». У січні 1919 делегат Трудового конгресу, тоді ж обраний кандидатом в члени ЦК УПСР (центр. течії). Заарештований ЧК у т. зв. «Справі Цупок» (21.10.1920), яка невдовзі була перекваліфікована у «Справу ЦК УПСР». Помер у тюремній лікарні від тифу.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х т. К., 1996; Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». Упорядники Т. Осташко і С. Кокін. К., 2013. 688 с.; *Білорус М.* Член Центральної Ради Саватій Березняк: біографія у 2-х ч. К., 2009. 64 с.; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі УЦР: Біографічний довідник. К., 1998. 254 с.; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби. Інсбрук, 1960. 720 с.

Тетяна Осташко

БЕРЕЗОВСЬКИЙ Олександр Іванович (01.12.1867, Чернігівщина — 15.10.1940, м. Берлін) — військ. діяч, командувач корпусом збройних сил УД, ген.-лейтенант.

Військ. освіту здобув у Полтавському кадет. корпусі, Михайлівському артилер. училищі, Академії Генштабу. Учасник І Світової війни, командувач дивізії, корпусу, Георгіївський кавалер. В армії УНР з грудня 1917. З квітня 1918 командир 5-ї дивізії Одеського корпусу. На поч. липня 1918 був призначений командувачем 3-го Херсонського корпусу армії УД. Нач. штабу — ген.-майор С. Ізергін. До складу корпусу входили дві дивізії: 5-та, дислокована в Одесі, і 6-та — у Миколаєві. Полки дивізій знаходилися в Тирасполі, Вознесенську, Єлисаветграді, Олександрії. Корпус перебував у стадії формування на базі колиш. частин рос. армії. В основному кадрами були укомплектовані лише штаби. З поч. антигетьманського повстання більшість офіцер. складу на чолі з ген. **О. Б.** оголосила про перехід до Добр. армії. Ін. проукр. налаштована частина (І. Луценко, В. Змієнко) стали на бік Директорії. **О. Б.** змушений виїхати до Криму, де став на службу армії А. Денікіна, пізніше — П. Врангеля. У кін. 1920 евакуювався до Константинополя. Потім перебрався до Німеччини. Брав активну участь у білоемігрантському військ. русі. Похований на рос. кладовищі Тегель у Берліні.

Літ.: Залесский К. Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. І. Київ, 2007; *Його ж.* Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009.

Руслан Пиріг

БЕРХЕМ Йоханнес (Ганс) фон [нім. Johannes (Hans) Graf von Berchem], (1881–1962) — німецький дипломат, радник посольства Німеччини в Україні.

Працював у дип. місіях Німеччини в Лондоні, Парижі, Берні. До поч. І Світової війни у 1914 був другим, а згодом першим секретарем посольства Німеччини в Санкт-Петербурзі.

У березні 1918, після призначення А. Мумма гол. німецької дип. місії в Києві, зайняв посаду радника посольства. Гетьман П. Скоропадський писав про радника **Г. Б.**, порівнюючи з послом А. Муммом: «більш гостра людина, дуже освічений і розумний», «стосовно мене залишився до кінця чесною і порядною людиною». Мін-р закорд. справ Д. Дорошенко був дещо іншої думки: «Мумм, як людина стара й бувала ще якось умів себе держати. Але граф Беркен (Берхем — *авт.*) у своєму поводженні доходив просто до нечемности й нахабства».

Документальні свідчення про діяльність **Г. Б.** улітку 1918 в осн. припадають на часи відряджень А. Мумма до Німеччини. Так, 25.06.1918 в інформації до МЗС він відзначав, що, не дивлячись жорсткі репресивні заходи німецьких військ, «бродіння серед сел. населення в окремих районах все ще продовжуються». Зокрема, повстанці діють на Київщині між Таращею і Новомиргородом, а в австрійській зоні південніше Звенигородки і Умані.

Під час відрядження посла А. Мумма справою перестановок в укр. уряді займався **Г. Б.** Спочатку пропонувалася відставка Ради Міністрів майже у повному складі (за винятком М. Василенка, Д. Дорошенка та А. Ржепецького). До уряду мали запросити відомих укр. діячів Д. Донцова, С. Єфремова, М. Порша та ін. Проте відмова бажаного для гетьмана П. Дорошенка від посади прем'єра звела нанівець ці наміри, за винятком призначення главою МВС І. Кістяковського.

На поч. вересня 1918 відбувся офіц. візит П. Скоропадського до Німеччини. У зв'язку з зайнятістю посла А. Мумма завершенням укладання нового тристороннього ек. договору гетьмана у поїздці супроводжував **Г. Б.** Він був присутній на зустрічі П. Скоропадського з главою МЗС П. Гінце та його заст. Г. Буше, на ауідієнції у імператора Вільгельма II, у Ген. штабі, поїздці до Кіля, на заходах культ. програми.

З сер. вересня А. Мумм перебував у відпустці. Його в. о. став **Г. Б.**, спочатку як радник, а згодом у статусі тимчасового повіреного. На цей час припала зміна керівництва МЗС Німеччини. Новим статс-секретарем став В. Зольф, відомий учений-сходознавець, колишній мін-р колоній. 10.10.1918 він направив посольству у Києві розгорнуту програму дій щодо України. Документ передбачав збереження гегемонії Німеччини, укр-зацію гетьманського уряду, проведення аграрної реформи, опору уряду на Укр. національний союз (УНС), який згодом може відіграти роль нац. зборів.

Штаб Оберкомандо і посольство від поч. жовтня активно займалися реорг-зацією кабінету мін-рів, виходячи з директив МЗС Німеччини про його українізацію. 17.10.1918 кадетська більшість Ради Міністрів офіційно зажадала переорієнтації політ. курсу УД на небільш. Росію. З огляду на урядову кризу гетьман розпустив Раду Міністрів.

Справа формування нового уряду затягнулася. 23.10.1918 **Г. Б.** доповідав МЗС про свої посередницькі зусилля і пошук компромісу між протиборчими сторонами. Він мав тривалі розмови як із П. Скоропадським та Ф. Лизогубом, так й В. Винниченком, котрий вимагав більше мін-рських портфелів, ніж йому пропонували. Врешті 25.10.1918 зусиллями **Г. Б.** і Е. Тіля після тривалих консультацій з П. Скоропадським вдалося скласти коаліційний кабінет під головуванням Ф. Лизогуба, у якому значно посилилося укр. крило, хоч незначна перевага залишалася за мін-рами правої орієнтації .

31.10.1918 **Г. Б.** направив главі МЗС В. Зольфу досить розлогу аналітичну доповідь. Зокрема, він пише, що розпад Четверного союзу, сепаратні переговори Туреччини можуть привести до наступу Антанти на Чорномор. узбережжі, а це потягне приєднання до неї усіх небільш. Рос. кіл. За цих умов П. Скоропадський намагатиметься застрахувати себе на випадок, коли Антанта, спираючись на ці сили, почне боротьбу проти Москви і тим самим остаточно завоює симпатії правих сил в Україні. **Г. Б.** наголошував, що особа гетьмана є важливим фактором всієї укр. політики німців. І слід все зробити, щоб зберегти його за Німеччиною. Але це може вдатися лише за умови, коли не будуть вимагати від нього неможливого. Він зауважив, якщо Антанта навіть домагатиметься виводу німецьких військ, «ми назавжди збережемо в особі Скоропадського чесного і відданого друга».

14.11.1918 П. Скоропадський проголошує курс на федерування з небільш. Росією і призначає нову Раду Міністрів на чолі з С. Гербелем, колишнім членом Держ. ради Росії, переконаним антантофілом. До неї увійшли пророс. діячі правих поглядів. **Г. Б.** внутрішньо був невдоволений таким складом уряду, але ніякої протидії не чинив. Гол. турботою в. о. нач. штабу Оберкомандо майора В. Яроша і **Г. Б.** була орг-зація безпечної евакуації німецьких військ, у яких під впливом рев. подій на батьківщині знизилась дисципліна

Відправка німецьких військ з України була обтяжена ще й вимогами Антанти затримати виведення до прибуття її підрозділів. У кін. листопада 1918 до Києва прибув новий нач. штабу Оберкомандо полк. П. Рете, який не зустрівся з гетьманом, а разом з **Г. Б.** відправився до Вінниці на переговори з Директорією. В результаті було підтверджено умови, за якими Оберкомандо займатиме нейтральну позицію щодо повстанців, а Директорія сприятиме безперешкодній евакуації німецьких військ.

05.12.1918 **Г.Б.** отримав від МЗС інструкцію про невтручання у внутрішньоукр. справи і обмеження роллю нейтрального посередника. Однак він робив спроби врятувати правління гетьмана, чи хоча б відтягнути взяття Києва повстанцями. Тим більше, що цього вимагав від Оберкомандо французький консул в Одесі Е. Енно

12.12.1918 у Козятині **Г. Б.**, представники штабу Оберкомандо і Великої німецької солд. ради уклали з посланцями Директорії нову угоду про гарантії нейтралітету німців у боротьбі проти гетьмана і забезпечення безперешкодного повернення німецьких військ на батьківщину. Контакти **Г. Б.** з представниками Директорії мали за мету не тільки отримання гарантій щодо евакуації військ, але сподівання, що нова влада визнає попередні укр.-німецькі ек. угоди.

14.12.1918 війська Директорії вели бої у районі Печерська. П. Скоропадський розумів, справа йде до розв’язки. В цей час до гетьманського

палацу прийшов **Г. Б.** і запитав П. Скоропадського: «Чого Ви чекаєте, адже Ви загинете!». Той відповів, що йому нікуди йти. Дипломат запропонував піти до нього в готель «Континенталь». Гетьман відмовився і поїхав до посла Туреччини А .Мухтар-бея, де й написав відречення від влади. Очевидно, **Г. Б.** та В. Ярош, який виконував обов'язки нач. штабу Оберкомандо, орг-вали вивезення П. Скоропадського з Києва у сан. поїзді під виглядом важкопораненого німецького солдата.

Група німецьких дипломатів на чолі з **Г. Б.** працювала у Києві й після приходу до влади Директорії. За свідченнями герц. Г. Лейхтенберського німецький комендант Києва ген. Б. Шеллендорф і **Г. Б.** взяли активну участь у врятуванні рос. офіцерів інтернованих Директорією у Пед. музеї. Орг-вали вивезення інтернованих вояків кількома ешелонами до Німеччини. **Г. Б.** ще якийсь час залишався у Києві, але стрімкий наступ червоних військ змусив посольство переїхати до Вінниці, а 07.02.1919 залишити тер. України.

В матеріалах МДБ СРСР зустрічаються також відомості про його дип. діяльність у роки ІІ Світової війни: «Фон Берхем, барон. В 1942–1944 рр. являвся німецьким ген. консулом у м. Констанца (Румунія). Походить з давнього дворянского роду, противник нацизму, прихильник встановлення дворянско-монархічного режиму у Німеччині. Старий дип. діяч».

Літ.: Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). Москва,1936; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.) Київ, 2007; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; *Пиріг Р.* Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. Київ, 2018.

Руслан Пиріг

БІБЕРОВИЧ Ярослав (13.01.1883, м. Коломия — 18.11.1948, м. Відень, Австрія) — інж.-будівельник, офіцер Галицької Армії, гром.-політ. діяч, дипломат.

Народився у родині артистів місц. укр. театру. У роки І Світової війни служив інж.-сапером австрійської армії. У листопаді–грудні 1918 орг-зував Збірну станицю у Будапешті для вояків-українців, які поверталися з полону. Військ. аташе, посол ЗУНР в Угорщині (1919). У Будапешті налагодив контакти з політ. елітою Угорщини та місіями Антанти. Після об'єднання УНР і ЗУНР став офіційним радником посла УНР в Угорщині М. Ґалаґана. Паралельно продовжував провадити дип. діяльність насамперед на користь ЗУНР. Орг-зував закупівлю в Угорщині військ. спорядження, прод. та ін товарів для потреб ЗУНР. Учасник наради укр. послів і голів дип. місій у Карлсбаді (10.08.1919). Управляючий канцелярією Уряду для закорд. справ Колегії Уповноважених Диктатора у

Відні (1920–1921). Посол ЗУНР у Німеччині (1921–1923). Після ліквідації інституцій ЗУНР переїхав до Відня, де працював на будівельних підприємствах інженером залізобетонних конструкцій. Після включення Австрії до складу Німеччини (1938) мобілізований до служби у Вермахті, яку, в званні підполк., відбував до кінця II Світової війни.

Літ.: Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участи у Визвольних Змаганнях в 1918–1920 рр. Матеріяли до історії / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Вінніпеґ, 1960. Т. II. С. 365; Ukraine and Poland in documents 1918–1922. Part I / Shevchenko Scientific Society. Edited by Taras Hunczak. New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983 (= Sourses for the History of Ruś-Ukraine, vol. XII). P. 279.

Олег Павлишин

БІДНОВ Василь Олексійович [псевд.: В. Степовий, В. Широчанський, В. Поперешній] (02.01.1874, м. Широке, Херсонська губ. (суч. Дніпропетровська обл.) — 01.04.1935, м. Варшава, Польща) — укр. гром. і культ. діяч, учений-історик.

Народився в заможній сел. сім'ї. Освіту здобув спочатку в Херсонському дух. училищі (1885–1889), Одеській дух. семінарії (1896), згодом у Київській дух. академії (1902). Нетривалий час працював виклад. Астраханської дух. семінарії, з літа 1903 — виклад. Катеринославської дух. семінарії. Водночас займався наук. працею. 1906–1909 працював секретарем Катеринославської вченої архівної комісії, був визнаний одним з найкращих знавців архівів запорозького козацтва. У друк. органі комісії «Летописи ЕУАК», редактором якої деякий час був, опублікував близько 30 наук. праць, які принесли йому авторитет глибокого дослідника церкви. Обраний членом Церковно-іст. та Археологічного т-ств при Київській дух. академії, Укр. наук. т-ва в Києві. З 1911 очолював Катеринославський єпархіальний церковно-археологічний к-т. Належав до укр. громади в Одесі, співпрацював із НТШ, із 1905 — член катеринославської «Просвіти», в. о. її писаря, члена ради і голови. У 1910–1912 разом із Д. Дорошенком видавав тижневик «Дніпрові хвилі». Належав до Т-ва укр. поступовців, на з'їзді ТУП у березні 1917 обраний членом Тимчасового ЦК Союзу укр. автономістів-федералістів (реорганізований з ТУП). З червня 1917 член УПСФ. У квітні 1917 на Всеукр. нац. конгресі обраний членом УЦР від катеринославської «Просвіти». У Катеринославі редагував «Вісник товариства "Просвіта"», укр. відділ газети «Наше життя» (орган Катеринославського губ. земства), очолював місцеву філію Всеукр. учительської спілки, був директором Першої укр. гімназії в Катеринославі, керував укр. пед. курсами при місцевому повіт. земстві. Один з ініціаторів та організаторів губ. укр. нац. з'їзду у Катеринославі.

Відкрив з'їзд (21.05.1917), обраний його головою, виголосив доповідь про іст. минуле України. Улітку 1918 призначений екстраординарним проф. історії укр. церкви Укр. держ. ун-ту в Кам'янці-Подільському, в січні 1919 — деканом богословського ф-ту. В Кам'янці-Подільському увійшов до філії Укр. нац. союзу, обраний головою Укр. пед. т-ва та головою Кирило-Мефодіївського братства, співробітничав у часописах «Життя Поділля», «Новий шлях», «Наше слово», «Робітнича газета», «Освіта». У 1920 емігрував до Польщі, де проводив культурно-освітні роботи в таборах для інтернованих українців. 1921 у Ланцуті ректор Укр. нар. ун-ту. З вересня 1921 викладав в Кременецькій дух. семінарії, редагував двотижневик «Православна Волинь». З літа 1922 викладав історію України та історію укр. церкви в Укр. вільному ун-ті в Празі та в Укр. господарській академії в Подєбрадах. Працював в укр. гром. орг-ціях у Чехії — Т-ві укр. культури, Укр. іст.-філологічному т-тві, був одним із засновників Музею визвольної боротьби України. Наприкінці 1928 повернувся до Польщі, де викладав у Варшавському ун-ті, в «Студіюм теологіє ортодоксе», в. о. секретаря комісії перекладу укр. мовою Святого Письма та богослужбових книг при Укр. наук. ін-ті у Варшаві. В еміграції відійшов від політ. діяльності. 1930 у справі «Спілки визволення України» була засуджена його дружина, яка залишилась в Україні. У наук. доробку вченого дослідження із історії церкви та освіти в Україні, Запорізької Січі, історіографічні розвідки, біографічні нариси тощо.

Тв.: Біднов В., Антонович Д. Українська церква // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська. К. 1993. С. 197–221; Забутий діяч (Памяти О. Кониського) // Літературно-науковий вісник. 1925. Кн. 7–8. С. 294–298; Перші два академічні роки Українського державного університету в Кам'янці-Подільському // Літературно-науковий вісник. 1928. № 11. С. 233–240; № 12. С. 325–333; Одна з спроб перекладу Біблії українською мовою // Книголюб (Прага). 1931. Кн. 1. С. 1–9; Православная Церковь в Польше и Литве. Минск. 2002. 432 с. та ін.

Літ.: *Абросімова С.* Людина духу та вищих, небуденних вимог: Життя і творчість Василя Біднова // Монастирський острів. 1994. № 2. С. 124–136; Василь Біднов // Українська культура. К., 1993. С. 514–526; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. К., 1996. 188 с.; Пам'яті професора Василя Біднова: Засідання Українського історично-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 року. Прага, 1936. 32 с.; *Саламаха І.* Громадсько-політична та наукова діяльність В.О. Біднова (кін. XIX ст. — 1935): дис. … канд. іст. наук. Запоріжжя, 1998. 225 с.; *Ульяновський В.І.* В.О. Біднов // Український історичний журнал. 1992. № 10–11. С. 80–94.

Тетяна Осташко

БІЗАНЦ Альфред (15.10.1890, с. Дорнфельд (суч. с. Тернопілля, Миколаївський р-н, Львівська обл.) — р. с. невід.) — військ. діяч, підполк. УГА, полк. Армії УНР.

Народився у родині німецького колоніста Карла Бізанца. Навчався у сільській школі, згодом у львівській гімназії. Закінчив Львівську кадет. школу (1910), вступив до академії Ген. штабу (1913), яку закінчив достроково в зв'язку з початком І Світової війни. З 1914 перебував на фронті на Балканах. Нагороджений хрестом «За військові заслуги» 3-го ступеню.

З 11.1918 командант (командир) 7-ї Львівської бригади Галицької армії, групи військ «Південь». У березні 1919 бригада відзначилась у ході Вовчухівської операції. Учасник держ. наради ЗУНР у Бучацькому монастирі оо. Василіян (02.06.1919), на якій відстоював необхідність проведення контрнаступу на фронті. 07.06.1919 7-ма бригада УГА розпочала Чортківський наступ. Отримав звання підполк., служив у Ген. штабі Армії УНР. В серпні 1919 його частина брала участь у наступі об'єднаних укр. армій на Київ.

У січні 1920 підрозділ **А. Б.** у складі частин УГА через епідемію тифу і повну відсутність боєприпасів, був змушений перейти на службу до Червоної Укр. Галицької Армії. У травні 1920 разом із бригадою перейшов на бік ДА УНР, серпні — у званні полк. з групою офіцерів ДА УНР призначений до штабу 6-ї дивізії Війська Польського. Після угоди Польщі з РНК Росії інтернований, перебував у таборі в Каліші. 1921 повернувся додому у рідне село і займався землеробством у власному фільварку. 1938 взяв участь у багатолюдного похороні колишнього Головнокомандувача УГА М. Тарнавського. Після захоплення Галичини рад. військами у жовтні 1939 перейшов на німецький бік. З 1940 референт укр. справ в адміністрації Генеральної губернії, в 1941–1944 — дистрикту «Галичина». Сприяв визволенню понад 1,5 тис. військовополонених українців з концтабору «Цитадель» у Львові. У роки війни — полк. абверу, відповідальний за зв'язок з ОУН. У 1943 — нач. Військ. Управи «Галичина». 1945 заарештований рад. спецслужбами, відправлений на заслання. Пізніше опинився у Владимирському централі, де за саботаж робіт був засуджений до розстрілу. За іншими даними, відправлений до Потьми, де за вироком суду страчений.

Автор спогадів, опублікованих в «Календарі Червоної Калини» (1923).

Літ.: Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії. Львів, 2012. 472 с.; *Його ж.* Бізанц Альфред // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 122–123; *Альфред Бізанц*. УНР Абверу. Очільник Військової Управи «Галичина», яка здійснила організа-

ційні заходи по формуванню Дивізії «Галичина». Електронний ресурс. Режим доступу:http://enigma.ua/articles/Alfred_bizants

Роман Тимченко

БІЛЕНЬКИЙ Михайло Антонович (р. н. невід., м. Харків — 07.04.1920) — укр. гром.-політ. діяч, дипломат і меценат.

Народився у поміщицькій родині. У Харкові закінчив гімназію та прав. ф-т Харківського ун-ту. Працював у Харкові помічником присяжного повіреного М. Міхновського. Належав до кола укр. самостійників. Член УНП і радикального крила РУП. Входив до заснованого з ініціативи М. Міхновського «Третього харківського товариства взаємного кредиту». Фінансував і був гол. редактором укр. щотижневого часопису «Сніп», який видавав у Харкові М. Міхновський (1912). З часописом співробітничали І. Франко, Л. Пахаревський, Х. Алчевська, М. Сумцов, К. Бич та ін. Через публікацію у часопису низки матеріалів, в т. ч. «Української платформи», що відтворювала вимоги «Групи виборців» (депутатів від України у складі ІІІ Держ. думи), кваліфіковані владою як антиімперські, як гол. редактор видання засуджений до трьох місяців арешту та штрафу. Змушений був припинити видання і деякий час переховувався від арешту і штрафних санкцій. У квітні 1917 у Чернівцях, де дислокувалася військ. частина, в якій він служив, орг-вав «Український військовий клуб». Член УДХП. 21.06.1918 призначений секретарем, невдовзі скарбником Укр. посольства у Відні. Ці посади обіймав до останніх днів свого життя. Через неправдиві звинувачення урядовців УНР у шахруванні з коштами військ. фонду вкоротив собі віку.

Літ.: Михайло Біленький (посмертна згадка) // Хліборобська Україна. Зб. І. Відень, 1920. С. 123; В’ячеслав Липинський та його доба. Кн. 4. К., 2015. С. 514–518, 752–753; *Пальченкова В.* Микола Міхновський і харківський тижневик «Сніп» // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2000. Вип. IX. С. 70–76; *Турченко Ф.* Микола Міхновський: Життя і Слово. К., 2006. С. 121, 183, 184, 187, 192, 196, 261.

Тетяна Осташко

БІЛЕЦЬКИЙ Леонід Тимофійович (05.05.1882, с. Листвинівка, Київська губ. (суч. Народицький р-н, Житомирської обл.) — 05.02.1955) — укр. гром.-політ. діяч, вчений літературознавець і педагог.

Освіту набув у Другій Київській гімназії (1907) та фізико-матем. та іст.-філологічному ф-тах Київського ун-ту. Після завершення вищої освіти (1913), як проф. стипендіат, був залишений при кафедрі рос. мови ун-ту. 1914–1915 навчався на пед. курсах для учителів середніх шкіл, по

закінченні яких викладав у київських держ. гімназіях. Увійшов до складу членів Т-ва Нестора Літописця. 1917 активно співробітничав в укр. пед. орг-ціях, зокрема, Т-ві шк. освіти, Всеукр. учит. спілці. 06.04.1917 на Першому Всеукр. учит. з'їзді обраний до складу Центр. бюро Всеукр. учит. спілки, став її секретарем. Співробітничав у друк. органі спілки «Вільна Українська школа» (1917–1918, Київ). Із створенням Генерального секретарства освіти очолив відділ вищої освіти, цю ж посаду обіймав і у Мін-ві нар. освіти УНР. Після створення Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту у 1918 запрошений на посаду приват-доцента на кафедру укр. літ-ри.

1921 — професор Нар. ун-ту в Ланцуті (Польща) в таборі інтернованих вояків УНР. 1922–1923 викладав в Укр. таємному ун-ті у Львові, був деканом іст.-філологічного ф-ту. Восени 1923 став директором Укр. Високого пед. ін-ту ім. М. Драгоманова у Празі, з 1925 проф. кафедри укр. літ-ри, з 1933 проф. історії укр. права та філософії права в Укр. вільному ун-ті у Празі. Один із засновників УВАН, віце-президент академії. 1949 переїхав до Канади, оселився у Вінніпезі. Очолював культ.-освітню раду К-ту українців Канади, проф. колегії св. Андрія. З 1951 працював у видавництві «Тризуб» над перевиданням «Кобзаря» Т. Шевченка у 4-х т. Дійсний член НТШ у Львові, Слов'янського ін-ту та Іст.-Філологічного т-ва у Празі, Укр. наук. ін-ту у Берліні.

Наукові дослідження присвячені усній словесності, теорії та історії укр. театру, творчості Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Франка, Л. Українки та ін.

Тв.: Історія української літератури. Каліш, 1923. 38 с.; Перспективи в літературній критиці // Парадигма. 2008. Вип. 3. С. 392–419; Основи української літературно-наукової критики (Спроба літературно-наукової методології) т. 1, кн. 1. Прага, 1925. 312 с.; «Книга битія українського народу» як декларація прав української нації. Прага, 1943. 20 с.; Історія української літератури в 2-х т. Т. 1: Народня поезія. Авґсбурґ, 1947. 328 с.; Історія української літератури ч. 1 (Народна словесна творчість). Реґенсбурґ, 1947. 120 с.; Віруючий Шевченко. Вінніпег, 1949. 31 с.; Шевченко в Яготині. Авґсбурґ, 1949. 48 с.; Дмитро Дорошенко. Вінніпег, 1949. 24 с.; Омелян Огоновський. Вінніпег, 1950. 68 с.; Три сильветки: Марко Вовчок — Ольга Кобилянська — Леся Українка. Вінніпег, 1951. 127 с.; Українські піонери в Канаді 1891–1951. Вінніпег, 1951. 128 с.; Рідне слово. Читанка для четвертого року та позашкільного навчання. Вінніпег, 1956. 190 с.; Руська правда й історія її тексту. Вінніпег, 1993. 166 с.; Мої спомини (1917–1926). Кам'янець-Подільський, 2013. 239 с.

Літ.: Білецький Леонід Тимофійович // *Завальнюк О.* Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). Кам'янець-Подільський, 2006. С. 170–178; *Ільницький М.* Історик українського літературознавства: Штрихи до портрета Леоніда Білецького / Дзвін. 1995. № 12. С. 128–136; *Його ж.* Леонід Білецький — історик українського

літературознавства: [Пердмова] // Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. К., 1998. С. 7–26. [Перевидання: *Білецький Л.* Основи української літературно-наукової критики: (Спроба літературно-наукової методології). Прага, 1925]; *Його ж.* Леонід Білецький: теорія і практика інтерпретації художнього тексту // Матеріали міжнародної наукової конференції, Пряшів–Свидник, 12–15 червня 1991 р. Київ, Львів, Пряшів, Мюнхен, Париж, Нью-Йорк, Сідней, 1992. С. 232–237 8; *Крилов І.* Система освіти в Україні, 1917–1930. Мюнхен, 1956. 96 с.; *Мандрика М.* Леонід Білецький. Вінніпег, 1957. 23 с.; *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 372 с.

Тетяна Осташко

БІЛІНСЬКИЙ Михайло Іванович (12.07.1883, с. Драбово-Барятинське, Полтавська губ. (суч. с. Драбове, Черкаська обл.) — 17.11.1921, біля с. Малі Міньки, Овруцький пов., Волинська губ.) — морський офіцер, контр-адмірал УНР, військ., політ. і держ. діяч.

Народився у родині священика, спадкового дворянина. Навчався у Другій Київській гімназії, Московському Лазарєвському ін-ті схід. мов та рос. військ.-морській школі у Петербурзі. Військ. службу розпочинав юнкером Балтійського флоту Росії — служив на навчальному судні «Рига», лінійних кораблях «Пантелеймон» та «Три святителі», ескадровому міноносці «Буйний», крейсері «Пам’ять Азова». Працював у Відділі податків Мін-ва фін. Росії. На початку І Світової війни призначений комендантом роти новобранців 2-го Балтійського флотського екіпажу в Петербурзі. Нагороджений орденами св. Станислава та св. Анни ІІІ ступеня.

На поч. революції в Росії (1917) розпочав укр-зацію окремих екіпажів Балтійського флоту. Повернувся на Полтавщину. У листопаді 1917 переїхав до Києва. Орг-затор Генерального секретарства морських справ УНР, дир. його контрольного департаменту. Член мирних делегацій УНР на переговорах з Румунією (березень 1918), УД на перемовинах з більш. Росією (травень–червень 1918). Пом. нач. Гол. госп. управи морського мін-ра УД. Член міжвідомчої комісії по регулюванню перевезень на водних і залізничних шляхах України (серпень–листопад 1918). Мін-р морських справ УНР (грудень 1918 — квітень 1919). Шукаючи поповнення для військ.-морських сил УНР, зупинив свій вибір на гуцулах, які, на його думку, були найменш піддані впливам ком. ідеології, й живучи серед гір та гірських річок були фізично придатні для служби на морі. Отримавши спеціальний дозвіл від Держ. секретаріату військ. ЗУНР, **М. Б.** особисто здійснював набір до морської піхоти на Гуцульщині. 1-ий Гуцульський полк морської піхоти, основу якого було закладено в Коломиї, продовжив своє формування в Бродах. Отримав зброю, мундири

та спорядження у Тернополі. Гуцули-морські піхотинці одержали перше бойове хрещення під Волочиськами, яке, разом із Запорізьким з’єднанням, звільнили від більшовиків.

Діяч Укр. партії соціалістів-самостійників, член УНРади в Кам’янці-Подільському (січень–травень 1920). Мін-р внутр. справ УНР в уряді І. Мазепи (травень 1919). Очолив держ. комісію по підготовці Конституції УНР (травень 1920). Мін-р внутр. справ в уряді А. Лівицкього (січень–серпень 1921). Нач. Цивільного управління і постачання Штабу Повстанської армії Ю. Тютюника. Учасник Другого Зимового походу Армії УНР. Загинув і похований місцевими селянами біля с. Малі Міньки.

Літ.: Липа І. Михайло Білінський (Сильветка) // Калєндар-Альманах «Дніпро» на звичайний рік 1925. Річник 3 / Під ред.: В. Дорошенка, В. Завадського та І. Шендрика. У Львові: Накладом Українського Товариства допомоги емігрантам з Великої України, 1925. С. 135–137; *Павлишин О.* Українська Національна Рада у Кам’янці на Поділлі (1920) // Проблеми вивченні історії української революції 1917–1921 років / Національна академія наук України; Інститут історії України. К., 2015. Вип. 11. С. 118–137; *Павлишин О.* Українці Наддніпрянщини у Східній Галичині у 1918–1920-х рр. // Галичина. Івано-Франківськ, 2012. Ч. 20–21: До 60-річчя професора Миколи Кугутяка. С. 172–182; *Шрамченко Р.* Український Морський Міністр Старший Лейтенант фльоти М.І. Білінський // Літопис Червоної Калини. Львів, 1932. Ч. 9. С. 17–20.

Олег Павлишин

БІЛЯШІВСЬКИЙ Микола Федотович (12.10.1867, м. Умань, Київська губ. — 21.04.1926, м. Київ) — укр. гром. діяч, учений-археолог, мистецтвознавець, дійсний член ВУАН.

Народився в сім’ї священика. У 1885 закінчив Другу Київську гімназію. Вищу освіту здобув на юрид. ф-тах Київського та Новоросійського ун-тів. За студ. років під керівництвом В. Антоновича брав участь в археологічних експедиціях. З того часу об’єктами його наук. студій стали археологія, етнографія, нар. мистецтво. У 1891–1892 орг-зував розкопки літописного міста Роденя на Княжій горі біля Канева. Після закінчення юрид. ф-ту (1891) та піврічної роботи в суді назавжди відмовився від судової кар’єри. У 1892 слухав лекції з антропології та первісної культури, остеології та геології на природ. ф-ті Московського ун-ту. Деякий час служив у Московському архіві, а згодом працював зав. архіву фін. управління Царства Польського при Варшавській казенній палаті, бібліотекарем у Київському політехн. ін-ті. 1902 став дир-ром Київського міського художньо-пром. і наук. музею, заснованого за його участю. На цій посаді залишався до 1923, де під його орудою не припинявся процес збирання, комплектування й вивчення експонатів, а також влаштову-

вались виставки нар. промислів (1906, 1911, 1912, 1923). Був одним із найбільших популяризаторів укр. культури та орг-ром музейних закладів. Зокрема, в 1890-х в Городку біля Рівного разом із Ф. Штейнгелем створив перший іст.-етнографічний музей Волині. Досліджував археологічні пам'ятки на тер. України від доби неоліту до раннього середньовіччя. Загальнонац. значення набуло його багаторічне обстеження традиційної побутової культури і професійного мистецтва України XV–XX ст. Зібрав та записав велику кількість нар. пісень, загадок, прислів'їв, переказів, легенд, вертепів тощо; уклав укр.-рос. діалектні словники волинських говірок; розшукував й збирав рукописи та мистецьку спадщину Т. Шевченка. Запрошений 1888 редакцією журналу «Киевская старина» до співробітництва, редагував зб.-додаток до журналу. Протягом 1899–1905 власними силами видавав і редагував перший в Україні спеціалізований наук. журнал «Археологическая летопись Юга России», був членом багатьох наук. т-ств, зокрема Іст. т-ва Нестора-літописця, Московського археологічного та нумізматичного, НТШ у Львові, Укр. наук. т-ва в Києві. Його наук. доробок обіймає близько 70 наук. розвідок і 300 повідомлень, рецензій, заміток тощо.

Політична кар'єра розпочалася з участі у виборах до І Держ. думи (1906), коли **М. Б.** одержав мандат від Київщини. Входив до укр. фракції в думі, разом із І. Шрагом, обраним членом президії фракції, В. Шеметом, П. Чижевським,. Друкувався в тижневику укр. фракції «Украинский вестник», що виходив рос. мовою, і в газеті «Рідна справа — Думські вісті», яку видавала укр. фракція ІІ Держ. думи. Одночасно був членом фракції автономістів-федералістів. 1914 увійшов до складу к-ту Всерос. союзу міст Півд.-Зах. фронту, призначений Рос. академією наук до Галичини і Буковини уповноваженим з охорони пам'яток культури. Підготував працю «Народне мистецтво Галичини й Буковини» (1919), в якій поряд з висвітленням історії розвитку мистецтва Зах. України, у вступній статті розповів про трагедію, яку пережили українці під час окупації царською армією земель Галичини і Буковини, про допомогу населенню діячами Всерос. союзу міст і про збирання пам'яток культури та нар. мистецтва. На Всеукр. нац. конгресі (06–08.04.1917) обраний членом УЦР від Київської губ. (тер. представництво). Належав до УПСР. 01.10.1917 призначений гол. відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва Ген. секретарства освіти, згодом — Мін-ва нар. освіти УНР. Залишався на цій посаді у 1917–1918, розробив плани вивчення та розвитку нар. промислів, проект з-ну про охорону іст.-культ. спадщини України, запровадив реєстрацію всіх наявних архітектурних пам'яток. Під його керівництвом були розроблені заходи по реставрації Андріївської церкви і Софійського собору, що постраждали під час обстрілу Києва військом М. Муравйова в січні 1918.

Не залишав наук. працю: підготував цикл лекцій «Музеї та їх науково-просвітнє значення», видав брошуру «Наші національні скарби» (1918). Був одним із фундаторів Укр. нац. театру, Укр. етнографічного т-ва, входив до складу орг. к-ту для створення Укр. академії мистецтв, з 1918 її почесний член. У 1919 обраний дійсним членом (академіком) УАН, де очолював кафедру археології та Етнографічну комісію. Згідно із заповітом похований у Каневі.

Тв.: Княжа гора //Киевская старина. 1890. № 12; К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств // Там само. 1900. № 3; Ближайшие задачи археологии юга России // Там само. 1903. № 1; Наші національні скарби. К., 1918; Справа українського мистецтва. К., 1918.

Літ.: Верстюк В., Осташко Т. Діячи Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. К., 1998. С. 68–69; *Грушевський М*. М.Ф. Біляшівський. (Некролог) // Україна. 1926. Кн. 2–3. С. 237–239; *Ковалевська О.* Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої світової війни // Український історичний журнал. 2008. № 2. С. 119–128; *Курінний П.* Академік Микола Теодотович [Біляшівський] як археолог // Записки Історично- філологічного відділу ВУАН. К., *1926*. Кн. IX. С. 24–32; *Мощенко К.* Академік М. Біляшівський як музейний робітник // Український музей. Ч. 1. К., 1927. С. 3–12; *Примак А.* Микола Федотович Біляшівський (1867–1926): біобібліографічний покажчик. К., 2009. 51 с. та ін.

Тетяна Осташко

БОБЕРСЬКИЙ Іван Миколайович [крипт.: Оеи, Оей, Оси, Б. Б., Бб, І. Б-кий] (14.08.1873, с. Доброгостів, Дрогобиччина — 17.08.1947, м. Тржич, Словенія) — гром. і держ. діяч, педагог, ред-тор, журналіст, основоположник укр. тіловиховної і спортової традиції.

Народився в родині священика. Освіту здобув у нар. школі Самбора (1879–1883), гімназіях м. Новий Санч (1884–1887), м. Самбір (1887–1891). Навчався на філософ. ф-ті Львівського ун-ту, продовжив освіту в австрійських ун-тах Відня та Ґраца. Закінчив у Відні однорічний курс гімнастики та отримав сертифікат, який давав йому право викладати цю дисципліну в загальноосв. сер. школі. Подорожував Швецією, Німеччиною, Чехією, де вивчав справу тіловиховання (фізкультури) та спорту. Після закінчення студій повернувся до дому (1899) кваліфікованим фахівцем з німецької філології та гімнастики. Викладав у цісарсько-королівській гімназії Дрогобича. Одним з перших запровадив на уроках руханки та рухливі ігри, застосував піші мандрівки як різновид занять гімнастикою. Працював у руській (українській) цісарсько-королівській Академічній гімназії у Львові (1901–1918). У червені 1901 разом з Альфредом та Леонардом Будзиновськими створив Учит. гурток для підготовки вчителів гімнастики, учасниками якого стала академічна та гімназійна

молодь. На загальних зборах тов-ва «Сокіл» обраний другим заст. голови (17.11.1901), його голова у 1908–1918. Створив жіночий відділ в Учит. гуртку (червень 1902). Власним коштом започаткував бібл-ку німецькомовної літ-ри, що згодом відкрила філії в Академічній гімназії та гімназії сестер-василіанок.

І. Б. належить низка спорт. термінів, поширених на західноукр. землях до 1939: «сітківка», або «відбиванка» (волейбол), «копаний м'яч» (футбол), «наколесництво» (велоспорт), «кошиківка» (баскетбол), «гаківка» (хокей) тощо. 1903 датуються перші орг-ційні кроки укр. футболу. В травні1904 **І. Б.** заснував «Український спортивний кружок». Згодом з'явився спорт. осередок «УСК1906» (1906). Виступив з ініціативою влаштування стадіону для українців Львову для занять гімнастикою. Став орг-тором та очільником Першого і Другого крайових здвигів — укр. сокільських та сокільсько-січових злетів у Львові (09–10.09.1911, 27–29.06.1914). 1911 відзначений громадськістю Львова срібною булавою та почес. титулом «Батько української фізичної культури». За його ініціативи у Львові на базі Укр. спорт. кружка створено Спорт. тов-во «Україна» (1911). Тренування відбувалися на «Українському городі» та в гімнастичному залі («рухівні»). Брав участь у конгресі працівників фізичної культури (Відень, 1910), вивозив своїх вихованців на змагання до Праги (1912).

Автор низки наук.-методичних праць з теорії фізичного виховання і спорту, понад сотні публікацій у пресі. За його підтримки видано перший посібник для укр. «Пласту» О. Тисовського (1913). Видавав та редагував перші укр. спорт. часописи «Сокільські Вісти» (1908–1938), «Вісти з Запорожа» (1910–1914), «Січові вісти» (1912–1914). Виступав з доповідями про значення фізичної культури для укр. народу, особливо для молоді і жіноцтва, по усій Галичині. Учасник з'їзду Держ. союзу вчителів сер. шкіл Австро-Угорщини у Відні (01–02.04.1912). Орг-тор та голова делегації укр. соколів на VI Всесокільському злеті в Празі (29.06.1912–01.07.1912).

З 1915 член Гол. Укр. Ради, згодом Заг. Укр. Ради, 1914–1918 — член та скарбник Бойової управи УСС (з 1917 Центр. управи УСС). Брав активну участь в орг-ції Пресової кватири та Артистичної горстки Легіону УСС. 1918–1919 — референт пропаганди у Держ. секретаріаті військ. справ ЗУНР. Ред-р «Вісника Державного Секретаріату Військових Справ» (1919–20).

У листопаді 1920, за дорученням Держ. Секретаріату ЗУНР–ЗОУНР, виїхав повноважним представником до США та Канади для орг-ції допомоги стрілецькому війську. Керівник Укр. відділу корабельної компанії «Кунард» у Канаді (1924–1931). Діяльний член тов-ва опіки над переселенцями ім. св. Рафаїла в Канаді та Укр. нар. союзу (1924–1947).

1932 ініціював створення бібл-ки у Вінніпезі (Канадська бібліотека ім. Івана Боберського).

1932 переїхав до Югославії, де мешкав у маленькому словенському містечку Тржичі, звідки була родом його дружина Жозефіна Поллак. Почесний голова Союзу укр. сокільських орг-цій за кордоном (1933). Автор репортажів з Олімпійських ігор у Гарміш-Партенкірхені та Берліні (1936).

Похований у родинному гробівці Поллаків на кладовищі м. Тржич (Словенія).

Тв.: Забави й гри рухові. Ч. І. Львів, 1904; Забави і гри рухові. Ч. ІІ. Вісімнайцять гор мячевих. Львів, 1905; Забави і гри рухові. Ч. ІІІ. Копаний мяч. Львів, 1906; Свобідні вправи для пожарних «Соколів», Львів, 1908; «Забави і гри рухові. Ч. IV. Ситківка. Львів, 1909

Літ.: Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність. Львів, 2019, 511 с.; *Сова А., Тимчак Я.* Іван Боберський — основоположник української тіловиховної і спортової традиції. Львів, 2017, 232 с.; *Сова А.* Боберський Іван Миколайович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018, С. 143–144.

Роман Тимченко

БОЙКО-КУХТА Олексій Олексійович [псевд.: Бірюков Іван Іванович, Кухта-Кухтинський, Едвард Бейк-Морісон] (1888 м. Ставище, Таращанський пов., Київська губ. — 1921 (?)) — слідчий Особливого відділу ВЧК при РВР 14-ої Армії, агент рад. спецслужб.

Народився у родині церковного зодчого. За деякими даними, закінчив реальне училище і працював на залізниці. Деякий час працював у США, що інтерпретував як вимушену еміграцію через політ. діяльність. Видавав себе за активного діяча УСДРП. У 1917 працював в Інженерній комісії Півд.-Зах. фронту. У 1918 — секретар Спілки автомобілістів «Каскад». У 1919 — агент Інформаційного бюро УНР, гол. комісії УНР по збереженню держ. майна, член комісії УНР із зовнішньої торгівлі. За деякими джерелами, виконував особисті таємні доручення Гол. отамана Армії УНР С. Петлюри та члена Директорії А. Макаренка, служив при штабі отамана Я. Шепеля. Після того, як Добровольча армія А. Денікіна залишила Винницю, оголосив себе військ. комендантом міста. Навесні 1920 нач. слідчої частини Інформбюро. Влітку 1920 перейшов лінію фронту і з'явився у штабі 60-ї дивізії червоної армії. Прибрав ім'я Івана Івановича Бірюкова, під яким був призначений відповідальним співробітником Особливого відділу ЧК 14-ої Армії. З метою підвищення власного авторитету в органах ВЧК сфабрикував справи над повстанськими к-тами у Кременчуці, Полтаві і Харкові, а також був ініціатором арешту

В. Голубовича та членів ЦК УПСР за начебто причетність до «Цупок». Засуджений до страти Суд. колегією ВУЦВК 21.10.1921.

Літ.: Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»: Науково-документальне видання. К., 2013. 68 с.; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74195-фп.

Тетяна Осташко

БОЛБОЧАН Петро Федорович (05.10.1883, с. Гіждеу, Хотинський пов., Бессарабська губ. (суч. с. Ярівка, Хотинський р-н, Чернівецька обл.) — 29.06.1919, ст. Балин, Подільська губ.) — визначний укр. військ. діяч, полк. Армії УНР.

Народився в сім'ї священика. Освіту отримав у Кишинівській дух. семінарії і Чугуївській юнкерській школі, де зорганізував укр. гурток. По закінченні училища (1909) у ранзі підпоруч. був відряджений у 38-й Тобольський піший полк. У 1912 отримав звання поручика і протягом 1911–1913 командував розвідувальним і кулеметним підрозділами полку. Напередодні I Світової війни призначений полковим ад'ютантом. Протягом другої половини 1914 — вересня 1915 взяв участь у 37 боях. 08.06.1915–19.07.1916 — нач. команди піших розвідників і одночасно полковий ад'ютант. 15.10.1916 підвищений у званні до капітана. 9.03.1916 контужений, у квітні 1917 — поранений. 22.11.1917 — командир 1-го Республіканського пішого полку в складі 5-го Армійського корпусу, який приєднався до укр. нац. військ. частин, що стримували більш. наступ у січні 1918. Підполк. армії УНР. 27.01.1918 — командир 2-го куреня Окремого Запорізького корпусу, який 09.02.1918 приєднався до Окремого Запорізького загону під командуванням ген. К. Прісовського. **П. Б.** виконував обов'язки помічн. командуючого загоном. В лютому призначений на посаду губ. коменданта Волині. Після реорганізації Запорізького загону у Запорізьку дивізію, 12.03.1918 в її складі був сформований 2-й Запорізький піший полк під його командуванням. У березні 1918 «запорожці» звільнили від більшовиків низку міст та сіл Полтавщини (Гребінку, Лубни, Ромодан, Полтаву, Харків та ін.). У процесі розгортання дивізії у Запорізький корпус, 1-шу дивізію, яка виділила із свого складу другу, **П. Б.** призначено командиром 1-ої Запорізької дивізії. Одночасно він залишався командиром 2-го Запорізького полку. 10.04.1918 військ. мін-р О. Жуковський віддав таємний наказ командиру Запорізького корпусу ген. З. Натієву виділити з корпусу окрему групу усіх родів зброї на правах дивізії під командуванням полк. **П. Б.** для виконання стратегічного завдання: випереджаючи німецькі війська на лінії Харків–Лозова–Олександрівськ–Перекоп–Севастополь, звільнити Кримський піво-ів від більшовиків, взяти Севастополь. Кінцевою точкою

військ. операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу укр. збройних сил. Групі **П. Б.** в ході операції також ставилось завдання захопити військ. майно кримських портів.

Напередодні форсування Сиваша **П. Б.** зустрівся з командиром 15-ої ландверської дивізії ген. фон Кошем, яка наступала на Крим слідом за його групою. Ген. повідомив про намір німецького командування зайняти Крим. Маючи завдання уряду випередити німецький наступ і оволодіти Кримським піво-вом раніше за німців, запорожці готувались самостійно взяти Перекоп. **П. Б.** як командир дивізії і офіцер нижчого рангу змушений був визнати свою підлеглість німецькому ген. фон Кошу. Німецьке командування скептично поставилось до планів запорожців з огляду на вигідне оборонне становище ворога, воно вважало неможливим здобуття Перекопу без важкої артилерії, тому пропустило запорожців до дальшого наступу на Крим. Блискавична військ. операція, проведена **П. Б.** на Сиваші, вирішила успіх Кримського походу. Після зайняття укріплень, все військ. майно та зброя більшовиків перейшли у розпорядження Запорізької дивізії. 22.04.1918 Кримська група з боєм захопила м. Джанкой, 24.04.1918 — Сімферополь. 26.04.1918 15-та німецька дивізія за наказом ген. фон Коша оточила всі місця дислокації укр. військ та головні стратегічні пункти Сімферополя. **П. Б.** отримав ультиматум німецького командування негайно скласти зброю й, покинувши все військ. майно, залишити тер. Криму під охороною німецького конвою на правах інтернованих й розпустивши добровольчі загони. Ген. фон Кош заявив, що згідно умов Берестейської угоди Крим не належить Україні, а для перебування укр. війська на його теренах немає жодних підстав. Ген. З. Натієв, який у цей час прибув до Сімферополя, повністю підтримав позицію **П. Б.** і, як вищий за рангом, припинив оперативне підпорядкування останнього німецькому командиру. 27.04.1918 мін-р військ. справ УНР О. Жуковський віддав наказ про негайний відхід Запорізької дивізії з Криму. В результаті кримське угруповання укр. армії, якому загрожувало роззброєння німцями, було виведене з Криму і розташоване поблизу м. Олександрівськ. У червні 1918 1-а Запорізька дивізія під командуванням **П. Б.**, за наказом гетьмана П. Скоропадського, передислокована на півн. кордони УД для зміцнення протибільш. фронту. В р-ні північніше від м. Слов'янськ вона у складі Запорізького корпусу відбивала більш. атаки на Харківщині на демаркаційній лінії Старобільськ — Білолуцьк. В серпні 1918 2-й Запорізький полк під командуванням **П. Б.** брав участь у бойових діях проти червоноармійських загонів рад. Росії на Чернігівщині в р-ні Новозибків — Новгород-Сіверський. 05.11.1918 отримав звання полк. армії УД. В листопаді 1918 керував антигетьманським повстанням в м. Харкові і всіма військ. частинами Ліво-

бережної України. Восени 1918, за наказом Директорії, командував Запорізьким корпусом. У січні 1919 намагався втримати Лівобережний фронт перед наступом червоноармійських загонів, неодноразово звертався до Гол. отамана Армії УНР з проханням надіслати підкріплення, не дочекавшись якого змушений був відступати. 24.01.1919, за наказом С. Петлюри, заарештований отаманом О. Волохом. Намагаючись з'ясувати причини свого арешту, написав кілька відкритих листів до військ. командування УНР, але відповіді на них не отримав і звинувачення не були йому пред'явлені. 24.05.1919 Держ. секретаріат військ. справ ЗОУНР надав полк. повноваження на формування добровольчих військ. частин в районі Микулинці — Скалат для проведення військ. операції на тер. Сх. Галичини. Однак військ. командування Армії УНР визнало таке доручення неправочинним. Розглядалася можливість призначення **П. Б.** уповноваженим по формуванню добровольчих військ. частин з укр. військовополонених в Італії, але уряд УНР на чолі з Б. Мартосом скасував це відрядження. Згідно закону про ін-т держ. інспекторів у військ. частинах УНР інспектор Запорізької групи військ полк. М. Гавришко 7.06.1919 видав наказ, яким приписав **П. Б.** «негайно вступити в командування військами запорожської групи». Попри те, що М. Гавришко вчинив згідно своїх повноважень, його дії та спроба **П. Б.** очолити Запорізький корпус була інтерпретована військ. командуванням УНР і Гол. отаманом як замах на держ. переворот. 09.06.1919 за наказом С. Петлюри нач. контррозвідувальної частини розвідувального відділу штабу Дієвої армії УНР М. Чеботарів заарештував **П. Б.** 10.06.1919 наказом по військам Дієвої армії УНР за підписом Наказного отамана О. Осецького та нач. штабу А. Мельника для розгляду справи був призначений надзвичайний суд, який засудив **П. Б.** до смертної кари. Попри клопотання військ. та політ. діячів, С. Петлюра не погодився на помилування **П. Б.** 29.06.1919 М. Чеботарів, через відмову чотарів конвою, особисто виконав вирок надзвичайного суду. На трагічній долі **П. Б.** позначилися суб'єктивні вузькопартійні погляди С. Петлюри на питання військ. і держ. будівництва.

Літ.: Брицький П., Юрійчук Є. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана. Чернівці, 2005. 111 с.; *Євтимович В.* Полковник Петро Болбочан і його останні дні // Українське козацтво (Чікаго). 1976. Ч. 1. С. 11–19; *Монкевич Б.* Похід Болбочана на Крим. Вид. 2-е. Нью-Йорк, 1956. 288 с.; *Сідак В.*, *Осташко Т.*, *Вронська Т.* Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. Вид. 2-е. К., 2009. 416 с.; *Шемет С.* Полковник Петро Болбочан (Замітки до історії Запорожського корпусу 1917–1919 рр.) // Хліборобська Україна. Відень, 1924/25. Кн. 4. С. 200–236; *Штендера Я.* Засуджений до розстрілу. Львів, 1995. 262 с.

Тетяна Осташко

БОНДІ (ДЕ-БОНДІ) Едуард Леопольдович (24.11.1849– ?) — військ. діяч.

Закінчив Друге Костянтинівське військ. училище, офіцер-артилерист. У 1906 у чині полк. вийшов у відставку. З поч. І Світової війни зарахований до чинів резерву Петроградського військ. округу. В липні 1916 присвоєно звання ген.-майора. 01.08.1918 Рада Міністрів УД прийняла постанову «Про створення управління Київського столичного отамана» на взірець дорев. «градоначальства». Було також увалено ввести міські отаманства. У серпні 1918 **Е. де Б.** призначений Миколаївським міськ. отаманом. Управлінська структура Миколаєва була досить складною. Фактичними господарями міста були німецькі ген-ли Морнінгштерн-Дерінг і Закк-Гільгаузен, діяла також управа на чолі з цивільним міськ. гол. Х. Матвеєвим. У грудні 1918 в умовах наступу повстанських військ Н. Григор'єва на Миколаїв **Е. де Б.** морем виїхав до Одеси. Подальша доля невідома.

Літ.: Ел. ресурс: http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=5171; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т.ІІ. Київ, 2002; Вечерний Николаев. 2009. 11 августа.

Руслан Пиріг

БОЧКОВСЬКИЙ Ольґерд Іполит (14.03.1884, с. Долинське (суч. Кіровоградська обл.) — 09.11.1939, м. Прага, Чехословаччина) — укр. соціолог і історик, основоположник теорії націології, гром. діяч.

Мав польсько-литовське коріння. Дитинство пройшло в м. Єлизаветграді (суч. м. Кропивницький). Закінчив Єлизаветградське реальне училище. 1903 поїхав здобувати ек. фах до Санкт-Петербурзьких політехн. ун-ту та лісового ін-ту. Під час революції 1905–1907 виїхав до Австро-Угорщини, оселився в Празі, де навчався на філософ. ф-ті Карлового ун-ту. Познайомився з чільними діячами чеського руху, зокрема Т. Масариком. На формування його наук. світогляду вплинули Т. Масарик; ідея Ф. Тонніса про спільність; концепція поділу народів на історичні та неісторичні; концепція нації В. Старосольського; теорія соціальної солідарності Е. Дюркгейма.

Після Лютневої революції 1917 активно включився до укр. нац. руху. Належав до Укр. соціал-дем. роб. партії.1918–1923 — член та секретар укр. дип. місії в Чехословаччині. На еміграції активно співпрацював з укр. наук. та політ. осередками. Викладав соціологію та націологію в Укр. вільному ун-ті в Празі. Був проф. Укр. господарчій академії в Подєбрадах.

Різко засуджував більш. режим. В 1933 очолив «Голодовий комітет», був одним із ініціаторів розповсюдження інформації про Голодомор серед

європейських еліт. Згодом очолив Гром. К-т порятунку України. Був редактором брошури «Hlad na Ukrajině» (Голод в Україні). Автор звернення до голови Сенату Франції Едуарда Ерріо (05.09.1933), в якому повідомляв про Голодомор в СРСР (опублікований у газеті «Діло», 09.09.1933). У 1930-х очолював Тов-во прихильників Укр. господарської академії.

Найбільших здобутків **О. Б.** досяг у сфері дослідження розвитку модерних нац. рухів в Європі та націєтворчих процесів серед «неісторичних» (недержавних) народів. Обґрунтував, що до початку Великої французької рев-ції (1789) йшов процес етногенезу т. зв. «неісторичних» (недержавних) народів, опісля почалася їх поступова емансипація та формування новочасних націй. Припускав, що творення нації відбуваються шляхом розвитку нац. свідомості та за власним вибором кожного індивіда, тобто на засаді поширення відповідних політ. цінностей та уявлень. Обґрунтовував наявність «укр.-каталонського паралелізму» в націєтворенні.

Автор фундаментальних досліджень з політології та соціології.

Тв.: Поневолені народи царської імперії: їх національне відродження та автономічні прямування. [б.в.] 1916; Фінляндія та фінляндське питання. Відень, 1916; Національна справа (Статті про національне питання у зв'язку із сучасною війною). Відень, 1918; Б. Бєрнсон — Поневолені народи та українська справа. Вінніпег, 1939; Вибрані праці та документи / Упоряд.: О. Гнатюк, М. Чех. Т. 1–3. К., 2018–2020; *Ольґерд Іполит Бочковський*. Вибрані праці та документи. В 3-х т. 4-х кн. К., 2018–2021.

Літ.: Потульницький В.А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). К. 1992, с. 190–202.

Геннадій Корольов

БРАЙТЕР Ернест Теодор [Breiter Ernest Teodor] (22.10.1865, с. Давидів, Львівський пов. — кін. листопада 1935, м. Відень, Австрія) — польський журналіст, гром.-політ. діяч, депутат УНРади.

Народився у родині підприємця з обслуговування залізниць. Навчався у Другій Львівській гімназії, на філософ. ф-тах Львівського, Яґелонського та Віденського ун-тів. Докт. філософії. Гол. студ. т-ва «Czytelna Akademicka» у Кракові (1890–1892). Належав до керівництва молодіжної орг-ції «Ognisko» та був ред-ром однойменного часопису (Краків, 1889–1890). Став гол. звинуваченим у політ. процесі у справі ред-рів «Ogniska» (18.06.–05.07.1891), виправданий. Діяч польського соц. і роб. руху в Галичині. Видавець і ред-тор часопису «Praca» (Краків, 1892). Співзасновник польських роб. тов-тв «Świt» (1892) і «Sztandar» (1894). Публіцист, видавець і ред-тор тижневика «Monitor» (Львів, 1895–1914). Активно викривав і поборював корупційні явища у системі крайової держ. адміністрації та в парт.-політ. середовищах. Виступав захисником

інтересів польського, єврейського та укр. робітництва. Депутат австрійської Держ. Ради (1900–1914, 1918) від Львова. Підтримував розвиток укр. січового руху. Брав участь у святі Тов-ва «Січ» у м. Снятин (1912).

У роки І Світової війни арештований рос. окупантами, як «небезпечний австрофіл». Вивезений як закладник до Росії, де опікувався полоненими вояками Австро-Угорської армії. 1918 повернувся до Галичини, незабаром переїхав до Відня. У листопаді 1918 заявив про свій вступ до УНРади, як представник польського населення Сх. Галичини. Брав участь у засіданнях Закорд. Групи УНРади (1920–1923). Радник Колегії Уповноважених Диктатора Є. Петрушевича у Відні. Член делегації ЗУНР на переговорах у Ризі (1921). Член Гол. Ради Західно-укр. тов-ва Ліги Націй (1922–1923). Після припинення діяльності укр. екзильних установ, зайнявся торг. діяльністю. Помер у злиднях.

Літ.: Брайтер, Ернст (1865–1935) // Особисті архівні фонди відділу рукописів. Анотований покажчик / Національна академія наук України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Львів, 1995. Вид. 2-ге випр. і доповн. С. 21–22; *Гуйванюк М.Р.* Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.). Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 197; Посол Брайтер вступив до Укр. Нац. Ради // Український Голос. Тернопіль, 1918. 7 грудня. Ч. 14. С. 2; *Цегельський Л.* Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим Листопада 1918 р. / Передмова Я. Дашкевича. Львів: «Свічадо», 2003. С. 164.

Олег Павлишин

БРЕДОВ Микола Емільйович (30.10.1873 — р. с. невід.) — військ. діяч.

Закінчив Перший Московський кадет. корпус, Друге Костянтинівське військ. училище (Київ, 1891), Імператорську Миколаївську військ. академію (1901) в Петербурзі. Проходив службу в Київському військ. окрузі. Учасник рос.-японської та І Світової воєн, ген.-лейтенант, командир 21-го армійського корпусу (Півн. фронт).

Перебував в укр. армії за часів УД. Входив до складу Ген. штабу, член комісії по утворенню військ. шкіл і академій. Не визнавши влади Директорії, перейшов до армії ген. А. Денікіна. У 1919 командир дивізії, командувач Київської групи військ, яка в ході заг. наступу ЗСПР здобула Київ (31.08.191). У 1919–1920 командував групою військ в Одесі. Відступаючи під натиском більшовиків, в січні 1920 на чолі 6-тис. загону намагався перейти до Румунії. Після відмови уряду останньої прийняти білогвардійців, здійснив перехід загону до Польщі (30.01.–12.02.), де війська були інтерновані. Наказом генерала П. Врангеля (№ 206 від 25.02.1921) встановлена відзнака для всіх учасників походу — «Хрест походу генерала Бредова». У липні 1920 на чолі 3-тис. загону через

Румунію дістався до армії П. Врангеля, воював у Криму. З листопада 1920 в еміграції.

У 1930-х і під час II Світової війни займав посаду зав. Рос. інвалідного будинку в Болгарії. Залишився в країні після вступу до неї рад. армії. Був заарештований СМЕРШ як зрадник. За деякими відомостями, вивезений до СРСР і загинув у таборах.

Літ.: Історія українського війська. Львів, 1992; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність. К., 1995; *Рутыч Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооружённых сил Юга России: Материалы к истории белого движения. М., 2002.

Анатолій Буравченков

БУБЕЛА Петро Іванович (12.05.1889, с. Лисиничі (суч. Пустомитів. р-н, Львівська обл.) — 1934 (?)) — укр. військ. діяч, отаман УГА.

Народився в сім’ї селян, походив з укр.-польської родини. Закінчив Академічну гімназію Львова (1908), правничий ф-т Львівського ун-ту (1912). Відбув однорічну військ. службу в 30-му піхотному полку у Львові, працював поміч. адвоката. Належав до управи «Сокола-Батька». Учасник I Світової війни, отримав звання поруч.

Один з орг-торів (разом із Л. Огоновським і Д. Паліївим) та керівників збройного повстання у Львові (01.11.1918). Член Центр. військ. к-ту. Призначений УНРадою комендантом військ. округу в Золочеві у званні сотника (09.11.1918). З 11.11.1918 заст. Держ. секретаря військ. справ уряду ЗУНР, тимчасово в. о. військ. міністра. Активний учасник військ. будівництва ЗУНР — разом із Д. Вітовським у Тернополі займався створенням регулярної армії. Після відставки останнього (лютий 1919) фактично керував ДСВС у Станиславові. Отримав військ. звання отамана (01.03.1919). З 09.06.1919 служив у штабі головноуповноваженого з військ. справ В. Курмановича, після переходу укр. армії р. Збруч — у військ. канцелярії Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича. Призначений комендантом Вінниці (серпень 1919). Член військ. суду над ген. М. Тарнавським, Г. Ціріцем та О. Лисняком (листопад 1919).

У квітні 1920 опинився в Одесі, заарештований чекістами, деякий час провів у тюрмі в Харкові. Після звільнення повернувся до Одеси, працював у різних установах, згодом очолив обл. філіал Укр. Червоного хреста. Заарештований та звинувачений у «контрреволюційній антирад. і націоналістичній діяльності» (21.03.1931). На підставі сфабрикованої справи, згідно з постановою трійки при Колегії ДПУ УСРР (05.03.1932), ув’язнений на 3 роки у ВТТ, де і загинув. Обставини смерті невідомі. 2005 в родинному селі йому встановлено пам’ятник.

Літ.: Гуцал П. Бубела Петро // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. Тернопіль, 2004. Т. 1. С. 189; *Гуцал П.* Бубела Петро Іванович // Західно-

Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1: А–Ж. Івано-Франківськь. 2018, С. 190.

Роман Тимченко

БУРАЧИНСЬКИЙ Осип Йосипович (05.08.1877, с. Криворівня, Гуцульщина — 29.02.1948, м. Хойніце, Польща) — політ. діяч, судовий радник, один із творців судової системи ЗУНР.

Народився у родині священника. Навчався у Коломийській гімназії, на юрид. ф-ті Віденського ун-ту, працював судовим радником у Чернівцях. 1911–1918 — посол до Буковинського сейму.

18.10.1918 обраний до Укр. Нац. ради як представник Буковини. При формуванні уряду ЗУНР на засіданні УНРади домагався призначити на посади заступників держ. секретарів внутр. справ, фін. і харчових представників від Буковини (10.11.1918). Тоді ж його обрано заст. держ. секретаря внутр. справ. З січня 1919 держ. секретар судівництва ЗУНР. На цій посаді перебудував структуру секретаріату, займався виданням «Вістника законів і розпорядків», офіційного друкованого органу ЗУНР. Розгорнув активну діяльність щодо перебудови суд. системи — у лютому 1919 видано розпорядження про створення на тер. ЗУНР 12 суд. округів і 130 суд. повітів; 01.02.1919 УНРадою ухвалено закони «Про розмежування компетенції повітових та окружних судів», «Про зміну складів Трибуналів першої інстанції в карних справах», «Про скорочення підготовчої суддівської служби» та ін. Одночасно був заст. голови Буковинської ради (10.03.1919) у Станиславові.

У міжвоєнний час працював суд. радником у Львові, співпрацював з просвітницькими установами міста, брав участь у будівництві читалень і заснуванні кооп-вів. У 30-х польська влада скерувала його до Поморського воєводства; директор окружного суду в м. Страґарт-Ґданський, згодом у м. Хойніце. Похований у м. Хойніце.

Літ.: Арсенич П. Священичий рід Бурачинських Івано-Франківськ, 2004. 192 с.; *Патер І.* Бурачинський Осип // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Львів, 2009. С. 67–71; *Патер І.* Бурачинський Осип Йосипович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 208–209.

Роман Тимченко

БУТЕНКО Борис Аполонович (р. н. невід. — 09.12.1940, м. Будапешт, Угорщина) — укр. діяч, мін-р шляхів сполучень УД.

Походив з Херсонщини, закінчив Петербурзький ін-т інж-рів шляхів сполучень. У 1917 керуючий справами Подільської залізниці. З утворен-

ням П. Скоропадським Укр. нар. громади був одним з її активних діячів. В гетьманському уряді займав посаду мін-ра шляхів сполучень.

Новому мін-рові дісталося розладнане війною шляхове госп-во. Особливо потерпіли залізниці, зокрема, станційні споруди, мости, рухомий склад. Тисячі вагонів відступаючі більшовики навесні 1918 перегнали до рад. Росії. Заборгованість з зарплати складала понад 200 млн. крб. Залізничники брали активну участь у рев. подіях, мали бойові профспілки, значний відсоток українофільськи налаштованих чиновників.

Будучи переконаним, що профспілкові та ін. гром. орг-ції на залізничному транспорті виступають деструктивним чинником, **Б. Б.** 13.05.1918 направив телеграму на всі залізниці з вимогою припинити діяльність к-тів, рад, техн. к-тів, трансп. секцій і т. п., а всі задіяні в них мають повернутися до виконання своїх колишніх обов'язків. Для захисту проф. потреб службовців допускалося створення спілок за спеціальностями чи професіями, але статути цих орг-цій мають затверджуватися мін-ром шляхів сполучень. Це вольове рішення **Б. Б.** зустріло спротив з боку залізничних профспілок і відіграло інспіруючу роль в орг-ції страйкового руху в галузі.

З огляду на стратегічне значення залізничного транспорту, Рада Міністрів надала **Б. Б.** надзвичайні повноваження у сфері адм. законодавства. Він отримав право видавати, відміняти, заміняти та доповнювати всі постанови, які торкаються заг. статуту залізниць, нових тарифів, правил перевезення пасажирів, багажу і вантажів тощо. Постанови, розпорядження і роз'яснення мін-ра шляхів з цих питань мали силу закону.

З метою зменшення галузевих витрат **Б. Б.** ухвалив низку непопулярних, авторитарних рішень. В результаті введення мін-твом нових тарифних ставок платня низової ланки залізничників зменшилася, а обіцяна індексація за подорожчання харчових продуктів спізнювалася. Було проведено скорочення штатів залізниць відповідно до норм мирного часу і скасовано безплатний проїзд залізничників та їх сімей. Мін-р також вступив у гострий конфлікт з гол. к-том галузевої профспілки, видав наказ про розпуск залізничних к-тів. Це викликало наростання невдоволення серед залізничників.

12.06.1918 **Б. Б.** доповів Раді Міністрів про випадки відмови від роботи ремонтних бригад залізничних майстерень. На його пропозицію було прийнято рішення: у випадку страйку держ. майстерень, ремонт паровозів передати приват. підприємствам, а страйкуючих звільнити.

Мін-р шляхів сполучень займався багатьма ін. питаннями налагодження нормальної роботи галузі. Придбанням паровозів і вагонів у Харківського паровозобудівного заводу, блокуванням сполучення з Кримом, укладанням тарифної угоди з німцями, проїзними пільгами для постраждалих від вибухів на Печерську. Нарешті знайшло розв'язання

таке задавнене питання, як борги держ. залізниць перед постачальниками палива. З цією метою уряд виділив 93 млн. крб.

Нерозв'язаність соціальних проблем, утиски профспілок, розкладницька робота ліворадикальних орг-цій викликали у середовищі залізничників масове невдоволення і привели у сер. липня 1918 до страйку. Першими 15.07.1918 виступили робітники станцій Здолбунів, Коростень, Сарни. Їх підтримали ін. залізниці і 23.07.1918 страйк став всеукр-ким. На всіх залізницях були створені страйкові к-ти. По доповіді **Б. Б.** уряд прийняв постанову, у якій наголошувалося, що страйки на підприємствах держ. значення перешкоджають правильному ходу держ. життя, являють серйозну небезпеку для самого існування держави, а тому неприпустимі і вимагають енергійних заходів протидії. З цією метою Рада Міністрів відновила чинність закону Рос. імперії від 02.12.1905 про тимчасові правила проти страйків на підприємствах держ. значення.

Гетьманська адміністрація, німецько-австрійське військ. командування вдалися до репресій проти залізничників. Почалися масові арешти, віддання до військ.-польових судів, висилка за межі України. Проте стійка позиція центр. і місц. страйкомів, висока орг-зованість і налагоджений зв'язок дозволили залізничникам майже протягом місяця продовжувати важке протистояння. Водночас Рада Міністрів ухвалила закон про асигнування 178 млн. крб. на поповнення оборотних капіталів приват. залізниць, намагаючись не допустити припинення роботи.

Заходи уряду по задоволенню ек. вимог страйкарів, зокрема часткове погашення заборгованості з зарплати, поліпшення прод. постачання, розпропагування членів страйкомів, жорстокі репресії змусили залізничників у сер. серпня 1918 стати до праці. Очевидно, гетьманська влада очікувала більш тривалого і активного протесту, оскільки П. Скоропадський вважав, що страйк вдалося припинити надзвичайно легко. Частково гетьман пояснював це вольовими якостями міністра.

Б. Б. вирізнявся поміж ін. членів уряду активною, навіть демонстративною укр-центричністю. Він особисто приділяв велику увагу укр-зації апарату Мін-ва шляхів сполучень, залізниць, вимагаючи ведення діловодства держ. мовою, вдосконалення галузевої термінології тощо. Вже 15.05.1918 він видав наказ про перейменування назв залізниць: Півд.-Зах. на Правобережну; Півд. на Слобідську; Катерининську на Запорізьку.

Мін-во шляхів сполучень оперувало найбільшим відомчим бюджетом, який склав 1 млрд. 151 млн. крб., з яких 93 млн. — на поповнення оборотних коштів м. Києва і пригородів, 50 млн. для спорудження залізниць. Крім того, на мін-во були покладені функції ведення капітального будівництва. У П. Скоропадського виник план масштабної забудови тер., постраждалої від вибухів артилер. складів на Звіринці. Тут мали звести квартал урядових споруд. На проектно-пошукові роботи було асигновано

понад 11 млн. крб. В планах мін-ва було й кілька перспективних проектів — прокладання каналу Сіверський Донець — Дніпро, зведення шлюзів на дніпровських порогах, розвідка покладів нафти в районі Одеси тощо.

На поч. жовтня 1918 **Б. Б.** доповів Ради Міністрів про становище на залізничному транспорті. Картина була невтішною. Крадіжки і грабежі на залізницях посилилися, перевезення вантажів зривалося, зокрема вугілля для промислових підприємств. З огляду на погіршення становища на залізницях **Б. Б.** вніс на розгляд уряду проект тимчасового з-ну про заходи по охороні залізниць, який був введений у дію 20.10.1918.

Б. Б. залишився на посаді й у другому складі уряду Ф. Лизогуба (26.10.–14.11.1918). Він зробив дві доповіді про становище на залізницях, положення залізничних службовців на захопленій румунами укр. тер., відпустки залізничним агентам тощо. 12.11.1918 останнім своїм наказом він оголосив на залізницях стан надзвичайної охорони. 14.11.1918 у зв'язку із зміною політ. курсу УД П. Скоропадський відправив уряд у відставку. Нова Рада Міністрів була сформована з діячів правої, проантантівської орієнтації. Природно, що **Б. Б.** місця в ній не знайшлося. Новим мін-ром шляхів сполучень став авторитетний інж.-шляховик Е. Ландсберг.

На відміну від міністрів уряду С. Гербеля, які за «злочини режиму Скоропадського» Директорією були піддані арештам, Б. Бутенко у 1919 виїхав з України. У Німеччині спочатку намагався співпрацювати з П. Скоропадським, але згодом зблизився з колишнім гетьманським писарем І. Полтавцем-Остряницею. Співпрацював з В. Габсбургом (Василем Вишиваним). Водночас шукав порозуміння з рос. монарх. колами. У травні 1921 брав участь у міжнар. з'їзді рос. монархістів у Райхенгалле. Проживав у Будапешті. Похований на Новому кладовищі.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія. 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Київ, 2002; Енциклопедія Сучасної України. Т. 3. Київ, 2004; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. II. Київ, 2004; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ВАГНЕР Юлій Миколайович (01.12.1865–04.04.1945, Австрія) — укр. діяч, учений-ентомолог.

Закінчив природн. відділення фізико-мат. ф-ту Петербурзького ун-ту. Магістр зоології і порівняльної анатомії (1894), докт. зоології (1896). У 1898 зайняв посаду ординарного проф. сільськогосп. відділення КПІ. Обладнав лабораторію з прикладної зоології і ентомології, читав лекційні курси, вів польові дослідження, видав низку підручників. Якийсь час працював у Петербурзі, у березні 1917 повернувся до КПІ на посаду

завідувача кафедри ентомології. Був власником однієї з найбільших у Європі колекції комах.

Ініціатива запрошення **Ю. В.** на посаду мін-ра праці УД належала М. Василенку, який за дорученням П. Скоропадського займався формуванням уряду. Добре знав **Ю. В.** — разом з ним, Б. Кістяковським, М. Бердяєвим, С. Булгаковим входив до кер. ядра київського гуртка конституційно-дем. спрямування «Освобождение». У роки І Світової війни активно працював у Київському військ.-пром. к-ті, де завідував відділом праці. 03.05.1918 взяв участь у засіданні кабінету мін-рів. Першими питаннями, які він запропонував до розгляду, були створення інформ. бюро та бюджет Мін-ва праці. Новий мін-р видав обіжник, яким повідомляв місц. комісарів мін-ва, фабричних інспекторів та крайові біржі праці, що всі закони, інструкції, розпорядження щодо роб. питання, видані Тимчасовим урядом і УЦР і не скасовані урядом УД, залишаються в силі. Ін. листом **Ю. В.** зобов'язував підвідомчі установи визначити матеріальні втрати, яких зазнали профспілкові і роб. орг-ції під час рос.-укр. війни. Відповідні акти мали надсилатися до Мін-ва праці. **Ю. В.** від УНР дістався досить чисельний апарат мін-ва праці. У складі дев'яти департаментів та окр. підрозділів налічувався 321 співробітник. У ході підготовки положення про мін-во та його штатний розпис кількість департаментів скоротилася до шести, а співробітників до 219 осіб. За поданням **Ю. В.** заст. мін-ра праці були призначені інж. Б. Шлегель і проф. В. Косинський — учений-економіст, колега **Ю. В.** по сільськогосп. ф-ту КПІ.

Одним з перших ґрунтовних документів мін-ва, поданих на розгляд Ради Міністрів, був з-нопроект про орг-цію гром. робіт з метою зниження рівня безробіття. Учасники засідання констатували, що безробіття досягло великих розмірів і «в більших осередках краю перевишає 180.000 чоловік». Мін-во внесло обґрунтування щодо виділення 13,2 млн. крб. на першочергові роботи. Були розроблені рекомендації для уряду щодо фінансування конкретних об'єктів у центрах найвищого безробіття. Не дивлячись на функціонування мережі бірж праці, мін-во не мало даних про реальну чисельність безробітних, особливо у пром. регіонах. **Ю. В.** домагався поряд з муніципальними біржами праці утворення крайових (губ.) за казенний рахунок. У сер. жовтня 1918 Мала Рада ухвалила принцип паритетного фін-вання бірж праці державою і органами самоврядування.

Ще у червні 1918 Мала Рада Мін-рів розглянула важливий з-нопроект Мін-ва праці про заснування особливого К-ту праці. Його необхідність **Ю. В.** обґрунтовував наступною розробкою низки законодавчих актів, спрямованих на створення нормальних відносин між робітниками і власниками підприємств. Однак з-нопроект мін-ри не підтримали. Це було

чергове, хоч і тимчасове фіаско **Ю. В.** Причини його крилися у доволі ліберальному характері пропонованих актів і бажанні представників великого капіталу через своє лобі в уряді домогтися обмеження роб. законодавства часів Тимчасового уряду і УЦР. 06.06.1918 у Києві сталася масштабна катастрофа — вибухи артилер. складів на Печерську у місцевості Звіринець. Уряд мав розробити першочергові заходи по ліквідації наслідків трагедії. Координацію цих заходів поклали на м-ра праці, доручивши терміново орг-вати гром. роботи по приведенню в порядок тер., прилеглої до місця вибухів. П. Скоропадський запропонував перетворити місце катастрофи на «культурний куточок, до облаштування якого повинні бути застосовані всі останні технічні, а також худ. завдання, які так широко застосовуються у міськ. будівництві Зах. Європи». За задумом гетьмана, крім робітничого містечка тут мав постати й сучасний ансамбль урядових споруд.

08.07.1918 **Ю. В.** на засіданні уряду вніс подання про утворення техн. к-ту. Колеги залишилися невдоволені пропозиціями мін-ра праці і більшістю 8 проти 4 постановили їх відхилити. Очевидно, члени кабінету мін-рів усвідомили, що втілення у життя такого масштабного і техн. складного проекту не під силу проф. зоології. Не виключено, що розгорнулася боротьба за освоєння багатомільйонних асигнувань.

Незабаром діяльний мін-р шляхів Б. Б. вніс до уряду пропозицію про утворення управління спец. Головноуповноваженого по розробці і виконанню плану забудови земель м. Києва і пригородів. Керівником управління був затверджений заст. мін-ра шляхів П. Чубинський — інж.-шляховик, який мав значний досвід проектування і будівництва Амурської залізниці. 24.08.1918 уряд асигнував на проектно-пошукові роботи близько 11 млн. крб. В результаті мін-во праці було позбавлене ролі координатора суспільно важливого і вартісного проекту.

А тим часом на базі невизначеності функціональних повноважень мін-тв загострювалися відносини **Ю. В.** з міністром торг. і пром. С. Гутником. Власне це було не стільки міжособистісне, скільки міжвідомче протистояння. Представлені у ПРОТОФІСі об'єднання промисловців домагалися ліквідації дем. законодавства Тимчасового уряду, зокрема щодо 8-годинного роб. дня. Такий з-нопроект підготував С. Гутник і передав на погодження у Мінпраці, до повноважень якого й належало це питання. Але там не поспішали з внесенням його на розгляд уряду. П. Скоропадський був поінформований про дану ситуацію і мав намір замінити мін-ра праці. Саме у цей час він погоджує з німецьким послом А. Муммом відставку **Ю. В.** і тимчасову передачу його повноважень мін-рові торг. і пром. С. Гутнику. Але, оскільки це пов'язувалося з заміною прем'єра, яка не сталася, то й мін-р праці залишився на посаді. Тільки 05.08.1918 за поданням С. Гутника уряд схвалив зміни до закону про

восьмигодинний робочий день. З-н не містив імперативної норми його відміни, але інспірував серйозні обмеження прав робітників денац. підприємств.

26.06.1918 **Ю. В.** зробив на засіданні Ради Міністрів доповідь про завдання і компетенцію Мін-ва праці. Він хотів знайти підтримку уряду у своєму розумінні відомчих повноважень, зокрема відносин у сфері праці і капіталу. Однак, доповідь мін-ра не задовольнила колег, які зобов'язали його підготувати детальну програму діяльності мін-ва з врахуванням зауважень членів уряду. Крім того, уряд прийняв постанову про обмеження компетенції Мін-ва праці, вилучивши з його відання осіб, які перебувають на держ. чи гром. службі та працюючих на підприємствах держ. значення.

Прийняття з-нопроекту «Про орг-цію гром. робіт і виділення коштів на їх проведення» знову було відкладено, а **Ю. В.** зобов'язали з усіх дотичних до цієї справи питань знестися з ін. відомствами і з'ясувати питання перевезення, харчування, житла залучених працівників. Зрозуміло, що таких відомств, органів місц. самоврядування було чимало і відповідні узгодження вимагали часу. Постанову уряду про орг-цію гром. робіт та виділення для цих цілей 2,5 млн. крб. П. Скоропадський затвердив 05.081918.

На поч. серпня 1918 після тривалого узгодження членського складу та регламенту розпочав роботу К-т праці. На першому засіданні **Ю. В.** наголошував, що його гол. завданням буде діяльність у галузі соціального законодавства, яке вже ґрунтовно розроблене на Заході. Після призначення заст. мін-ра праці проф. В. Косинського він фактично очолив К-т праці. Восени 1918 ним були підготовлені перші галузеві нормативні документи, зокрема давно очікувані Правила про порядок розгляду спірних справ між роботодавцями та робітниками.

Не дивлячись на вимоги Ф. Лизогуба і прохання мін-ра фін. А. Ржепецького терміново підготувати положення про мін-ва, його штати та кошторис, відомства зволікали з цим. **Ю. В.** одним з перших 13.08.1918 подав «Статут Мін-ва праці» на розгляд Ради Міністрів. Опоненти мін-ра праці 5 голосами проти 4 домоглися виключення з статуту принципового положення про контроль Мін-ва праці за втіленням у життя з-нів про охорону праці, мотивуючи тим, що це функція усіх відомств. Тільки у жовтні 1918, після внесення несуттєвих правок, штатний розпис мін-ва був схвалений. Чисельність апарату скоротилася на третину.

17.10.1918 **Ю. В.** разом з ін. мін-рами, які складали кадетське крило уряду, підписав записку про необхідність зміни політ. курсу України у бік федерування з небільш. Росією. Наступного дня гетьман відправив весь уряд у відставку. **Ю. В.** усвідомлював, що шансів увійти до нового складу уряду у нього мало. 19.10.1918 на останньому засіданні першого уряду

Ф. Лизогуба він домігся ухвали про надання працівникам мін-ва, які підпадали під скорочення, вихідної допомоги у розмірі двохмісячного утримання. Це була остання доповідь **Ю. В.** у Раді Міністрів.

Після падіння Гетьманату **Ю. В.** якийсь час перебував у Петрограді. В 1920 з дружиною і дітьми виїхав до Королівства сербів, хорватів і словенців. У Бєлграді отримав посаду проф. зоології сільськогосп. ф-ту столичного університету, а також викладав у гімназії. Був провідним спеціалістом з зоології і систематики комах. Заснував Ентомологічне тов-во і журнал при ньому. Входив до бюро Рос. наук. ін-ту у Бєлграді. У 1920–1930 вийшло більше 60 його наук. праць, в т. ч. підручник «Початковий курс природознавства». У 1932 вийшов на пенсію. За відомостями його онуки В. Вагнер, з вступом Червоної армії в Югославію виїхав до Австрії, де й помер. Місце поховання залишається невідомим.

Тв.: Систематический обзор видов Aphaniptera, описанных до 1904 г. // Труды рус. энтомол. об-ва. С.-Петербург, 1906. Т. 37; Учебник зоологии для средних учебных заведений. К., 1910; Начальный курс природоведения. Кн. 1, ч. 2. К., 1911; Кн. 1, ч. 1. 1914; Кн. 1, ч. 3.1916; Краткий учебник природоведения. К., 1913.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія. 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. II. К., 2002; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. II. Київ, 2004; *Карамаш С., Вировий С.* Життя і діяльність Юлія Вагнера — міністра праці в уряді П. Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух. Вип. 11–12. 2006; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ВАНЬО Теодор (1880, м. Буськ, пов. Камянка Струмилова — к. 1950-х, м. Нестерів (суч. м. Жовква, Львівська обл.)) — адвокат, гром.-політ. діяч, депутат УНРади.

Народився у родині заможного міщанина-рільника. Навчався у нар. школі м. Буськ, Золочівській гімназії (1897), правн. ф-тах Львівського та Віденського ун-тів. Докт. права (Віденський ун-т). Адвокат у м. Сколе (1909–1910) та у м. Золочів (1910–1914, 1917–1919, 1922–1939). Заснував у Сколе разом з Є. Петрушевичем укр. торг. спілку «Єдність». Голова філії Т-ва «Сільський Господар» у м. Золочів. Діяч УНДП. Заст. депутата до австрійської Держ. Ради В. Сінґалевича. Депутат галицького Крайового Сойму (1913–1914).

У роки І Світової війни мобілізований до австрійської армії, служив у Чехії. Арештований військ. жандармерію і засуджений військ. судом до розстрілу за звинуваченням у москвофільстві (1915). Після перегляду

справи помилуваний, понижений у званні до рядового та демобілізований. Учасник встановлення укр. влади у Золочеві 01.11.1918. Заступник держ. пов. комісара ЗУНР у м. Золочів. Депутат УНРади, член законодавчої, зем. та фін. комісій. Начальник Харчового Уряду ЗУНР (лютий–травень 1919). Учасник Надзвич. з'їзду УНДП (м. Станиславів, 28–29.03.1919). Службовець Мін-ва господарства УНР у м. Кам'янець на Поділлі. Влітку 1920 арештований польськими жандармами і привезений до Золочева. 28.05.1921 Львівський Окружний карний суд визнав **Т. В.** винним у злочині публічного насильства за примушування службовців Окружного суду у Золочеві до складення присяги укр. владі (01.11.1918). Засуджено до 3 місяців ув'язнення, з одноденним постом щомісяця і сплату суд. витрат. Діяч УНДО. Співзасновник та гол. Тов-ва ім. М. Шашкевича в Золочеві. Член К-ту побудови пам'ятника М. Шашкевичу на Білій Горі біля с. Підлісся Золочівського пов. Видавець, відповідальний ред-тор та автор публікацій часопису «Шашкевичівські Вісти» (Золочів, 1931). Арештований рад. спецслужбами та ув'язнений у концтаборі у Сибіру (1944 — друга половина 50-х). Помер у будинку для престарілих.

Літ.: До розправи проти д-ра Теодора Ваня // Український Вісник. Львів, 1921. 1 червня. Ч. 103. С. 2; Енциклопедія українознавства. Словникова частина — доповнення. Париж, Нью-Йорк. 1995. Т. 11. С. 276; Краєве господарське Товариство «Сільський Господар» у Львові. 1899–1944. Нью-Йорк, 1970. С. 329–330, 335; *Мамчин Р.* Д-р Ваньо Теодор — громадський діяч і політик // Золочівщина. Її минуле і сучасне / Упорядкував В. Болюбаш. Нью-Йорк, Торонто, Канберра. 1982. С. 571–575; *Мигаль Г.* Визначні постаті Буська і Бузеччини // Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Історичнно-мемуарний збірник. Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто. 1994. Т. 3. С. 565–569; Наші втрати (1939–1962) // Правничий Вісник. Нью Йорк, 1963. Кн. 2. С. 218; *Павлишин О.* Ваньо Теодор // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Львів, 2009. С. 81–82.

Олег Павлишин

ВАСИЛЕВСЬКИЙ Леон (Лев) (24.04.1870, м. Санкт-Петербург — 10.12.1936, м. Варшава) — польський держ. і пол. діяч, дипломат, публіцист.

Народився в родині музиканта. Один із найбільших польських українофілів перш. пол. ХХ ст. Навчався у Санкт-Петербурзі, де тісно контактував із укр. студ. громадою. Цікавився славістичними студіями, особливо «укр. питанням». Був членом правої Ліги народової (1893–1894). На поч. 1890-х приєднався до соц. руху. Був одним із засновників Польської соц. партії (ПСП). Згодом член редакції та автор лондонського

часопису партії «Przedświt». Редагував соц. видання «Robotnik». Написав багато полемічних, програмних та концептуальних статей та есе. Познайомився із Ю. Пілсудським, одним із лідерів ППС, соратники якого виступали за посилення рев. діяльності та перетворення партії на напіввійськ. структуру. Після партійного розколу залишився з групою Ю. Пілсудського — ППС (рев. фракція). Уважався одним із кращих знавців «укр. питання». Під час І Світової війни включився до роботи Гол. нац. к-ту в Кракові. Був керівником відділу преси та членом ради Польської нац. орг-ції.

1917 приєднався до таємної Польської військ. орг-ції. Після проголошення сателітського Польського королівства працював у Бюро Комісії зі справ біженців Тимчасової Держ. Ради. Негативно оцінював Брестські перемовини та підписання миру 1918. У листопаді 1918, після відновлення Польщі, **Л. В.** став мін-ром закорд. справ в уряді Є. Морачевського. Після відставки (19.01.1919) виїхав до Франції для роботи у Польському нац. к-ті. Був включений до неї як делегат глави держави Ю. Пілсудського після перетворення к-ту в польську делегацію на Паризькій мирній конференції. Контактував із делегацією УНР. Брав участь у переговорах з більш. Росією (заст. голови польської делегації), що завершилися підписанням Ризького миру (березень 1921). Після ратифікації договору очолив польську делегацію до Змішаної прикордонної комісії (1921–1922).

Л. В. вважають одним із ідеологів прометеївського руху та ідеї створення великого федеративного союзу від Балтійського до Чорного моря. Ґрунтовно вивчав і досліджував «укр. питання». У міжвоєнній Польщі займався переважно публіцистичною та наук. роботою. Очолював Ін-т дослідження новітньої історії Польщі, Ін-т дослідження нац. проблем. Був засновником часопису «Niepodległość». Залишив спогади про Ю. Пілсудського.

Тв.: Wspomnienia 1870–1904 (1914). Fragmenty dziennika 1916–1926. Diariusz podróży po kresach 1927, Łomianki, 2014; Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa, 1934; Kresy Wschodnie — Litwa i Białoruś. Podlasie i Chełmszczyzna. Galicya Wschodnia. Ukraina. Warszawa, Kraków, 1917; Józef Piłsudski. Jakim go znałem. Варшава, 1935.

Літ.: Pobóg-Malinowski W. Leon Wasilewski. Szkic biograficzny // Niepodległość. T. 16: lipiec-grudzień 1937. S. 11–106; *Stoczewska B.* Litwa, Białoruś, Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego, Kraków, 2009.

Геннадій Корольов

ВАСИЛЕНКО Микола Прокопович (02.02.1866, с. Есмань, Чернігівщина — 03.10.1935, м. Київ) — укр. вчений, гром., політ. діяч.

Народився у сім'ї дрібного службовця. У 1890 закінчив іст.-філол. ф-т Дерптського (суч. Тартуського) ун-ту і отримав звання кандидата рос.

історії. Переїхавши до Києва, залучився до діяльності «Старої громади», співпрацював з часописом «Киевская старина», став членом Іст. тов-ва Нестора-літописця, брав участь у роботі просвітн. орг-цій. Водночас викладав у київських гімназіях та кадет. корпусі. За публікацію «злочинних відозв» під час Першої рос. революції був засуджений до одного року ув'язнення у фортеці. Домігся відтермінування покарання і в грудні 1907. склав екстерном іспити за юрид. ф-т Новорос. (суч. Одеського) ун-ту. У наступні роки в Київському ун-ті отримав ступінь магістра і звання приват-доцента, але до викладацької праці не був допущений через політ. неблагонадійність.

У роки I Світової війни очолював правління Київського обліково-позичкового тов-ва взаємного кредиту, входив до активу багатьох допомогових орг-цій. Водночас не полишав наук. роботи. У 1916 вийшла його гол. іст. праця «Очерки по истории Зап. Руси и Украины». У 1910 вступив до кадетської партії, обирався членом ЦК, входив також до Тов-ва укр. поступовців — напівпарт. орг-ції прихильників автономії України, належав до масонів. Після падіння самодержавства **М. В.** — авторитетний гром. діяч і науковець. У березні 1917 призначений попечителем Київської навчальної округи, в серпні — заст. мін-ра освіти Тимчасового уряду. Після більш. перевороту у Петрограді в сер. листопада 1917 повернувся до Києва. Ставлення лідерів УЦР до нього було досить стриманим. Він також критично ставився до людей, які «перетворили Раду в чисту говорильню, без плану та системи». Займався викладацькою діяльністю, став проф. Укр. нар. ун-ту та приват. Київського юрид. ін-ту. 02.04.1918 затверджений членом Ген. суду УНР.

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського дав згоду ввійти до уряду в якості мін-ра освіти. 30.04.1918 гетьман доручив йому формування кабінету мін-рів. Не дивлячись на обструкцію укр. соц. партій, за два дні йому вдалося скласти кістяк нового уряду. Увечері 02.05.1918 відбулося перше засідання Ради Міністрів під головуванням гетьмана. **М. В.**, крім посади мін-ра нар. освіти, тимчасово в. о. мін-рів закорд. справ та ісповідань (віровизнань). 07.05.1918 на посаду голови Ради Міністрів вступив відомий земський діяч, колишній октябрист Ф. Лизогуб. Входження до гетьманського уряду відомих кадетських діячів викликало дискусію в їх парт. середовищі, адже самостійність України суперечила програмним засадам партії. Проведений у травні 1918 з'їзд кадетський орг-цій України, визнав можливим персональний вступ членів партії до кабінету міністрів. **М. В.** розглядав укр. державність, як неминучу перехідну стадію до відродження дем. Росії, будучи твердо переконаним у необхідності розвитку укр. освіти і культури не антагоністичної рос.

Розпочав роботу мін-ра з вирішення питань функціонування апарату мін-ва. На його пропозицію заст. мін-ра був призначений проректор

Харківського технол. Ін-ту проф. І. Красуський, ін. заст. відомий художник і вчений П. Холодний залишився на посаді. Колишній мін-р освіти УНР І. Стешенко став ген. інструктором. Дир-рами департаментів працювали відомі укр. діячі П. Зайцев, Т. Сушицький, О. Вілінський, А. Синявський, А. Лещенко, С. Русова. Однією з гол. турбот **М. В.** було «вибивання» коштів для установ галузі. Йому доводилося проводити через уряд численні з-ни про фін-вання різних закладів освіти і культури. Наприклад, у червні 1918: 2 млн. крб. на випуск шкільних підручників, 2,2 млн. на орг-цію курсів укр-знавства, 1 млн. на невідкладні потреби галузі; у липні 1918: 0,5 млн. на завершення будівництва б-ки ун-ту св. Володимира, 1,3 млн. на погашення минулорічної заборгованості вищій школі, 200 тис. — поч. витрати по створенню Академії наук, 600 тис. на госп. потреби загальноосвітніх шкіл; у серпні 1918: 0,5 млн. — аванс на утворення фонду Нац. б-ки, 90 млн. на утримання і створення нових вищих та нижчих поч. шкіл, 6,5 млн. органам місц. самоврядування на забезпечення шкільної освіти та виховання; у вересні 1918: 400 тис. на забезпечення гімназій та сер. шкіл, 900 тис. для 50 сер. шкіл, взятих на держ. утримання, 500 тис. Нац. музею для придбання експонатів. Загалом мін-во нар. освіти і мистецтва мало один з найбільших бюджетів — майже 228 млн. крб.

Очолюваному **М. В.** мін-ву крім освітянських справ доводилося опікуватися сферою культури. 15.06.1918 Рада Міністрів ухвалила з-н про утворення у складі мін-ва нар. освіти Гол. управління мистецтв і нац. культури, яке очолив близький до гетьмана П. Дорошенко. Утворення у такій важливій сусп. сфері, як нац. культура, спец. органу виконавчої влади з окремим бюджетним фінансуванням і керованому авторитетним діячем, себе виправдало. У липні 1918 на засіданні Ради Міністрів обговорювався досить складний і фін. місткий з-нопроект мін-ва про створення єдиної поч. школи, яким передбачалося підвищення ставки учителя до 1800, законовчителя — 300 крб. Збільшувалися п'ятирічні надбавки до 120 крб., видатки на обладнання — до 800 крб. Слід відзначити, що **М. В.** намагався працювати на перспективу. Розуміючи, що підготовка навчальної літ-ри для укр. шкіл вимагатиме певного часу, **М. В.** вже 01.06.1918 провів через уряд з-ни про виділення 2 млн. крб. на виготовлення підручників та 2,2 млн на орг-цію курсів для учителів укр-знавства.

05.08.1918 на засіданні Ради Міністрів розглядалося два з-нопроекти, спрямовані на втілення планованої **М. В.** поступової укр-зації вищої школи. Перший — про перетворення Київського нар. укр. ун-ту в Київський держ. ун-т. Він мав стати альтернативою ун-ту св. Володимира, проф. склад, батьківський к-т і значна частина студентів якого не сприймали укр-зації вищої освіти. Наступним питанням уряд розглянув з-нопроект про заснування Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту.

Особливістю було створення кафедр польської і єврейської літ-ри та історії. При цьому міністри (8 проти 3) проголосували за викладання цих предметів укр. мовою. Серед тих, хто намагався довести нелогічність цієї умови, був й м-р **М. В.** Обидва з-нопроекти ще якийсь час доопрацьовувалися і 17.08.1918 були затверджені гетьманом.

На поч. серпня **М. В.** неочікувано для себе та й колег по урядовій діяльності очолив найвищу суд. інстанцію Гетьманату — Держ. сенат. Пізніше П. Скоропадський пояснив таке призначення бажанням бачити на чолі вищої суд. інстанції авторитетну і незалежну людину, яка б при потребі могла піти й проти волі гетьмана. З 13.08–25.09.1918 **М. В.** виконував обов'язки гол. Ради Міністрів. На цей період припав розгляд важливих і суспільно дражливих з-нопроектів, з'ясування стосунків з німецьким командуванням, вирішення складних кадрових питань. Зокрема, був ухвалений з-н про тимчасові заходи проти осіб, які загрожують безпеці УД і її правопорядку. Підтримка **М. В.** цих з-нопроектів кидала негативну тінь на постать мін-ра освіти, чиїми зусиллями велося досить успішне нац.-культ. будівництво.

Природно, що у час виконання прем'єрських обов'язків **М. В.** проводив через уряд з-ни, спрямовані на реформування освітянської галузі, насамперед її поступову укр-зацію. У серпні-вересні 1918 уряд ухвалив постанови про перейменування колиш. рос. ун-тів і вищих техн. навч. закладів в укр. держ-ні; про право захисту дисертацій у всіх вищих школах України укр. мовою; про визнання Ніжинського іст.-філол. ін-у кн. Безбородька держ. установою; про відкриття укр-знавчих кафедр у Харківському і Новоросійському ун-тах та ін. Та все ж головною турботою **М. В.** в останні тижні праці на посаді мін-ра стало термінове завершення підготовки проекту статуту Академії наук, який ще з липня розробляла комісія під головуванням академіка В. Вернадського. Мін-р усвідомлював неминучу відставку кабінету і поспішав внести цей документ на розгляд Ради Міністрів. Навіть домігся включення своєї доповіді про Академію наук до розкладу засідань уряду на суботу 19.10.1918 о 14 годині.

У сер. жовтня стало очевидним, що гетьман буде змушений піти на реорганізацію уряду у бік посилення його проукр. крила. Намагаючись не допустити такого розвитку подій, 17.10.1918 десять міністрів подали голові уряду «Записку у справі зовнішньої політики України». У ній йшлося про зміну політ. курсу у бік «єднання з тими частинами Росії, які вже проявили стремління до її відновлення». Першим у документі стояв підпис заст. гол. Ради Міністрів, мін-ра нар. освіти і мистецтв, гол. Держ. сенату **М. В.** 25.10.1918 був сформований новий уряд Ф. Лизогуба, у якому посаду мін-ра освіти зайняв відомий укр. діяч П. Стебницький. За його поданням 14.11.1918 з-н про заснування АН та наказ про при-

значення першого складу її дійсних членів були підписані П. Скоропадським. 30.11.1918 заг. збори АН направили **М. В.** листа, у якому висловили «своє щире привітання та гарячу подяку, що, бувши Мін-ром Нар. Освіти, Ви всією душею поклопоталися про заснування УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК та й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії».

Оцінюючи працю членів кабінету мін-рів, нач. гетьманського штабу Б. Стелецький писав про **М. В.**, що в уряді «це була майже єдина людина, яка робила свою справу не захоплюючись ні політикою, ні бажанням створювати собі якусь славу, але разом з тим трималася певного малорос. напрямку і з почуттям власної гідності». Після відставки з уряду **М. В.** зосередився на орг-ції роботи Держ. сенату. Йому вдалося налагодити функціонування канцелярій заг. зібрання, ген. судів та сенатського архіву. Останньою законотворчою працею **М. В.** стала підготовка проекту з-ну про вибори Держ. Сейму. Однак стрімке падіння Гетьманату не дозволило завершити його розробку. Після ліквідації Держ. сенату і відновлення Ген. суду УНР за **М. В.** формально залишили посаду ген. судді. Він повністю віддався викладацькій праці. У липні 1920 його обрали дійсним членом Укр. академії наук, а через рік — президентом академії, яка дістала назву Всеукр. Однак **М. В.** не був затверджений Наркомосом УСРР і в лютому 1922 відмовився від посади, зосередившись на наук. та викладацькій діяльності. У 1923 сталася знаменна подія у його житті, він одружився з своєю колишньою гімназійною ученицею, а на той час проф. історії Наталією Полонською.

У вересні 1923 **М. В.** заарештований у справі «Київського обл. центру дій», учасникам якого інкримінувалися зв'язок з паризьким «Центром дії», прагнення до «підриву, послаблення і повалення Роб.-Сел. Рад». 07.04.1924 суд. процес завершився для **М. В.** вироком про десятирічне ув'язнення. Кілька місяців колеги по ВУАН, гром. діячі, дружина вели активну кампанію за помилування академіка ухвалою ВУЦВК, яка завершилася у кін. листопада 1924 його звільненням. Друга пол. 1920-х позначена плідною особистою працею академіка та очолюваної ним комісії. За його редакцією вийшло 7 випусків «Праць комісії…» та 6 томів «Записок соціально-ек. відділу». Побачили світ ґрунтовні праці вченого «Матеріали до історії укр. права», «Територія України XVII віку», «Правне положення Чернігівщини за польської доби» та ін. **М. В.** болісно сприймав, затіяну Наркомосом реформу ВУАН, обрання дійсними членами більш. діячів, заміну його О. Шліхтером на посаді керівника соціально-ек. відділу. Йому довелося стати свідком фактичного розгрому академії, інспірованих ДПУ процесів «Спілки визволення України» (1929) та «Укр. нац. центру»(1931). Останні роки він важко хворів. Похований у Києві на Лук'янівському цвинтарі.

Тв.: Вибрані твори у трьох томах. Київ, 2006. 2008.

Літ.: Вороненко В., Кістерська Л.,Матвеєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. Київ, 1991; *Вернадский В.* Дневники. 1917–1921: октябрь 1917 — январь 1920. Киев, 1994; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; Юридична енциклопедія. Т. І. Київ, 1998; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. І. Київ, 2003; *Усенко І.* Етапи життя і творчості М.П. Василенка // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. Т. І. Київ, 2006; *Верстюк В.* М.П.Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 16; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ВАСИЛЬЧЕНКО Гнат Михайлович (30.01.1872, м. Ізюм, Харківська губ. — січень 1920) — рос. і укр. військ. діяч.

Закінчив Московське піхотне юнк. училище (1895), Імператорську Миколаївську військ. академію (1906). Учасник І Світової війни, ген.-майор, нач. штабу 5-ї Туркестанської стрілецької дивізії, командир 5-го українізованого Кавказького корпусу (Кавказький фронт),

Учасник Другого Всеукр. військ. з’їзду. Брав участь в укр-зації військ. частин та формуванні нац. збройних сил на Катеринославщині. З квітня 1918 командир Катеринославського армійського корпусу, згодом VIII корпусу Збройних сил УД. Під час протигетьманського повстання відмовився перейти на бік Директорії. Сформував загін з офіцерів корпусу (близько 1 тис. чол.), який 27.11.1918 вирушив у похід до Криму. Пройшовши з боями за 34 дні 600 км, загін 02.01.1919 приєднався до Білої армії. Наказом генерала П. Врангеля (№ 3303 від 06.06.1920) встановлена відзнака для всіх учасників походу — «Хрест Катеринославського походу». У 1919–1920 командир зведеної бригади 34-ї піхотної дивізії корпусу ген. Я. Слащова. Воював на фронтах проти Червоної армії та Армії УНР. Загинув у бою під Одесою.

Літ.: Слащов-Крымский Я.А. Белый Крым. 1920 г. Мемуары и документы. М., 1990; Історія українського війська. Львів, 1992; Белое движение. 1918 год на Украине. М., 2001; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів, Харків, 2007.

Анатолій Буравченков

ВЕСЕЛОВСЬКИЙ Сергій Феофанович (1880, с. Кузьмин, Проскурівський пов., Подільська губ. (суч. Красилівський р-н, Хмельницька обл.) — р. с. невід.) — укр. гром.-політ. діяч, вчений-економіст.

Народився в сім’ї священика. Закінчив Петербурзький ун-т. Був членом Петербурзької укр. громади, брав участь у студ. русі. У 1910 і 1911 за політ. діяльність був заарештований і засуджений до тюремного ув’язнення та каторжних робіт. Повернувшись в Україну, обійняв посаду доцента Київського політехн. ін-ту. Працював у термінологічній комісії ін-ту, яка активно працювала над розробленням укр. техн. термінології. Належав до УСДРП, входив до складу її київського міськ. к-ту. 07.03.1917 у Києві став одним із фундаторів і кер. Укр. техн.-агрономічного т-ва «Праця», яке об’єднало укр. наук.-техн. інтелігенцію, кооп. діячів. Очолював відділ вивчення та аналізу стану економіки України, який займався розробкою планів її розвитку. Був одним із засновників УЦР, входив до складу її Президії як писар та гол. агітаційної комісії. Брав участь в орг-ції укр. маніфестації (19.03.1917), Всеукр. нац. конгресу (6–8.04.1917), на якому був обраний від УСДРП до УЦР. На Перших Загальних зборах УЦР обраний членом К-ту УЦР, на П’ятих Загальних зборах — тов. голови. 21.08.1917 його кандидатура висувалась на посаду ген. секретаря праці Ген. Секретаріату, проте внаслідок непогодження цього питання із професійними орг-ціями зняв свою кандидатуру з голосування.

За часів Гетьманату продовжив виклад. роботу, зокрема читав лекції на курсах позашкільної освіти. З 01.07.1918 екстраординарний проф. кафедри стат. Київського держ. укр. ун-ту. З 02.04.1919 член президії, тов. голови Сільскогосподарського Наук. К-ту України, зав. ек. секцією. У 1920–1921 ректор Київського політехн. ін-ту. З 1924 проф. Київського сільськогосподарського ін-ту, очолював кафедру ек. сільського госп. Восени 1929 заарештований у справі СВУ. 23.07.1931 заарештований вдруге і засуджений до 3-х років позбавлення волі у виправно-трудовому таборі (21.03.1932). За деякими даними, після відбування покарання виїхав на еміграцію. Реабілітований 17.10.1989.

Літ.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної ради: Біографічний довідник. К., 1998. С. 73–74; Українська Центральна рада: Документи і матеріали у 2-х т. Т. 1–2. К., 1996–1997; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66504, т. 3, арк. 130–130 зв., 134 зв.

Тетяна Осташко

ВИННИЧЕНКО Володимир Кирилович (16.07.1880, Єлисаветград — 06.02.1951, Мужен, Франція) — укр. політ. і держ. діяч; заст. голови Центр. Ради, член Малої Ради, голова Ген. Секретаріату, голова Директорії УНР, письменник, драматург.

Народився в міщанській родині Кирила Васильовича та Явдохи Онуфріївни Винниченків у день св. рівноапостольного вел. кн. київського Володимира і був наречений на його честь.

Рід Винниченків походив із Полтавщини, звідки пан Шишчанський виміняв сім'ю діда майбутнього письменника Василя Винниченка та ще дві сім'ї кріпаків за п'ять мисливських собак. Жили Винниченки в с. Григорівці (Веселий Кут) Бешбайрацької вол. Єлисаветградського пов. У метричному записі про народження Володимира батька названо селянином-власником, проте джерела не говорять, чим конкретно він володів. Відомо, що замолоду Кирило Винниченко був панським чабаном, згодом удвох з братом чумакував, але вел. статків не нажив. Змушений був піти в прийми до вдови Явдохи Павленко, яка вже мала трьох дітей.

Дитинство **В. В.** минуло в укр. стихії, що увійшла в його єство як одне із найяскравіших вражень. Водночас із поетичним захопленням красою укр. природи та культури в душі малого хлопчика надзвичайно рано зародилося почуття протесту проти соціальної несправедливості. У щоденнику він зізнається, що це трапилось «з дитинства, з того часу, як поміщик Бодіско бив мого батька у себе в економії, як обдурив його, як визискував, як вигнав у землянку в полі, де я пас череду, з того моменту вже прийнявши в душу собі зерно ненависті до соціального визиску, до бодісок усякого гатунку: потім усе своє життя організуючи те зерно в свідому, безоглядну, жагучу ворожість до соціального, політ. і всякого панства; віддавши молоді роки тюрмам і вигнанням за це; мріючи про той час, коли можна буде схопити бодісок за горло і, нарешті, визволити з-під них усіх батьків працюючих, усіх обдурених».

Любов до України та ненависть до соціальної нерівності стають провідними почуттями, на яких формується характер і світогляд **В. В.** На них ґрунтуватиметься його літ. творчість і політ. діяльність. Як непросто в Рос. імперії жити синові укр. селянина, він відчув, ще навчаючись у Єлисаветградській гімназії, куди вступив 1890 завдяки своєму ст. братові Андрію Павленку, робітникові друкарні, який зміг оплатити навчання Володимира. У гімназії йому постійно доводилося давати відсіч кпинам та глузуванню гімназистів і вчителів над його мужичим походженням. «Він навмисне підкреслював те, що походить із сел. роду і свідомо говорив своєю укр. мовою як із товаришами-гімназистами, так і з учителями, — писав один із його добре поінформованих біографів. — Уже тоді в його думках зародилося питання: чому се так, що мова, якою говорять його батьки і більшість людей, забороняється та висміюється? Уже тоді склалася і та думка, що се несправедливо, що забороняють говорити йому безправно, що глумляться над мужицькою мовою вороги народу. Сю думку більше стверджували гімназіальні учителі, що просто-таки переслідували його за мужицтво».

Гімназійні роки позначені першим серйозним протистоянням **В. В.** ворожому йому національно і соціально середовищу. Як часто буває за юнацького віку, з окр. епізоду виросла майбутня доля. Юний гімназист

збагнув, що поки ще не має сил подолати вороже оточення, але й поступатися не міг. Конфлікт із гімназійним керівництвом то спалахував, то тлів, то знову набував нової гостроти. У 1899, закінчивши сім класів, **В. В.** змушений був залишити Єлисаветградську гімназію.

У пошуках заробітків він рік мандрував півднем України, працював у поміщицьких маєтках, багатих селян, мов губка вбираючи в себе розмаїте життя, його соціальні контрасти та конфлікти. Біографи зазначають, що та подорож дала йому вел. і вдячний матеріал для майбут. письменницької праці. Напевно, водночас із враженнями вона стимулювала в юнакові бажання вибратися із соціального дна.

У 1900 **В. В.** екстерном склав іспити на атестат зрілості в гімназії міста Златополя, а вже наступ. року вступив на юр. ф-т Київського ун-ту. Але стати правником йому не судилось. Вивчення римського права було принесено в жертву соц. ідеям, надзвичайно модним і популярним тоді серед студ. молоді. **В. В.** став членом Рев. укр. партії, за що його й було виключено 1902 з першого курсу ун-ту та заборонено жити в Києві.

Після нетривалого знайомства із Лук'янівською в'язницею **В. В.** влітку 1902 переїхав на Полтавщину, де знайшов роботу домашнього вчителя в одному із поміщицьких маєтків. Водночас із учителюванням він провадив рев. агітацію серед селянства. У грудні 1902 **В. В.** був учасником I з'їзду РУП у Києві, на якому його обрали до керівних структур партії.

Того самого 1902 **В. В.** призвано до рос. армії, декілька місяців він служив у 5-му саперному батальйоні в Києві, але 01.02.1903, через загрозу чергового арешту, вирішив самочинно залишити службу й нелегально перебрався за кордон. У Львові активно займався політ. діяльністю, увійшов до складу Закорд. к-ту РУП, разом із Д. Антоновичем редагував парт. орган — газ. «Гасло». Закорд. к-т був важливою зв'язковою ланкою РУП із європейською соціал-демократією. **В. В.** перекладав укр. мовою праці Ф. Лассаля, К. Каутського, П. Лафарга, друкував власноруч підготовлені матеріали й таємно переправляв їх в підрос. Україну. У липні 1903 із вантажем такої літ-ри Д. Антонович та В. Винниченко були заарештовані під час спроби нелегально перейти рос. кордон. Тривалий час перебував під слідством. Йому загрожував військ. суд за дезертирство. Щоб його уникнути, **В. В.** намагався вчинити самогубство через повішання, але вчасно був звільнений із зашморгу. Взимку 1904 його відправили до дисциплінарного батальйону, де він перебував до серпня 1904. Зрештою **В. В.** отримав амністію за царським маніфестом 11.08.1904 з нагоди народження спадкоємця престолу царевича Олексія.

Від 1905 в житті **В. В.** почався тривалий дванадцятирічний період, коли він не мав постійного місця проживання, на Батьківщині перебував напівлегально чи нелегально, часто змушений був виїжджати за кордон,

жити в Росії, Австрії, Франції, Італії, Швейцарії. Незважаючи на невлаштованість побуту, то був час злету його літ. таланту. У 1906 вийшла друком перша збірка його оповідань «Краса і сила», того самого року він дебютував п'єсою «Дизгармонія» як драматург, за нею з'явилися п'єси «Щаблі життя» (1907), «Великий Молох» (1907), «Мементо» й «Чужі люди» (1909), «Базар» (1910). Їх ставили не лише на укр., але й рос. сцені. Не менш відомими стають і романи **В. В.** «Чесність з собою», «Заповіти батьків» та «Записки Кирпатого Мефістофеля» (1913).

Творчість **В. В.** по-різному сприймалася в тогочасному суспільстві, від беззастережного схвалення до рішучого заперечення. Стрімкий злет **В. В.** як письменника свідчив про прихід до укр. нац.-визв. руху нового покоління діячів, яких цікавила не стільки поверхня нац. життя (фольклор, етнографія), скільки його соціальні та морально-психологічні глибини. Один із тогочасних укр. літ. критиків І. Кончів писав, що творчість **В. В.** — свідчення невпинного розвитку нац. душі. «В творах його сконцентрувалась вся сучасна Україна, — говорив критик, — але думка письменника виходить далеко за обрій офіц. українства, він найбільше від усіх письменників ввів укр. ідею в русло загальнолюдських стремлінь, на довгі роки поповнивши ідеали нашого суспільства; від нього першого серед укр. письменників ми почули річи, які звикли чути від чужих, — цим він одразу поставив нашу літ-ру на один щабель із ін. і показав, що одіж, в яку одягають з милості українство (літ-ра та життя) різні псевдоприятелі, не годиться також і для українців, правда, маючи на увазі меншу їх частину, а не тих, що й досі вважають розмальовані горшки та гопак за найгострішу нац. зброю».

Показовим у згаданому сенсі було те, що **В. В.**, піднявшись до рівня європ. письменника, продовжував політ. діяльність. Із 1905 він входив до керівного ядра УСДРП, яка постала замість реформованої РУП. 1908 приєднався до щойно створеного ТУП. Саме рев. політ. діяльність змушувала **В. В.** до нелегального чи напівлегального життя. Пізніше він згадував: «Будучи головою Центр. к-ту Соц.-Дем. партії, я мав честь і радість тим голосом (голосом УСДРП. — *авт.*) диригувати. Царський уряд це знав і його жандармерія ганялася за мною по всій Україні, і я мусив майже щотижня міняти фальшиві паспорти й місце проживання».

У травні 1914 **В. В.** під чужим ім'ям в черговий раз повернувся із-за кордону в Україну. Він передбачав взяти участь у з'їзді УСДРП, що планувався на осінь 1914, та полагодити справи із виданням укр. мовою власних творів. Цим планам не судилося здійснитися. Їх обірвала І Світова війна. Вона застала **В. В.** у Катеринославі. Епізодично він мешкав у маєтку Є. Чикаленка, але здебільшого воєнне лихоліття переживав у Москві. Там активно співпрацював у журналі «Украинская жизнь» (всі україномовні видання на поч. війни було заборонено), надрукував у

ньому низку публіцистичних статей: «Открытое письмо к русским писателям», «В чем наша сила», «Непотухший огонь», «Лупайте сю скалу», «Птеродактили», «Несколько слов о нашей молодежи». Належав також до співзасновників тижневика «Промінь», дозвіл на видання якого був отриманий 1916.

Ось що **В. В.** занотував до свого записника 28.02.1917: «З 24-го із Петербургу доходять найфантастичніші чутки. Фантастичність їх в тому, що це діється в Росії... Як завсіди, почалося із елементарного, приступного найширшому колові: із хліба, звичайного, чорного чи білого, хліба. Вийшли на вулицю жінки й почали вимагати засобів не померти з голоду».

Як свідчать щоденникові записи, падіння самодержавства і Лютнева рев-ція були для **В. В.** приємними несподіванками. Як тільки рев. ситуація з'ясувалася в заг. рисах, він поспішив в Україну. **В. В.** залишив Москву 16.03.1917 в переповненому вагоні київського потягу. 21.03.1917 він був уже в Києві і одразу ж поринув у політ. діяльність: наступного дня виступив на зборах міськ. орг-ції УСДРП, а далі заходився навколо проекту видання щоденного друк. органу партії «Робітничої газети». Перше її число за редакцією **В. В.** вийшло 30.03.1917. На поч. квітня він орг-вав відновлювальну конф. УСДРП, яка обрала його керівником ЦК партії.

Натомість 20.03.1917 його кандидатура із причин, які не вдалося з'ясувати, була провалена на кооптації до Центр. Ради. Проте, вже на Всеукр. нац. конгресі **В. В.** — одна із ключових фігур, його обирають заст. гол. УЦР, він входить до складу К-ту Центр. Ради. У др. пол. травня **В. В.** на чолі укр. делегації провадив переговори в Петрограді із представниками Тимч. уряду та рос. рев. громадськості про попередні умови надання Україні автономії.

Повернувшись до Києва, **В. В.** інформував Четверті Заг. збори УЦР та Всеукр. сел. з'їзд про негативне ставлення Петрограда до автономії. З огляду на те Центр. Рада вирішила звернутись до укр. народу із закликом «приступити до негайного заложення фундаменту автономного ладу на Україні» і видати з такого приводу спец. універсал. Його автором став **В. В.** Як відбувалась підготовка тексту I Універсалу, згадував М. Грушевський: «Винниченко взявся зробити перший начерк, звичайно, дуже поміркований в нац. домаганнях, сим разом уніссяя настроями хвилі і написав свій начерк в таких різких тонах, що присутній Єфремов рішуче запротестував, вважаючи такий напрям чистим авантюризмом... Винниченко заявив повну готовність «вигладити»... Дійсно, деяка загальність і невиразність в стилізації з'явилася як наслідок сеї операції, але, як показало все дальше, заг. енергійний тон при деякій невиразності, неконкретності формулювання програми акції саме пригодився і зробив таке враження, як треба».

Улітку 1917 **В. В.** належав до найпопулярніших лідерів Укр. рев-ції. Свідченням того стали чотири мандати до Центр. Ради, які він отримав від різних політ. та соціальних сил, гром. орг-цій, а також обрання його 15.06.1917 гол. Ген. Секретаріату, ключова позиція на переговорах із делегацією Тимч. уряду в Києві (29–30.06.1917) та із представниками уряду у Петрограді (16.07.–04.08.1917).

Що ж становив собою **В. В.** як політик і державець? Написавши «Відродження нації», він створив про себе враження крайнього радикала, націонал-комуністичного діяча. Якщо така характеристика й відповідала дійсності, то стосувалася пізнішого часу, коли **В. В.** під впливом рев. подій, поразок укр. державотворення пережив певну світоглядну еволюцію. У 1917 він був поміркованим дем. діячем, далеким від ком. ідеалів, з позитивною конструктивною програмою, за яку йому правила ідея автономії України.

Вибух укр. визвольного руху навесні 1917 справив на **В. В.** сильне враження, здався йому магістральною лінією розвитку рев-ції в Україні. Він активно підтримував проголошений УЦР курс на здобуття автономії України, але тривожився можливістю його радикалізації. Обстоюючи думку про спільні дії із рос. рев. демократією та створення єдиного рев. фронту, він різко негативно ставився до укр. самостійників і не виказував симпатій укр. есерам, на його думку, — занадто лівим. Улітку 1917, після компромісу із Тимч. урядом, в досягненні якого **В. В.** відіграв провідну роль, а також виступу полуботківців, що стався майже одночасно зі спробою більшовиків збройно захопити владу в Петрограді, голова Ген. Секретаріату пише Є. Чикаленку: «Справи у нас, як Вам відомо із газет, стоять добре. І добре, й погано. Добре, що вистачило сил, уміння, такту й іншого досягти того, що досягнено. Але погано, що, здається, не вдержимо. А не вдержимо через те, що наша чорна сотня, міхновщина, вибиває нам із рук досягнене. Ви, мабуть, уже читали про виступ юрби, що зве себе «полком ім. гет. Полуботка». Це твір Міхновського і К^{o}. Виступ не удався. Але вони забрали з арсеналу зброю, обкопались у лагері й наводять терор на город. Але терор той іде під прапором «справедливих, нац.» вимог, в ім'я рятування України, Центр. Ради і тому подібного. Та не так, розуміється, ця юрба (з нею справитись легко було б), як ота зрада, інтриганство, підкопування. Не знаєш, на кого можна опертись, хто той, кому можна довіритись, не знаєш, в ім'я чого вони йдуть. Усі поголовно вживають такі вирази, як «рев. демократія», не виключаючи М. Грушевського, який прийняв слово «товариш» в свій лексикон без всяких лапок і нітрішки не конфузиться, коли його зачисляють до «рев. демократії». А тим часом у більшості надзвичайна політ. невихованість, неосвіченість, дикість... і страшна націоналістичність».

У др. пол. липня **В. В.** очолив другу укр. делегацію до Петрограда, яка мала конкретизувати умови досягнутого з Тимч. урядом компромісу,

везла на урядове затвердження список розширеного складу Ген. Секретаріату та його статут. Реорганізований на той час Тимч. уряд, в якому знову перед вели кадети, відмовився від узятих на себе щодо України зобов'язань, обмежив повноваження Ген. Секретаріату й тер-рію, на яку поширювалася його дія. Незважаючи на те, що **В. В.** під час цієї місії зазнав нечуваних принижень, він і на засіданні Малої Ради, і на Шостих Заг. зборах стояв на тому, щоб не розривати відносин із Тимч. урядом, погодитись на його умови. 29.09.1917 він виступив на засіданні Малої Ради із декларацією Ген. Секретаріату. У тому документі було зафіксовано думку про те, що Ген. Секретаріат, утворений волею демократії України, водночас є найвищим органом виконавчої влади в Україні, затвердженим Тимч. урядом, а відтак він «стає в тісні держ.-правові відносини до найвищих органів влади Всерос. республіки». Наступного дня, відкриваючи IV з'їзд УСДРП промовою про поточний момент, **В. В.** зазначав, що укр. соціал-демократія мусить стояти на реальному грунті та вказувати пролетаріату, що і із його боку мають бути жертви, бо «темнота, анархія, невміння користуватися свободою — все це робить неможливим закріплення здобутків рев-ції». На думку **В. В.**, створення на той момент у Росії соц. урядування було б згубним, воно лише б дискредитувало соціалізм. Щоправда, голова Ген. Секретаріату не захищав уряду О. Керенського, вважаючи, що для України найгол. завдання — орг-ція місц. влади. Права позиція **В. В.** не здобула підтримки більшості з'їзду. Запропонований ним проект резолюції був відхилений, а сам **В. В.** не потрапив до складу ЦК УСДРП.

Лише в жовтні 1917, коли Тимч. уряд цілком вичерпав себе, **В. В.** зрозумів усю безперспективність подальшої орієнтації на Петроград. У його щоденнику 16.10. з'явився запис: «А із Півночі цупко вп'ялися за ту власть і ні на сантиметр не хочуть упустити. Розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився задубілими централістичними пальцями за «единую, неделимую» власть і із тупою злістю не пускає».

Важко спрогнозувати, як би розвивалися стосунки **В. В.** з Тимч. урядом, якби не більш. повстання у Петрограді. На якийсь час падіння Тимч. уряду розв'язало руки Ген. Секретаріатові, і він під керівництвом **В. В.** здійснив низку енергійних заходів щодо підпорядкування органів влади в Україні. Ген. Секретаріат 03.11.1917 звернувся до всіх громадян, установ, політ. і гром. орг-цій України із відозвою, в якій повідомив, що поширив свою компетенцію на всі губернії, де більшість складають українці, а також розширив свій склад, закликав громадян «стати на допомогу всім інституціям в важкій і спільній справі утворення порядку на Україні і охорони всіх великих здобутків Всерос. революції». А вже 06.11. Ген. Секретаріат обговорив проект III Універсалу, одним із авторів якого був **В. В.**

Проголошення Укр. Нар. Республіки зробило Ген. Секретаріат повноправним урядом України. Протоколи його засідань за листопад 1917 — поч. січня 1918 свідчать, що на них розглядались десятки найрізноманітніших проблем внутр. і зовн. політики України, серед яких найважливішими були створення органів влади, проблеми війни і миру, розв'язання аграрної проблеми та конфлікт із більшовиками. Більшість засідань Ген. Секретаріату за того часу відбувалась за головування **В. В.** Його підписами скріплено найважливіші постанови і відозви Ген. Секретаріату. Документи УЦР свідчать, що **В. В.** прагнув зберегти вірність дем. принципам, надати розвиткові рев. подій конструктивного характеру. Це підтверджує і його виступ 05.12.1917 на Всеукр. з'їзді представників робітництва, вояцтва і селянства України, на якому він гостро критикував ленінський ультиматум Центр. Раді та більш. політику: «Ми твердо взялися до будування відродженої Української держави. А це й не подобається більшовикам, от вони й розводяться про «буржуазність» Ради, бо не можуть одверто і чесно признатися, що боруться як великороси... Більшовики, захоплені ідеєю завести соціалізм, хоч Росія ще не дозріла до сього, хоч усі соціалісти добре знають, що соціалізм мусить прийти внаслідок розвитку капіталізму як плід розвитку продуктивних сил... Ми, укр. соціал-демократи, гадаємо, що заводити в себе такий лад — то значить тільки руйнувати край, Логічний і нормальний хід громадського розвитку мусить бути забезпечений надалі, а умови того — свободи!».

Забезпечення Україні вільного розвитку за конкретних умов кін. 1917 — поч. 1918 **В. В.** вбачав у проголошенні цілковитої суверенності УНР, що б порятувало Україну від велетенської хвилі руйнації й анархізму, яку в Росії після захоплення влади більшовиками вже більше ніщо не стримувало, **В. В.** був одним із авторів IV Універсалу, 11.01.1918 він голосував у Малій Раді за його схвалення. Того самого дня фракція укр. есерів висловила недовіру урядові **В. В.** За декілька днів він склав повноваження гол. Ради Нар. Мін-ів, передавши справи В. Голубовичу, а сам із дружиною виїхав з Києва.

Під час окупації України більшовиками **В. В.** під чужим прізвищем перебував у Бердянську. І як митець, і як політик він пильно стежив за життям, намагався зрозуміти, що ховається за зовнішніми проявами рев. вакханалії, що творилася після окупації більшовиками України. Ось що занотував **В. В.** 10.02.1918: «Що величезна більшість большевиків «не відають, що творять», про це ніякого сумніву не може бути... Але керівники цих мас знають же, до чого вони прямують, вони свідомі своєї мети. Тисячі людських жертв, пролита кров, зруйноване життя десятків тисяч, факти самогубств, божевілля, руйнація госп., політ., звичайної машин, — це все серйозні факти, це не жарти, це такі вчинки, які роблять свідомо і ради певної мети, за яку вони дозволили собі все це допустити... Невже

вони так глибоко і твердо переконані, що в Росії цілком можлива соціальна революція й соц. лад?» Не маючи твердої відповіді на поставлене запитання, **В. В.** намагався спростити ситуацію до боротьби бідних і багатих: «Основний факт той, що маси бідноти цілком вірять нар. комісарам, що вони охоче йдуть за ними, що вся біднота є большевики, що нар. комісари з ними, з біднотою, проти багатих, проти буржуазії. Чи вийде що, чи ні, чи виграє сама біднота від своєї влади й панування — це питання інше».

Водночас із прагненням збагнути глобальну суть подій, які відбувалися, **В. В.** почав дошукуватися відповіді на питання: а що, власне, за такої ситуації мусить робити він, людина, яка «ніколи не стояла за інтереси багатих, яка все життя поклала на ідею рев-ції і соціалізму, але яка не вірила, що більш. шляхом можна допомогти тим ідеям реалізуватися». Пошуки остаточної відповіді розтяглися на довгі роки, десятиліття. Ми й сьогодні не можемо з упевненістю сказати, чи знайшов її **В. В.**, але правдоподібно, що із тих щоденникових сумнівів починається його полівіння і наступне навернення до націонал-комунізму.

Він повернувся до Києва у квітні 1918, на засіданні Центр. Ради побував лише один раз (28.04. виголосив вел. промову). До гетьманського перевороту поставився негативно, у складі делегації представників укр. партій 02–03.05.1918 провадив переговори із німецьким ген. В. Гренером про умови, за яких була б можливою участь представників цих партій у роботі укр. уряду. Переговори не мали успіху. **В. В.** залишив Київ і поселився на хут. Княжа Гора, неподалік Канева. На якийсь час основним його заняттям стала праця над п'єсою «Між двох сил», в якій він прагнув по-мистецькому осмислити зовсім недавнє протистояння в Україні нац.-визвольних і більш. сил.

Минуло два-три місяці і ситуація докорінно змінилася. Цього не міг не розуміти **В. В.** У щоденнику 18.05.1918 він записав: «Купка недобитків кацапських офіцерів, професійних убивць, паразитів і грабіжників зібралася й інсценізувала держ. переворот. За ними стояла важка, озброєна до маківки, постать прусського солдата, і купці кацапської офіцерні вдалося скинути Раду, встановити монархію, вернути царських приставів, цензорів, шпиків. За який-небудь місяць ми маємо перед очима стару картину до 1917 року».

Для **В. В.** гетьманський режим ворожий і соціально, й національно. Тож невипадково влітку 1918 він вдався до контакту з Х. Раковським, більш. керівником рос. делегації на мирних переговорах з Укр. Державою. Вони обговорювали можливості підривної діяльності проти гетьманського режиму. Із 18.09.1918 **В. В.** очолив опозиційний до влади Укр. нац. союз (УНС), до якого увійшли всі укр. соц. партії. Офіційно УНС восени вів переговори із гетьманом про входження своїх пред-

ставників до уряду. 18.10.1918 такий уряд було сформовано. Проте **В. В.** разом із М. Шаповалом таємно готували повстання. Спочатку вузьке коло втаємничених у цю справу поступово розросталося. «Ще значно раніше перед повстанням Винниченко і я вели переговори із різними групами про їх участь у повстанні, — згадував М. Шаповал. — Розуміється, соціалісти-революціонери були за повстання... Соціал-демократи, на пропозицію **В. В.**, за першим разом були відхилили свою участь у повстанні, але за другим наворотом **В. В.** вдалось їх переконати». Окрім політ. сил до участі в повстанні вдалося залучити ряд військових, зокрема ген. Осецького, полк. Коновальця, Болбочана, Пелещука.

В. В. і М. Шаповал розробили гол. гасла, під якими мало здійснюватися повстання: повалення гетьманського режиму, відновлення УНР, видалення із її тер. німецьких військ, проведення Укр. Установчих зборів.

На таємному засіданні президії УНС 13.11.1918 для керівництва повстанням було створено Директорію на чолі із **В. В.** 15.11. Директорія виїхала до Білої Церкви, у розташування Січових Стрільців, очолюваних Є. Коновальцем. Звідси почався наступ на Київ, який закінчився падінням гетьманського режиму.

Як голова Директорії **В. В.** стає першою посадовою особою відновленої УНР. Та його перебування на чолі держави тривало недовго. Україна опинилася у надзвичайно складній ситуації. Із усіх боків її оточували ворожі сили. Більшовики, білогвардійці, поляки і Антанта вели наступ на укр. тер-рію, намагались взяти її під свій контроль. УНР не могла протистияти їм. За таких обставин Директорія, провідні політ. сили мусили зробити вибір, принаймні між більшовиками і Антантою. Це завдання виявилося непосильним для укр. політ. демократії. Намагаючись його реалізувати, вона розкололася на два табори: правих і лівих. Непослідовну позицію зайняв сам **В. В.** У грудні 1918 на держ. нараді у Вінниці він виступав прихильником совєтської системи влади, а в січні 1919 в Києві на VI ’їзді УСДРП відхилив її. На держ. нараді 16.01.1919, згадував її учасник І. Мазепа: «Винниченко, як завжди, імпровізував і не мав ясного погляду на справу».

За тих умов **В. В.** забракло політ. досвіду, та й психологічно він виявився не готовим зіграти роль провідника нації, бо був зовсім позбавлений харизматичних рис, сильної держ. волі, а політ. амбіції, якими він, безумовно, переймався, породжували лише тотальну підозрілість до оточення. Йому здавалося, що всі, хто стоїть у держ. і політ. пірамідах нижче, заздрять йому лише через те, що він опинився зверху. У щоденнику він постійно закидає інтриганство то С. Петлюрі, то М. Грушевському. Час від часу з’являються претензії до народу: «Нема у нас нації. Є темний, осоловілий від усяких іст. дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скоса дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить».

Водночас його постійно роз'їдає рефлексія, безкінечні копання у власному «Я». Ситуація ускладнилася ще й тим, що в очах представників Антанти, із якими уряд УНР намагався вступити у переговори, **В. В.** виглядав надто лівим, майже більшовиком. Антанта вимагала його усунення від держ. діяльності.

ЦК УСДРП 09.02.1919 ухвалив відкликати з Директорії та уряду УНР своїх представників. Скориставшись цим рішенням, **В. В.** вдався до відставки.

У березні 1919 він виїхав за кордон з мандатом ЦК УСДРП для участі в конф. Соцінтерну в Берні. Наприкінці того самого місяця до **В. В.** звернувся уряд совєтської Угорщини із пропозицією посприяти становленню совєтської влади в Україні з тим, щоб утворити єдиний фронт трьох совєтських республік — Росії, України, Угорщини. Зі свого боку угорські комуністи обіцяли допомогу у залагодженні конфлікту із Росією.

І знову **В. В.** перебуває в обіймах політ. амбіцій і рефлексій. 28.03.1919 він занотовує до щоденника: «Що рішити? Що боронити? Як віддати себе на те, в успіх чого не віриш? Провадити справу більшовизму? Одягти його в укр. одежу? Згармонізувати, нарешті, ці дві великі сили в одну? О, коли б це вдалося і коли б я хоч вірив у те, що вдасться, що нас не роздушать, не знищать і за цю гармонізацію не віддадуть націю на розтерзання, на глум, на визиск милих сусідів». Запитання, запитання. Очевидне не переконувало, хробак сумнівів точив душу: що буде, коли більшовизм переможе, а він, **В. В.** лишиться осторонь і доведеться йти на готове? Зрештою, він самого себе умовив: не так важливо, яка за формою влада, «хай усяка форма влади, аби наша, національна».

В. В. їде до Будапешта, де веде переговори із Белою Куном, згоджується на його пропозиції, висунувши низку власних вимог. Гол. серед них було визнання незалежної Укр. «Рад.» Республіки.

Унаслідок різних причин план не було реалізовано, та поїздка до совєтської Угорщини стала для **В. В.** важливим кроком у напрямі націонал-комунізму. У червні 1919 він розпочав роботу над «Відродженням нації», що тривала безперервно протягом семи місяців. Вона планувалася невел. книжкою в 10 а. а., а вилилася в три томи загальним обсягом 70 арк. Одначе історією Укр. революції, як автор визначив у підзаголовку тему своєї праці, «Відродження нації» не стало. Надто мало часу минуло від описуваних подій, надто помітну роль відігравав у них автор, надто відвертим, неприхованим було його бажання в одних випадках ретушувати події, в ін. — завдати їм нищівної критики, щоб «Відродження нації» мало об'єктивний характер. Чим далі просувався **В. В.** в розробленні обраної теми, тим беззастережнішою ставала його критика, в її потоках Укр. революція виглядає відверто тенденційно зредагованою.

Праця над «Відродженням нації» зробила **В. В.** націонал-комуністом. Він пориває з УСДРП, а на пропозицію І. Мазепи увійти до складу уряду

УНР не без пафосу відповідає, «що може взяти участь тільки в тім уряді, який стоїть на ґрунті чистої совєтської влади й рішучої соц. революції».

На поч. 1920 у Відні **В. В.** створив Закорд. групу укр. комуністів, в лютому почав видавати її друк. орган — газ. «Нова доба». У своїх політ. листах, які друкувалися на сторінках газети, а згодом вийшли окр. брошурою, **В. В.** обгрунтував свій перехід на національно-комуністичні позиції, заявив про бажання взяти участь у соц. будівництві. За умов зміни більш. політики щодо України, визначеної рішеннями VIII конф. РКП(б), поява **В. В.** в більш. таборі видавалася для ком. Москви дуже привабливою. Особливо гостро її потреба відчувалася на перш., невдалому для більшовиків, етапі війни із Польщею.

В. В., як завжди, переймався сумнівами, але логіка його заг. поведінки спонукала до повернення. Наприк. травня він з'явився в Москві. На той час IV Всеукр. з'їзд совєтів обрав його членом ВУЦВК. Після тривалих розмов з представниками вищого більш. керівництва **В. В.** пише «Доповідну записку ЦК РКП(б)», в якій обгрунтовує умови своєї праці в Україні. Він вдається до певних поступок, не ставить неодмінною умовою визнання самостійності України, погоджується на федеративний варіант стосунків Росії та України, але вимагає їх рівноправності та демократизму. Протягом літа 1920 обидві сторони провадили переговори, під час яких з'ясовували стосунки й наміри. **В. В.** двічі (у липні й серпні) їздив до Харкова та повертався знову до Москви. Зрештою стало зрозумілим, що прагматичні більшовики не мають нічого проти того, аби постать **В. В.** з'явилася в їхніх лавах, навіть на перш. плані (йому пропонувалися посади заступ. голови РНК УСРР та наркома закорд. справ, місце в ЦК КП(б)У), але при тому вони не бажали робити жодних змін у своїй держ.-парт. системі. Отож повноваження **В. В.** не могли спричинитися до трансформування системи. Йому відмовили в кооптуванні до складу Політбюро ЦК КП(б)У. Такі умови не влаштували **В. В.** Він зрозумів, що не отримавши реальних важелів влади, швидко перетвориться на маріонетку або на один із гвинтиків системи. До того ж, вивчаючи протягом кількох місяців більш. реалії, він доходить висновку, що переоцінив можливості системи, яка, прикриваючись ком. й соц. гаслами, є всього-на-всього різновидом рос. централістичного бюрократичного імперіалізму. 20.07.1920 **В. В.** зазначає в щоденнику: «Совєтської влади, влади совєтів по суті нема. Є влада бюрократів, комісарів, окр. одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військ. і адмін. апаратів... Партією керує невеличка група — Політбюро ЦК РКП і Оргбюро. Вона призначає уряд, урядовців, командуючих, комісарів, вона дає директиви, декрети, накази; вона видає з-ни, постанови, розпорядження; вона, словом, порядкує всім ек., політ., міжнар., держ. і всяким ін. життям величезної Росії».

У вересні 1920 **В. В.** остаточно відмовився від співпраці з більшовиками і виїхав до Австрії, не здогадуючись, що вже ніколи не побачить рідної землі.

Хоча він і думав, що їде на Захід, геть обтрушуючи з себе порох політики, із єдиною метою — взятись за свою справжню єдину справу — літ-ру, політика ніяк не відпускала його та, очевидно, і він ще не вичерпав власних можливостей політика. У «Новій добі», яку й далі редагував, **В. В.** розгорнув кампанію б-би із більшовизмом. У статтях «Лист до укр. робітників і селян», «Не в усьому чесні із собою», «Справоздання з подорожі на Україну», «Рев-ція в небезпеці» він нещадно розвінчував диктаторську сутність «роб.-сел.» ладу. Публіцистичні виступи **В. В.** мали гучний розголос серед укр. еміграції і європейської громадськості та боляче дошкуляли більшовикам. А відтак V Всеукр. з'їзд совєтів (25.02.–03.03.1921) спец. резолюцією визнав **В. В.** «ворогом народу» та поставив його «поза з-ном».

Здавалося, що повернення **В. В.** мало б консолідувати укр. еміграцію у її б-бі з більшовизмом, проте дуже швидко з'ясувалося, що навколо **В. В.** утворюється політ. вакуум. Ясна річ, що він не міг співпрацювати із прихильниками С. Петлюри та П. Скоропадського, але не вдалося досягти порозуміння і із М. Грушевським та очолюваною ним Закорд. делегацією УПСР.

На поч. 1921 **В. В.** самочинно оголосив про приєднання Закорд. групи укр. комуністів до УКП, спричинивши невдоволення і членів групи, і укапістів. ЦК УКП відмовився визнати Закорд. групу частиною своєї партії. Ізоляція, якої зазнав **В. В.**, у жовтні1921 зумовила саморозпуск Закорд. групи укр. комуністів та ліквідацію газети «Нова доба».

На якийсь час **В. В.** усунувся від політ. життя й віддався літ. праці, пишучи драми «Гріх», «Закон», «Пісня Ізраїля». Його п'єси, особливо «Брехня», із вел. успіхом ставилися в європейських театрах. Спробами **В. В.** повернутися до гром. життя стали видання разом із М. Шаповалом 1923–1925 журналу «Нова Україна», та утворення 1925 Укр. рев.-дем. нац. союзу (УРДНС). В основу цієї орг-ції була покладена ідея об'єднання сил укр. дем. еміграції. Одначе **В. В.** дуже швидко розчарувався в можливості ефективної діяльності УРДНС. 11.03.1925 він занотував: «Все більше й більше бере сумнів, чи можлива якась робота РДС?.. Нездатність стати вище понад свої амбіції, невиправдана, роздута і хоровлива честолюбність; дріб'язковість і егоїстичність; відірваність від мас і черпання із свого болота мотивів для діяльності — все це не дасть можливості розвинути роботу». Знову **В. В.** переймається апатією і відразою до політ. діяльності, за тим настає розрив стосунків із М. Шаповалом, причиною якого був швидше особистий, ніж ідеологічний конфлікт.

У лютому 1925 подружжя Винниченків переїхало до Франції. Спочатку мешкали в Парижі, а із 1933 — на півдні Франції, де неподалік

від Мужена в окрузі Канн придбали скромну садибу. Ці обставини ще більше розвели **В. В.** із укр. політ. еміграцією, яка отаборилася у Празі.

У др. пол. 20-х років держ.-парт.керівництво УССР за умов непу та політики укр-зації шукало можливостей до замирення із **В. В.** 1926 видавництво «Рух» розпочало видання його зібрання творів у 28 т., тривали переговори про видання нового роману «Соняшна машина». **В. В.** за того часу листувався із послом УССР у Чехословаччині А. Приходьком. На нетривалий час його знову охопили сумніви, чи не сталося суттєвих змін у природі більшовизму. Одначе доволі швидко доходить висновку, що вже вкотре хочуть послуговуватися з корисливою метою, не думаючи ні про які поступки. Очевидно, швидше як митець, ніж політик, він наділений був даром передбачення. Отож 17.04.1926 записав до щоденника: «З більш. червоного яйця на очах вилуплюється фашизм». Протестуючи проти голодомору, вчиненого більшовиками, **В. В.** 1933 звернувся з гостро полемічним відкритим листом до Політбюро ЦК КП(б)У, в якому відверто назвав призвідцями голоду Й. Сталіна і П. Постишева.

Публічної відповіді **В. В.** не дістав, але відтоді його худ. твори в СССР було заборонено, їх перестали друкувати та вилучили з масових біб-тек. Це дошкульно позначилося на матеріальному становищі **В. В.**, змусило, за його власним визнанням, «звернутися до праці фізичної», проте, як не дивно, не спричинилося до цілковитого розриву з комунізмом. У 1934 він написав працю «За яку Україну», де, відзначивши тривожні факти самогубства М. Скрипника та М. Хвильового, говорив про свою відданість ком. ідеї, доводив, що для укр. народу УССР корисніша, ніж могла бути буржуазна самостійна Україна. У др. пол. 30-х років **В. В.** відійшов від націонал-комунізму, хоча ніколи не зізнався у тому публічно.

Протягом останніх 15 років майже безвиїзного життя в Закутку (так **В. В.** назвав свій хут. біля Мужена) він займався здебільшого творчою працею, малював, писав.

І. Лисяк-Рудницький відзначив, що **В. В.** належав до людей, які не могли жити без утопій. Під час завершального періоду життя **В. В.** створив власну утопійну теорію, яку виклав у вел. філософсько-соціологічному трактаті «Конкордизм». За його задумом то мав бути побудований новий, безконфліктний гармонійний сусп. лад, сонцеїзм. Шляхом до конкордизму, як вважав автор, мали стати, із одного боку, запровадження системи виробничих кооперативів, в якій всі робітники водночас були б і співвласниками кооперативу, а із ін., моральне вдосконалення людини, відмова від тютюну, алкоголю, м'яса, повернення до природи.

ІІ Світова війна дуже ускладнила і без того доволі скромні умови життя укр. письменника і політика. Протягом ост. років він хворів, але до

останнього дня намагався працювати. У 1949 написав «Заповіт борцям за визволення». Останній щоденниковий запис зробив 01.03.1951, за п’ять днів до смерті.

Тв.: Винниченко В. Щоденник. 1911–1920. Едмонтон, 1980; *Винниченко В.* Відродження нації : (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]) : [в 3 ч.] Київ; Відень : [Дзвін], 1920.

Літ.: Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. Нью-Йорк. 1980; *Кульчицький С.В.* Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...». К., 2019. 512 с.; *Кульчицький С.В. Солдатенко В.Ф.* Володимир Винниченко: [Політ. біогр.]. К.: Альтернативи, 2005. 374 с.; *Лисяк-Рудницький І.* Суспільно-політичний погляд Володимира Винниченка в світлі його публіцистичних писань // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2-х т. Т. 2; Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / Збірник статей. К., 2006. 280 с.; *Винниченко Розалія.* Як писав свої літературні твори Володимир Винниченко // Україна. 1992. № 11.

Владислав Верстюк

ВИСОЦЬКИЙ Зиновій Тарасович [псевд.: Степовий] (1890, Херсонщина (?) — 22.04.1937, м. Харків) — укр. гром.-політ. діяч.

За деякими відомостями народився у сел. родині. До 1917 працював вчителем. У квітні 1917 належав до УСДРП, входив до Одеського к-ту партії, де був скарбником й писарем, репрезентував партію у виконавчому к-ті Ради роб. депутатів та представників армії й флоту. Водночас обраний членом Херсонської ради сел. депутатів, за її мандатом брав участь у роботі Першого Всерос. з’їзду рад сел. депутатів, був обраний до виконкому Всерос. ради сел. депутатів. Входив до складу Укр. керівничого к-ту, заснованого в Одесі. На Першому Всеукр. сел. з’їзді (28.05.–02.06.1917) був обираний до ЦК Сел. спілки та Всеукр. ради сел. депутатів, від якої був кооптований до складу УЦР і Малої Ради. Працював у кількох комісіях УЦР: з реорганізації складу УЦР, розробки проекту статуту автономії України, зі скликання З’їзду поневолених народів Росії. Брав участь у роботі Всеукр. роб. з’їзду (11–14.07.1917), який підтримав УЦР та обрав Всеукр. раду роб. депутатів. У листопаді 1918 входив до складу Укр. військ. рев. к-ту, утвореного Директорією УНР. Належав до лівого крила УСДРП (незалежників). На Шостому з’їзді УСДРП (січень 1919) делегований до ЦК партії від Київського к-ту партії, виступив за встановлення рад. форми влади.

На еміграції належав до створеної В. Винниченком Закордонної групи укр. комуністів. У 1921 вийшов з її складу на знак незгоди з підпорядкуванням її УКП. Згодом повернувся в Україну, вступив до КП(б)У. З середини 1920-х мешкав у Харкові, працював у термінологічній комісії по укладанню укр. юрид. термінології при Нар. комісаріаті юстиції УСРР.

У 1930-х — мовний редактор у низці харківських часописів. Заарештований за звинуваченням у причетності до контррев. терористичної орг-ції (20.08.1936). За вироком трибуналу Харківської військ. округи засуджений до вищої міри покарання (09.02.1937). Страчений 22.04.1937. Реабілітований Військ. колегією Верховного Суду СРСР (15.04.1958).

Літ.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т. К., 1996; Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. К., 2003. 1024 с.; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998. С. 74; *Вінцковський Т.* Зиновій Висоцький: козак-характерник з політичним темпераментом, гострим розумом і твердою вдачею // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. Одеса, 2011. С. 260–272; *Майстренко І.* Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985. 416 с.

Тетяна Осташко

ВИТВИЦЬКИЙ Степан Порфирович (13.03.1884, с. Угорники, Станиславський пов., Австро-Угорщина (суч. Коломийський р-н, Івано-Франківська обл.) — 09.10.1965, Нью-Йорк, США) — гром.-політ. діяч, президент УНР в екзилі, юрист, дипломат.

Закінчив Станиславівську гімназію (1902), навчався на юрид. ф-ті Львівського ун-ту. Учасник сецесії студентів, виступав на віче (1902). Обраний головою тов-ва «Академічна громада» (1902). Відвідував лекції проф-рів К. Студинського, О. Колесси, М. Грушевського. Учасник студ. хору, аматорського театру. З 1904 навчався у Віденському ун-ті, обраний гол. академічного тов-ва «Січ» у Відні. Здобув ступінь доктора права (1908). Розпочав адвокатську практику у Львові в канцелярії В. Охримовича, з 1910 — у Дрогобичі у Я. Окуневського.

З початком І Світової війни вступив до легіону УСС, служив в інформ. відділі УСС — Пресовій Квартирі. У 1915–1918 член редакції газет «Діло» і «Свобода» у Львові. З 1918 член Нар. к-ту Укр. націонал-дем. партії (УНДП), що підготував акт 01.11.1918. Делегат Нац. Ради ЗУНР. Один з орг-рів возз'єднання УНР і ЗУНР (22.01.1919). Перший заст. держ. секретаря закорд. справ ЗОУНР (12.02–09.06.1919), представник уряду ЗОУНР на переговорах із місіями Антанти (ген. Ж. Бартелемі і ген. Л. Боти) в справі перемир'я з Польщею; з румунським урядом щодо створення блоку Польща–ЗУНР–Румунія для боротьби з більшовиками. Уповноважений із закорд. справ ЗУНР (06.1919–11.1919), заст. голови дип. місії Директорії УНР до Варшави (листопад 1919), склав протест проти Варшавського договору (22.04.1920). Деякий час був керівником закорд. справ, згодом голова місій ЗУНР в Парижі і Лондоні. Член дип. делегації ЗУНР (квітень 1922) на Міжнар. конф-ції в Генуї, на якій обговорювався статус Сх. Галичини.

Восени 1924 повернувся до Дрогобича, відновив адвокатську практику. Вів активну гром.-політ. та культ.-просвітницьку діяльність — віцебургомістр Дрогобича, голова філії «Просвіти», «Сільського господаря», «Маслосоюзу», працював у Союзі кооп-вів, дбав про розвиток «Української Захоронки», Нар. дому та ін. установ. Провідний діяч Укр. нац.-дем. об'єднання (УНДО). У 1935–1939 депутат польського сейму від УНДО. З 1939 на еміграції. У 1945 брав участь у створенні Центр. представництва укр. еміграції в Німеччині, 1948 — Укр. Нац. Ради (УНРади). 1949 обраний заст. голови Виконного Органу (ВО) УНРади. 1951 переїхав до США як уповноважений представник ВО. У березні 1954 обраний головою ВО і президентом УНР в екзилі. Похований на укр. цвинтарі св. Андрія Первозванного в Саут-Баунд-Бруку (штат Нью-Джерсі, США).

Літ.: Волинець С. Передвісники і творці листопадового зриву. Вінніпег, 1965. 324 с.; *Кондратюк К., Патер І.* Витвицький Степан Порфирович// Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Львів, 2009. С. 83–98; *Патер І.* Витвицький Степан // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 253–254.

Роман Тимченко

ВІЛІНСЬКИЙ Олександр Валер'янович (04.09.1872, м. Сестрорецьк — 10.12.1928, м. Подєбради, Чехословаччина) — укр. гром. діяч, інжен., учений.

Народився у в укр. шляхетській родині. Сер. освіту здобув у реальній школі (м. Варшава), вищу — на механ. ф-ті Харківського технол. ін-ту (1897). Належав до укр. студ. громади, працював у Харківському тов-ві письменності. У 1897–1905 служив нач. техн. відділу служби тяги у Харкові. 1905 виїхав до Берліна, де протягом року студіював спец. курс у Шарлоттенбурзькому політехн. ін-ті, працював інжен. у швейцарській фірмі. Його інжен. проекти були зреалізовані у Давосі, Цюриху, Берліні, Каїрі та ін. містах. Від 1907 мешкав у Києві, де розробив та втілив кілька проектів опалення ун-ту, готелю «Прага», багатьох комерційних банків. 1908 обраний доцентом Київського політехн. ін-ту. Належав до укр. громади, був членом Укр. наук. тов-ва, активно працював над розробкою укр. техн. термінології в термінологічній комісії. Разом із дружиною, укр. письменницею і гром. діячкою В. О'Коннор-Вілінською, був членом київської громади ТУП, входив до ради т-ва. Був одним із орг-торів та викладачем Т-ва поширення сер. техн. освіти, яке опікувалось незаможною талановитою молоддю. Заснував приватну школу, якою керував до революції. У 1913 увійшов до складу редколегії часопису «Сяйво» та фактично видавав його власним коштом. Чимало сил і коштів витратило подружжя Вілінських на культурно-освітню діяльність Укр. клубу, т-ва

«Просвіта», т-ва «Юг», заснованого під час війни для допомоги біженцям і виселенцям з Галичини, та на ін. гром. заходи укр. інтелігенції. У 1916 призначений інженером, а згодом дир-ром майстерень Всерос. союзу міст у Києві.

Спільно з групою наук.-техн. інтелігенції та діячів кооп-ції заснував Укр. техн.-агрономічне т-во «Праця» (07.03.1917), від якого й був делегований до складу УЦР. Як відпоручник Звенигородського пов. був рекомендований УЦР до виконавчого к-ту Ради об'єднаних гром. орг-цій Київщини (13.03.1917). Очолив департамент професійної освіти Ген. секретарства освіти (05.12.1917). Під час більш. окупації Києва був заарештований як дир-тор майстерень і разом із дружиною був засуджений до розстрілу, якого їм вдалося уникнути. Родина була змушена переховуватись до повернення укр. військ у Києві. Під час гетьманування П. Скоропадського продовжив працю у Мін-ві освіти. Одержав призначенняна посаду ген. консула в Цюриху (15.10.1918) і виїхав до Швейцарії. Після ліквідації консульства переселився до Відня, згодом до Подєбрад. З 1923 викладав в Укр. госп. академії, 23.06.1923 був обраний доцентом академії та керівником кафедри прикладної механіки, з 1925 проф. і проректор названого вузу. Похований у м. Подєбради. Автор багатьох наук. праць укр., рос. і німецькою мовами.

Літ.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; *Портнов А.* Вілінський Олександр Валер'янович // Енциклопедія сучасної у 30 т. / ред. кол. І.М. Дзюба [та ін.], НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. К., 2003–2019.

Тетяна Осташко

ВІЛЬГЕЛЬМ ІІ [нім. Wilhelm II] (27.01.1859, м. Берлін, Німеччина — 04.06.1941, помістя Дорн, Нідерланди) — німецький держ. діяч, останній германський імператор та король Пруссії (15.06.1888–09.11.1918), належав до династії Гогенцолернів. Двоюрідний брат британського короля Георга V та рос. імператриці Олександри Федорівни.

Навчався в Боннському ун-ті, де здобув докторську ступінь з юриспр-ції. Відбув військ. службу та здобув армійський вишкіл, характерний для представників європ. монархічних родин. Одружився (1881) з Авґустою Вікторією (1858–1921), принцесою з роду Ауґустенбургів.

Епоха правління **В. ІІ** характеризується активною зовн. політикою та перетворенням Німеччини в потужну індустріальну державу. Проведена за його правління внутр. ек. та соціальна політика привела до модернізації Німецької імперії. Зовн. політика стала продовженням курсу Вільгельма І та О. фон Бісмарка і була спрямована на створення та посилення Троїстого союзу (1882, Німеччина, Австро-Угорщина, Італія). Цей

військ.-політ. союз **В. ІІ** прагнув посилити за рахунок ек. кооп-ції — у листопаді 1891 між ними укладені торг. договори. У продовження цього курсу кайзерівські еліти втілювали концепцію германського домінування в Центр.-Сх. Європі, що знайшла вираження у т. ч. у посиленні експансіоністської політики. **В. ІІ** був одним із ініціаторів розповсюдження ксенофобських та расистських ідей про «жовту небезпеку», що нібито виходила від чисельних азіатських народів. Укріплення німецького правління в африканських колоніях викликало спротив місцевого населення. Кайзерівські війська здійснили акти ґеноциду стосовно племен гереро і нама в Півд.-Зах. Африці (1904–1907).

Став одним із ініціаторів І Світової війни (1914–1918). Після підписання Брестського мирного договору (лютий 1918) Німеччина визнала Україну незалежною державою. У вересні 1918 мав зустріч з гетьманом УД П. Скоропадським. Після Листопадової революції (1918) у Німеччині вимушено покинув країну. 28.11.1918 підписав офіційний акт зречення престолу. Відповідно до умов Паризького мирного договору був визнаний як гол. військ. злочинець і підлягав судовому переслідуванню. Однак, завдяки позиції Нідерландів та її королеви уникнув покарання. До кінця життя безвиїзно проживав у Голландії.

Літ.: Гай-Нижник П. Візит гетьмана Павла Скоропадського до Німеччини у контексті політичного життя України 1918 року // Україна дипломатична. Вип. XV. К., 2014. С. 605–615; *Macdonogh G.* The Last Kaiser: William the Impetuous, London, 2001; *Clark C.* Kaiser Wilhelm II: A Life in Power, Longman, 2000.

Геннадій Корольов

ВІЛЬСОН Томас Вудро [англ. Thomas Woodrow Wilson] (23.12.1856, м. Стонтон, штат Вірджинія, США — 03.02.1924, м. Вашингтон, США) — амер. держ. діяч, юрист та учений шотландсько-ірландського походження. 28-й президент США (1913–1921). Лауреат Нобелівської премії миру (1919). Вважається автором доктрини активної зовн. політики.

Ранні роки життя провів на Півдні, в штаті Джорджія. Здобув докт. ступінь з політ. наук в ун-ті Джона Гопкінса. Був президентом Прінстонського ун-ту. У 1911–1913 губ-тор штату Нью-Джерсі. Дістав репутацію прогресивного реформатора за проведення низки реформ. Висунутий на президентських виборах як кандидат від Дем. партії (1912). Став 28-им президентом США (1913).

На початку І Світової війни **В. В.** та американська адміністрація дотримувалися нейтралітету. У фокусі американської дип-тії перебували країни Лат. Америки — війська США зайняли Домініканську республіку, здійснили військ. інтервенції в Гаїті, на Кубі, Панамі та Гондурасі. Переобраний на посаду президента (1916). З цього часу розпочалася по-

ступова переорієнтація американської зовнішньополіт. доктрини на глобальний рівень. Звернувся з кількома зверненнями до Сенату стосовно військ.-політ. актів Німеччини (розгортання «підводної війни») та визначення пріоритетів нової зовн. політики (січень 1917).

08.01.1918 **В. В.** озвучив у Конгресі відомі «14 пунктів», в яких було викладено бачення світоустрою після завершення І Світової війни. Запропонував нову концепцію та принципи міжнар. відносин: відмова від таємної дипломатії, дотримання рівноправності та конкуренції у торг-лі, вирішення колоніальних спорів та претензій, звільнення окупованих Німеччиною держав, повернення Франції Ельзасу-Лотарингії, створення незалежної та суверенної Польщі, формування міжнар. організації — Ліги Націй та ін.

Увійшов в історію як борець за принципи справедливої дип-тії та конкурентних ек. відносин. Після закінчення президентської каденції проживав у м. Вашингтоні.

Тв.: Constitutional Government in the USA. New York, 1908; The New Freedom: A Call for the Emancipation of the Energies of a Generous People. New York, 1913 та ін.

Літ.: Wolff Larry, Woodrow Wilson and the Reimagining of Eastern Europe, Stanford University Press. 2020; *Brands H.W.* Woodrow Wilson 1913–1921: The American Presidents Series. The 28th President. 2003.

Геннадій Корольов

ВІТИК Семен Гнатович (21.02.1876, с. Гаї Верхні, Дрогобицький р-н — 10.10.1937, м. Верхнєуральськ, Росія) — гром.-політ. і профспілковий діяч на Дрогобиччині.

Народився у сім'ї залізничника. Освіту здобув у Дрогобицькій гімназії, згодом в Перемишлі, до якого переїхала його родина. Закінчив Львівський ун-т. Належав до таємного учнівського гуртка, за що був арештований й вирогідно виключений із Перемиської гімназії. Член Укр. соціал-дем. партії. Підтримував зв'язок із братами Новаковськими з с. Торки, що стали головним осередком парт. роботи в повіті. Делегований громадою села разом з С. Новаковським до Львова (поч. 1890-х), де вони познайомилися з І. Франком, одним з засновників Русько-укр. радикальної партії. Став секретарем РУРП. За участь у вічах у 1894–1897 неодноразово арештовувався. Після розколу партії разом з М. Ганкевичем та В. Охримовичем — один з засновників Укр. соціал-дем. партії Галичини та Буковини (1899). Очолював її крило, що співпрацювало з Польською соц. партією. Користувався авторитетом у міжнар. соц. русі, виступав від імені УСДП на заг. парт. з'їздах австрійської соціал-демократії у Відні (1901, 1903, 1905), представляв укр. соціал-демократів у складі австрійської делегації на Штутгартському конгресі Другого Інтерна-

ціоналу (1907). Обирався послом (депутатом) Райхсрату, австрійського парламенту (1907 та 1911), де наполегливо захищав укр. нац. інтереси.

Під час І Світової війни перебував у Відні, де підтримував зв'язки з роб. об'єднанням «Поступ». Згуртував довкола себе чимало місц. укр. робітників, видавав газету «Праця». Був в опозиції до новоствореного (1914) керівництва УСДП на чолі з В. Темницьким, через що відмовився взяти участь в конференції УСДП 1917. Повернувся до парт. роботи у червні 1918. У жовтні 1918 виступив в австрійському парламенті, виклавши тези щодо перебудови Габсбурзької імперії та єдності укр. народу по обох берегах Збруча. Брав активну участь у держ.-політ. житті ЗУНР. На політ. маніфестації у Львові біля собору св. Юра виголосив промову про необхідність негайної злуки з Наддніпрянською Україною (20.10.1918). Увійшов до складу Укр. Нац. Ради (жовтень 1918), член її президії, віце-президент. На поч. листопада 1918 обраний головою Дрогобицької повіт. нац. ради, пізніше став на чолі держ. нафтового комісаріату. На сесії УНРади зачитав ухвалу УНради про об'єднання з УНР (03.01.1919). Обраний членом Виділу УНРади (04.01.1919), став одним з чотирьох заст. Є. Петрушевича. Голова Трудового конгресу в Києві. На його останньому засіданні від імені делегатів висловив переконання: «Ми збудуємо єдину Україну... Українська держава буде жити, повинна жити, і вона вже жиє!» (29.01.1919). Підтримував діяльність соц. урядів Директорії УНР. Очолював Мін-во в справах ЗОУНР (Мін-во галицьких справ) при уряді УНР у Кам'янці-Подільському (04.07.1919) до його ліквідації з-ном УНР (19.09.1919). 25.10.1919 виступив на Держ. нараді від імені соціал-демократів, звернувши увагу на питання постачання армії та взаємин між обома укр. урядами. Закликав скасувати галицьку диктатуру.

У кінці 1919 емігрував до Відня, де підкреслював безперспективність політ. діяльності на еміграції Є. Петрушевича й С. Петлюри. Визнав права Польщі на Зах. Україну. Після Варшавської угоди квітня 1920 вислав радіограму рад. уряду, в якій назвав С. Петлюру узурпатором нар. влади. Мав радянофільські погляди, видавав часопис «Нова громада» (1923–25). Виїхав в УСРР до Харкова (1925), став членом КП(б)У. Редагував журнал «Червоний клич», був членом правління держ. вид-ва України (1927–1930), секретарем Всеукр. тов-ва культ. зв'язків із закордоном. Співпрацював у парт. виданнях «Більшовик України», «Вісті ВУЦВК» та ін., пропагуючи націонал-ком. погляди. Ув'язнений у березні 1933, засуджений до 10 років таборів. Упродовж 1937 написав кілька заяв до ЦВК СРСР, Прокурора СРСР, НВКД СРСР та ЦК КП(б)У про безпідставність арешту. Після перегляду справи страчений у 1937. 1958 посмертно реабілітований.

Літ.: Жерноклеєв О., Райківський І. Вітик Семен // Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К., 2012.

С. 11–112; *Їх же.* Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. К., 2004. С. 97–118; *Їх же* Вітик Семен Гнатович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2019. С. 271; *Тимченко Р.В.* Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.). К., 2013. 347 с.

Роман Тимченко

ВОВК Андрій Михайлович (Миколайович) (15.10.1882, с. Демки, Черкаський пов. (за ін. даними с. Деньги, Золотоніський пов.), Київська губ. (суч. Черкаська обл.) — 11.02.1969, Нойє-Ульм, ФРН) — укр. військ. та гром. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР.

Закінчив Чугуївське піхотне юнк. училище (1906). Учасник І Світової війни, капітан, командир піхотного батальйону, після поранення — нач. військ. сполучень VIII армії Рум. фронту (1916). Учасник укр. руху в армії (1917), член Укр. ради Рум. фронту, делегат Другого Всеукр. військ. з'їзду. Сформував і очолив укр. ударний батальйон, згодом стрілецький полк, який восени 1917 воював проти більшовиків у Бердичеві. Отримав звання полк. Армії УНР.

За часів УД комендант Могилів-Подільського повіту. У липні 1918 за відмову брати участь у придушенні сел. повстань був заарештований за вказівкою губ. коменданта. Протягом 5 місяців перебував у в'язниці Косий капонір у Києві. Вийшов на волю 14.12.1918. Під час повстання Директорії став командиром ударного загону, розгорнутого згодом у 5-ту стрілецьку дивізію. В грудні 1919 очолив 4-ту Київську дивізію, згодом командував Залізнично-техн. корпусом Армії УНР. Брав участь у Першому Зимовому поході. З 06.12.1919 до 05.05.1920 у складі групи Ю. Тютюнника дивізія пройшла з боями понад 2 тис. км по тилах денікінських військ і Червоної армії. З 25.07.1920 нач. тилу Дієвої армії УНР.

Після інтернування Армії УНР перебував у таборах в Каліші, отримав чин ген.-хорунжого. 1921–1922 військ. мін-р уряду УНР в екзилі та командарм Армії УНР. З 1923 редактор журналу «Табор», став співзасновником Тов-ва колишніх вояків Армії УНР (1924), першим головою Укр. воєнно-іст. тов-ва у Варшаві (1925). Деякий час керував роботою редколегії його друк. органу — журналу «За державність». Ув'язнений польськими властями до Берези-Картузької (1935). Переїхав до Німеччини, де очолив правління Укр. громади у Німеччині. (1941). Після війни жив у ФРН, входив до уряду УНР в екзилі, військ. мін-р (1957–1961).

Літ.: Тинченко Я.Ю. Українське офіцерство: шляхи скорботи і забуття 1917–1921 роки. К., 1995; *Його ж.* Офіцерський корпус Арії Української

Народної Республіки (1917–1921). Кн. І. К., 2007; *Омелянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. К., 2002; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів, Харків, 2007.

Олена Бойко

ВОЛОДИМИР [світське ім’я Василь Никифорович Богоявленський] (01.01.1848, с. Мала Моршка, Тамбовська губ., Росія — 07.02.1918, Київ) — рос. церковний діяч, правосл. митрополит.

Єпископ Самарський (1891–1892), архієпископ Картлінський і Кахетинський (1892–1898). Був відомий просвітн. і благодійною діяльністю. В Самарі під час масштабної епідемії холери і неврожаю заснував к-т допомоги, який збирав пожертви постраждалим від холери й голоду, відкривав безкоштовні їдальні. Безстрашно відвідував холерні бараки, служив у місцях, охоплених епідемією. За час служіння екзархом Грузії, на її тер. було збудовано понад 100 храмів і відкрито понад 300 церковно-парафіяльних шкіл, серед учнів яких були не лише правосл., а й мусульмани, юдеї, протестанти, старообрядці.

Один з найвищих ієрархів Рос. правосл. Церкви. Послідовно займав найвищі церковні посади: митрополит Московський і Коломенський (1898–1912), Санкт-Петрбурзький і Ладозький (1912–1915), Київський і Галицький (1915–1918). Член Святійшого Синоду з 1891. В його єпархіальному будинку у Троїце-Сергіївській Лаврі проводилися лекції, читання, бесіди, діяла біб-ка з читальним залом для всіх охочих. Розпочав боротьбу з нар. пияцтвом, особисто беручи участь у проповіді християнства серед робітників.

Призначений 1915 на Київську кафедру, **В.** завоював авторитет як блискучий проповідник. Дав кошти на видання багатотомника документів з історії Київської дух. академії, заснував при ній Богоявленське братство для нужденних студентів та тов-ва тверезості при церквах. У 1917 дистанціювався від політики, часто їздив у церковних справах до Петербурга і Москви. Мав свою резиденцію на території Києво-Печерської Лаври.

Митрополит **В**. став однією з перших і найжахливіших жертв більш. «червоного терору». Зайнявши Лавру 23.02.1918, більш. військові вчинили безчинства й насильства — вдиралися до храмів, здійсняли наруги над святинями, грабували, били й знущалися з ченців. Увечері 25.01.1918 п’ятеро солдатів на чолі з командиром-матросом прийшли до покоїв митрополита. Вони вивели владику і заявили, що заарештували важливого злочинця і ведуть його до штабу на Печерську. Вранці тіло Володимира було знайдено неподалік від Економічної брами Лаври. Одяг та особисті речі його були пограбовані. Акт медичного огляду тіла убитого засвідчив,

що архіпастиря-мученика розстрілювали розривними кулями і кололи холодною зброєю. Проведене за наказом командувача більш. загонів у Києві М. Муравйова слідство не виявило вбивць. Більш. влада списала цей злочин на «купку анархістів». Гетьман П. Скоропадський встановив на місці розстрілу пам'ятник святителю, який був зруйнований, коли місто знову захопили більшовики. Поховали митрополита **В.** в Хрестовоздвиженському храмі на території Ближніх печер Києво-Печерської лаври. 1992 його було причислено до лику святих.

Літ.: Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної ради). К., 1997; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. К., 2002. С. 126–129.

Олена Бойко

ВОЛОДЧЕНКО Микола Герасимович (20.11.1862, Глухів, Чернігівська губ. — після 1945) — військ. діяч, ген.-лейтенант рос. армії.

Закінчив Михайлівське артилерійське училище в Санкт-Петербурзі (1883), Миколаївську академію Генштабу (1892). Учасник рос.-японської та І Світової воєн, ген.-лейтенант, командир корпусу. З вересня 1917 головнокомандувач Півд.-Зах. фронту. Сприяв укр-зації частин фронту та формуванню Першого укр. корпусу. Після Жовтневого перевороту 26.10.1917 увійшов до фронтового к-ту спасіння рев-ції. Підписав у Бердичіві угоду з УЦР, якою фактично визнав її владу на тер. України (05.11.1917). Сприяв створенню Укр. фронту у складі Півд.-Зах. та Рум. фронтів. Після захоплення більшовиками солд. к-тів в арміях фронту залишив командування і виїхав в Одесу. Емігрував на Далекий Схід. У 1945 жив в Харбіні.

Літ.: Українська Центральна Рада. Док. і мат. У 2-х т. К., 1996–1997; Кто был кто в Первой мировой войне. Биографический энциклопедический словарь. М., 2003.

Олена Бойко

ВОЛОХ Омелян Іванович (18.07.1886, станиця Калні-Білоцька, Кубань — між 27.10–04.11.1937, с. Сандормох, Карелія) — укр. військ. діяч.

Народився у родині переселенців з Катеринославщини. Працював батраком, шахтарем. 1907–1910 відбував обов'язкову військ. службу в Михайлівській фортеці поблизу Батумі на посаді ротного писаря. Освіту набув у Харківській міськ. школі малювання ім. Раєвської. Учасник І Світової війни. Після закінчення 2-ої школи прапорщиків (1915) у чині прапорщика переведений до 47-го Сибірського стрілецького полку. Був нагороджений орденом Св. Георгія IV ступеня та Георгіївською зброєю.

З кінця липня 1917 перебував у розпорядженні харківського військ. нач-ка. З 25.101917 комендант Харкова. З початку грудня 1917 командир 2-го Укр. зап. полку, дислокованого у Харкові. Після роззброєння цього військ. формування більшовиками виїхав до Києва, де вступив у Гайдамацький кіш Слобідської України. Був командиром куреня Червоних гайдамаків цього кошу, невдовзі командир 1-го куреня 3-го Гайдамацького полку Окремої Запорізької дивізії Армії УНР. У липні 1918 відмовився скласти присягу на вірність гетьману П. Скоропадському. 16.11.1918 самовільно очолив 3-й Гайдамацький полк, брав участь у антигетьманському повстанні. 22.01.1919 заарештував командуючого Лівобер. фронтом Дієвої армії УНР П. Болбочана і самовільно обійняв посаду командира Запорізьким корпусом Армії УНР. 18.03.1919 за сумісництвом очолив також Півд.-Сх. групу (Сх. фронт) Дієвої армії УНР. 21.03.1919 створив Вапнярську рев. раду, яка розпочала переговори з рад. урядом Х. Раковського про можливе приєднання укр. військ до червоної армії. Переговори виявилися безрезультатними, а сам **О. В.** був заарештований укр. вояками із загону отамана Т. Янова. Після звільнення зустрівся із Гол. отаманом Армії УНР С. Петлюрою, який поставив його начальником 6-ої Запорізької дивізії, проте полки цього військ. формування категорично виступили проти цього призначення. Наприкінці травня 1919 отримав від С. Петлюри уповноваження на орг-цію повст. руху на Лівобер. Україні. Під час перебування у Києві в червні 1919 був заарештований ЧК і за нез'ясованих обставин втік з-під арешту. 31.08.1919 приєднався до 16-го Гайдамацького полку Армії УНР. У листопаді 1919 одержав від С. Петлюри наказ розгорнути 3-й Гайдамацький полк у Гайдамацьку бригаду з перспективою створення з неї особливого з'єднання у складі Дієвої армії УНР. Натомість 01.12.1919 разом з отаманами Ю. Божком та О. Данченком утворив Волинську рев. раду, яка підтримала рад. владу. 06.12.1919 віддав наказ Гайдамацькій бригаді вирушити у бік с. Красносілки поблизу Любара (суч. Житомирська обл.), де оголосив про створення Укр. комуністичної армії і підняв червоні прапори. Після невдалої спроби заарештувати С. Петлюру та членів уряду УНР захопив держ. скарбницю. 01.01.1920 основна частина підрозділів під командуванням **О. В.** була розгромлена відступаючими військами Добр. армії. У лютому 1920 за директивою ЦК УПСР (боротьбистів) проголосив себе командуючим Укр. червоної армії й вступив у переговори з командуванням 12-ї армії РСЧА щодо об'єднання, внаслідок чого частина укр. повстанців увійшла до 60-ї стрілецької дивізії РСЧА. З червня 1920 відійшов від військ. роботи, працював у Наркомземі. З 15.09.1920 член ВКП(б)У. 1921 виступив свідком на процесі проти ЦК УПСР. З весни 1921 — у розпорядженні ВУЦВК, з березня 1925 працював у Держстраху, з 1928 — в Коопбудспілці, в 1929–1932 дир-тор наук.-дослідного ін-ту

Головшляхуправи, з 1932 — керівнік планового відділу в Дніпромісті, голова управління бюро шляхів сполучення Всеукр. спілки шоферів. Заарештований ДПУ у справі т. зв. «Української контрреволюційної організації» (05.05.1933), засуджений до 10 років позбавлення волі (23.09.1933). Перебував у Соловецькому таборі особливого призначення. Розстріляний у кар'єрі у дні великих страт соловецьких політичних в'язнів між 27.10–04.11.1937.

Літ.: Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». Упор. Т. Осташко і С. Кокін. К., 2013. 688 с.; *Вишневський О.* «Батько-отаман» Омелько Волох // Повстанський рух і Отаманія. Дітройт, 1973. С. 45–69; *Коваленко С.* Волох Омелян Іванович / /Чорні запорожці: історія полку. 2-ге вид. К., 2015. 368 с.; *Сідак В.*, *Осташко Т.*, *Вронська Т.* Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. Вид. 2-е. К., 2009. 416 с.; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I. К., 2007. С. 85–86; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 60683.

Тетяна Осташко

ВОЛХОВСЬКИЙ Михайло Миколайович (20.09.1868–08.03.1944, м. Париж, Франція) — військ. діяч, командир 4-го Київського корпусу армії УД.

Закінчив Київський кадет. корпус, 2-ге Костянтинівське військ. училище, Академію Генштабу. Полк. (1908). У роки I Світової війни командир полку, нач. штабу дивізії, корпусу. Ген.-майор (1916). Командир піх. дивізії (укр-зованої), кадри якої у березні 1918 передав у відання УНР. З червня 1918 нач. 7-ї пішої дивізії у складі 4-го Київського корпусу, ген.-хорунжий. 20.07.1918 призначений нач. 4-го Київського корпусу. Нач. штабу — ген. хорунжий П. Панченко-Криворотенко. У складі корпусу було дві дивізії: 7-ма, чотири полки якої дислокувалися у Києві, і 8-ма, також чотири полки (Біла Церква, Васильків, Черкаси, Умань).

У списку старшин Генштабу УД станом на 21.11.1918 значиться, що **М. В.** народився у Полтаві, розмовляє укр., володіє німецькою і французькою мовами, а П, Панченко-Криворотченко з українців Кубані, укр. розмовляє слабо, володіє німецькою і французькою мовами. Відомий укр. діяч ген.-майор М. Галин. на той час нач. медслужби Київського корпусу у спогадах відзначав: «Командир корпусу ген.-майор «щиро-український» … розмовляє по укр-кі, хоч і зле. Нач. штабу генерал-майор … відвертається, не відповідаючи, коли осавул звертається до нього по українські».

Антигетьманське повстання під проводом Директорії розпочалося на тер. дислокації військ Київського корпусу. Гетьман П. Скоропадський сподівався, що генерал **М. В.** зупинить наступ січовиків на Фастов і візьме Білу Церкву. Однак кадри штабу 8-ї дивізії і 30-го полку, розмі-

щених у місті, були роззброєні, а частина старшин перейшла до республіканських військ. Кадри 7-ї дивізії брали участь у боях проти військ Директорії і після взяття Києва були інтерновані у Пед. музеї. Там же опинився й **М. В.**, але зумів вибратися і стати на службу Добр. армії. Командував полком, окремою бригадою. Отримав звання ген.-лейтенанта (1919). Емігрував спочатку до Польщі, а потім до Франції. Похований на кладовищі Сент-Женев'єв де Буа.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів-Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). К. І. Київ, 2007; *Його ж.* Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009.

Руслан Пиріг

ВОЛЬФ Арнольд (1877, м. Простейов (суч. Оломоуцький край, Чехія) — 24.11.1924, м. Простейов, Чехія) — військ. діяч ЗУНР.

Народився у Моравії в сім'ї німецького купця. Закінчив кадет., згодом офіц. школи у Відні (1901). Під час І Світової війни на італійському фронті. Підполк. австрійської армії, нагороджений орденом Леопольда. У листопаді 1918 перейшов на службу до УГА. Під час укр.-польської війни (1918–1919) очолював 3-ю Бережанську бригаду УГА, яка відзначилась під час Чортківської офензиви у боях за Бучач та Бережани (20–21.06.1919). В ході успішного спільного наступу УГА та Армії УНР на Київ (липень–серпень 1919) **А. В.** було призначено командувачем Другого корпусу УГА. У вересні — жовтні 1919 корпус вів успішні бої проти денікінських військ у р-ні Липівця, Немирова, Гайсина, Брацлава.

З частиною УГА перейшов у Чехословаччину (вересень 1920), де став комендантом інтернованої бригади в таборах для військовополонених — Ліберці, Німецькому Яблонному та Йозефові. Помер на посаді коменданта табору в м. Юзефів. Похований у Простейові (Чехія).

Літ.: Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів; Харків, 2007. 244 с.; *Литвин М.* Вольф Арнольд // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 291.

Роман Тимченко

ВОРОНИЙ Микола Кіндратович [псевд.: Арлекін, Віщий Олег, Homo, Sirius, Кондратович, Микольчик та ін.] (24.11.1871, Катеринославщина — 07.06.1938) — укр. гром.-політ. діяч, поет, театрознавець та перекладач.

Народився в сел. сім'ї. Батько походив із кріпаків, мати належала до шляхетського роду Колачинських, відомого своїми дух. традиціями, зокрема Прокопій Колачинський був ректором (1697–1702) Києво-Могилянської академії. Освіту здобув у Харківському реальному училищі, Ростовському реальному училищі, з якого був виключений за зв'язки із народниками, читання й поширення нелегальної літ-ри. Згодом не раз заарештовувався за рев. діяльність та перебував під наглядом поліції. Змушений був емігрувати. Навчався у Віденському й Львівському ун-тах на філософському ф-ті. У Галичині познайомився із І. Франком, який справив суттєвий вплив на формування його свідомості. Брав участь у створенні УСДП. Редагував часопис «Зоря», був співробітником журналу «Житє і слово», допомагав І. Франкові у виданні газет «Громадський голос» і «Радикал». Обіймав посаду режисера театру «Руська бесіда». Протягом 1897–1901 — актор труп М. Кропивницького, П. Саксаганського, О. Васильєва та ін. З 1901 працював в установах Катеринодара, Харкова, Одеси, Чернігова, де брав діяльну участь в укр. нац. і політ. житті. Член Братства тарасівців і РУП. В Одесі належав до укр. студ. громади, був членом Київської старої громади. Разом з І. Липою та С. Шелухиним заснував Одеську літ-рну спілку. У Чернігові активно працював у місц. т-ві «Просвіта». У 1910 переїхав до Києва, був актором в театрі М. Садовського, викладав дикцію і мелодраму в театральному училищі й Т-ві мистецтва і літ-ри, працював у Літ.-артистичному т-ві, Релігійно-філософському т-ві.

У березні 1917 брав участь у створенні УЦР, за дорученням якої провадив агітацію серед роб-ків і урядовців Києва. Один із орг-торів укр. маніфестації (19.03.1917). Обраний представником УЦР у Київській губ. раді. Друкувався у «Новій Раді» та «Киевской мысли». Став одним із засновників К-ту Укр. нац. театру (24.06.1917), що мав на меті відкрити в Києві стаціонарний держ. укр. театр, увійшов до складу його дирекції. Восени 1917 здійснив постановку п'єси В. Винниченка «Пригвожденні», якою Укр. нац. театр відкрив свій перший сезон. Через особисті обставини змушений був виїхати із Києва. Протягом 1918 жив у Ростові й Таганрозі, де працював у місц. т-вах «Просвіта», викладав укр. мову на курсах українознавства. Повернувшись 1919 до Києва працював режисером Держ. театру. У 1920 разом із урядом УНР виїхав до Варшави як ст. аташе з правами радника. Працював секретарем і співредактором «Української трибуни» (Варшава, 1921–1922). Після переїзду до Львова працював дир. драм. школи при Укр. консерваторії. У 1926 повернувся в УСРР. Викладав на кафедрі художнього читання Харківського музично-драм. ін-ту. У 1928 оселився в Києві, працював у ВУФКУ, «Укртеатр-кіновидаві», писав кіносценарії, статті із різних галузей мистецтва, перекладав лібрето, твори світової класики. Наприкінці березня 1934 заареш-

тований і висланий з тер. України. 1937 повернувся із заслання, мешкав на Кіровоградщині. Працював коректором у районній газеті, перекладав оперні лібрето, писав кіносценарії, зокрема «Захар Беркут» за повістю І. Франка. У квітні 1938 заарештований вдруге за «участь у контрреволюційній військово-повстанській орг-ції». Розстріляний за вироком особливої трійки УНКВС Одеської області.

Тв.: Театр і драма. Збірка критичний статей з обсягу театрального мистецтва і драматичної літератури. К, 1913. 166 с.; Пером і пензлем: думки естета. Прага–Берлін, 1923. 48 с.; Вибрані поезії. К., 1959. 324 с.; Твори. К., 1989. 667 с.; Євшан-зілля: вірші та поема. К., 1993. 64 с.; Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. К., 1996. 704 с.; У сяйві мрій. К., 2002. 296 с. та ін.

Літ.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради. К., 1998. С. 77–78; *Вервес Г.Д.* Поет повертається на батьківщину // Вороний М. Твори. К., 1989. С. 5–22; *Сидоренко Н.* Вировий Євген // Українська журналістика в іменах. Львів, 1999. Вип. 6. С. 44–48; Українська літературна енциклопедія. Т. І. К., 1988. С. 358.

Тетяна Осташко

ВОРОНОВИЧ Михайло Михайлович (1869–1918, м. Жмеринка) — держ. діяч, заст. мін-ра внутр. справ, мін-р віровизнань УД.

У 1890 закінчив престижне Імператорське училище правознавства, працював у канцелярії Сенату, заст. прокурора низки окружних судів. Восени 1906 призначений нач. Херсонсько — Бессарабського управління землеробства і держ. майна. З 1915 на посаді Бессарабського губ-тора, яку добровільно залишив з приходом до влади Тимчасового уряду. З весни 1918 входив до Укр. нар. громади — політ. орг-ції, створеної ген. П. Скоропадським. Представляв землевласників Липовецького пов. на Всеукр. з'їзді хліборобів. Головуючи 29.04.1918 на засіданні з'їзду, наполіг на проголошенні П. Скоропадського гетьманом всієї України цього ж дня, а не наступного як планувалося.

Вже 03.05.1918 гетьман підписав наказ про його призначення заст. мін-ра внутр. справ. Оскільки формально главою МВС був прем'єр Ф. Лизогуб, то фактична влада зосередилася в руках **М. В.** Він особисто здійснював формування керівного складу місц. адм-цій, хоч формально кожна кандидатура мала погоджуватися з прем'єром і гетьманом. В результаті з восьми призначених губ. старост сім були поміщиками. Ф. Лизогуб і всі його заступники у МВС також були землевласниками. В їх уявленні завданням держ. влади була реставрація соціальних відносин, порушених революцією. І моральне право очолити цей процес мали насамперед потерпілі землевласники.

Після держ. перевороту П. Скоропадський і члени напівсформованого уряду побоювалися зворотної реакції з боку УЦР і прихильних до неї

політ. сил. Тому нагальною проблемою нової влади стало створення дієвого охоронного відомства. Вже 18.05.1918 уряд ухвалив постанову, за якою міська і пов. міліція перетворювалася на Держ. варту, яка підпорядковувалася МВС. Дир-ром департаменту Держ. варти за рекомендацією **М. В.** був призначений випускник Імператорського училища правознавства, колишній прокурор Віленського окружного суду П. Аккерман.

Орг-ційна робота по формуванню і підготовці статуту Держ. варти велася під безпосереднім керівництвом **М. В.** До її компетенції було віднесено надзвичайно широкий спектр функцій, однак в умовах наростання масового невдоволення гетьманським режимом на передній план діяльності Держ. варти висувалася контррозвідувальна робота. Кадровий склад підрозділів Держ. варти формувався за рахунок колишніх поліцейських, жандармів, городових, наглядачів, офіцерів та унтер-офіцерів.

Явні антипатії **М. В.** демонстрував й до носіїв соц. поглядів. На одному з засідань уряду при обговоренні питання про підвищення окладів персоналу вищих поч. училищ, він наполягав на категоричній забороні займати учительські посади «особам з соц. способом мислення, оскільки саме соц. пропаганда стала найближчою причиною наявної в країні розрухи».

Поділяв урядову політику неприйняття органів місц. самоврядування, обраних за дем. законодавством Тимчасового уряду. 29.06.1918 разом з прем'єром Ф. Лизогубом підписав з-н про надання губ. старостам права розпускати вол. земські зібрання та управи. Їх справи мали передаватися вол. радам, призначеним губ. старостою. Його розпорядження могли бути оскаржені мін-рові внутр. справ.

На поч. липня 1918 гетьман звернувся до Ф. Лизогуба з відручним (особистим) листом, у якому загалом позитивно оцінив роботу уряду, і водночас вказав на повільне вирішення деяких держ. важливих питань. Зокрема, для МВС гол. причиною слабкого впливу на місця він вважав прорахунки в доборі кадрів. Не дивлячись на спротив прем'єра, П. Скоропадський домігся його відмови від посади мін-ра внутр. справ. З призначенням у кін. липня 1918 гол. МВС І. Кістяковського **М. В.** був звільнений з посади і зосередився на роботі у правлінні Всеукр. союзу зем. власників.

У сер. листопада 1918 П. Скоропадський отримав можливість скласти кабінет міністрів без консультацій з німцями. В умовах переорієнтації політ. курсу на співпрацю з Атантою, яка бажала відновлення єдиної Росії, був сформований уряд на чолі з С. Гербелем. Призначення **М. В.** мін-ром віровизнань після таких професійно підготовлених фахівців, як В. Зеньковський і О. Лотоцький, виглядало недоречною випадковістю. Фактичним керівником міністерства залишався заст. мін-ра К. Мирович, призначений на цю посаду ще в кін. травня 1918.

До роботи в мін-рстві віровизнань **М. В.** так й не приступив, займався орг-цією хліборобських військ. дружин, а в кін. листопада 1918 за дорученням Ради Міністрів УД під чужим прізвищем виїхав до Ясс, щоб поінформувати представників Антанти про зміну політ. курсу України. У Жмеринці був виявлений вояками Директорії і там же розстріляний.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. II. К., 2002; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. II. Київ, 2004; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ВРАНГЕЛЬ Петро Миколайович (28.06.1878, м. Ново-Олександрівськ, Ковенської губ., (суч. м. Зарасай, Литва) — 25.04.1928, Брюссель, Бельгія) — рос. військ. і політ. діяч.

Закінчив Гірничий ін-тут (1901, Петербург). Склав іспит на офіц. чин при Миколаївському кавалерійському училищі (1902), закінчив Імператорську Миколаївську військ. академію (1910). Воював на фронтах рос.-японської та I Світової воєн, ген.-майор, командувач кінного корпусу.

Один з провідників Білого руху. Відкинув пропозицію гетьмана П. Скоропадського очолити укр. збройні сили. Від серпня 1918 у Добровольчій армії, нач. кінної дивізії, командир кінного корпусу. Підвищений в чині до ген.-лейтенанта. У ЗСПР командувач Кавказької добровольчої армії (січень–травень 1919), Кавказької армії (травень–грудень 1919), Добровольчої армії (грудень 1919 — січень 1920). Від квітня 1920 — головнокомандувач ЗСПР, реорганізованих ним у Руську (Русскую) армію (Р. а.). В червні 1920 армія розпочала наступ з Криму на Таврію. В ході боїв з Червоною армією Р. а. зазнала поразки і 16.11.1920 **П. В.** на чолі залишків армії евакуювався з Криму до Туреччини. Проживав у Югославії. З метою збереження армії заснував Рос. загальновоїнський союз (1924). 1927 переїхав до Бельгії, працював інженером. Помер від хвороби. За деякими даними, отруєний більш. агентом. Похований у Белграді (Югославія).

Літ.: Врангель П.Н. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.). Воспоминания. М., 1992; Деникин, Юденич, Врангель. М., 1991; *Шамбаров В.* Белогвардейщина. М., 2002.

Анатолій Буравченков

В'ЯЗЛОВ Андрій Григорович (1862–16.10.1919, м. Кам'янець-Подільський) — гром.-політ. і держ. діяч, член Держ. сенату.

Отримав юрид. освіту у Київському ун-ті. Працював у суд. установах, зокрема мировим суддею на Звенигородщині. У 1906 від Київської губ. обраний депутатом I Держ. думи. 09.07.1906, на другий день після розпуску царем Миколою II Держ. думи разом ін. депутатами (всього 180 осіб) підписав т. з. «Виборзьку відозву», яка містила заклики до пасивної протидії владним органам. Був засуджений до тримісячного ув'язнення і позбавлений права на суд. практику. Належав до партії кадетів, але не поділяв її програмних положень з нац. питання. Під час I Світової війни працював уповноваженим к-ту Всерос. союзу міст, займався орг-цією сан. справи, допомоги біженцям тощо.

У березні 1917 Тимчасовий уряд призначений Волинським губ. комісаром. УЦР обраний суддею Ген. суду УНР, перед квітневим 1918 держ. переворотом очолив Гол. тюремне управління з правами заст. мін-ра суд. справ. Нового мін-ра суд. справ М. Чубинського, як людину роздвоєної укр.-рос. лояльності, відомий укр. діяч **А. В.** цілком влаштовував. У спадок від Рос. імперії УНР, а потім й Гетьманат отримали добре налагоджену пенітенціарну систему. Ні Тимчасовий уряд, ні УЦР не внесли радикальних змін у її функціонування, крім деякої лібералізації внутр. розпорядку. На поч. червня 1918 установи тюремного відомства в Україні могли утримувати до 24 тис. ув'язнених. Очолюване **А. В.** відомство, отримало нову назву Гол. управління місцями замкнення. Його штат складав близько 80 осіб. При управлінні діяла Гол. інспекція пересилання в'язнів. Уряд виділив 1 млн. 172 тис. крб. на заробітну плату персоналу в'язниць, включаючи й заборгованість за попередній період; визначив щорічні видатки на утримання місць ув'язнення у сумі 2 млн.10 тис. крб.

Затяжна урядова криза завершилася призначенням 24.10.1918 нового складу Ради Міністрів. Позиції укр. групи були посилені за рахунок кандидатів опозиційного Укр. нац. союзу, в основному соц.-федералістів. Третім за піврічне функціонування уряду мін-ром юстиції став сенатор А. В'язлов. З перших днів роботи на посаді мін-ра юстиції домагався від уряду вирішення гострої проблеми тисяч заарештованих в Україні і висланих за ухвалами Держ. варти, губ. старост, німецьких військ.-польових судів. У таборах Бреста і Бялої, де знаходилися укр. висланці, створилося критична ситуація, оскільки німці припинили опікуватися ними. Права група уряду блокувала розгляд цих питань. 11.11.1918 на засіданні Ради Міністрів **А. В.** вдалося внести пропозицію про призначення на місцях комісій з представників мін-тва юстиції і МВС для розгляду справ заарештованих. Однак уряд ухвалив: «Пропозицію мін-ра юстиції відхилити. Дана постанова прийнята 8 голосами проти 6, при цьому мін-р праці М. Славінський залишився при «особливій думці». Постанова містила доручення главі МЗС взяти до уваги висловлені мін-рами побажання про прискорення провадження справ щодо позасуд.

арештів. Йшлося про ухвали як внутрішньоукр., так й німецької та австро-угорської військ. юстиції, на яку в умовах розпаду центрально-європейських імперій ніхто вплинути не міг. І вже наступного дня на позачергову заяву **А. В.** уряд погодився на створення таких комісій, доручивши Мін-ву юстиції і МВС підготувати відповідний з-нопроект. Зробити це не вдалося, оскільки через день П. Скоропадський відправив уряд у відставку. Особливу активність мін-р юстиції проявив у справі звільнення з в'язниці С. Петлюри та ін. відомих укр. діячів, заарештованих влітку 1918. Паралельно цього вимагали німці, наголошуючи, що він був заарештований за даними німецької контррозвідки і утримується у німецькому корпусі Лук'янівської тюрми. Глава МВС В. Рейнбот розумів, що звільнення німцями С. Петлюри буде певним «ляпасом» його відомству. З ін. боку він побоювався, що «щирий» українець **А. В.** через прокурора Київської суд. палати примусить слідчого випустити С. Петлюру. Рахувався ж той за департаментом Держ. варти, тобто структурою підлеглою В. Рейнботу. Саме він і підписав розпорядження про звільнення С. Петлюри. І все ж таке рішення не обійшлося без санкції П. Скоропадського. Та й сам С. Петлюра був переконаний, що його звільнили за наказом гетьмана, на якого вчинили тиск його колеги по правлінню Всеукр. земського союзу.

Лідери Укр. нац. союзу, враховуючи серйозне загострення внутрішньополіт. ситуації в Україні, повернення німецьких військ на батьківщину, істотне ослаблення гетьманської влади, призначили на 17.11.1918 скликання представницького Нац. конгресу. Мін-р внутр. справ В. Рейнбот заявив орг-рам акції, що уряд не дозволить її проведення. Мін-ри — прихильники конгресу вимагали від головуючого А. Ржепецького поставити це питання на розгляд уряду. Той зволікав і лише 14.11.1918 опівночі відбулося голосування з цього питання. Перевагу в один голос (8 проти 7) дістали противники проведення конгресу. Але на той час ця проблема фактично втратила актуальність. В. Винниченко і його одно-думці вже стали на шлях оголошення повстання проти гетьманської влади. Після відставки уряду **А. В.** залишався сенатором Ген. Адм. суду. 10.01.1919 Рада Міністрів УНР призначила **А. В.** членом Найвищого суду УНР. У кінці січня 1919 у зв'язку з наступом більш. військ він разом з урядовими установами УНР залишив Київ, перебував у Вінниці, Проскурові, а з кін. червня 1919 очолювана ним управа Укр. Червоного Хреста перебувала у Кам'янці-Подільському. Помер від тифу.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; Юридична енциклопедія. Т. І. Київ, 1998; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. К., 2002; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. І. Київ, 2003; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–гру-

день 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ГАБСБУРГ-ЛОТРІНГЕН Вільгельм-Франц [псев.: Василь Вишиваний] (10.02.1895, м. Пола, о-в Люссін, Далматія (суч. Італія) — 18.08.1948, м. Київ) — австрійський ерцгерцог, племінник Карла I, останнього імператора Австро-Угорщини з династії Габсбургів.

Дитинство провів у родовому маєтку Живець поблизу Кракова. Вражений почутими розповідями про гуцулів, вирішив на власні очі ознайомитись з ними і потай вирушив поїздом до Ворохти, де кілька днів провів в оселі заможного гуцула Доник-Шекерика (батька діяча Укр. радикальної партії Петра Шекерика). Повернувшись додому, невдовзі виявив себе послідовним і палким прихильником укр. нац. відродження, почав вивчати укр. мову та історію. Закінчив реальну школу у Відні (1912), Військ. академію ім. Марії-Терези (1915). Належав до Австрійської нар. партії. Член палати панів австрійського парламенту. 1915–1918 — лейт., командир роти 13-го кавалерійського полку уланів. Тісно співпрацював з галицьким політ. проводом в роки I Світової війни, сприяв реалізації укр. нац. інтересів під час підписання Берестейської угоди УНР з країнами Почвірного союзу, в т. ч. таємного додатку про утворення автономного коронного краю зі Сх. Галичини та Буковини. 1918 — командир арм. групи австро-угорських військ, до складу якої входив Легіон УСС, був нач. гарнізону в м. Олександрівськ (суч. М. Запоріжжя), згодом у м. Чернівці. Висувався деякими опозиційними до П. Скоропадського укр. діячами як кандидат на голову УД. Безпосередньої участі у листопадових боях 1918 у Львові не брав. У цей час перебував хворий на Буковині. До Львова відрядив частину вишколу і гуцульську сотню на чолі з О. Букшованим. 07.11.1918 вітав Укр. Нац. раду в Буковині. Протягом 09–21.11.1918 перебував у Львові як приватна особа. Аби уникнути звинувачень з боку Антанти у спробі втілення у життя монарх. ідеї на чолі з В. Габсбургом, уряд ЗУНР запропонував йому добровільне інтернування у монастирі о. Василіан у Краснопущі. Там він отримав грамоту про присвоєння йому почесного звання «полк. війська укр.». 06.05.1919 після завершення інтернування переїхав до Станиславова, 24.04.1919 виїхав на Закарпаття. По дорозі потрапив у рум. полон (06.06.1919). На вимогу уряду УНР у вересні 1919 був звільнений і прибув до Кам'янця-Подільського. Призначений нач. відділу закорд. зв'язків гол. управління Ген. штабу Армії УНР. У 1921 очолив Тимчасову управу закладеного у Відні Укр. Нац. вільнокозацького т-ва. Деякий час

підтримував контакти з П. Скоропадським і В. Липинським, який не відкидав можливості порозуміння гетьманців з **В. Г**. Власним коштом видавав у Відні газету «Соборна Україна» (1921–22). Автор збірки поезій, а також низки статей в укр. пресі. З травня 1922 відійшов від активної політ. діяльності, проте не поривав зв'язків з УСС. З 1921 входив до Боєвої управи УСС. До 1925 мешкав у Відні, 1925–1935 — у Парижі. Повернувся до Відня, де мав власний завод з виготовлення фарб. Під час II Світової війни співпрацював з укр. підпіллям ОУН і французьким рухом Опору. 26.08.1947 схоплений рад. спецслужбами у Відні і вивезений в Україну. Засуджений до 25 років позбавлення волі. Помер у лікарні Лук'янівської в'язниці. Місце поховання встановити не вдалося.

Тв.: Минають дні. Відень, 1921.

Літ.: *Гірняк Н.* Полк. Василь Вишиваний. Вінніпег, 1956. 71 с.; Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. К., 1992. 347 с.; *Новосад Р.* Василь Вишиваний, який не став королем України // Україна. 1992. № 26. С. 25; *Онацький Є.* Портрети в профіль. Чікаго, 1965. С. 123–153; *Стрельська Л.* До життєпису Вільгельма Габсбурґа (Василя Вишиваного) // Військово-історичний альманах. 2002. Ч. 1 (4). С. 137–141; *Терещенко Ю.*, *Осташко Т.* Український патріот з династії Габсбурґів. Вид. 2-е, доп. К., 2011. 407 с.

Тетяна Осташко

ГАЛІП Артем Васильович (24.10.1887, Волока, Буковина — р. с. невід.) — укр. політичний та держ. діяч, дипломат, член делегації УНР на Паризькій мирній конференції.

Один з очільників СУГУФ. Юрист. 1917 виступив посередником між УЦР і ген. Ж. Табуї. 1918 — тов. мін-ра закорд. справ УНР. У січні 1918 направлений з інформативною місією до Румунії. У квітні 1918 входив до складу дип. місії УНР разом з М. Ґалаґаном (голова) та О. Клором. За гетьманату П. Скоропадського радник при мін-ві закорд. справ і тов. мін-ра. Останню посаду зберіг у перших урядах Директорії УНР. У вересні — жовтні 1918 брав участь у переговорах з Румунською місією у Києві, січні–лютому 1919 — укр.-антантівських переговорах в Одесі. Входив до основного складу Надзвичайної дип. місії УНР на Паризький мирній конференції (1919–1920), в ході якої наполягав на порозумінні з делегаціями Румунії та Чехословаччини, обстоював ідею федералізації колишньої Рос. імперії «знизу».

Емігрував до Франції, дотримувався прорад. орієнтації. В 1920-х співробітничав з укр.-більш. часописом в Парижі, який пізніше закрила французька влада.

Літ.: Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К: Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.; *Дацків І.Б.*

Здобутки дипломатії гетьманату Павла Скоропадського. Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. К.: Рада, 2009. Т. 23. С. 349–367; *Симоненко Р.Г.* Паризька мирна конференція 1919–1920 // Енциклопедія історії України. У 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 65; *Соловйова В.В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: К., 2006. 394 с.; *Дацків І.Б.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Тернопіль, 2009. 520 с.

Олексій Лупандін

ГАЛЛЕР Юзеф [Jozef Haller de Hallenburg] (13.08.1873, с. Юрчіце (муніципальна Скавіна), Австро-Угорщина — 04.06.1960, м. Лондон, Велика Британія) — польський військ., гром. і політ. діяч, кавалер орденів Білого Орла і Virtuti Militari.

Був третьою дитиною польських поміщиків Генрика Галлера фон Халленбург та Ольги Третер. У 1882 сім'я Галлерів переїхала у Львів. Освіту отримав у німецькій гімназії Львова, військ. сер. школі (нижньому реальшуле) в Кошице (суч. Словаччина), Вищому реальному училищі в Вайскірхене, ф-ті артилерії у Техн. військ. академії. Служив в 11-му артилерійському полку у Львові (1895–1910). З 1901 інструктор однорічної школи добровольців, 1905 — її комендант. 1903 одружився на Олександрі Сала, в 1906 народився син Ерік. Пішов у відставку з австро-угорської армії у званні капітана (1910). Отримав маєток у с. Висоцько (біля м. Броди), займався гром. роботою. 1912 зайняв посаду інспектора в Тов-ві фермерів (Towarzystwo Kółek Rolniczych), до обов'язків якої входила орг-ція сільськогосп., фермерських та молочних курсів. Був членом Скаутського руху і Польського гімнастичного товариства «Сокіл», заснованого в 1911.

З початком І Світової війни мобілізований до австрійської армії, орг-тор польського Сх. легіону. Підполк., командир 3-го полку Польських легіонів. Вирушив з Кракова на Сх. фронт (вересень 1914), тримав оборону на Карпатських перевалах. 14.03.1915 отримав звання полк. У травні 1915 — червні 1916 лікувався після автомобільної аварії. Весною 1916 став членом Ради полк-ків з керівників військ. частин легіонів, яка діяла на противагу штаб-квартирі легіонів, обстоюючи австрійську політику. У липні 1918 йому доручено командувати піхотної бригадою 2-го легіону.

Ю. Г. поставив під сумнів положення Брест-Литовського мирного договору (15.02.1918). Разом з 2-ю бригадою Польських легіонів та польськими військовими прорвав лінію фронту у Раранча, приєднавшись до польських військ в Росії. Став командиром щойно сформованої 5-ї Сибірської стрілецької дивізії Польщі. З 28.03.1918 очолив 2-ий Поль-

ський корпус в Україні. 07.04.1918 отримав звання генерала. Присутність польських військ. частин в Україні Німеччина розцінила як порушення Брест-Литовського договору. Опівночі 10–11.05.1918 німецькі війська атакували польські підрозділи під Каневом. Після дводенного бою 2-й Польський корпус склав зброю. **Ю. Г.** уникнув тюремного ув'язнення, інсценувавши власну смерть. Під псевдонімом «Мазовецький» втік до Москви, де очолив Комісію Війська Польського.

У липні 1918, після довгої подорожі через Карелію і Мурманськ, прибув до Франції. 04.10.1918 призначений командувачем польської армії, що формувалася. Угодою 28.09.1918 Синя армія була визнана країнами Антанти незалежної польської армією. Її забезпечення сучасним озброєнням сприяло посиленню створюваних польських збройних сил. У 1918 польські війська під командуванням **Ю. Г.** билися з німецькими солдатами на зах. лінії фронту в горах Вогези і Шампань. З квітня 1919 люди й техніка перекидалися до Польщі. **Ю. Г.** прибув до Варшави 21.04.1919, де його зустріли як нац. героя. Польська армія була перекинута на польсько-укр. фронт. В ході переможних боїв з укр. армією війська **Ю. Г.** вийшли до Збруча. Галицька армія змушена була перейти на тер. УНР. Тоді ж його призначено командувачем Півд.-Зах. фронту, у жовтні 1919 — Поморського фронту, 1920 — генеральним інспектором артилерії. Під час Варшавської битви очолював Півн. фронт. Був членом Ради оборони нації (липень–серпень 1920). Виступив проти перевороту Ю. Пілсудського.

У травні 1926 пішов у відставку. Перебував в опозиції до тогочасного режиму в Польщі. Обраний на Конституційному з'їзді Лейбористської партії головою Гол. ради партії (10.10.1937).

Під час II Світової війни через Румунію дістався Франції. Очолив Міжурядовий к-т з реєстрації. У перші дні листопада 1939 увійшов до складу польського уряду в якості мін-ра без портфеля. Після падіння уряду Франції через Іспанію і Португалію прибув до Великобританії. Став мін-ром освіти в польському уряді у вигнанні (1940–1943). Після закінчення війни назавжди оселився в Лондоні. Був похований на кладовищі Ганнерсбері. Завдяки ініціативі польських скаутів з команди «Білі» його прах був повернутий до Польщі (23.04.1993) і зберігається в склепі гарнізонної церкви св. Агнешки у Кракові.

Тв.: Pamiętniki. Z wyborem dokumentow i zdjęć. Londyn, 1964.

Літ.: *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995. 361 с.; *Klimecki M.* Polsko-Ukraińska wojna o Lwów i Wschodnia Galicję 1918–1919 r. Warszawa, 1997; *Paul S. Valasek.* Haller's Polish Army in France. Chicago, 2006; *Красіський О.* Галлер Юзеф // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 334; *Józef Haller* Ел. ресурс: http://bio52.blogspot.com/2015/12/le-general-marie-joseph-raoul.html

Роман Тимченко

ГАССЕ Ганс [нім. Gans Hasse (Haase)] — німецький кадровий контррозвідник, нач. розвідувального відділу штабу вищого німецького командування в Україні (Оберкомандо), майор.

Один з найвпливовіших функціонерів, який поряд з нач. штабу ген. В. Гренером і послом А. Муммом грав провідну роль у реалізації політики Рейху щодо України. До гол. функціональних завдань очолюваного **Г. Г.** відділу належало вивчення політ. настроїв населення, ставлення до німців укр. партій та урядовців. Все це розглядалося крізь призму оцінки здатності керівництва УНР оперативно і в обумовлених обсягах здійснювати поставки до Німеччини продовольства і сировини.

Саме **Г. Г.** за дорученням В. Гренера 11.04.1918 встановив контакти з П. Скоропадським. Розмова точилася навколо створеної ген-лом політ. орг-ції «Українська народна громада (УНГ)». Майор настійно розпитував про імператора Миколу II та службу колиш. флігель-ад'ютанта царя. Від того вечора офіцери штабу Оберкомандо вже предметно «розробляли» П. Скоропадського як одну з можливих кандидатур нового керманича України.

У сер. квітня у ген-ла відбулася серія зустрічей з **Г. Г.** і В. Ярошем. З цих розмов П. Скоропадський виніс враження, що «моя репутація в «Оберкомандо» вселяє їм повагу» і виклав свій план захоплення влади у Києві, при умові, що німці заблокують січових стрільців, які охороняли урядові установи. Співрозмовники нічого конкретного не пообіцяли, але повідомили про можливу зустріч з ген. В. Гренером.

Однак зустріч відкладалася у зв'язку з затримкою підписання тристоронньої укр.-німецько-австрійської ек. угоди щодо термінів і обсягів поставок Україною прод-ва, а Центральними державами — пром. товарів та палива. Саме ці зобов'язання уряду УНР мав взяти на себе майбутній керманич укр. влади. Нарешті 23.04.1918 ек. договір був укладений.

Наступного дня **Г. Г.** запросив П. Скоропадського до штабу Оберкомандо, де відбулася розмова з ген. В. Гренером. Німці пообіцяли зайняти нейтральну позицію при проведенні заходів по зміні влади, а П. Скоропадський мав визнати чинними положення ек. угоди, підписаної урядом УНР, створити преференції експорту прод., без згоди союзників не формувати збройні сили, не скликати Сейм тощо.

Побоюючись можливого арешту, П. Скоропадський з готелю переселився до будинку свого полкового тов. Ф. Безака. Саме тут **Г. Г.** й ін. німецькі офіцери узгоджували з майбутнім правителем України умови співпраці, форму держ. правління, використання хліборобського з'їзду для проголошення П. Скоропадського гетьманом України. Активна аналітична діяльність відділу **Г. Г.** щодо можливого правителя України дозволила Г. Айхгорну і В. Гренеру зупинити свій вибір на постаті П. Скоропадського і надати новій держ. владі форму Гетьманату.

З майором **Г. Г.** пов'язана спроба привести до влади представників партії соц.-федералістів, більш поміркованої політ. сили, ніж укр. есери з їх соц. догматизмом, особливо у зем. питанні. За свідченнями відомого діяча УПСФ М. Кушніра, **Г. Г.** пропонував їм зробити переворот за допомогою німців і перебрати владу від есерівського уряду В. Голубовича, але керівництво соц.-федералістів відмовилося.

Про вагу розвідвідділу у структурі штабу німецького командування в Україні свідчить те, що проекти всіх найважливіших наказів проходили експертизу його фахівців. Насамперед це стосувалося документів із сфери взаємовідносин з укр. стороною. Нач. управління перевезень штабу Оберкомандо полк. Ш. Фельзен передав 28.05.1918 на погодження проект наказу у разі страйку залізничників. Він передбачався у випадку страйку перехід залізниць у німецьке підпорядкування. За невиконання наказу, підбурювання до невиходу на роботу, диверсійні дії мали застосовуватися жорсткі покарання аж до смертної кари. Нач. розвідвідділу **Г. Г.** зробив щодо проекту наказу наступний висновок: «Згоден, але вважаю необхідним попередньо погодити питання з укр. урядом (і його екселенцією Муммом) з питання щодо погроз відміненої у даний час смертної кари». У розпал липневого 1918 страйку укр. залізниць наказ Ш. Фельзена був введений у дію, але без найрадикальніших пунктів, проти яких застерігав начальник розвідвідділу.

Г. Г. був фактичним куратором пресового відділу штабу Оберкомандо, який ретельно відслідковував інформаційні матеріали укр. преси і піддавав цензурі небажані з німецького погляду публікації. Керівник Укр. телеграфного агентства (УТА) Д. Донцов передає атмосферу вечері у гетьмана на поч. червня 1918. На прийнятті майор сидів поруч із П. Скоропадським. Коли зайшла мова про роботу агентства, то **Г. Г.**, «безцеремонно інтерпелював мене з приводу «тенденційності» УТА». Зокрема, він був незадоволений тим, що подаються відомості про «розрухи» в провінції. Така риторика явно не сподобалася **Г. Г.** Через кілька днів ген. В. Гренер прислав листа, в якім скаржився на УТА, що воно не робить належної реклами гетьманові і забагато пише про розрухи у провінції. Очевидно, розрахунок робився на відповідну реакцію П. Скоропадського щодо керівника УТА. Сам Д. Донцов справжню причину «німецького гніву» вбачав у тому, що багато телеграм, які присилалися до агентства з метою реклами німців, «йшли до коша».

Як і головний реалізатор німецької політики в Україні ген. В. Гренер, **Г. Г.** був прихильником майбутнього відновлення єдиної Росії. Розвідвідділ вивчав настрої правих діячів щодо можливих шляхів, засобів та політ. сил, здатних регенерувати рос. державність. Ця тема й стала провідною на переговорах П. Мілюкова з **Г. Г.** 21.06.1918. Цілком зрозуміло, що майор отримав на їх проведення згоду генерала В. Гренера, який

уникав особистих зустрічей з правими рос. діячами. П. Мілюков виклав свій план ліквідації більш. правління, спираючись на німецьку військ., технічну і політ. підтримку. Він визнавав, що здійснення цього проекту зовнішньо має виглядати як звільнення Москви зусиллями самих росіян. Цю роль можна було б доручити Добр. армії, яку німці забезпечать зброєю і перевезуть в район Воронежа — Курська. Як свідчить П. Мілюков, **Г. Г.** в принципі прихильно поставився до такого плану, але висловив сумнів у достатній силі Добр. армії і настільки її командування співчуває німцям, особливо генерал М. Алексєєв.

Та обставина, що саме майор **Г. Г.** вів переговори з лідером кадетської партії П. Мілюковим, серйозно підносила значущість майора в очах гетьманських міністрів — кадетів. Саме в цей час у київських аристократичних колах активно мусувалися чутки про те, що впливовий офіцер штабу Оберкомандо **Г. Г.** (Гаазе) не хто ін. як великий герцог Ернст-Людвиг Гессенський і Рейнський — рідний брат рос. імператриці Олександри Федорівни. Ця міфологічна версія в подальшому не знайшла підтвердження на київському грунті.

Що ж до майора **Г. Г.**, то це цілком реальний кадровий військ. розвідник. Керівник австрійської спецслужби полковник М. Ронге у мемуарах «Розвідка і контррозвідка» пише, що на поч. війни німцями до Відня був відряджений штабс-капітан Гассе, який згодом був направлений у розвідувальний відділ штабу гол. німецького командування. Австрійці в свою чергу відправили в Берлін штабс-капітана Моріца Фляйшмана, який у 1918 став представником австрійського генштабу при німецькому командуванні. Обох розвідників доля звела вже в чині майорів у Києві.

Після переїзду на постійне проживання до Берліна П. Скоропадський активно спілкувався з колишніми військовими зі штабу Оберкомандо. За інформацією посольства УНР у Німеччині, серед них «майор Гассе, бувший нач. німецької контррозвідки в Києві».

Літ.: Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936; *Вернадский В.* Дневники. 1917–1921: октябрь 1917 — январь 1920. Киев, 1994; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Донцов Д.* Рік 1918. Київ. 2002; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. II. Київ, 2004; *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ, 2011; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ГАШЕК Ярослав [чеськ. Jaroslav Hašek] (30.04.1883, м. Прага, Австро-Угорщина — 03.01.1923, с. Липнице над Сазавою, Чехословаччина) — чеський письменник, відомий завдяки сатиричному романові «Пригоди бравого вояка Швейка», який залишився незавершеним.

Народився у вчительській родині — батько працював учителем в реальному училищі. У гімназії відвідував заняття з історії, які проводив відомий чеський історик Алоїз Ірасек. У молоді роки брав участь в антиурядових та антинімецьких протестах. Закінчив Чехо-Слов'янську торг. академію в Празі (1902), деякий час працював у банку «Славія». Залишив роботу, почав заробляти журналістською й літ-рною працею. Захоплювався анархічними ідеями. Редактор журналу «Komuna» анархічного спрямування (1907). За свою діяльність переслідувався австрійською владою, кілька місяців провів в ув'язненні. 1908–1910 — редактор кількох часописів. Маючи екстравагантний характер, за антисоціальну поведінку кілька разів затримувався поліцією.

1915 призваний до війська, перебував на Галицькому фронті у складі 91-го піхотного полку. Потрапив у полон до рос. військ (весна 1916), відправлений до табору військовополонених у Дарниці (суч. р-н Києва), де приєднався до чехословацьких легіонів. Став членом ред-ції київської газети «Čechoslovan». Пропагував серед полонених чехів та словаків ідею вступу до новостворених легіонів. У Борисполі, перебуваючи на гауптвахті, написав повість «Бравий вояк Швейк у полоні», опубліковану в Києві в червні 1917.

У кінці лютого 1918 вступив до Чехословацької соціал-дем. роб. партії. У березні 1918 виїхав до Москви, де змінив позицію щодо більшовиків та жовтневого перевороту 1917. Вступив до Червоної армії, брав участь у військ. діях на сх. фронті. Весною того ж року виїхав до Самари. Наступного року керував армійською типографією в Уфі. Командував загоном чуваських солдат Червоної армії (кінець 1918), став поміч. коменданта Бугульми (суч. Татарстан). 1920 на нього був здійснений замах в Іркутську, де він був членом ревкому. Повернуся до Чехословаччини (грудень 1920), нібито для орг-ції ком. руху. Проте, через хворобу на туберкульоз відійшов від політ. життя.

Тв.: Пригоди бравого вояка Швейка. Київ, 1990.

Літ.: Антонов С.И. Красный чех: Я. Гашек в России. Казань, 1985; *Křizek J.* J. Hašek v revolucním Rusku. Praha, 1957; *Pytílk R., Lajske M.* Bibliografie J. Haška. Praha, 1960.

Геннадій Корольов

ГЕРБЕЛЬ Сергій Миколайович (1856, м. Санкт-Петербург — 1936) — держ. діяч, гол. Ради Міністрів УД.

Закінчив Єлисаветградське кавалер. училище, 5 років перебував на військ. службі, 1883 вийшов у відставку і поселився у родинному маєтку на Херсонщині. У 1902–1904 займав посади харківського віце-губернатора та губернатора. Згодом нач. управління у справах місц. господарства МВС Рос. імперії. 1912 призначений членом Держ. ради, дійсний

статський радник, гофмейстер. Після жовтневого перевороту в Петрограді повернувся в Україну.

З кін. травня 1918 займав посаду Уповноваженого гол. Ради Міністрів УД при командуванні Сх. армії. Мав від імені уряду домагатися обмеження експропріаційної практики австро-угорських військ, сприяти місцевим держ. адміністраціям у виконанні урядових постанов. У червні–липні 1918 сформував апарат управління Уповноваженого. До його канцелярії спрямовувалася кореспонденція пов. та губ. старост, керівників підприємств, землевласників, органів місц. самоврядування в основному щодо конфліктів з окупаційною військ. владою.

На поч. серпня 1918 призначений мін-ром прод. справ. Перед ним стояли відповідальні завдання — приборкати спекуляцію на прод. ринку, налагодити ефективну заготівлю хліба, насамперед для виконання експортних зобов'язань перед союзниками. Наведення порядку розпочав з апарату Мін-ва прод-ва, звільнивши близько 350 співробітників. Проти 100 з них відкрили кримінальні справи за спекуляцію і саботаж. Був також посилений управлінський апарат мін-ва, призначено п'ять нових дир-рів департаментів. Відкрито задекларував своє неприйняття хлібної монополії як інструменту вилучення у селян зернових надлишків. Він висловив упевненість в тому, що йому вдасться переконати в цьому німецьке командування. Однак порозумітися з німецькою стороною не вдалося. Німці сподівалися шляхом централізації закупівель збіжжя за твердими цінами через власні та укр. заготівельні орг-ції домогтися виконання планових завдань, визначених тристоронніми угодами. Не дивлячись на це, вдався до часткових заходів регуляторного характеру, які сприяли лібералізації ринку прод. товарів. **С. Г.** дозволив вільний продаж молочних продуктів, масла, сала, яєць, риби тощо. Анулював тверді ціни на сіль. Все це сприяло насиченню прод. ринку, стабілізації цін, зменшенню спекуляції.

Одночасно **С. Г.** вживав заходів до активізації заготівлі зерна Держ. хлібним бюро. Його філіям було дозволено залучати до закупівельних операцій кооп., хліборобські спілки, земські органи, приват. підприємців. Усвідомлюючи, що в окремих регіонах обов'язкові заготівлі зерна на вивіз за кордон підривають прод. ресурси, він приймає кардинальне рішення — доручити збір збіжжя на експорт Херсонській, Подільській та Мелітопольській конторам ДХБ, зосереджених у найпродуктивніших районах зерновиробництва. У такий спосіб вдалося значні хлібні ресурси спрямувати на забезпечення населення.

С. Г. істотно активізував роботу Вищої прод. ради — координаційної інстанції керівників укр. мін-ств та представників німецької і австро-угорської сторони, яка мала узгоджувати принципові галузеві питання. Мін-р розумів, що уряд не зможе виконати експортні прод. зобов'язання,

не взявши під контроль вивіз самостійно заготовленої госп. органами союзників продукції. 04.09.1918 на засідання Вищої прод. ради була прийнята ухвала про експорт прод. і сировини лише за нарядами ДХБ і Мін-ва прод-ва. Однак ці заходи вдалися лише частково.

Поразка Центральних держав у І Світовій війні, втрата підтримки з боку німецьких військ, неприхильне ставлення до України держав Антанти примусили П. Скоропадського змінити політ. курс у бік федерування з небільш. Росією. Реалізувати новий політ. курс мав вже ін. уряд, сформований в основному з мін-рів пророс. орієнтації. Гол. Ради Міністрів став мін-р прод. справ **С. Г.**, діяч твердих антантофільських поглядів.

Призначаючи **С. Г.** прем'єром, гетьман враховував його якості досвідченого управлінця, жорсткого адм-тора і переконаного прихильника Антанти. Нова Рада Міністрів оприлюднила програму своєї діяльності. Гол. завданням визначалося з'єднання з Росією на засадах федерації зі збереженням прав України на розвиток держ. і нац. самобутності.

С. Г. провів лише два засідання уряду і захворів. З 18.11.1918 головував мін-р фін. А. Ржепецький. Не дивлячись на хворобу, прем'єр брав участь у прийнятті принципових рішень. З огляду на загрозливу військ. ситуацію, **С. Г.** і гол. МВС І. Кістяковський приїхали до гетьмана і домоглися призначення головнокомандуючим збройними силами авторитетного воєначальника ген. Ф. Келлера. Вони сподівалися, що на заклик «першої шаблі рос. кавалерії» масово відгукнеться рос. офіцерство. Однак незабаром довелося його звільнити через відверте українофобство.

02.12.1918 **С. Г.** повернувся до роботи. Становище Гетьманату було близьким до критичного. Столиця перебувала в облозі військ повстанців. Сподівання, що німці підтримають урядову сторону не справдилися. Керівництво Оберкомандо і Велика німецька солд. рада уклали угоду з представниками Директорії, за якою німці зобов'язалися тримати нейтралітет, а повстанці не перешкоджати їхньому від'їзду на батьківщину.

Останнє, запротокольоване засідання Ради Міністрів датоване 11.12.1918. Не дивлячись на повну облогу Києва військами Директорії, уряд під головуванням **С. Г.** працював у майже повному складі. Розглядалися чергові, буденні питання: затвердження ухвал Малої Ради Міністрів, з-нопроекту про інспекцію праці, про долю металолому, зібраного на місці Звіринецького вибуху, кадрові призначення тощо.

14.12.1918 військ. дії велися вже у місті, але Рада Міністрів продовжувала засідати. Після отримання інформації про відречення П. Скоропадського від посади, уряд прийняв останню ухвалу про складання повноважень і передачу влади Директорії. Постанову особистими підписами засвідчили сім членів кабінету. Очевидно, вона була спрямована на припинення подальшого кровопролиття протиборчих сторін.

С. Г. усвідомлював неминуче падіння гетьманської держави, але з гідністю заявив, що «нікуди не збирається ховатися, що не рушить з свого

поста і зустріне переможців на цьому самому місці». Він був заарештований опівдні 15.12.1918 у власному помешканні. 27.12.1918 слідча комісія пред'явила всьому складу кабінету **С. Г.** звинувачення у намаганні «скасувати укр. державність і прилучити Україну до Московської (Рос.) держави озброєною силою». Заарештовані **С. Г.** та гетьманські урядовці А. Ржепецький, В. Рейнбот, С. Варун-Секрет, М. Гаврилов залізницею рейдували разом з відступаючими військами УНР до Вінниці, Жмеринки, Кам'янця-Подільського. Члени слідчої комісії проводили допити, не дивлячись на важкі умови утримання і серйозні захворювання бранців. 28.02.1919 при мед. огляді **С. Г.** лікар констатував хронічне запалення нирок, набряки ніг та обличчя. Колишній гол. уряду відкидав звинувачення і заявив: «Приєднувати Україну до Московської Нар. Республіки не збирався, а працював виключно на користь України…». З середини березня 1919 звинувачені перебували у Кам'янець-Подільській тюрмі.

Дип. і військ. представники Антанти (капіт. Ланжерон, ген. Бартелемі) неодноразово ставили питання про звільнення заарештованих, але Директорія відповіла категоричною відмовою. 09.04.1919 без відома членів Верх. слідчої комісії бранці були звільнені прокурором місц. окружного суду і виїхали до сусіднього румунського Хотина, а звідти до Одеси. Згодом **С. Г.** дістався Добр. армії і якийсь час займався прод. постачанням військ. Відомостей про еміграційний період його життя надзвичайно мало. Кн. О. Голіцин писав, що **С. Г.** виїхав до Сербії, де й помер. Інші джерела стверджують, що еміграції він жив у Німеччині і помер у 1936 р.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія. 1995; Юридична енциклопедія. Т. І. Київ, 1998; Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. Київ, 2001; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. К., 2002; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. ІІ. Київ, 2004; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва,2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ГЕРНГРОС Борис Володимирович (29.04.1878, Полтавщина — 04.07.1943, Бєлград, Югославія) — військ. діяч, військ. міністр УД, ген. хорунжий.

Народився у дворянській родині німецького походження. Закінчив Полтавський кадет. корпус, Михайлівське артилер. училище, Академію Генштабу. Служив у кавалер. частинах, з 1913 викладав у Єлисавет-

градському кіннотному училищі. Під час І Світової війни перебував на штабних і командних посадах — командир гусарського Мітавського полку. Ген.-майор (1917). У жовтні 1917 повернувся на викладацьку роботу до Єлисаветградського військ. училища. У вересні 1918. П. Скоропадський призначив ген. хорунжого **Б. Г.** нач. даного училища. У відомостях про старшин Ген. штабу УД станом на 21.11.1918 зазначено, що він проживає в Україні і має майно, володіє укр. і німецькою мовами. Працює в Гол. управлінні Генштабу. Військ. мін-р в уряді С. Гербеля. Очевидно, гетьман підписав відповідний наказ, але опублікувати його в «Держ. вістнику» не встигли. Попередні військ. мін-ри були особистим вибором гетьмана. Хто цього разу визначався з даною кандидатурою невідомо, адже у спогадах П. Скоропадського згадка про **Б. Г.** відсутня.

У документах Ради Міністрів збереглися дві рукописні постанови від 14.12.1918. Перша про відновлення дії розпущених раніше Київської міськ. думи і міськ. управи «в інтересах охорони порядку в місті Києві і захисту інтересів громадян». Під ним власноручно підписалися десять членів уряду, в т. ч. й військ. мін-р ген. хорунжий **Б. Г.** Після цього була прийнята друга і остання постанова уряду УД про складання повноважень і передачу влади Директорії. Під нею поставили підписи сім міністрів. **Б. Г.** серед них вже не було.

Усвідомивши неминучість поразки гетьманського режиму, після 06.12.1918 залишив столицю і відбув до Одеси. Вступив на службу до Добр. армії, потім Рос. армії в Криму. У 1920 знову командував 14-м гусарським Мітавським полком, евакуювався до Константинополя, перебував на командних посадах в рос. армії в Галліполі. Емігрував до Югославії. Був членом Тов-ва офіцерів Ген. штабу, викладав на Вищих військ.-наук. курсах

Літ.: Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ГЕРОВСЬКИЙ Георгій Юліанович (06.10.1886, м. Львів — 05.02.1959, м. Пряшів (суч. Пресов, Словаччина)) — учений мовознавець, історик, педагог; онук А. Добрянського, син галицького русофіла, директора Ставропігійського інституту у Львові, депутата австрійського парламенту Юліана Геровського; брат Олексія Геровського.

Навчався у німецькій початковій школі в Інсбруку (Австрія), Чернівецькій гімназії (закінчив 1907), Чернівецькому ун-ті (1907–1909), Лейпцигському ун-ті (1909–1911). Вищу освіту закінчив у Харківському ун-ті (1917). 1913 арештований австрійською владою у зв'язку із Марморош-

Сиготським процесом. Разом з братом Олексієм у травні 1914 втік з тюрми до Росії. Під час І Світової війни служив у 8-ій російській армії.

1918–1922 читав рос. та німецьку мови у Саратові. Працював над створенням шкіл для національних меншин. 1922–1924 — завідуючий відділом каталогізації бібліотеки професора І. Шляпкіна для бібліотеки Харківського ун-ту. Проводив наук. дослідження північно-великорос. діалекту.

1924 повернувся на Закарпаття, жив в Ужгороді, Мукачеві, де займався наук. працею. Володіючи живими слов'янськими мовами, німецькою, французькою, мадярською, грецькою, латиною, старослов'янською, вивчав фонетику південно-карпатських діалектів та нарічь, мову, літературу й історію русинів-українців Закарпаття і Східної Словаччини. Виділив 8 основних груп говорів у карпато-руському наріччі. Автор праць рос., чеською, словацькою, німецькою та ін. мовами з мовознавства, історії та історії літератури. Друкувався у наук. виданнях.

1935–1936 на запрошення Учительського тов-ва Карпатської Русі читав у Мукачеві курс лекцій з давньо-слов'янської та рос. мов для учителів. До 1938 працював наук. співробітником з діалектології закарпатських говірок Чеської Академії наук. 1938 — голова Товариства наук і мистецтв Підкарпатської Русі. Під час ІІ Світової війни очолив Православну конференцію у Мукачеві (листопад 1944), учасники якої звернулися до Й. Сталіна з проханням приєднати Підкарпатську Русь до «Великої Росії». Після війни став одним з фундаторів Ужгородського держ. ун-ту, завідував кафедрою рос. мови.

З листопада 1950 жив і працював учителем рос. мови й історії у Прешові (Словаччина). Продовжував наук. працю з вивчення діалектів південно-карпатської групи, очолив етнографічну експедицію (серпень 1949). 1950–1952 викладав рос., німецьку та латинську мови у словацькій гімназії в Комарно (Словаччина).

Тв.: Русский язык в церковно-словянско-русской грамматике Михаила Попа-Лучка. Ужгород, 1930; Разбор новой угрорусской грамматики / Под ред. Г.Ю. Геровского и В.И. Крайняницы. Ужгород, 1940; История угрорусской литературы в изображении Бирчака. Ужгород, 1943; Из северорусской фонетики. (Звуковые явления говора села Линовки Саратовского уезда) // Slavia. Прага. Т. VII. 1928; Народная культура населения Пряшевщины // Историко-литературный сборник. Прага, 1948; Легенда о Раковском // Русское Слово. Ужгород, 1941; Словарный состав южно-карпатской народной речи // Костер. Прага, 1946. № 9; Историческое прошлое Пряшевщины // Пряшевщина. Историко-литературный сборник. Прага, 1948; О специфике литературного двуязычия у восточных славян // Вопросы языковедения. Москва, 1959. № 3; Joyk Podkarpatske Rusi. I. Lidova rec (s mapou jihokarpatskych ruskych nareci); II. Sposovny jazyk XII–XX stol. "Ceskoslovenska vlastiveda"; III. (Jazyk). Praha, 1934 та ін.

Літ.: Мишанич О.В., Мушинка М.І. Геровський Георгій Юліанович // Енциклопедія сучасної України. Т. 5. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006; *Шіма П.Г.* Геровський // Дукля. 1950. № 4; *Шлепецкий И.С.* Георгий Юлианович Геровский // Карпато-русский альманах. 1964 / Ел. ресурс: carpatho-russian-almanacs.org/ LEMKO/LEMKO1964/ Herovsky64/php.

Олександра Кудлай

ГЕРОВСЬКИЙ Олексій Юліанович (31.08.1883, М. Львів — 17.04.1972, м. Нью-Йорк, США) — громадсько-політ. діяч, онук А. Добрянського, син галицького русофіла, директора Ставропігійського інституту у Львові, депутата австрійського парламенту Юліана Геровського; брат Георгія Геровського.

Освіту отримав в Інсбруці (Австрія), чернівецькій гімназії. Закінчив юрид. ф-тет Чернівецького ун-ту. Фундатор газети «Русская правда» (Чернівці). Разом з братами Георгієм і Романом вступив до «православного руху Підкарпатської Русі». У грудні 1913 Олексій та Георгій арештовані у Чернівцях за звинуваченням у держ. зраді. У травні 1914 братам вдалося втекти з тюрми на територію Росії.

Під час І Світової війни, коли рос. армія зайняла Галичину і Буковину, **О. Г.** повернувся до Чернівців у якості чиновника з особливих доручень при рос. цивільному губернаторові С. Євреїнові (1915). У цей час познайомився та підтримував багаторічний зв'язок з ученим-славістом О. Аристовим. Після відступу рос. військ працював при мін-ві іноземних справ у Петрограді на посаді експерта з австро-угорських й балканських справ.

У 1917 перебував у Чернівцях як представник урядової військ. влади, не підпорядкованої Д. Дорошенко, комісару Тимчасового уряду з правами генерал-губернатора Галичини і Буковини. Організовував протиукр. акції, скликав збори православних священиків для вибору нового митрополита. Був арештований та ув'язнений. У 1918 приєднався до Добровольчої армії А. Денікіна, видавав у Катеринодарі (суч. Краснодар, Російська Федерація) газету «Единая Русь».

Після революції повернувся на батьківщину, де став головою Центр. к-ту Православних громад й юрисконсультом православної єпархії. Став автором статуту «Карпаторуської Східної Православної Церкви». У співробітництві з сербським єпископом Досифеєм та о. Олексієм (Кабалюком) працював над створенням православних приходів в краї під юрисдикцією Сербської Православної Церкви. Звинувачував чехословацьку владу у невиконанні умов Сен-Жерменського договору щодо надання автономії укр. землям у складі Чехословаччини. Після одного з виступів у Белграді, спрямованого проти Чехословаччини та Польщі, уряд позбавив

його громадянства (1927). Оселився у Югославії, очолив Карпатський визвольний к-т у Белграді (1927–1929), працював над утворенням автономії Підкарпатської Русі. Як член женевського «Конгресу меншин», відвідував засідання Ліги Націй, де неодноразово виступав за автономію Підкарпатської Русі.

У січні 1930 переїхав до Нью-Йорка (США). Співпрацював з Тов-вом рос. православних братств у Пенсильванії. Продовжував політ. діяльність з метою організації русинів Америки за надання Підкарпатській Русі автономії. Став генеральним секретарем «Карпаторуського Союзу». В 1938 у складі американської делегації відвідав Європу, провів переговори з А. Волошиним, здійснивши невдалу спробу об'єднати зусилля по утворенню автономії Підкарпатської Русі та домогтися її визнання. Після входження Закарпаття до складу СРСР критикував політику радянської влади. Співробітничав з газетою «Свободное слово Карпатской Руси», що видавалася у Нью-Йорку.

Літ.: Вегеш М.М. Геровський Олексій Юліанович // Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 2 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2004; *Крупський І.* Геровський Олексій Юліанович // Українська журналістика в іменах. Львів, 2004. Вип. 11; *Крупський І.В.* Геровський Олексій Юліанович // Енциклопедія сучасної України. Т. 5. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006; *Любченко В.Б.* Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: Інститут історії країни НАН України. 2004. Вип. 8; *Павленко Г.В.* Діячі історії науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник. Ужгород, 1997; *Разгулов В.* Борец за православную Подкарпатскую Русь — Алексей Геровский // Карпатская панорама. 1997. 25 октября; *Разгулов В.* Сподвижник архимандрита Кабалюка — Алексей Геровский // Русская премия. Прага, 2008.

Олександра Кудлай

ГІЖИЦЬКИЙ Михайло Львович (1872 (?) — 12.1941, Югославія) — держ. діяч.

Походив з давнього польського роду (Gizycki), представники якого за вірну службу рос. царському престолу отримали дворянське звання і зем. власність на півдні України. Успадкував батьківські маєтності і був людиною досить заможною. На жаль, навіть у спец. генеалогічному дослідженні роду Гіжицьких не міститься відомостей про рік народження, освіту, службову кар'єру **М. Г.**

У статті 35-ій виданих П. Скоропадським 29.04.1918 «З-нів про тимчасовий держ. устрій України» зазначено, що «керування справами Ради Міністрів покладається на ген. секретаря і підлягаючу йому Держ. ген. канцелярію». Від самого поч. функціонування кабінету мін-рів

Гетьманату ця посада отримала назву «держ. секретар», як і «Держ. канцелярія», позбувшись ознак «генеральності», властивих давній традиції гетьманської адміністрації.

При погодженні членів майбутнього уряду УД 30.04.1918 у нач. штабу німецьких військ ген. В. Гренера кандидатура держ. секретаря не обговорювалася. Однак під листом від 03.05.1918 до командувача німецькими військами в Україні фельдмаршала Г. Айхгорна про сформування Ради Міністрів стоять підписи гетьмана П. Скоропадського і держ. секретаря **М. Г.**

Призначення на посаду держ. секретаря обумовлено його активною діяльністю у створеній П. Скоропадським весною 1918 політ. орг-ції — Укр. нар. громада. У спогадах гетьман охарактеризував **М. Г.** як одну з «перших скрипок», «гол. верховода» УНГ, людину, яка відіграла «таку велику роль в перевороті 29-го квітня». Саме він привів до П. Скоропадського правника О. Палтова, який став автором перших гетьманських актів, і фактичним радником глави держави. Напередодні хліборобського з'їзду **М. Г.** займався набором офіцерів для участі у здійсненні перевороту.

П. Скоропадський відзначав, що **М. Г.** дуже хотів стати мін-ром, але цьому завадили деякі особисті риси характеру. Після сформування кістяка уряду укр. політ. партії на зустрічі з ген. В. Гренером вказували на неукраїнськість членів кабінету мін-рів. Серед «особливо небажаних кандидатур» називався й **М. Г.** Вже ретроспективно В. Винниченко охарактеризував його «особою безцвітною, з антипатіями до українства».

На другому засіданні уряду 03.05.1918 **М. Г.** присутній в якості держ. секретаря. Перше питання порядку денного стосувалося встановлення правил призначення мін-рів, їх заст. та ін. посадових осіб, а також опублікування даних відомостей. Держ. канцелярії було доручено підготувати відповідний проект правил.

07.05.1918 на розгляд уряду від ім. гетьмана була подана записка з з-нопроектом про тимчасовий порядок проходження справ у Раді Міністрів та публікації їх матеріалів. Після обговорення та внесення поправок держ. канцелярія мала доопрацювати документ, подати його на схвалення уряду та затвердження гетьманом. Цього ж дня кабінет мін-рів ухвалив постанову про невідкладну орг-цію держ. канцелярії, доручивши **М. Г.** терміново підготувати проекти положення і штатів установи.

09.05.1918 Рада Міністрів розглядала питання про створення у складі Мін-ва внутр. справ департаменту преси. Дійшли до висновку про необхідність назвати Бюро преси і вилучити з його складу відділ цензури. **М. Г.** наполягав на підпорядкуванні бюро держ. канцелярії. Мін-ри не підтримали цю пропозицію. Держ. секретар не погодився з таким рішенням, висловивши з цього приводу окрему думку.

10.05.1918 **М. Г.** вніс на розгляд уряду з-нпроект про держ. канцелярію, який містив досить широкі повноваження цієї установи. Після обговорення було ухвалене рішення, за яким згідно З-нів про тимчасовий держ. устрій України держ. канцелярія «має бути управлінням справами Ради Міністрів і тому подальше розширення її функцій не є відповідним». З-нпроект повернули на доопрацювання.

Від самого поч. стосунки держ. секретаря з членами кабінету мін-рів не заладилися. П. Скоропадський відзначав, що **М. Г.**, хоч і був лише держ. секретарем, але втручався у справи, які його не стосувалися. Загалом же гетьман вважав, що при незаперечних здібностях і великій енергії він був «абсолютно нездатний до постійної і буденної роботи». **М. Г.** був звільнений, фактично пробувши на посаді трохи більше тижня. 15.05.1918 його змінив авторитетний правник І. Кістяковський.

М. Г. влітку-восени 1918 входив до монарх. орг-ції «Наша Родина». В одному з агентурних донесень йшлося саме про нього: «Тут же дає «агітаційні» директиви абсолютний простак у політ. відношенні — колиш. держ. секретар М.Л. Гіжицький». Мін-р юстиції в гетьманському уряді В. Рейнбот стверджував, що ост. місяць політ. напрямком П. Скоропадського керували ген. О. Долгоруков, гол. Монарх. блоку Ф. Безак, митрополит Антоній (Храповицький), гол. ПРОТОФІС-у кн. О. Голіцин і відомий діяч **М. Г.** Цілком ймовірно, що ці люди мали вплив на гетьмана, адже перші два були його особистими друзями-однополчанами, а **М. Г.** він цінував за активну діяльність в Укр. нар. громаді.

З кін. 1918 **М. Г.** жив в Одесі, входив до крайньо правого об'єднання, яке генерал А. Денікін у мемуарах назвав «блоком Пелікана–Родзевича–Гіжицького», маючи на увазі Олександра Гіжицького. Потім брав участь у Білому русі, ЗСПР. Емігрував до Югославії.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія. 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. К., 2002; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ГІНДЕНБУРГ Пауль Людвіг Ганс Антон фон Бенекендорф і фон Гінденбург [нім. Paul Ludwig Hans Anton von Benkendorff und von Hindenburg] (02.10.1847, м. Позен (суч. м. Познань, Польща) — 02.08.1934, м. Нойдек, Німеччина) — німецький військ. і держ. діяч, нач. Ген. штабу, рейхпрезидент Німеччини.

Походив зі давнього сх.-прусського юнкерського роду. Народився в сім'ї прусського офіцера. Закінчив кадет. корпус у Берліні. Учасник

австро-прусської війни 1866 та франко-нім. війни 1870–1871. Після закінчення Військ. акад. (1877) проходив службу в Генштабі, потім — у військах: нач. штабу корпусу, командир піх. дивізії, арм. корпусу, ген. піхоти.

На початку І Світової війни призначений командувачем 8-ї армії, яка у кін. серпня 1914 під Танненбергом розбила 2-у рос. армію. З лютого 1916 — головнокомандуючий Сх. фронтом, з 29.08.1916 — нач. Великого Генштабу. У питаннях стратегії **П. Г.** віддавав перевагу Сх. фронту, вважав першочерговим завданням виведення з війни Рос. імперії. В своїх мемуарах писав, що досягти миру можна тільки через повалену Рос. землю, а не через вирішальний бій на Заході. До незалежності України ставився позитивно, виходячи з цілком прагматичних міркувань: противага Польщі, ослаблення Росії, одержання прод. ресурсів. Він підтримав укладення Брестського мирного договору з УНР і намагався максимально використати його в інтересах Рейху. Відповідно до директиви Генштабу 18.02.1918 арм. угрупування ген. А. Лізінгена розпочало похід вглиб тер. України. А через тиждень й австро-угорські війська на чолі з фельдмаршалом Е. Бем-Ермолі розпочали наступ на Правобережжя і Півд. України.

У сер. березня **П. Г.** і його заст. ген. Е. Людендорф визначилися з кандидатурою нач. штабу німецьких військ в Україні (Оберкомандо), який отримував широкі повноваження не тільки військ., а й політ. характеру. Ним став ген.-лейтенант В. Гренер. За задумом керівників Генштабу саме він мав стати провідною постаттю у справі реалізації умов «хлібного» миру. Між верховним головнокомандуванням і відомством канцлера існувало певне змагання за право вироблення і реалізації політики щодо України, насамперед методів ек. характеру. Військові мали пріоритет, оскільки на їх бік нерідко ставав імператор Вільгельм II. В Генштабі проблемами України, Криму, Закавказзя в основному займався Е. Людендорф. **П. Г.** влітку 1918 був зайнятий військ. операціями на Зах. фронті, де німецька армія зазнала фактичної поразки, втративши не тільки ініціативу, але й перспективу продовження війни проти Антанти, до якої приєдналися США.

Під час офіц. візиту гетьмана П. Скоропадського до Німеччини **П. Г.** прийняв його у ставці Верх. головнокомандування в Спа (Бельгія). Погодився з намірами гетьмана сформувати Окремий корпус, а також за допомогою німців Півд. і Астраханської армії для боротьби проти більш. Росії. Водночас фельдмаршал не бачив умов створення найближчим часом повноцінної укр. армії. У спогадах П. Скоропадський відзначив, що про становище Німеччини і армії не було жодної згадки.

28.09.1918 **П. Г.** висловився за укладення перемир'я. На цьому грунті у нього виникли істотні розходження з своїм незмінним пом. Е. Люден-

дорфом. У жовтні 1918 він приймає рішення про його відставку і заміну нач. штабу Оберкомандо у Києві ген. В. Гренером. В умовах капітуляції Німеччини був серед тих, хто умовив імператора Вільгельма II відмовитися від престолу. Разом з В. Гренером здійснили евакуацію армії з Зах. фронту, що дозволило урядові Ф. Еберта стабілізувати ситуацію в новоутвореній Веймарській республіці. Після підписання Версальського договору влітку 1919 подав у відставку.

У 1925 і 1932 перемагав на виборах президента Німеччини. На поч. 1933 доручив формування уряду лідерові націонал-соц. А. Гітлеру, якому рейхстаг невдовзі надав надзвичайні повноваження. Останні роки серйозно хворів. Помер у своєму маєтку у м. Нойдек, де заповідав його поховати. Однак за наказом А. Гітлера був похований у Таненберзькому меморіалі, зведеному на честь його перемог над рос. армією у 1914. З наближення рад. військ на поч. 1945 останки Пауля і Гертруди Гінденбургів були вивезені до Кенігсберга, звідти до Тюрінгії, потім перепоховані в одній з церков м. Марбурга (Земля Гессен, Німеччина).

Тв.: Hindenburg P. von. Aus meinem Leben. Leipzig, 1920; *Гинденбург П. фон.* Воспоминания. Петроград, 1922; *Гинденбург П.* Из моей жизни. Москва, 2013.

Літ.: Радек К. Гинденбург. Москва; Ленінград, 1925; *Руге В.* Гинденбург: Портрет прусского милитариста. Москва, 1981; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Раушер В.* Гинденбург: Фельдмаршал и рейхспрезидент. М., 2003; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 2. Київ, 2004; *Wolfram Pyta,* Hindenburg. Herrschaft zwischen Hohenzollern und Hitler, München 2009.

Руслан Пиріг

ГІРНЯК Никифор Йосипович (23.07.1885, с. Струсів (суч. Теребовлянський р-н, Тернопільська обл.) — 04.03.1962, м. Кліфтон, США) — військ., гром. діяч, педагог, публіцист.

Народився в сім’ї дяка. Після закінчення нар. школи у Струсові (1905) навчався в гімназіях Станиславова і Коломиї. Студіював у Львівському та Віденському ун-тах. Вчителював у гімназії тов-ва «Рідна школа» в Рогатині. У 1913 заснував перший гурток пластунів «Запоріжжя», орг-зував тов-во «Січ», протиалкогольний Кружок. Працював у тов-вах «Просвіта», «Українське Педагогічне Товариство» (УПТ), «Січові стрільці», «Рідна школа», «Учительська громада». Як делегат від Рогатина взяв участь у Першому з’їзді впорядників «Пласту» у Львові (08.04.1913). Продовжив студії на філософ. відділенні Віденського ун-ту (1913–1914), де отримав ступінь докт. філософії та склав держ. вчит. іспит. У 1914 одружився із Марією Стебницькою.

З поч. І Світової війни орг-зував рогатинську сотню УСС. Був референтом військ. справ при Бойовій управі УСС у Відні, командиром Коша

УСС. Співініціатор заснування Пресової кватири УСС (1915). Один з орг-торів К-ту нар. праці (1917), члени якого своєю головною метою вважали детальний перегляд суспільного життя українців в Австрії та його зміну відповідно до вимог іст. моменту; орг-цію укр. життя на звільнених від рос. військ західноукр. землях. З квітня 1918 підтримував постійний зв'язок із командою корпусу Січових Стрільців у Києві. Під час підготовки протигетьманського повстання надіслав до Білої Церкви старшин і підстаршин УСС.

Активний учасник Листопадової націонал-дем. рев-ції та польсько-укр. війни (1918–1919). З жовтня 1918 член Центр. військ. к-ту у Львові. З 12.11.1918 комендант Тернопільського військ. округу, з кінця грудня 1918 — референт з мобілізації ДСВС у Станиславові. Начальник мобілізаційного відділу гол. управління Ген. штабу Армії УНР в Кам'янці-Подільському (жовтень–грудень 1919). Нагороджений Хрестом С. Петлюри. З др. пол. грудня 1919 заст. голови рев. к-ту УГА. У др. пол. грудня 1919 прибув до Вінниці, де розташувалася Начальна Команда УГА. Групою старшин обраний керівником делегації на переговори із гол. подільського губпарткому КП(б)У А. Хвилею про умови союзного договору з більшовиками. Після від'їзду Начальної Команди зі старшин був утворений Рев. К-т УГА, до якого увійшов **Н. Г.**, згодом став його головою. Представники Вінницького ревкому й усіх рев. угруповань підписали у Вінниці союзний договір з Червоною армією (31.12.1919). З приводу його підписання у приміщенні міськ. театру виголосив урочисту промову (01.01.1920). Брав участь в організації Червоної УГА. Взимку 1920–1921 працював у губ. відділі освіти в Києві. У травні 1920, як делегат бригади УСС, взяв участь у Четвертому Всеукр. з'їзді рад у Харкові. На форумі, за допомоги колишніх військових УСС та комісара М. Кручинського, домігся реабілітації та припинення черв. терору проти галичан. Після утворення Галревокму у Тернополі працював в бібл-ці та архіві установи.

В якості перекладача взяв участь в роботі Третього конґресу Комінтерну в Москві (1921). Звідти виїхав через Латвію, Балтійське море й Німеччину до Праги (червень 1921), де став слухачем пед. ін-ту. Брав активну участь у громад. житті українців Чехії. Після підписання Ризького договору переїхав до Тернополя, де з 1922 вчителював у гімназії тов-ва «Рідна школа», згодом став її директором. Звільнений з посади 1924, продовжував викладати до 1939. Брав участь у діяльності місцевої «Просвіти», «Пласту» (гол. окружної Пластової команди (з 1928)), філії тов-ва «Учительська громада», Тов-ва опіки над воєнними інвалідами, Тов-ва охорони воєнних могил у м. Тернопіль. Член Гол. управи тов-ва «Рідна школа» у Львові, з 1929 її голова. У Тернополі видавав часопис «Громадянин». Член НТШ.

Після початку II Світової війни переїхав до Сянока у Польщі (1939). Згодом працював шкільним референтом в Укр. центр. к-ті (УЦК) у Кракові (1940–1941), Гол. управі УНО в Берліні. Отримавши звістку про відновлення гімназії в Тернополі (грудень 1941), повернувся до Тернополя, щоб продовжити пед. діяльність, яку вів з невеликими перервами впродовж 1941–1944, викладаючи укр. і німецьку мови. Із наступом більшовиків із частиною педагогів та учнів переїхав до Австрії (весна 1944). У 1944 проживав у Лінці (Австрія), де орг-зував гімназію для юнаків. Співорганізатор та перший командант Союзу укр. пластунів в еміграції. Ген. секретар Центр. представництва укр. еміграції в Німеччині. 1949 емігрував до США, де заснував і очолив Братство УСС. Став фундатором та директором укр. школи, був діяльним членом «Пласту», заснував видав. кооп-в «Червона Калина». Опублікував низку статей з історії Визвольних змагань. Похований у Філадельфії на укр. католицькому цвинтарі Фокс Чейз у м. Філадельфія (США). 1989 на його честь названо одну з вулиць Тернополя.

Літ.: Лазарович М., Мельничук Б. Гірняк Никифор Йосипович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018, С. 365–366; *Тимченко Р.В.* Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.). К., 2013, 347 с.; *Уніят В*. Никифор Гірняк. Життєвий шлях Отамана. Тернопіль, 2010. 232 с.

Роман Тимченко

ГЛІНКА Григорій Вячеславович (1862–1934) — держ. діяч.

Походив з поміщицької сім'ї Конотопського пов. Харківської губ. Закінчив юрид. ф-т Московського ун-ту, працював пом. у знаменитого адвоката Ф. Плевако. У 1905–1915 нач. переселенського управління МВС Рос. імперії. Таємний радник. Під час I Світової війни головноуповноважений у справі прод. постачання армії, заст. головноуправляючого землеустроєм і землеробством. Сенатор. У 1918 перебував в Україні. Наказом гетьмана П. Скоропадського 16.11.1918 призначений мін-ром прод. справ. Це був вибір прем'єра С. Гербеля, який добре знав його по спільній роботі в МВС Росії. Хоч при попередньому формуванні уряду планувалося, що **Г. Г.** займе посаду мін-ра зем. справ. Але це мін-во С. Гербель залишив за собою. Загалом постать колишнього відомого царського адміністратора цілком відповідала обом пропонованим мінрським портфелям, а гол. — завданням уряду по відродженню Росії.

Хоч формальне призначення **Г. Г.** мін-ром прод. справ відбулося, однак, у жодному з засідань Ради Міністрів з 15.11. по 14.12.1918 він участі не брав. При розгляді прод. питань був присутній і доповідав заст.

мін-ра М. Гаврилов, позначений у журналі засідань як тимчасово керуючий мін-вом. Вже перший день засідання, 15.11.1918 мін-во отримало доручення уряду вжити дієвих заходів «по правильному продовольству німецьких військ». 16.11.1918 М. Гаврилов доповів про орг-цію забезпечення німців прод. продуктами для відправки посилок на батьківщину. Уряд ухвалив асигнувати в розпорядження мін-ра прод. справ з коштів Держ. казначейства 14 млн. крб. У прийнятій постанові М. Гаврилову доручалося довести до відома німецького командування, що укр. уряд, йдучи назустріч німецьким військам у прод. постачанні, сподівається, що вони допоможуть підтримати на Україні той порядок, при якому тільки й можливо виконати поставлені урядом завдання.

Після падіння Гетьманату Верх. слідча комісія по розслідуванню злочинів режиму П. Скоропадського у грудні 1918 висунула звинувачення всім мін-рам уряду С. Гербеля, які мали бути заарештовані. Вони складалися на підставі журналів засідань Ради Міністрів. Тому серед них відсутнє прізвище **Г. Г.** Зате М. Гаврилов як тимчасово керуючий мін-вом був заарештований. На допиті у Лук'янівській в'язниці 16.01.1919 він жодного разу не згадав про **Г. Г.** Немає посилань на нього й у спогадах П. Скоропадського. М. Гаврилов разом з колиш. прем'єром С. Гербелем, мін-рами А. Ржепецьким, В. Рейнботом та ін. до квітня 1919 поневірявся в арештантських вагонах та в'язницях. Фактично він поплатився за неучасть в уряді призначеного мін-ра.

В уряді Півд. Росії **Г. Г.** став керуючим держ. майном і землеробством Криму. За дорученням П. Врангеля підготував проект аграрної реформи. Є. Чикаленко, який у складі групи укр. діячів відвідав Крим і був прийнятий П. Врангелем, згадував, що при зустрічі **Г. Г.** «хвалився проектом своєї зем. реформи, що, на його думку, зможе задовольнити селян та привернути їх симпатії до їхньої визвольної акції». З-н про землю був схвалений П. Врангелем і оприлюднений у травні 1920.

Подальша доля **Г. Г.** типова для багатьох рос. діячів, які потерпіли поразку у боротьбі за відродження Великої Росії: Севастополь–Константинополь–Париж. У 1921 був гол. правління Рос. тов-ва Червоного Хреста. Похований на паризькому кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа.

Літ.: Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г. Т.II. Минск, 2003; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. II (1918–1919). Київ, 2004; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ГОЛІЦИН Олександр Дмитрович (05.02.1874–28.05.1957, м. Париж, Франція) — держ. і політ. діяч.

Походив з давнього князівського роду. Закінчив юрид. ф-т Харківського ун-ту. Успадкував родинні помістя, мав 2,4 тис. дес. землі. Обирався гол. Харківської пов. і губ. земської управ, був одним з засновників партії октябристів. Депутат III Державної думи, член Держ. ради, дійсний статський радник.

Під час лютневих подій 1917 як член Держ. ради перебував у Петрограді, але переконавшись, що «революція після відречення Государя набирає форм, абсолютно неприйнятних для моєї свідомості і поглядів» у березні 1917 повернувся до свого маєтку. Продовжував очолювати Харківське губ. земство. З приходом більшовиків родина перебралася до Харкова. Після звільнення міста німецькими військами брав участь у створенні губ. Союзу зем. власників. У кін. квітня делегований на Хліборобський з'їзд у Києві, який обрав гетьманом України ген. П. Скоропадського.

Відновлення права приват. власності в Україні активізувало процес консолідації поміщиків, пром-ців, банкірів, кооп-рів з метою створення корпоративного об'єднання для захисту власницьких інтересів і впливу на держ. політику. Скликаний у сер. травня 1918 представницький з'їзд об'єднав майже 20 промислових спілок — Союз гірничопромисловців Півд. Росії, Союз зем. власників, Вуглесоюз, Антрацитсоюз, Солесоюз, Рудосоюз, Союз металевої пром-сті, Тов-во фабрикантів, Союз борошномелів, Союз цукрозаводчиків та ін. Фактично ПРОТОФІС був конфедерацією галузевих пром.-торг.-фін. орг-цій і виступав як репрезентант їхніх інтересів на держ. рівні. Делегацію ПРОТОФІСу прийняв гетьман П. Скоропадський, висловивши намір зіпертися на організовані ек. сили в держ. будівництві.

Для гетьмана, який планував ліберальну зем. та ін. реформи, базовані на праві приват. власності, важливо було очистити місц. зібрання та управи від соц. елементів, обраних ще за з-ном Тимчасового уряду. З цією метою у травні 1918 була створена комісія з перегляду з-ну про земське самоврядування, яку очолив **О. Г.** Підготовлений нею з-н про земські вибори вводив суттєві цензові обмеження: вікові — 25 р., осілості — 1 р., соціально-фахові — не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, студенти, ченці, працівники суду, прокуратури та ін. Одночасно працювала й комісія по розробці з-ну про вибори міськ. дум на чолі з ін. членом президії ПРОТОФІСу, колиш. київським міськ. гол. І. Дьяковим. Не дивлячись на протести Всеукр. земського союзу, обидва з-ни були підписані гетьманом. Вже пізніше призначення голів комісій П. Скоропадський визнав неоднозначним: вдалими з точки зору ділової і невдалими «тому, що Голіцин і Дьяков нічого спільного не мали з українцями, хоч обидва були уродженцями нашого краю». **О. Г.** не визнавав самостійної України, укр. мови держ-ною, укр. діячів іронічно називав

«щирые украинцы», вірив у відродження Великої Росії, входив до «Совета государственного объединения России», створенного у Києві колишніми членами Держ. думи і Держ. ради.

01.07.1918 у Києві зібрався другий з'їзд ПРОТОФІСу. **О. Г.**, який представляв на ньому харківські банки і фін. установи, був обраний гол. правління союзу. Його заст. став гол. Спілки гірничопромисловців Півд. України М. Дітмар. До президії також входили відомий підприємець і землевласник В. Демченко, цукрозаводчик граф О. Бобринський, банкір А. Добрий та ін. Майже всі вони були впливовими діячами загальнорос. масштабу, депутатами Держ. думи, членами Держ. ради, авторитетними у пром.-фін. колах.

О. Г. винайняв у Києві постійну квартиру і зосередився на орг-ції бюро ПРОТОФІСу. Гол. метою діяльності союзу вважав закріплення права приват. власності, відновлення продуктивності поміщицьких маєтків, налагодження пром. виробництва, відкриття держ. кредитів для підприємців тощо. Спираючись на значні матеріальні засоби, розвинуту структуру центр. і периферійного апарату, досвідчені кадри, лобістів в урядових колах, він домігся перетворення ПРОТОФІС-у на потужний чинник не тільки ек., але й політ. життя УД.

Перший, в основному кадетський склад Ради Міністрів загалом влаштовував керівництво ПРОТОФІСу, адже серед провідних урядовців було чимало кадетів та октябристів. Проте з багатьох корінних питань держ. та соціально-ек. розвитку лідери ПРОТОФІС-у вдавалися до обструктивних, а то й відверто опозиційних дій. Це стосувалося зем. реформи, прод. політики, відносин з профспілками, впровадження укр. мови, держ. самостійності України.

Під час візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 ПРОТОФІС подав до Верх. колегії тимчасових правителів підписану **О. Г.** «Записку о русском языке», в якій наполягав з огляду на недостатню утверженість в суспільстві укр. мови залишити в офіційному діловодстві рос. мову як державну. У жовтні 1918 керівництво ПРОТОФІС-у висловило рішучий протест проти участі в уряді представників соц. партій. П. Скоропадський згадував: «Скільки до мене приходило депутацій, особливо від Протофісу і Союзу зем. власників, просили стояти на тому ж, як до цих пір, і не міняти кабінет». У зв'язку з цим ПРОТОФІС направив меморандум нач. штабу Оберкомандо у Києві ген. В. Гренеру, в якому наголошувалося, що серед т. з. українців людей, мислячих буржуазно, немає, а соціалісти, що претендують на міні-рські портфелі, «беспочвенные ідеологи», які можуть соц. експерименти перенести на пром. і торг. Аналізуючи роль ПРОТОФІС-у у внутрішньополіт. житті, газета «Нова Рада» писала: «На час перевороту малопомітна орг-ція згодом перетворилася на могутню силу, яка диктує свої умови, далекі від держ., нар.

інтересів». Під тиском ПРОТОФІС-у Рада Міністрів ухвалила низку непопулярних з-нів: про розпуск профспілок, фабрично-заводських к-тів, заборону страйків, подовження роб. дня та ін.

Передбачаючи падіння гетьманату, **О. Г.** вживає превентивних заходів до приховування документації ПРОТОФІС-у, зняття з його банк. рахунків коштів, виготовлення власних підроблених документів, орг-ції конспіративної квартири, зміни зовнішності. З приходом військ Директорії **О. Г.** переходить на нелегальне становище, а невдовзі з фальшивими документами виїздить до Одеси. Влаштувавши свої фін. справи, у лютому 1919 виїхав до Севастополя, а звідти в Туреччину. Потім повернувся в Росію. Після взяття Добр. армією Харкова перебував у власному маєтку і тільки в лютому 1920 через Новоросійськ дістався Константинополя.

Потім були, як писав сам **О. Г.**, «чотири роки поневірянь по всій Європі». Врешті родина оселилася у Парижі. Брав активну участь у житті рос. еміграції. У 1925 став одним з фундаторів Союзу рос. дворян (з 1949 гол.), входив до правлінь багатьох рос. емігрантських об'єднань. Похований на кладовищі Сент Женев'єв де Буа.

Тв.: Воспоминания. Москва, 2008.

Літ.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Т. IX (17). СПб., 1893; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

ГОЛУБОВИЧ Всеволод Олександрович (1885, с. Молдавка, Балтський пов., Подільська губ. — 16.05.1939, Ярославль, Росія) — укр. політ. і держ. діяч.

Народився в сім'ї священика. Закінчив дух. семінарію, Київський політехн. ін-т (1915). Член РУП з 1903, у 1912 приєднався до київської групи укр. есерів. Працював інжен. на Півд. залізниці, у 1916 — серпні 1917 — нач. відділення водних, шосейних та ґрунтових шляхів Рум. фронту. У березні 1917 обраний головою Одеського к-ту УПСР, належав до Одеської укр. громади, від імені якої у квітні 1917 звернувся до Тимчасового уряду з вимогою тер. автономії України. На Другому Всеукр. з'їзді УПСР був обраний до складу ЦК партії та кооптований до УЦР і Малої Ради. На засіданні Малої Ради 15.07.1917 затверджений на посаді ген. секретаря шляхів. 30.10.1917 очолив Ген. секретарство торгу і пром-ті. Став депутатом Всерос. і Укр. Установчих зборів від Херсонської губ. УЦР призначила його головою делегації на мирних переговорах в Бересті (03–20.01.1918). Під час переговорів передав представникам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини ноту Ген. Секрета-

ріату УНР із заявою про незалежність України в міжнародних справах. Після виходу у відставку уряду В. Винниченка (30.01.1918) очолив Раду Нар. Мін-рів УНР, до якої входили здебільшого представники УПСР, а також керував Мін-вом закорд. справ. Напередодні окупації Києва більш. військами (ніч з 8 на 9.02.1918) разом із урядом виїхав до Житомира. Після запрошення УЦР в Україну німецьких військ підписав відозву до народу України із поясненням такого заходу. Політика його уряду значною мірою спричинилася до втрати впливу УЦР у сел. середовищі, до різкого звуження її соціальної опори, загострення відносин із німецьким командуванням. Німецький посол в УНР А. Мумм подав **В. Г.** протест із приводу «тактики гальмування в справі збору продуктів і браку всякої практичної роботи правительства» (02.04.1918). Під час гетьманського перевороту був заарештований німецькою військ владою (29.04.1918). До 16.12.1918 відбував тюремне ув'язнення в Лук'янівській в'язниці. У період Директорії УНР редагував періодичні видання УПСР «Трудова республіка» (Київ) і «Трудова громада» (Кам'янець-Подільський), співробітничав в інших укр. виданнях. У серпні 1920 заарештований в Кам'янці-Подільському Особливим відділом 14-ої рад. армії. У травні 1921 засуджений надзвичайним трибуналом УСРР у «Справі ЦК УПСР» до 5 років примусової праці в концтаборі. Амністований ВУЦВК наприкінці 1921. Деякий час працював в Укр. раді нар. госп., очолював відділ капітального будівництва. У 1931 засуджений у справі «Українського національного центру». Помер у ярославській тюрмі.

Літ.: Балабольченко А. Всеволод Голубович і справа УПСР. К., 1993; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998. С. 83–84; *Осташко Т.* Всеволод Голубович: портрет на політичному тлі // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. 2011. Вип. 6. С. 45–74; Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР». Упор. Т. Осташко і С. Кокін. К., 2013. 688 с.; Українська Центральна рада: Документи і матеріали у 2-х т. К., 1996–1997.

Тетяна Осташко

ГОЛУБОВИЧ Сидір (18.03.1873, с. Товстеньке, Гусятинський пов. (суч. Чортківський р-н, Тернопільська обл.) — 12.01.1938, м. Львів) — адвокат, гром.-політ. і держ. діяч, гол. уряду ЗУНР.

Народився у родині заможних селян Тимофія Голубовича і Терези з Білинських. Навчався у Тернопільській гімназії (1884–1893), на правн. ф-ті Львівського ун-ту (1893–1897). Докт. права. Адвокатський кандидат у канцелярії С. Чикалюка в Тернополі (1898–1905). Адвокат у Тернополі (1905–1914), Львові (1916–1918, 1925–1929). Член дирекції «Краєвого Союза Кредитового» у Львові. Голова філії тов-ва «Просвіта» (1904–1914) і осередку тов-ва «Сокіл» у Тернополі. Видавець (1904, 1906) і ред-

тор (1904, 1906–1907) часопису «Подільський Голос» (Тернопіль). Співзасновник повіт. укр. кооп. орг-цій. 1916 очолив Центро-Банк у Львові, увійшов до складу Ставропігійського ін-ту. Діяч УРП у період її становлення (1890–1899), делегат VII з'їзду УРП (Львів, 30.10.1898). Діяч УНДП, член-заст. Тіснішого Нар. К-ту (1913–1919). Посол до австрійської Держ. Ради (1911–1918) та галицького Краєвого Сойму (1913–1914). Член Заг. Укр. Ради (1915–1916). Видавець та ред-тор часописів «Український Голос» (Львів, 1915) та «Українське Слово» (Львів, 1915). Учасник засідань укр. Конституанти у Львові (18–19.10.1918). Держ. секретар судівництва ЗУНР (09.11.1918–12.1918). Тимч. очолював Держ. Секретаріат закорд. справ (грудень 1918). Президент Ради Держ. Секретарів й одночасно Держ. секретар фін., торг. та пром-ті (04.01–09.06.1919). Учасник Надзвич. з'їзду УНДП у Станиславові (28–29.03.1919). Уповноважений Диктатора Є. Петрушевича із внутр. справ. У м. Кам'янці на Поділлі брав участь у нарадах з урядом УНР. Разом з о. О. Стефановичем та Ф. Євином очолював т. зв. незалежницьку групу УНТП Один з ініціаторів створення УНДО (1925). Співзасновник Союзу Укр. Адвокатів (1923). Невдовзі відійшов від активної гром.-політ. діяльності. Працював адвокатом у Львові на вул. Кармелітській, 8 (суч. вул. «Просвіти»), (1925–1931), пізніше провадив адвокатську діяльність біля свого маєтку в містечку Заложці Зборівського пов. (суч. смт. Залізці, Зборівський р-н, Тернопільська обл.) (1931–1937). Помер після важкої хвороби. Похований на Личаківському цвинтарі.

Літ.: Гуцал П. Сидір Голубович // Рада. Тернопіль, 2005. Червень. № 6. С. 52–55; *Павлишин О.* Голубович Сидор // Світова історія: XX століття. Енциклопедичний словник Львів, 2008. С. 197; *Підкова І.* Голубович Сидір // Історія України. Енцикл. довід. Київ, 2008. С. 264.

Олег Павлишин

ГОЛЬДЕЛЬМАН Соломон (Саломон, Шалом) Ізраїлевич [псевд.: Золотаренко, Шалом Кишиневер] (05.12.1885, м. Сороки (суч. Молдова) — 03.01.1974, м. Єрусалим) — євр. гром.-політ. діяч, економіст, член УЦР, мін-р праці Директорії УНР.

Навчався у школах Кишинева, вступив до Вищого комерційного училища у Києві (1913), де провчився до початку Лютневої рев-ції 1917. Вступив до євр. лівої партії Поалей-Ціон (1905), яка після рев-люції, за його ініціативою, визнала УЦР. Член Крайового к-ту охорони рев-ції (1917). Після гетьманського перевороту квітня 1918 проживав у Одесі, де працював у місц. партійній газеті «Унзер Лебн» («Наше життя»). Після приходу до влади Директорії УНР (грудень 1918) один із ініціаторів відновлення з-ну про нац.-персональну автономію, який розглядав як

«політичну трансакцію» для української еліти та суспільства. Секретар нац. меншин УНР. Прихильно оцінював створення євр. нац. автономії, яку як і укр. нац. рев-цію вважав «сіамськими близнюками».

Мін-р праці в кабінеті В. Чехівського, заст. мін-ра в уряді Б. Мартоса. Подав у відставку на знак незгоди з Варшавським миром (1920). Переїхав до Австрії, де займався публіцистичною та наук. діяльністю; 1922 — до Чехословаччини. Став викладачем, згодом проф. Укр. Господарської Академії в Подєбрадах. Опублікував низку знакових робіт: «Листи жидівського соціал-демократа про Україну» (1921), «Антисемітизм, большевизм і жидівська політика» (1922), «Міжнародня економічна політика. Курс лекцій» (1926). До поч. II Світової війни жив у Чехословаччині.

У серпні 1939 виїхав до Палестини, проживав у м. Хайфа, згодом в Єрусалимі, де організував Ін-т сіоністської освіти, працював у Євр. ун-ті Єрусалима. У 1950-х відновив активну співпрацю з укр. емігрантським середовищем. Обраний дійсним членом ВУАН.

Персональний архів **С. Г.** та частина документів Мін-ва євр. справ зберігаються в Нац. бібліотеці в Єрусалимі.

Тв.: Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівских відносин за часів революції. Відень: «Хамойн», 1921; Жидівська національна автономія 1917–1920. Мюнхен, 1963; Patterns of Life of an Ethnic Minority // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA. Vol. 7. 1959. P. 1567–1585:

Літ.: Bykovsky L. Solomon Goldelman: A Portrait of a Politician and Educator (1885–1974). A Chapter of Ukrainian Jewish Relation, New York, Toronto, Muenchen, 1980.

Геннадій Корольов

ГОФМАН Карл Адольф Максиміліан [нім. Carl Adolf Maximilian Hoffmann] (25.01.1869–08.07.1928) — німецький військ. діяч, нач. штабу Сх. фронту, дипломат, ген.-майор.

Після закінчення Прусської військ. академії у 1898 був відряджений до Росії з метою вдосконалення знання рос. мови. Під час рос.-японської війни 1904–1905 був німецьким військ. аташе при штабі японської діючої армії. Упродовж 5 років служив у рос. відділі Ген. штабу.

В роки I Світової війни брав участь у розробці плану операції по розгрому 2-ї російської армії при Таненберзі (1914). Нагороджений орденом Pour le Merite (1915). З кін. серпня 1916 нач. штабу Сх. фронту. У жовтні 1917 отримав військ. звання ген.-майора.

У кін. 1917 керівництво держав Четверного союзу погодилося на переговори з більш. урядом Росії про досягнення перемир'я. До складу німецької делегації, очолюваної статс-секретарем закорд. справ Р. Кюль-

маном, в статусі представника Верх. головнокомандування увійшов генерал **М. Г.** як фахівець з питань «східної» політики. Переговори про перемир'я вже наближалися до завершення, коли УЦР ухвалила постанову про відрядження до Бреста делегації УНР з інформаційною метою. До її складу увійшли М. Любинський, правник, М. Левитський та Гасенко. У Бресті вони мали зустрічі з командувачем Сх. фронту принцом Л. Баварським і ген. **М. Г.** Укр. делегати заявили німцям, що УНР не вважає Раднарком правомочним укладати мирний договір від імені всієї Росії. З появою у Бресті укр. дипломатів ген. дійшов думки про використання посланців УНР для тиску на більш. делегацію.

11.12.1917 Генеральний Секретаріат оприлюднив ноту до всіх воюючих і нейтральних країн про проголошення III Універсалом УЦР Української Народної Республіки, яка незалежна від більшовицької Росії і стає суб'єктом міжнар. відносин. У відповідь делегати держав Четверного союзу на мирних переговорах під тиском **М. Г.** направили голові уряду УНР В. Винниченку телеграму: «Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідним відзначити, що вони готові привітати участь представників УНР в мирних переговорах у Берестю-Литовському». Оновлену укр. дип. місію очолив ген. секретар пром. і торг. В. Голубович . На поч. січня 1918 укр. дипломати прибули до Бреста і розпочали неофіційні зустрічі з учасниками переговорів. **М. Г.** писав, що «держ. секретар і я радісно прийняли українців, бо їх виступ давав нам можливість використати цю нову делегацію проти делегації петербурзької».

Ще до початку заг. переговорів укр. делегати поставили умовою підписання договору приєднання до УНР Холмщини і Підляшшя, а також проведення плебісциту в Сх. Галичині, Буковині й Закарпатті. Граф. О. Чернін заявив про неприйнятність цих умов. За його відсутності **М. Г.** погодився на передачу УНР Холмщини, а укр. делегати відмовилися від претензій на Галичину і Буковину, але вимагали, щоб з цих областей була створена окрема австро-угорська імперська область під скіпетром Габсбургів. Зважаючи на продовження Л. Троцьким затягування переговорів, **М. Г.** вирішив піти на підписання сепаратного договору з УНР, але лише після проголошення її держ. незалежності. У ніч з 24.01. на 25.01.1918 Мала Рада IV Універсалом проголошує УНР «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою укр. народу». М. Грушевський перед оголошенням Універсалу заявив, що цей акт ухвалюється, «щоб дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну».

В. Голубович став головою РНМ, а делегацію очолив О. Севрук, який разом з М. Любинським і М. Левитським 09.02.1918 уклали Брестський мирний договір з країнами Четверного союзу. Був також підписаний

таємний протокол про утворення до 20.07.1918. у Сх. Галичині коронного краю у складі Австро-Угорщини. **М. Г.** 15.02.1918 порадив укр. делегації звернутися до німецького народу з проханням про надання УНР військ. допомоги.

Про справжню мету військ. допомоги Україні **М. Г.** у спогадах писав досить відверто: «Коли центр. держави хочуть мати хліб із хлібного миру з Україною, то мусять самі його взяти. Ми сказали «а» і мусимо сказати «б». А пізніше висловився досить цинічно: «Вся Україна цікавить мене тільки до наступного врожаю. А там нехай з нею буде, що завгодно».

Після передислокації штабу Сх. фронту з Брест-Литовського до Ковно **М. Г.** втратив безпосередній вплив на події в Україні. Вийшов у відставку в 1920, залишив розлогу літ.-мемуарну спадщину. Похований на Берлінському військ.-меморіальному кладовищі Інваліденфрідхоф.

Тв.: Der Krieg der versäumten Gelegenheiten. München, 1923; Война упущенных возможностей. Москва–Ленинград,1925; Die Aufzeichnungen des Generalmajors Max Hoffmann. Berlin, 1929; Главный противник — Россия. Москва, 2015.

Літ.: *Baumgart W*. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkriegs. Wien, 1966; *Peter Borowsky*. Deutsche Ukrainepolitik 1918. Unter besonderer Berucksichtigung der Wirtschaftsfragen. Lubeck–Hamburg, 1970; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т. 1. Київ, 1996; Енциклопедія історії України. У 10-ти т. Т. І. Київ, 2003; *Дацків Б.* Брест 1918: європейський прорив України. Тернопіль, 2008.

Руслан Пиріг

ГРЕНЕР Карл Едуард Вільгельм [нім. Karl Eduard Wilhelm Groener] (22.11.1867–02.09.1939, м. Постдам, Німеччина) — німецький військ. і держ. діяч, ген.-лейтенант.

На поч. І Світової війни нач. польового управління залізниць Верх. головнокомандування, в 1915 отримав позачергове звання ген.-майора, командував дивізією, згодом корпусом. З наступом німецьких військ на Сх. фронті у лютому 1918 був призначений нач. штабу арм. угрупування в Україні, отримав спец. повноваження щодо реалізації головних цілей Брестської угоди.

На поч. березня прибув до Києва, нещодавно звільненого від більш. військ. Штаб Оберкомандо розмістився у палаці Бродського на вул. Катерининській. Найближчими співробітниками нач. штабу стали професійні розвідники майори Г. Гассе та В. Ярош, які володіли рос. мовою. **В. Г.** вирішив відразу встановити контакти з укр. керівництвом і направився з візитом до голови УЦР М. Грушевського. Але той відмовився прийняти ген. Як виявилося, це була недалекоглядна позиція голови УЦР. Досить швидко з'ясувавши політ. платформу та управлін-

ську неміч укр. влади **В. Г.** 23.03.1918 повідомив Е. Людендорфа, що доки Німеччина підтримуватиме УЦР, буде неможливо забезпечити надходження з України визначеної у Бресті кількості хліба. Він прямо пропонував розглянути можливість заміни соц. УЦР консервативним урядом. Однак відомство канцлера і МЗС виступили проти зміни політики щодо УНР.

Главою німецької дип. місії в УНР Вільгельм II призначив А. Мумма — людину з величезним досвідом посольської праці у провідних державах світу. В. Гренер і А. Мумм й стали провідними репрезентантами інтересів Німеччини в Україні. Хоч вони й належали до різних угрупувань у вищих владних ешелонах Рейху, проте були абсолютно консолідовані у відстоюванні ек. інтересів Німеччини.

В. Г. намагався отримати повноту влади відповідно до повноважень, даних йому вищим керівництвом Німеччини. У кін. березня 1918 командувачем німецьких військ став ген.-фельдмаршал Г. Айхгорн, з яким у нач. штабу склалися добрі, довірливі відносини. Ключовим у діяльності **В. Г.** залишалося питання налагодження поставок до Німеччини прод. та сировини. 02.04.1918 ген. висунув прем'єру В. Голубовичу ультимативну вимогу — негайно відновити переговори про поставки прод. до Центр. держав. Змішана укр.-німецько-австрійська комісія, очолювана відповідно М. Поршем, А. Муммом і Й. Форгачем розпочала підготовку договору.

Штаб Оберкомандо у Києві був серйозно занепокоєний перспективами вчасного і якісного проведення весняної сівби 1918. Адже її зрив загрожував істотним недобором збіжжя і неодмінно обернувся б особистим фіаско **В. Г.** — довіреної особи кайзера і Гол. командування Сх. військ (ГКСВ). Амбітний ген. вирішив проблеми посівної кампанії взяти у свої руки. Фельдмаршал Г. Айхгорн 06.04.1918 підписав наказ про засів полів. Документ містив ультимативні вимоги до селян і зем. к-тів засіяти усі орні землі, не перешкоджати проведенню сівби поміщиками, а майбутній урожай мав належати засівачам.

Лідери УЦР розцінили видання наказу як грубе втручання в укр. справи. 13.04.1918 М. Грушевський і В. Голубович мали з цього приводу тривалу зустріч із А. Муммом. За її підсумками посол повідомив МЗС Німеччини: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соц. теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе». Нарешті Берлін погодився на зміну влади в Україні. З сер. квітня 1918 офіцери штабу Оберкомандо у Києві вели активний пошук кандидатури майбутнього правителя України. Вибір пав на генерала П. Скоропадського, який мав кілька незаперечних переваг — досвідчений військ., нащадок укр. гетьманського роду, лідер політ. орг-ції. Крім того, належність до великих землевласників, на думку німців, була запорукою проведення ним несоц. аграрної політики.

В. Г. з нетерпінням чекав укладення тристоронньої торг.-ек. угоди, відсутність якої стримувала процес зміни держ. влади в Україні. Адже майбутній її глава мав неодмінно зобов'язатися виконувати договори попереднього уряду. 23.04.1918 М. Порш від імені УНР підписав ек. договір з Німеччиною і Австро-Угорщиною, за яким укр. сторона мала поставити до 31.07.1918 1 мілн. тон зерна. Шлях до усунення від влади соц. уряду УНР був відкритий. Для цього **В. Г.** вирішив використати проведення 28.04.1918 дозволеного німцями Всеукр. з'їзду хліборобів. 24.04.1918 увечері **В. Г.** запросив П. Скоропадського в штаб, де запропонував прийняти умови його приведення до влади: визнати Брест-Литовський мирний договір; розпустити УЦР і не скликати Установчі збори; створення укр. війська має узгоджуватися з німецьким командуванням; відміна будь-яких розпоряджень, які перешкоджають торгівлі прод. і сировиною; врегулювання фін. і валютних питань відповідно до угод, підписаних нинішнім урядом та ін.

Штаб Оберкомандо приступив до безпосередньої підготовки держ. перевороту в Україні. 24.04.1918 німецький гарнізон Києва отримав наказ, за яким на випадок спротиву урядових сил німецькі війська мали зайняти будинки УЦР, військ. відомства, Ген. штабу, установи зв'язку. 25.04.1918 фельдмаршал Г. Айхгорн підписав наказ про запровадження в Україні німецьких військ.-польових судів, за яким всі карні злочини проти німецьких та союзних військ підлягали виключно особливому німецькому польовому суду. 26.04.1918 кайзер Вільгельм II телеграмою дав згоду на приведення П. Скоропадського до влади. 29.04.1918 багатотисячний з'їзд хліборобів проголосив ген. гетьманом всієї України. УЦР, яка цього ж дня проводила засідання, розійшлася.

Усунувши від влади недієздатний уряд укр. есерів, **В. Г.** був зацікавлений у створенні ділового проф. кабінету мін-рів, який би дотримувався взятих П. Скоропадським перед союзниками зобов'язань. Вже зранку 30.04.1918у кабінеті **В. Г.** розпочалося обговорення кандидатур мін-рів майбутнього уряду. На вечір 02.05.1918 вдалося скласти кістяк кабінету мін-рів, який очолив відомий земський діяч Ф. Лизогуб. **В. Г.** й надалі продовжував контролювати затвердження нових мін-рів. Загалом з травня по жовтень 1918 призначення окремих мін-рів і формування нового кабінету погоджувалися з штабом Оберкомандо та посольством.

Вдавшись до обструкції гетьманського уряду, лідери укр. політ. партій вирішили домогтися зміни його складу шляхом переговорів з **В. Г.** Ген. у відносинах з ними демонстрував досить толерантне ставлення, відповідаючи сакраментальним «Zu spet! (Пізно!)». Не домоглася поступок щодо складу уряду й делегація соц.–самостійників, яку 10.06.1918 прийняв **В. Г.** На заяву М. Міхновського про кабінет мін-рів ворожий укр. народові ген. зауважив, що уряд свідомо обстоює самостійну укр. дер-

жавність і ніяких репресій проти українців не чинить. Коли наприкінці бесіди делегація висловила надію, що плани геніального О. Бісмарка про відбудування України таки здійсняться теперішнім німецьким урядом. **В. Г.** на це з іронією відповів, що це станеться за умови, коли й українці проявлять хоч трохи бісмарківського розуму.

Упродовж всієї служби в Україні **В. Г.** був задіяний у розв'язанні надзвичайно складного кримського питання. Прийшовши до влади, П. Скоропадський відразу задекларував претензії на володіння Кримом і Чорноморським флотом. Таку геополітичну проблему **В. Г.** самостійно вирішити не міг, однак негласно підтримував позицію укр. влади. З утворенням у червні 1918 крайового уряду С. Сулькевича укр. — кримські відносини загострилися. На поч. липня 1918 уряд Гетьманату запровадив ек. блокаду півострова. Було припинено залізничне і морське сполучення, торг. операції, поштовий зв'язок тощо. На такий крок укр. урядовці наважилися при негласній підтримці **В. Г.**, для якого припинити таке «свавілля» П. Скоропадського не складало ніяких труднощів.

Штаб Оберкомандо та посольство Німеччини у Києві орієнтували П. Скоропадського на зміцнення держ. самостійності, намагалися утримати його від орієнтації на рос. монарх-тів і цілком задовольнилися кадетським складом Ради Міністрів. Водночас самі підтримували широкі зв'язки з рос. політ. колами, включаючи й монарх-тів. Німці не перешкоджали функціонуванню їхніх орг-цій в Україні. Однак 20.07.1918 на багатотисячній панахиді у Києві по покійному імператорові Росії **В. Г.** і А. Мумм, а з огляду на них й гетьман та члени уряду не були присутні. Штаб Оберкомандо підготував наказ за підписом фельдмаршала Г. Айхгорна, за яким німецькі офіцери мали утримуватися від виявів співчуття рос. монарх-там. Їхня діяльність постійно знаходилася й у полі зору розвідувального відділу Оберкомандо. **В. Г.** писав: «Монарх-ти повністю виключають відділення України з Росії. Ймовірно, вони будуть готові надати Україні в рамках рос. федеративної держави широку автономію».

31.07.1918 бойовики Рос. партії лівих есерів учинили замах на Г. Айхгорна. Від тяжких поранень того ж дня він помер. Донька **В. Г.** Доротея у спогадах стверджує, що у той час батько мав бути поряд з фельдмаршалом і тільки щаслива випадковість допомогла йому уникнути смерті. Командувачем армійської групи «Київ» був призначений ген.-полковник Г. Кірхбах, який постійно перебував у Вільно. На той час військ. питання відійшли на другий план, а гол. стали політ. та ек. проблеми, розв'язання яких на користь Рейху й було основним завданням **В. Г.** — фактичного кер-ка німецької окупаційної влади в Україні.

У жовтні **В. Г.** у листі до дружини так оцінював ситуацію в Україні: «Нині в Україні так тихо і спокійно, що тут досить приємно жити, якби не тривожні повідомлення з інших фронтів і з Берліна». Дійсно на той час

сел. повстанський рух пішов на спад, майже місячний страйк залізничників завершився, активізувалося вивезення укр. збіжжя нового врожаю до Німеччини. Водночас Зах. фронт розвалювався під натиском військ Антанти, Болгарія підписала перемир'я, з'явилися перші ознаки розпаду Австро-Угорщини. 26.01.1918 **В. Г.** отримав телеграфний наказ прибути до ставки Верх. командування у Спа (Бельгія). Перед від'їздом він влаштував невелику прощальну вечерю. П. Скоропадський згадував, що через декілька годин після одержання телеграми **В. Г.** виїхав до Німеччини. У спогадах гетьман залишив абсолютно позитивні оцінки начальника штабу Оберкомандо: «Особисто у нас склались гарні відносини. Я ніколи не бачив у ньому бажання щось вирвати, що, на жаль, широко практикувалось підлеглими, які кожний крок, кожний документ інтерпретували на користь Німеччини, а коли це не виходило, то не соромилися сказати те, що сила може дати й право. Цього у Гренера не було».˙ Безперечно, П. Скоропадський не хотів визнавати, що саме та сила й дала йому право гетьманування.

В. Г. зайняв посаду першого ген.-квартирмейстера Ген. штабу в час падіння кайзерівського режиму в Німеччині. Він віддав наказ про виведення німецьких військ з Франції, опікувався евакуацією десятків тисяч поранених до лазаретів, настійно радив М. Баденському піти на негайне укладення перемир'я. Кайзер Вільгельм II ще сподівався придушити рев. виступи силою зброї. **В. Г.** був серед тих, хто переконав його у необхідності зректися влади. Після підписання у червні 1919 Версальського миру подав у відставку. Однак незабаром управлінський досвід і орг-ський хист **В. Г.** виявилися запитаними. У 1920–1923 займав пост мін-ра шляхів сполучень, в 1928–1932 — мін-ра оборони і внутр. справ. Відзначився тим, що заборонив діяльність нацистських штурмових загонів СА, налаштувавши проти себе А. Гітлера. У травні 1932 був змушений піти у відставку.

У міжвоєнну добу **В. Г.** підтримував дружні стосунки з П. Скоропадським. У 1925 долучився до створення в Берліні Укр. наук. ін-ту, домігся його реєстрації як дослідницької установи, піклувався про фін-вання. Після приходу до влади нацистів офіційно відмовився від кураторства, щоб не зашкодити ін-тові. Залишив чималу мемуарну і творчу спадщину. Помер у Постдамі. Арм. керівництво видало наказ, яким заборонило офіцерам брати участь в уніформі у похороні опального ген. П. Скоропадський з родиною поклав вінки до могили покійного.

Тв.: Der Weltkrieg und seine Probleme. Berlin 1920; Der Feldherr wider Willen. Operative Studien ober den Weltkrieg. Berlin, 1931; План Шлиффена. Москва, 1937; Lebenserinnerung. Goettingen, 1957; Tagebuch und Aufzeichnungen (Kiev, 1918) // Baumgart W. (Hg.). Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution. Marz bis November 1918. Göttingen, 1971; Lebenserinnerungen. Jugend, Generalstab, Weltkrieg. Osnabrück, 1972.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936; *Dorothea Groener-Geyer*: General Groener. Soldat und Staatsmann. Frankfurt am Main, 1955; *Baumgart W.* General Groener und die deutsche Besatzungspolitik in der Ukraine 1918 // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht. 1970. № 21; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. II. Київ, 2004; *Кураєв О.* Політика Німеччини і Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. Київ, 2009; *Дорнік В та ін.* Україна між самовизначенням і окупацією:1917–1922 роки. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. Київ, 2018.

Руслан Пиріг

ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ Дмитро Миколайович (17.04.1871–11.01.1958, м. Чикаго, США) — громадський і політ. діяч.

Мав ун-тську освіту. Працював у Києві в міській адміністрації, згодом адвокатурі, присяжний повірений (1911–1912). Разом з В. Маклаковим був захисником у справі М. Бейліса. Член партії кадетів. Балотувався на виборах до IV Держ. думи Росії. Обраний головою Ради Київських присяжних повірених (1916). Голова обл. к-ту кадетської партії у Києві (1917).

Після Лютневої революції тов. голови Виконавчого к-ту громадських організацій (ВК РОГО) від Київської міської думи. Комісар судових установ у Києві, голова Київської судової палати. На Восьмому з’їзді кадетської партії увійшов до складу ЦК (травень 1917). Взяв участь у зустрічі ВК РОГО з міністрами Тимчасового уряду О. Керенським, М. Терещенко, М. Некрасовим та І. Церетелі, що прибули до Києва 28.06.1917 для проведення переговорів з УЦР. У своєму виступі вказав на згубність політики відкидання укр. вимог та висловив підтримку рішенню уряду врегулювати конфлікт між Петроградом та Києвом шляхом переговорів. На Дев’ятому з’їзді кадетської партії (липень 1917) після докладу Б. Нольде про національне питання в Росії у своєму виступі зазначив, що партія цілком заперечує автономію України і виходить так, ніби рос. державність ніколи не визнавала й не допускала автономії, проте «… така автономія у нас завжди була і є, наприклад, у Фінляндії», а також нагадав про покладене на ЦК партії завдання підготовки питання про автономію України.

За доби Гетьманату П. Скоропадського голова Київської судової палати, член Національного центру, учасник кадетської конф-ції у Єкатеринбурзі (жовтень 1918). Під час панування Добровольчої армії А. Денікіна у Києві — на посаді ст. голови судової палати.

Емігрував, жив у Берліні (1921–1922), згодом у Франції. Член Берлінської групи партії кадетів, бюро Рос. громадського к-ту допомоги голодуючому населенню Росії, правління Тов-ва допомоги рос. громадянам у

Берліні (1924). Учасник установчого зібрання Союзу рос. адвокатів у Франції (1926), тов. голови ради Об'єднання рос. адвокатів у Франції (1926–1939), з 1937 — член його правління. Входив до особливої комісії Об'єднання з орг-ції допомоги ув'язненим росіянам, к-ту Федерації рос. адвокатських орг-цій за кордоном. Переїхав до США (1932). З 1941 жив у Чикаго. Тов. голови Чиказького к-ту Толстовського фонду (1941). Діяльний член різних громадських орг-цій. Помер від серцевого нападу.

Літ.: Серков А.И. Русское масонство. 1731–2000 гг. Энциклопедический словарь. М.: РОССПЄН, 2001. С. 271; *Церетели И.Г.* Воспоминания о Февральской революции. Кн. II. Париж, 1963; Съезды и конференции Конституционно-демократической партии: в 3-х т. Т. 3, Ч. 1. 1915–1917 гг. М.: РОССПЭН, 2000. С. 681.

Олександра Кудлай

ГРУШЕВСЬКА (Вояківська) Марія-Іванна Сильвестрівна (08.02.1868, с. Підгайчики (суч. Зборівський р-н, Тернопільська обл.) — 19.09.1948, м. Київ) — укр. громад. діячка, педагогиня, перекладачка.

Народилася у родині греко-католицького священника Сильвестра Вояківського. Закінчила Львівську учит. семінарію. Викладала у школі містечка Скала. З 1893 перебувала у Львові, де познайомилася з проф. ун-ту М. Грушевським. Вони одружилися в 1896, в 1900 р. народилася донька Катерина. М. Грушевський у 1902 звів будинок по вул. Понінського у Львові, в 1907 родина придбала дачу в с. Криворівня на Станіславщині. **М. Г.** займалася перекладом творів зарубіжної і рос. класики (В. Гете, Е. Золя, Гі де Моппасана, Г. Ібсена, І. Тургенєва, А. Чехова), допомагала чоловікові в наук. заняттях, зокрема перекладом підготовчих матеріалів до багатотомної «Історії України-Руси», підтримувала його підчас гострого конфлікту у правлінні НТШ. З поч. І Світової війни М. Грушевський з родиною виїхав до України, де був заарештований царською владою і засуджений до вислання. **М. Г.** була з чоловіком у Симбірську, Казані і Москві. Від поч. рев. подій у Києві активно долучилася до гром.-політ. діяльності. У квітні 1917 від просвітн. орг-цій була делегована до складу УЦР, входила до к-ту Укр. нац. театру, комісії з заснування Укр. академії мистецтв. Після квітневого перевороту 1918 відійшла від публічної діяльності. У березні 1919 разом з М. Грушевським виїхала до Австрії. Після п'ятирічного перебування в еміграції у березні 1924 родина повернулася до Києва. Чоловік і донька працювали у ВУАН, **М. Г.** опікувалася їх побутом. Важко переживала політ. гоніння чоловіка, його смерть 1934, подальші утиски владою її родини. Після арешту доньки Катерини у липні 1938 самовіддано боролася за її звільнення, апелюючи до А. Вишинського і Й. Сталіна. Похована поряд з чоловіком на Байковому кладовищі.

Літ.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ,1998; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. II. Київ, 2004; Тернопільський енциклопедичний словник у 4-х т. Т. I. Тернопіль, 2004; Енциклопедія сучасної України у 30-ти т. Т. 6. Київ, 2006; *Пиріг Р., Тельвак В.* Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ, 2017.

Руслан Пиріг

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (29.09.1866, Холм — 26.11.1934, Кисловодськ) — укр. гром.-політ. і держ. діяч; голова Укр. Центр. та Малої Рад, Президії УЦР, видатний історик.

Народився в родині вчителя рос. словесності греко-уніатської гімназії Сергія Федоровича Грушевського. Родовід свій Грушевські вели від давньої, знаної ще у XVII ст. дух. родини Грушів, яка мешкала в с. Худоліївці на Чигиринщині. Дід Михайла Федір Грушевський був священиком в с. Лісниках неподалік Києва. В тому селі минуло дитинство Сергія Грушевського, який, за згадками сина, сформувався «стихійним українцем» і все життя ним залишався. Мати Михайла, Глафіра Захарівна, теж походила з дух. родини. Її батько, Захар Іванович Опоков (достовірніше — Опоцкевич), був священиком в с. Сестринівці Бердичівського пов.

Свідомо, осмислено і цілеспрямовано укр. культура в сім'ї Грушевських не плекалася. До того ж в силу обставин Сергій Грушевський 1870 змушений був переїхати на Півн. Кавказ, де спочатку працював інспектором, а згодом дир-ром нар. шкіл у Ставрополі та Владикавказі. Родина жила доволі замкнено. Батько і мати визначально впливали на виховання сина за раннього віку. Загалом багато їхніх рис передалося Михайлові і переплелося в його вдачі. Розповіді батька про Україну стали першим збуджувальним чинником зацікавлення батьківщиною. Ті зацікавлення надзвичайно посилилися внаслідок трьох поїздок в Україну за дитячого віку (батьки мали можливість раз на три роки відбувати літню відпустку в Сестринівці). «Укр. село, ліси, води, укр. народ, укр. мова, — все це ввірвалося в мою душу як якийсь ін., кращий світ, до котрого я міг тільки душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяці три роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож», — згадував **М. Г.** Любов до Сестринівки як малої батьківщини **М. Г.** проніс через усе своє життя та зізнавався пізніше, що «страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями», бо то був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язуватися з укр. стихією, дотикатися до укр. землі, до її природи, до її культури».

Після успішних вступних іспитів **М. Г.** 1880 був зарахований до третього класу Тифліської гімназії, де почалося його свідоме захоплення укр. історією та літ-рою. Діставати укр. книжки за умов дії Емського указу, та ще й у Тифлісі, було справою нелегкою. І все-таки гімназист

М. Г. спромігся прочитати твори В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, О. Марковича, І. Нечуя-Левицького, А. Скальковського. На прохання Михайла 1882 батько виписав для нього київський щомісячний іст.-етнограф. часопис «Киевская старина», який щойно почав видаватися. Те видання мало особливий вплив на **М. Г.** сприяло формуванню громадянського світогляду та нац.-політ. програми, за його-таки визнанням, «в поміркованім ліберальнім напрямі з народницькими ухилами з культ.-нац. закраскою».

Укр. тема дедалі потужніше, ширше і наполегливіше звучала в душі юнака. Та він не ідеалізував предмет свого уподобання, як то часто буває в молодому віці. **М. Г.** відкривалася реальна, об'єктивна картина сусп.-політ. ситуації в Україні. Під впливом укр. настроїв гімназист **М. Г.** береться за перо, пише перші спроби в поезії та прозі, надсилає їх І. Нечусві-Левицькому і дістає від нього підтримку та моральне заохочення до літ. праці. Львівська газ. «Діло» 1885 опублікувала оповідання **М. Г.** «Бех-аль-Джугур». Та подія остаточно визначила його подальший шлях. «Моєю мрією в тих часах стає зробитися з часом укр. літератором, видавцем і — ученим. Українознавство являється для мене будучою спеціальністю, лише вагався — з котрого боку підійти до нього: чи від словистики, чи від історії»,- напише він 1906 в «Автобіографії».

Блискуче склавши випускні іспити у червні 1886, **М. Г.** отримав атестат зрілості, а вже в липні написав на ім'я ректора Київського ун-ту св. Володимира заяву, де зазначив, що воліє продовжити освіту на іст.-філол. ф-ті. Подальші дев'ять років життя **М. Г.** були пов'язані з Києвом та його ун-том. Уже на перших курсах **М. Г.** помітив відомий історик України В. Антонович, який рекомендував йому теми перших студ. досліджень, дипломної праці, а згодом і магістерської дисертації. **М. Г.** став улюбленим учнем професора В. Антоновича, одним із найближчих його співробітників. У 1889 відбулося знайомство **М. Г.** з О. Кониським, котрий був його вчителем у гром. діяльності. О. Кониський та В. Антонович ввели **М. Г.** до складу Київської укр. громади. На поч. 90-х років молодий випускник Київського ун-ту визнавався за одного з найактивніших чл. укр. руху.

1891, коли постала ідея створення кафедри історії України у Львівському ун-ті, **М. Г.**, тоді проф. стипендіата Київського ун-ту, В. Антонович рекомендував кандидатом на посаду проф. майбутньої кафедри. Молодий учений 1894 захистив магістерську дисертацію «Барське староство. Історичні нариси» і офіційно затверджений на посаді ординарного проф. кафедри «всесвітньої історії з окр. узагальненням історії Сх. Європи» Львівського ун-ту.

Мотиви, які спонукали **М. Г.** на переїзд до Сх. Галичини, були ідеалістичними, пов'язаними з розумінням нац. обов'язку. Він змушений

був відірватись від Києва, кола друзів, київських архівів, усталеного способу життя. Водночас той крок виводив його на авансцену укр. сусп. життя, адже він став першим професором укр. історії. Із приводу від'їзду до Львова укр. діячі з Чернігова писали **М. Г.**: «Ви їдете на кафедру вкраїнської історії. Відколи укр. нація почула себе після довгого занепаду нацією, — се вперше укр. професор оповідатиме вкраїнцям по-вкраїнському рідну історію. Ви перший матимете змогу будити укр. нац. свідомість вільним словом. Ваша праця буде стільки ж працею наук., скільки і працею на користь нац. свідомості нації».

М. Г. усвідомлював, що їде до Львова повноважним представником Наддніпрянської України, яка покладає на нього місію: скористатись конституційними свободами Австро-Угорщини та на повен голос сказати світові про Україну, а власному народові — про його тисячолітнє іст. минуле. 30.09.1894, на першій вступній ун-тській лекції, **М. Г.** наголосив на органічній єдності всіх періодів історії України, а гол. її рушійною силою, гол. героем назвав народ.

Так почалася золота двадцятилітня доба **М. Г.** у Львові. Свої наук. зусилля він зосередив на двох гол. ділянках: читанні лекцій в ун-ті та праці в Наук. тов-ві ім. Т. Шевченка (НТШ).

Сім семестрів підряд (1894–1897) **М. Г.** читав заг. курс історії України (повторив його 1898–1901). У такий спосіб, готуючи лекції, він, за власним визнанням, написав «скелет історії України». За той час навколо нього згуртувалося коло студентів, з якого згодом вийшли відомі історики, вчені школи **М. Г.**: І. Джиджора, М. Кордуба, І. Кревецький, І. Крип'якевич, О. Терлецький, С. Томашівський.

Надзвичайно плідною для його діяльності та зросту як ученого була праця в НТШ (засноване1873 як літ., а 1892 реорганізоване в наук.). У 1893, перебуваючи ще в Києві, **М. Г.** був обраний його чл., опублікував у «Записках НТШ» кілька своїх розвідок. Із переїздом до Львова він з головою поринув у діяльність тов-ва спочатку як дир. Іст.-філософічної секції, потім як гол. ред-тор «Записок НТШ». Він доклав багато зусиль для перебудови тов-ва за взірцем зах. академій наук, а з 1897 по 1913 його очолював. То була найплідніша пора в історії НТШ. Під проводом **М. Г.** тов-во видало понад 400 томів наук. публікацій, вагому частку яких становили власні твори вченого. З-поміж них вирізнялася фундаментальністю багатотомна «Історія України-Руси», написання якої вчений розпочав 1897. Новаторською та праця була не лише внаслідок написання укр. мовою. Її наскрізь пронизувала укр. ідея. **М. Г.** запропонував новий, особливий погляд на історію України, відкинувши принцип укр. фрагменту загальнорос. історії, нав'язаний істориками Росії.

За основу іст. схеми **М. Г.** обрав самостійний розвиток укр. народу. Він заперечив наявність «общерусской» історії, як і «общерусской» чи

давньоруської народності, засвідчивши, що Київська держава справа генія укр. етносу, появу якого учений позначив IV ст. н. е. Так само він відкинув будь-які претензії рос. історіографії на давньоруську історію, вказавши, що рос. історія має шукати власне коріння у Володимирському та Московському князівствах. Ін. прикметою іст. концепції **М. Г.** було те, що в основу своєї розповіді він поклав не історію держави, як то робила рос. офіц. історіографія, а історію народу. Саме народ — предмет його досліджень. **М. Г.** визнавав, що «був вихований в строгих традиціях радикального укр. народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес труд. народу — се найвищий з-н всякої гром. орг-ції, і коли в державі сьому труд. народу недобре, се його право порахуватися з нею».

Значення «Історії України-Руси» вийшло далеко за межі оригінальної інтелектуальної історіографічної концепції. Праця стала монументальним політ. підґрунтям укр. визв. руху, вказавши народові на потребу іст. самопізнання, єднання та б-би за нац. права.

Досвід, набутий за періоду створення фундаментальної історії, дав можливість **М. Г.** написати чимало популярних праць з історії України, які багато разів перевидавалися масовими накладами та сприяли поширенню іст. знань серед українців. З-поміж популярних книг треба назвати передовсім «Очерки истории укр. народа» (СПб., 1904), «Про давні часи на Україні. Популярна історія України з малюнками» (К., 1907), «Коротка історія України» (К., 1910), «Ілюстрована історія України» (К.; Львів, 1911). Своєю наук. діяльністю **М. Г.**, як справедливо визначив Є. Онацький, поклав підмурки під укр. нац. відродження, спричинився в вел. мірі до того, що укр. нація себе віднайшла, щоб ніколи більше себе не втрачати».

Незважаючи на чималий обсяг викладацької та дослідницької роботи, **М. Г.** не міг стати осторонь гром. й політ. діяльності. Політика і наука органічно перепліталися та поєднувалися в ньому, він одночасно вивчав і творив укр. історію, грав найактивнішу роль у формуванні модерного укр. ідеалу, новітньої нац. ідеї, які правили за основу подальшого нац.-визв. руху.

У 1898 разом з І. Франком **М. Г.** заснував, а потім редагував літ.-публіцистичний журнал «Літ.-наук. вісник» (ЛНВ), в якому виступав з публіцистичними статтями на актуальні теми укр. життя. Учений був одним з учасників реформування народовецького руху у Галичині. 26.12.1899 тов-во «Народна рада» було реорганізоване в Укр. нац.-дем. партію (УНДП). **М. Г.** увійшов до кер. органу партії — Тіснішого нар. к-ту, виконував обов’язки заст. гол. партії. УНДП проголосила, що її ідеалом є «незалежна Русь-Україна, в якій всі частини нашої нації

з'єдналися в одну новочасну культ. державу». Тим визначалася стратегічна перспектива, а тактичне завдання полягало у створенні з укр. земель Галичини та Буковини «нац. провінції з окр. адм-цією і окр. нац. соймом».

Протягом 1901–1903 **М. Г.** провадив активну гром.-політ. кампанію за створення у Львові укр. ун-ту, що обернулося нападками на нього з боку як польських націоналістів, так і рос. слов'янофілів. Вони вбачали в **М. Г.** лідера укр. сепаратизму. Насправді ж учений був далекий від сепаратизму, в його наук. і політ. діяльності переважали ідеї народництва та федералізму.

Уперше найповнішим чином **М. Г.** оприлюднив власне політ. кредо під час рос. рев-ції 1905–1907 на сторінках журналу «Укр. вестник», що видавався у Петербурзі думською укр. фракцією. Ред-ром журналу був М. Славинський, а гол. ідеологом, автором найвагоміших статей — **М. Г.** Ті його статті були видані 1907 окр. збірником під назвою «Освобождение России и укр. вопрос». **М. Г.** познайомив рос. загал із укр. програмою та водночас виклав власне розуміння рос. і укр. перспектив, сформулював теоретичні й політ. положення, з якими пізніше став до керма Укр. Центр. Ради, зокрема виступив прихильником нац.-тер. автономії України. Запровадження її він обґрунтовував потребою розв'язання нац. питання як органічної складової частини демократизації держ. ладу Росії. **М. Г.** вважав, що Рос. імперія є країною-конгломератом, в якій механічно, силою примусу поєднано різні за розвитком і культурою народи, між котрими немає внутр. тісного зв'язку. Росія — країна, в якій держ. машина не забезпечує гармонійного розвитку суспільства, а лише пригноблює його, писав **М. Г.**

Як діяч ліберально-дем. спрямування, він прагнув знайти конструктивний вихід із наявної ситуації, яку сам окреслив. На думку вченого, зберегти Росію можна лише шляхом її демократизації та федералізації.

Від рев-ції 1905–1907, коли Росія пішла шляхом перетворення на конституційну монархію, а в Україні перестали діяти заборони Емського указу 1876, **М. Г.** намагався перенести свою діяльність до Києва. Тут 1906 почала виходити укр. газета «Рада», одним із засновників якої він був. За його заг. редакцією 1907 почав друкуватися часопис «Україна», спадкоємець «Киевской старины», а також було перенесено до Києва редакцію ЛНВ. У квітні того самого року відбулися перші установчі збори Укр. наук. тов-ва в Києві, творцем і гол. якого став **М. Г.** У вересні 1908, коли в Росії запанувала столипінська реакція, а укр. політ. партії фактично припинили свою діяльність, у Києві було створено нелегальне позапарт. укр. гром. об'єднання — Тов-во укр. поступовців (ТУП). Воно згуртувало найкращі сили укр. інтелігенції та до Лютневої рев-ції 1917 залишалося поодинокою діючою укр. орг-цією в Росії. **М. Г.** брав активну участь у роботі ТУП, входив до його керівного осередку.

Отже, на кінець першого десятиліття XX ст. **М. Г.** став найпомітнішим діячем укр. руху, тією постаттю, навколо якої гуртувалися нац. сили і на сх., і на захід. укр. землях. Унікальність особистості **М. Г.**, масштаб його праці відзначали діячі НТШ у «Наук. збірникові, присвяченому проф. М. Грушевському», виданому з нагоди десятиріччя його праці в Галичині. Про **М. Г.** як дух. провідцю суч. українства» писав в «Історії укр. письменства» С. Єфремов. Залежно від того, як міцнів авторитет **М. Г.** серед українців, він ставав дедалі небезпечнішою і небажанішою особою в Росії та Австро-Угоршині водночас.

Улітку 1914, напередодні I Світової війни, **М. Г.** опублікував у ЛНВ статтю «Сараєвська трагедія», де дуже критично охарактеризував політику вбитого у Сараєві ерцгерцога Франца-Фердинанда. Стаття спричинилася до конфіскації журналу на тер. Галичини, проти її автора було розпочато адм. розслідування.

Із поч. війни перебування громадянина Росії, яким був **М. Г.**, на тер. Австро-Угорщини стало небезпечним. Через тер. нейтральної Румунії **М. Г.** повернувся в листопаді 1914 до Києва, де через декілька днів був заарештований. Його ув’язнення було передбачене ще наприкінці серпня 1914, коли нач. Київського губ. жандармського управління доповів крайовому ген.-губернатору, що **М. Г.** є лідером і єдиним інтелектуальним натхненником Укр. нац.-дем. партії, що працює як в Галичині з Буковиною, так і в Росії. «Робота його, крім наукової, з укр-зації інтелігенції, а через неї і мас, провадиться доволі успішно». На думку жандарма, політ. погляди **М. Г.** «різко спрямовані проти Росії» і мають на меті «утворення суверенної укр. держави», тому з появою **М. Г.** в Росії його належить арештувати й відправити до адм. заслання.

Так і сталося. Після кількох місяців допитів та перебування в Лук’янівській в’язниці в березні 1915 **М. Г.** було вислано до Симбірська. Восени йому дозволили переїхати до Казані, а ще через рік — до Москви.

Після двох років вимушеного відриву від укр. гром. життя **М. Г.** в Москві поринає в активну гром.-політ. діяльність. Він відновлює роботу московської орг-ції ТУП, бере участь у виданні журналу «Укр. жизнь» та новоствореного «Променя», продовжує роботу над восьмим томом «Історії України-Руси». Учений стає центр. фігурою укр. життя Москви, підтримує зв’язки з В. Винниченком, С. Петлюрою, О. Саліковським, зустрічається з Д. Дорошенком, Л. Старицькою-Черняхівською, Є. Чикаленком, ін. укр. діячами — як із ліберально-дем. тупівцями, так і радикальнішими соціал-демократами.

У 1916 **М. Г.** виповнилося 50 років. Він був у розквіті таланту і сил. Заслання лише додало йому авторитету та ролі нац. провідника в очах укр. інтелігенції. Тож закономірно в березні 1917, після падіння царизму в Росії, **М. Г.** був заочно обраний гол. щойно створеної Укр. Центр. Ради.

Перед його поверненням з Москви до Києва (13.03.1917) УЦР не мала чіткої програми політ. діяльності та не поширювала своєї компетенції за межі Києва. Приїзд **М. Г.** одразу ж змінив характер її діяльності. Кипуча енергія голови позначилась на всіх ділянках роботи УЦР, підготовці нац. маніфестації, створенні укр. преси, залученні нових чл. до УЦР, проведенні Всеукр. нац. конгресу, а особливо на формулюванні стратегічних гасел укр. руху (нац.-тер. автономія України в складі дем. федеративної Росії) та на послідовному й умілому втіленні їх у життя.

Всеукр. нац. конгрес таємним голосуванням переобрав **М. Г.** на посаду гол. УЦР. На цій посаді він залишався від першого до останнього дня діяльності Центр. Ради, тут йому не було альтернатив.

Обсяг орг. роботи, здійсненої **М. Г.** в Центр. Раді, не може не вражати. Рада творилася його руками майже на порожньому місці. Він мав дбати про її кадри, приміщення, фінанси, головувати на заг. зборах УЦР, провадити засідання Президії та Малої Ради. Завдання гол. Центр. Ради полягало не лише в тому, щоб забезпечити більш-менш толерантну взаємодію найрізноманітніших політ. сил, що входили до складу Ради, але й у тому, щоб рухати укр. нац. справу у визначеному напрямі. Загалом **М. Г.** це вдалося. Він був гол. конструктором політики УЦР, мав великий вплив на її рішення, був ініціатором або співавтором найгол. документів.

Водночас із орг. роботою **М. Г.** виконував обов'язки гол. ідеолога УЦР. Протягом 1917 — на поч. 1918 він не випускав пера із рук, а керуючи засіданнями, правив гранки власних статей. Визнаючи народні маси гол. чинником іст. процесу, **М. Г.** так само розумів, як важко сконсолідувати в націю етнос, який упродовж життя багатьох поколінь не мав нац. школи, преси, розвинених політ. інституцій. Отож публіцистика **М. Г.** мала просвітницький характер. Упродовж 1917 він друкувався в «Новій раді», «Народній волі», опублікував брошури «Хто такі українці і чого ви хочуть», «Україна і Росія», «Переяслівська умова України із Москвою 1654 р.», «Проект укр. конституції», «Укр. Центр. Рада та її Універсали», «Вільна Україна: статті із останніх днів (березень-квітень 1917 р.)», «Якої ми хочемо автономії та федерації». Використовуючи іст. матеріал чи звертаючись до ідей сьогодення, **М. Г.** ненастанно наголошував на думці, покладеній в основу його історіографічної концепції: українці осібний народ зі своєю культурою, історією і мовою, який має право на незалежне життя. Рік 1917 був роком тріумфу Грушевського-політика. Той час підніс його на височінь визнаного й неформального лідера нації. Тоді, здається, не було жодного більш-менш помітного укр. з'їзду, який би не обирав **М. Г.** почесним гол. або не надсилав йому вітальної телеграми. З ін. боку, широке визнання, його ерудиція, а також природна амбітність, авторитарний склад характеру надзвичайно сприяли організації УЦР та зростанню її політ. ваги.

Навесні 1917 **М. Г.** непомильно відчув масштаб рев-ції, її глибинний соціальний характер. Гол. УЦР вважав, що на той час найбільшим нещастям для політ. проводу було «не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту». На тій підставі він розійшовся зі своїми колиш. поміркованими ліберально-дем. товаришами по ТУП і пристав до радикальніших та молодих укр. есерів, хоча й не оформляв членство в їхній партії. **М. Г.** залишався реалістичним і конструктивним політиком, незважаючи на те що послуговувася соц. політ. фразеологією. Зваженість і конструктивність **М. Г.** виявилася під час переговорів у Києві з делегацією Тимч. уряду. Гол. УЦР був центр. фігурою переговорів із укр. боку і від нього насамперед залежало приймати чи відхилити запропонований Тимч. урядом компроміс. Він добре зрозумів, що на той момент не було жодних шансів до реального здійснення самостійності України, тому вдався до проголошення II Універсалу.

В іст. літ-рі часто можна натрапити на думки про те, що II Універсал був кроком назад порівняно з I Універсалом, а також, що **М. Г.** наполегливо обстоював ідеї автономії та федералізму, в такий спосіб гальмуючи проголошення укр. державності. Такі твердження не є коректними та об'єктивними. Справді, протягом 1917 **М. Г.** сповідував нац.-тер. автономію України у складі федеративної Росії. Але то не була догматична позиція, такий дискурс не заперечував ідею укр. державності, а був одним із шляхів до її реалізації. Федерація розглядалася **М. Г.** як «об'єднання в одній державі кількох держав», тобто автономні одиниці не були формальними об'єктами держ. політики Росії, а повноправними «учасниками її державності». Автономна Україна, на думку **М. Г.**, мусила мати всі держ. атрибути. «Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — ек., культ., політ., содержувати своє військо, розпоряджати[ся] своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє з-нодавство, адміністрацію і суд», — писав гол. УЦР.

Компроміс із Тимч. урядом у тому вигляді, якого він набрав під час переговорів у Києві та був зафіксований II Універсалом, уможливлював запровадження автономії в найстисліший термін. Саме така можливість і спонукала **М. Г.** до порозуміння із Тимч. урядом. Після того, як офіц. Петроград переглянув умови угоди, **М. Г.** втратив всякий інтерес до Тимч. уряду. У вересні 1917 він брав активну участь у проведенні в Києві З'їзду поневолених народів Росії, наголошував у своїх промовах на доконечності децентралізації Росії, очолив обрану Раду народів Росії, яка мала підготувати матеріали для конституції федеративної Росії. В жовтні **М. Г.** — прихильник ідеї проведення Всеукр. Установчих зборів. Виступаючи на III Всеукр. військ. з'їзді, висловив упевненість, що укр. військовики разом із УЦР підуть «до нашої мети — Укр. дем. республіки у федерації із Рос. республікою». Водночас він говорив про перепони, які

нагромаджував на тому шляху Тимч. уряд. Як державник поводився **М. Г.** і під час більш. повстання у Петрограді. Під його керівництвом УЦР перебрала владу в Україні до своїх рук. На Сьомих Заг. зборах Центр. Ради (30.10.1917) **М. Г.** виголосив доповідь про роботу конституційної комісії України, відзначивши, що найвищою суверенною владою Укр. республіки мають бути укр. Всенародні збори.

07.11.1917 **М. Г.** відкрив засідання Малої Ради промовою, в якій наголосив, що обставини моменту вимагають від укр. політиків зміцнення влади, перетворення України на бастіон рев-ції. «Для того щоби крайова власть стала справжньою фактичною властю, — виснував він, — під нею повинна бути міцна підвалина, і такою підвалиною може бути тільки проголошення Укр. Нар. Республіки».

Проголошення III Універсалом Укр. Нар. Республіки в найстисліші терміни було підсилене ухваленими УЦР з-нами про вибори до Установчих зборів УНР, про виняткове право Центр. Ради видавати з-нодавчі акти УНР, про створення Ген. суду УНР. Такі заходи свідчили про інтенсивну державотворчу діяльність Цент. Ради та її голови.

Особливо показовою в цьому зв'язку була публікація в грудні 1917 проекту Конституції УНР. Незважаючи на те що УНР вважалася складовою частиною Рос. Федеративної Республіки, сувереном влади в ній оголошувався народ, який здійснював своє право на владу через Всенар. Укр. збори. Всенар. збори визначали вищу виконавчу (Кабінет Мін-рів) та судову (Ген. суд) владу в Україні. Лише частка владних повноважень, застережених конституцією, передавалася федеральній владі. Територія України оголошувалась неподільною. Ніяка частина її не могла бути прилучена до ін. республіки або вилучена в окр. республіку без волі Укр. держави. Запроваджувалося громадянство України.

Вивчаючи політ. ситуацію, яка склалася в Росії та в Україні наприкінці 1917, можна з вел. ступенем певності твердити, що Укр. Установчі збори, якби зібралися 09.01.1918, проголосили б Україну суверенною державою. Історія воліла, щоб цей акт схвалила Укр. Центр. Рада.

Усього два місяці — в іст. масштабі блискавична мить — потрібно було Центр. Раді, щоб подолати відстань від III до IV Універсалу, відмовитись від утопійної ідеї порятунку силами України федеративної небільш. Росії та стати на шлях побудови незалежної Укр. держави. **М. Г.** був одним із творців IV Універсалу, був глибоко переконаний у потребі його схвалення негайно, не очікуючи установчих зборів. Проголошення незалежності України він тісно пов'язував із форсуванням укладення мирного договору з країнами Четверного союзу та обороною України від більш. наступу.

Рос.-укр. війна поч. 1918 спричинилася до суттєвої корекції політ. світогляду **М. Г.**, що засвідчило видання у березні того самого року

брошури «На порозі Нової України». Її автор випробовував себе у футурології та прагнув окреслити портрет майбутньої України. Він оголосив завершеною еру орієнтації на Москву, пропонував вводити притаманну Україні від часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства орієнтацію на захід. Водночас **М. Г.** закликав українців не забувати, що вони є «одним із найбільш орієнталізованих... зах. народів», а тому «повинні не забувати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія».

Україна бачилася **М. Г.** високорозвиненою пром. і сільськогосп. країною із високим рівнем культури, освіти і науки. Він вважав нормальним прагнення «комфорту, порядку, достатності, забезпеченості свого життя», однак застерігав від того, щоб народ занадто оматеріалізувався, обміщанювався. «щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й дем., по правді, не варто було стільки труда й заходів, — писав гол. УЦР. — Для того тільки, щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України».

Чого ж прагнув **М. Г.**? Він бачив Україну саме нар. республікою і наполеглив захищав соціально-моральні вартості, задекларовані Центр. Радою, зокрема в III Універсалі. «Ті підстави соціального ладу, які досі поклало з-нодавство Центр. Ради, диктувалися не страхом перед більшовизмом, не бажанням додержати його кроку, не дати себе перегнати, як толкували різні поклонники старого буржуазного ладу, — вони клались на те, щоб справді дати підстави Нової України», — писав **М. Г.**

Читання «На порозі Нової України» не може не спричинити змішаної реакції симпатії та подивування. Симпатій заслуговують мрії і гадки **М. Г.**, побудовані на винятковому рев. романтизмі, зверненні до позитивних і конструктивних сусп. цінностей, високих моральних якостей, на закликах до «патріотизму і пієтизму для своєї труд. держави». Подивування виникає тому, що Грушевський-політик, який 1917 точно передбачив розвиток рев-ції, у 1918 не міг збагнути, що романтичний етап рев-ції вичерпався. Прихід більшовиків до влади в Росії, а згодом рос.-укр. війна свідчили, що рев-ція вичерпала свої конструктивні можливості і вступила у фазу тотальної сусп. руйнації. Соціальні низи, за **М. Г.**, народ, який він так довго й послідовно вважав гол. героєм іст. розвитку, виявився антигероєм і відмовився сповідувати будь-які сусп., держ., моральні цінності. Він вороже зустрів прихід в Україну закликаних Центр. Радою німецьких та австро-угорських військ. Ті військ. потуги згасили б хвилю охлократії та могли б відіграти роль стабілізаційного фактора, якби Центр. Рада перейшла від рев. романтизму до держ. будівництва. Для цього їй відповідно до нових політ. реалій варто було змінити курс, вдатися до розширення своєї соціальної бази. Окремі спорадичні спроби

перед тим поставали на засіданнях Малої Ради, але більшість її, в т. ч. й сам **М. Г.**, не виявила бажання будь-що змінювати. Показовим із цього приводу був виступ **М. Г.** в день першої річниці створення Центр. Ради. Він заявив: «У своїй діяльності Центр. Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас, це — інтереси труд. мас, і які помилки і невдачі наші, співробітники Центр. Ради можуть зо вдоволенням оглянутися на пройдену путь і сказати словом поета:

Ми не лукавили з тобою,
Ми чесно йшли: у нас нема
Зерна неправди за собою...»

Віддавши перевагу власним принципам, чесності із собою перед політикою і мистецтвом реального, **М. Г.** змушений був наприкінці квітня 1918 звільнити місце біля держ. керма. Зробив він це цілком гідно. Спроби повернутися до вел. політики на поч. 1919 виявилися невдалими. Характер рев-ції остаточно змінився і потребував уже не лідерів-інтелектуалів, а харизматичних вождів, із якими Україні від часів Б. Хмельницького катастрофічно не таланило.

На Всеукр. труд. конгресі, скликаному Директорією УНР у січні 1919, навколо **М. Г.** залишалася лише невел. група — 13 чоловік — укр. есерів центр. течії, яка обстоювала ідею труд. рад. **М. Г.** навіть не був обраний до президії конгресу. В лютому 1919 він разом з родиною залишив Київ, деякий час перебував у Кам'янці-Подільському, а наприкінці березня виїхав за межі України, взявши на себе обов'язки представника Закорд. делегації УПСР. Протягом квітня–червня перебував у Празі, тричі зустрічався із президентом Чехословаччини Т. Масариком, у червні виїхав до Парижа, де брав участь у Міжнар. кооп. з'їзді, у серпні — в роботі конгресу Соцінтерну в Люцерні (Швейцарія). Він довго не затримувався на одному місці, побував у Відні, Берліні, Женеві. То не були туристські поїздки багатого проф. **М. Г.** використовував найменші публічні можливості для того, щоб привернути увагу світ. громадськості до ситуації в Україні. У Парижі 26.07.1919 оголосив про намір створити К-т незалежної України — міжпарт. гром. орг-цію, яка б мала інформувати світ загал про мету і перебіг б-би укр. народу за нац. інтереси.

Реалізувати той задум не вдалося, а політ. Європа практично не сприймала укр. ідеї. Водночас і в уенерівському таборі загалом, і в УПСР не було єдності. У жовтні 1919 р. **М. Г.** звернувся з листом до ЦК УПСР, в якому зазначав, що входження укр. есерів до урядів Б. Мартоса та І. Мазепи за останні півроку робить партію відповідальною за те, що діється в Україні. А становище там не було прийнятним для **М. Г.** «Навіть люди дуже помірковані починають жахатись перед наслідками утвореної ситуації, що Україна — се Петлюра, і Петлюра — се Україна, — писав він. — Ніхто не знає соц. вашого кабінету, навіть Директорії, тільки

Петлюру, і для світу те, що діється, є єдиноборством двох генералів — Петлюри і Денікіна, в грунті речі реакційних, не дем-них». **М. Г.** пропонував ЦК партії покласти край такій диктатурі, зробити уряд і Директорію відповідальними перед Конгресом труд. рад. У разі неможливості того домогтися він наполягав на виході членів партії з уряду. **М. Г.** рішуче засудив Варшавський договір С. Петлюри із Ю. Пілсудським. Тож не дивно, що на цьому тлі протягом 1919–1921 у **М. Г.** міцніли совєтські підвалини. Він схилявся до «диктатури селянства і робітництва, репрезентованого в сел.-роб. труд. радах». То не була більш. диктатура пролетаріату, проте в журналі «Борітеся — поборете», який він заснував і редагував, 1920 писав: «Які б не були хиби більш. політики в укр. справі, ми не повинні спускати із ока того, що все-таки скоріше із ними, аніж із яким-небудь іншим рос. урядом чи партією можемо сподіватися порозуміння».

У липні 1920 **М. Г.** та О. Жуковський від президії Закорд. делегації УПСР надіслали листа С. Косіору, який тоді очолював ЦК КП(б)У. В листі визнавалася совєтська влада в Україні, заслуги більш. у б-бі з капіталізмом, говорилося про перехід УПСР на позиції ІІІ Інтернаціоналу, а далі викладалася пропозиція про співпрацю КП(б)У та УПСР. У листопаді 1921 **М. Г.** написав відкритого листа гол. РНК УССР Х. Раковському, де виклав власні політ. погляди. Він вважав курс більшовиків на створення однопарт. системи фатально помилковим, що «полишає правлячу партію в її ізольованій, відірваній позиції, в ролі рос. експозитури, яка не рішається відокремитись і стати на власні ноги». **М. Г.** вважав, що більшовики повинні поділитися з укр. соц. партіями, такими як УКП та УПСР «властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Рад. Соц. України. Наприкінці листа він наголошував, що треба спільними силами всіх, зрікшись цієї парт. виключеності, скріпити рад. будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі убезпечили б її від небезпеки катаклізмів і потрясінь із боку всіх темних сил — внутр. і зовнішніх».

Лист залишився без відповіді, більшовики не допускали найменших спроб на поділ влади. Водночас вони були зацікавлені в налагодженні контактів із **М. Г.**, принаймні для того, щоб роз'єднати і розкласти укр. еміграцію, яка не відзначалася монолітністю своїх лав. Просовєтські настрої **М. Г.** поділялися лише вузьким колом його прибічників (О. Жуковський, В. Мазуренко, П. Христюк, М. Чечель, М. Шраг), більша частина Закорд. делегації УПСР на чолі із М. Шаповалом та Н. Григор'євим перебувала на антисовєтських позиціях. Конфлікт зайшов так далеко, що **М. Г.** публічним листом у листопаді 1922 оголосив про свій вихід із Закорд. делегації, а фактично — про розрив із партією есерів. «Директорія, петлюрівщина, емігрантські пакості скомпрометували українство в

очах Європи, зробили її не тільки байдужою, але й упередженою до українства, — писав він. — Нас ставлять нижче татар, горців і т. д. щодо культури, політ. виховання і т. д. А ті помиї, які течуть із різних есрівських груп — від «настоящих», від шаповалівців, мартосців — глибоко підірвали авторитет партії УПСР. Із жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе із усіх сторін».

М. Г. опинився у складному становищі, його ізоляція ставала дедалі відчутнішою. Усе те породжувало бажання остаточно залишити політику й повернутися цілком до наук. праці, якої він не полишав і за кордоном. Ще наприкінці 1919 він розробив проект створення Укр. соціологічного ін-ту, до якого запросив відомих укр. істориків, політологів, юристів. Ін-т розгорнув жваву роботу. Під його егідою завдяки старанням **М. Г.** у 1921–1922 вийшло 13 книг укр. учених, зокрема такі праці як «Теорія нації» В. Старосольського та «Україна на переломі» В. Липинського, а також монографія М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)» та зб. «З починів укр. соц. руху. Михайло Драгоманов і Женевський соц. гурток».

Одначе **М. Г.** звик до масштабної праці. Він постійно мріяв завершити «Історію України-Руси», а це можна було зробити лише за допомогою укр. архівів. Отже, не випадало стати до праці в якомусь із ун-тів Європи або США, від яких він отримував пропозиції, але ставився до них упереджено. У квітні 1923 у відповідь на запрошення В. Кузіва переїхати на працю до США **М. Г.** писав: «З морального і нац. погляду подорож в нинішній ситуації однаково буде фіаско». Натомість він раз по раз думав про повернення в Україну, хоч і побоювався, щоб більшовики не зробили з того «недобрий вжиток».

Розпочата совєтською владою політика укр-зації спонукала його до повернення. Наприкінці 1923 було полагоджено формальні моменти для переїзду **М. Г.** в Україну. 10.11.1923 Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило не заперечувати «проти допущення проф. Грушевського в СРСР» 28.11.1923 президія ВУЦВК затвердила охоронного листа вченому, де зазначалося, що ніяких переслідувань і звинувачень за його попередню політ. діяльність влада не допустить. Нарешті 31.12.1923 **М. Г.** було обрано академіком ВУАН. Шлях на Батьківщину був відкритий.

Він скористався зовнішньо сприятливими обставинами і в березні 1924 повернувся до Києва. У літ-рі можна натрапити на різні, аж до протилежних, думки про повернення **М. Г.** Одні автори вважають, що він визнав совєтську владу і пішов на співробітництво з нею, ін. говорять про таємні мрії й плани вченого розпочати б-бу із більшовиками. Сам же **М. Г.** в автобіографії 1926 своє повернення пояснював так: «У березні

1924 вернувся на Рад. Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наук. роботу в нових умовах на безпосередню користь укр. роб.-сел. мас та соц. будівництва України. Дворічне перебування на рад. Україні вповні доказало можливість продуктивної наук. праці в сих умовах».

М. Г. взявся до наук. праці одразу ж по приїзді. Він очолив спеціально створену для його роботи Кафедру історії укр. народу в Іст. секції Іст.-філол. відділу ВУАН. Доволі швидко на кафедрі зібралися талановиті вчені О. Гермайзе, Ф. Савченко, М. Ткаченко, С. Глушко, П. Гладківський та ін. **М. Г.** також очолив археографічну, культ.-іст., іст. пісенності та порайонного розроблення історії України комісії Іст. секції; домігся відновлення журналу «Україна», керував підготовкою щорічника та «Записок Іст.-філол. відділу». Водночас із наук.-організаційною працею продовжував дослідницьку, зосередивши увагу гол. чином на багатотомній «Історії України-Руси» та «Історії укр. літ-ри».

Проте на наук. діяльності вел. вченого не міг не позначитися конфлікт між ним та керівниками ВУАН С. Єфремовим й А. Кримським. Природа цього конфлікту в літ-рі до решти не з'ясована. Тут позначилися особисті якості видатних укр. вчених, конфлікт **М. Г.** і С. Єфремова часів Центр. Ради, коли есефи не могли вибачити **М. Г.** його несподіваного переходу на есерівські позиції. Вони оцінювали той вчинок як політиканство, а самого **М. Г.** вважали одним із найгол. провинників поразки УЦР. Характер **М. Г.**, стиль його поведінки не сприяли згладжуванню суперечностей, а часом роздмухували вогонь. Совєтька влада прагнула реорганізувати ВУАН та встановити над нею ком. контроль. Конфлікт був їй на руку, вона його всіляко підтримувала і певний час робила ставку на **М. Г.** як майбутнього президента ВУАН. Це посилювало конфлікт та зрештою допомогло владі досягнути бажаного, а згодом розправитись і з С. Єфремовим, і з М. Грушевським.

У 1929 **М. Г.** обрали академіком АН СССР. То був останній акт демонстрації системою лояльного ставлення до вченого. Після суд. процесу над «Спілкою визволення України» («СВУ»), гол. особою якої зробили С. Єфремова, влада взялася за **М. Г.** Тим часом ще від 1926 його праці піддавалися демагогічній критиці. Ще раніше, з 20.03.1924, **М. Г.** перебував під наглядом ДПУ як неблагонадійний, віднесений «до групи укр. контррев-ції лівого зафарбування». Органи ДПУ ретельно збирали «компромат» на вченого, плели навколо нього інтриги, логічним завершенням яких став арешт у березні 1931. За задумом слідчих ДПУ, **М. Г.** мав стати керівником вигаданої контррев. орг-ції «Укр. нац. центр» («УНЦ»). Тверда позиція вченого на завершальному етапі слідства, коли він рішуче відмежувався від попередніх вимушених свідчень та спростував версію існування «УНЦ», змусила керівництво ДПУ відмовитися

від проведення відкритого суд. процесу на зразок справи «СВУ». **М. Г.** був звільнений і залишений у московському вигнанні. Його колиш. політ. соратники, співробітники та учні були репресовані позасудово. Дослідницькі установи, створені **М. Г.** в системі ВУАН, були ліквідовані.

М. Г. раптово помер після хірургічної операції з видалення карбункулу. Обставини його смерті залишаються недостатньо з'ясованими. Поховано вченого у Києві, на Байковому кладовищі.

Тв.: Грушевський М. Спомини // Київ. 1988. № 9–12; 1989. № 8–10; 1992. № 3.

Літ.: Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021; *Плохій С.* Великий переділ: незвичайна історія Михайла Грушевського. К., 2011.

Владислав Верстюк

ГРУШЕВСЬКИЙ Олександр Сергійович (12.08.1877, м. Ставрополь — 1943 (?)) — історик, педагог, гром. діяч.

Народився в родині відомого педагога С. Грушевського, дир-ра нар. училищ Ставропольської губ. Мол. брат історика М. Грушевського. Закінчив іст.-філол. ф-т Київського ун-ту з дипломом 1-го ступеня та золотою медаллю (1899). Учень В. Антоновича. Упродовж року перебував у наук. відрядженні в Австрії і Німеччині. З 1900 приват-доцент Новорос. ун-ту в Одесі. 1903 видав монографію «Пинское Полесье XI–XVI вв. Исторический очерк». За спроби викладання історії укр. мовою у 1906 був звільнений. Працював у Московському і Петербурзькому ун-тах. Член НТШ і УНТ. Навесні 1917 повернувся до Києва. У вересні 1917 очолив бібл.-архівний відділ Генерального секретарства освіти. Досвід дослідницької праці у провідних рос. і зарубіжних архівах, знання стану джерел з історії України, участь у роботі Археографічної комісії НТШ дозволили йому розробити модель орг-ції архівної справи в УНР. Передбачалося, що бібл.-архівний відділ буде здійснювати заг. кер-во, координацію методичної і практичної діяльності архівних установ. При ньому створювалися: археографічна комісія для розробки теорет. проблем архівознавства та наук. опрацювання іст. джерел; наук. біб-ка з читальним залом; редакція спеціалізованого журналу «Пам'ятки». Бібл.-архівному відділу мали підпорядковуватися Нац. архів, спец. та районні архіви, у наук.-методичному відношенні — місц. архівні комісії. **О. Г.** пропонував скласти реєстр вивезених до Росії укр. іст. джерел і домагатися їх повернення. На поч. 1918 розробляв проект орг-ції Нац. архіву, його функції, статут, структуру. У червні 1918 архівно-бібл. відділ очолив відомий учений В. Модзалевський, **О. Г.** залишився завідувати бібл. секцією. У цей час у пресі публікувалися його статті щодо проблем збереження архівних документів, утворення Укр. держ. ун-ту, діяльності

Укр. наук. тов-ва, бібліографічні огляди праць; читав лекції тощо. Кандидував на посаду проф. кафедри укр-знавства ун-ту св. Володимира, але консервативна професура його забалотувала. Проф. **О. Г.** викладав історію укр. народу в Укр. нар., згодом держ. ун-ті, Київському ін-ті нар. освіти.

З поч. 1920-х працював у ВУАН — дир. комісії зі складання іст.-географічного словника укр. земель, керівник секції наук.-дослідної кафедри іст. України при ВУАН, член Археографічної комісії, ред-тор «Іст.-географічного збірника ВУАН». Автор понад 100 праць з історії, історіографії, етнографії, іст. літ-ри. Після розгрому установ Іст. секції ВУАН і арешту **О. Г.** звільнений з роботи «за наук. саботаж», «виготовлення шкідливої наук. продукції», «вороже ставлення до зміцнення ВУАН». У серпні 1938 заарештований як «керівник антирад. укр. терористичної орг-ції». На допитах поводився мужньо, вини не визнав, нікого не обмовив. Заслання відбував у Казахстані, страждав розладом нервової системи. Помер ймовірно навесні 1943. Реабілітований у 1959.

Тв.: Пинское Полесье XI–XVI вв. Исторические очерки. XI–XII вв. Ч. I. Киев, 1901; Ч. II. XIV–XVI вв. Киев, 1903; Города В. Княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. Киев, 1918; З сучасної української літератури: начерки і характеристики. Вид. 2-ге. Київ, 1918.

Літ.: Пиріг Р.Я. Доля брата М.С. Грушевського // Літературна Україна. 1993. 15 липня; *Матяш І.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. Київ, 2001; *Костюк І.* Олександер Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку XX ст. // Український історик. 2002. № 1–4; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 2. Київ, 2004; Українські архівісти (XIX–XX ст.). Біобібліографічний довідник. Київ, 2007.

Руслан Пиріг

ГУЙН Карл-Георг [Karl Georg Huyn] (18.11.1857, м. Відень, Австро-Угорщина — 12.02.1938, с. Роттенбух (суч. Італія)) — австрійський військ. і держ. діяч, останній австрійський намісник Королівства Галичини та Лодомерії.

Народився у сім'ї військового. Навчався у військ. коледжі в Санкт-Пельтені (1875), Терезіанській військ. академії у Вінер-Нойштадті (1879). Лейт. драгунського полку (24.04.1879), переведений у полк уланів (02.08.1880). Протягом 1881–1883 навчався у Академії Ген. штабу у Відні. Служив у Маріборі (Словенія), Львові (з 1884), Перемишлі у чині капіт. (1887). Приєднаний до штабу Другого корпусу у Відні. Нагороджений Лицарським хрестом і Орденом Золотого Лева в Нідерландах (квітень 1891). Після одруження з граф. Марією Ігнатією Луцовою (16.03.1892) призначений військ. аташе у Бухаресті (Румунія), отримав звання майора. Призначений нач. штабу кавалерії в Кракові (1892), підполк. (1896), полк.

2-го Галицького полку уланів ім. князя К. Шварценберга, укомплектованого з поляків (1899). Командир 17-ї кавалерійської бригади (з липня 1904), 10-ї кавалерійської бригади (з квітня 1905), 17-ї кавалерійської бригади (з квітня 1907), 7-ї кавалерійської дивізії (з квітня 1909), 12-ї піхотної дивізії (з листопада 1911). Призначений ген.-інспектором кавалерії (23.10.1912). Керував підготовкою австро-угорської кавалерії до війни.

На початку І Світової війни під час мобілізації в серпні 1914 призначений командиром XVII Армійського Корпусу, що увійшов до складу 4-ї армії. Відзначився в битві при Комарові. В результаті конфлікту з командуванням відкликаний до Відня (вересень 1914), вийшов у відставку (01.11.1914). Проживав у Відні. У березні 1917 реабілітований кайзером Карлом І та призначений намісником Галичини.

28.10.1918 польська ліквідаційна комісія у Кракові оголосила про перебирання влади в краї урядом Варшави та намір перейняти владу від австрійського намісника (02.11.1918). Т. Розвадовський оголошений польським урядом генеральним комісаром Галичини із зобов'язанням перебрати владу в Галичині. Мін-р варшавського уряду С. Ґломбінський зустрівся з намісником (30.10.1918) та керівником ПЛК В. Вітосом (31.10.1918). У свою чергу делегація УНРади (К. Левицький, І. Кивелюк, І. Голубович, С. Баран, Л. Цегельський, О. Стефанович, В. Сінгалевич) вимагала від **К. Г.** офіційної передачі влади у Сх. Галичині УНРаді. Їй було відмовлено через відсутність офіційного розпорядження з Відня. В ніч на 01.11.1918 команда укр. військових зайняла казарми й усі держ. установи, захопивши владу у Львові. **К. Г.** взято під домашній арешт. Того ж дня разом з ін. австрійськими чиновниками виїхав до Відня. Влада у Сх. Галичині перейшла до його заступника В. Децикевича, який передав її Укр. Нац. Раді. 01.12.1918 **К. Г.** подав у відставку з усіх держ. посад. Отримував пенсію від уряду Австрії.

Літ.: Huyn Karl Georg Graf von // Osterreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (OBL). Bd. 3. Wien, 1965; *Schmidt-Brentano A.* Die K. K bzw. K. u. K Generalitat 1816–1918. Osterreichisches Staatsarchiv. Wien, 2007. S. 77; Karl Georg Reichsgraf von Huyn. URL: Ел. ресурс: http://www.austro-hungarian-army.co.uk/biog/huyn.htm; *Вітенко М., Кугутяк М.* Гуйн Карл // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 436–437; *Тимченко Р.В.* Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.). К., 2013. 347 с.

Роман Тимченко

ГУТНИК Сергій (Сруль) Михайлович (23.12.1868 — д. с. невід.) — фінансист, банкір, мін-р торгівлі і пром. УД.

Походив з єврейської купецької родини. Закінчив юрид. ф-т Новоросійського ун-ту. На поч. XX століття відігравав помітну роль у фін. та гром. житті Одеси. Вступив до партії кадетів. У 1910–1912 займав посаду керуючого Одеським відділенням Сибірського торг. банку. Тривалий час працював гол. Одеського біржового к-ту. Влітку 1917 обраний гласним Одеської міськ. думи. Був людиною досить заможною, володів розкішним особняком на вул. Софіївській.

У київських ділових колах став відомим завдяки активній участі у підготовці угоди УНР і Центр. держав з питань товарообміну у квітні 1918. При формуванні гетьманського уряду отримав посаду мін-ра торг. і пром. Вперше взяв участь у засіданні Ради Міністрів під головуванням Ф. Лизогуба 07.05.1918. Цілком усвідомлював, що Центр. держави будуть жорстко вимагати виконання, взятих УНР і підтверджених П. Скоропадським, зобов'язань щодо товарообміну. Тому всі експорті операції мали бути чітко регламентовані, контрольовані і обліковані. Водночас становлення митної, акцизної служби та кордонної охорони Гетьманату проходило повільно, залишаючи союзникам чималий простір для неконтрольованого вивозу продовольства і товарів.

У сер. травня 1918 взяв участь у з'їзді кадетських орг-цій України, який, з огляду на поточну політ. кон'юнктуру, висловився за незалежність УД. Був добрим промовцем і його виступ на з'їзді дав підстави одному з лідерів кадетської партії академіку В. Вернадському віднести його до «нових видатних людей». Був делегатом з'їзду ПРОТОФІСу, у своїй промові засудив соц. експерименти попередньої влади, закликав не боятися слова «буржуазія», оскільки лише вона здатна привести край до відродження, дати простір приватній ініціативі.

Першочерговою турботою **С. Г.** стало формування керівного складу мін-ва. Заст. мін-ра були призначені: гірничий інж. і учений В. Ауербах, досвідчений управлінець у кам'яновугільній галузі; С. Бородаєвський — відомий теоретик і практик кооп. справи, який мав досвід роботи у мін-ві торг. і пром. Росії, був консультантом Тимчасового уряду. Департаменти очолили: О. Мономахов — гірничий інженер, В. Свірський — фахівець у галузі фабричної інспекції та статистики, Ф. Корольов — відомий ек-ст і вчений; М. Добриловський — знаний ек-ст і фінансист. Гол. Геологічного к-ту став молодий, талановитий геолог-петрограф В. Лучицький.

У травні 1918 мін-во видало низку нормативних документів регуляторного характеру, а в червні ухвалений перший з-н про виділення мін-ру торг. і пром. 33 млн. крб. для закупівлі вугілля і мастильних матеріалів. **С. Г.** був переконаним адептом максимального зосередження права розпоряджатися ресурсами палива в руках мін-ва. 10.07.1918 уряд схвалив з-нопроект про підпорядкування мін-ву «всіх установ і урядових осіб, котрі відають справами добування, заготовки і розподілу різного

роду палива за виключенням заготовки дров'яного палива». Мін-рові надавалися виключні повноваження з контролю добування, заготівлі і розподілу палива. Через кілька днів мін-во отримало нові повноваження у справі регулювання торг. металами та металовиробами.

На поч. серпня 1918 **С. Г.** домігся прийняття урядом з-нопроекту про надання йому особливих прав по регулюванню зовн. торгівлі, зокрема складання списку товарів, заборонених до вивозу, визначення граничних цін на імпортовані матеріали, видання дозволів орг-ціям на право експортно-імпортних операцій тощо. Лише деякі позиції мали погоджуватися з мін-ром фін., насамперед щодо валютних операцій. Загалом Мінторг і його глава отримали широкі монопольні права у важливих сферах ек. життя держави.

Становище в осн. галузях важкої пром було надзвичайно складним. Видобуток вугілля за дев'ять місяців 1918 склав лише 341 млн. пудів, що на 715 млн. менше відповідного періоду 1917. Не працювали всі копальні Криворізького залізорудного басейну, більшість яких була затоплена. Робітників залишилося 2–2,5 тис. з 25 тис. Виконання зобов'язань по поставках руди до Центр. держав зривалися.

В умовах денаціоналізації пром. власники підприємств, лідери корпоративних об'єднань все наполегливіше ставили перед урядовцями питання про відміну роб. законодавства часів УЦР, зокрема її закону від 25.01.1918 про 8-годинний роб. день. **С. Г.** підтримав ці домагання, мін-во підготувало відповідний з-нопроект. Але проблеми регулювання умов праці належали до профільних питань мін-ва праці, очолюваного проф.-лібералом Ю. Вагнером. Його заперечення урядові вдалося подолати лише на поч. вересня 1918, домігшись подовження роб. дня.

У кін. липня 1918 завершувався термін дії ек. договорів про товарообмін між Україною і Центр. державами. Основні показники щодо експорту укр стороною хліба і сировини виконувалися незадовільно. Німці вимагали від гетьмана і уряду підготовки нових ек. та валютної угод. 02.08.1918 Рада Міністрів затвердила склад укр. делегації, яку очолив **С. Г**. Цілий місяць **С. Г.** був зайнятий підготовкою проекту договору, на спільних засіданнях нерідко полемізував з представниками німецької сторони. Найскладніше узгоджувалися з німецькими і австро-угорськими радниками статті про умови поставок цукру і хліба. Однак, переговорний процес дістав раптове прискорення. 09.09.1918 Рада Міністрів на закритому засіданні доручила **С. Г.** підписати заг. торг. договір, а ін. мін-рам профільні угоди. Новий договір мав діяти до 01.09.1919 і передбачав поставку з України до Центр. держав не менше 40 млн. пудів хліба, 2,5 млн. пудів цукру, до 20 млн. л спирту, 6 млн. пудів великої рогатої худоби, 2,5 тис. вагонів яєць тощо. Чимала група укр. урядовців, які брали участь у підготовці договору, отримали держ. нагороди Німеччини. Серед них гол. делегації **С. Г.** — орден корони I ст.

Восени 1918 під впливом німців і посиленим тиском опозиційних сил П. Скоропадський змушений був піти на переговори щодо збільшення в уряді представників укр. партій. На поч. жовтня 1918 лідери опозиції подали гетьманові свій список членів майбутнього кабінету. П. Скоропадський погоджувався, що «замість Гутника треба б знайти неабияк досвідчену людину». Не стало його захищати й керівництво ПРОТОФІС-у, вважаючи, що мін-р не виправдав їх сподівань на потужну фін. підтримку урядом пром-сті. Замість **С. Г.** мін-во очолив відомий підприємць-цукрозаводчик С. Мерінг.

С. Г. повернувся до Одеси. 24.10.1918 газета «Одесские новости» вмістила інтерв'ю, в якому він причини своєї відставки пояснив фактичним розколом в уряді. Так завершилося його майже піврічний період урядової діяльності, У спогадах П. Скоропадський дав **С. Г.** дихотомну оцінку: «він блискуче розумний, але дуже мало зробив для України». В Одесі знову очолив біржовий к-т. У лютому 1919 на з'їзді південно-рос. портових бірж виступив з основною доповіддю про тогочасні ек. проблеми, які в основному адресувалися представникам білогвардійської влади. Перед зайняттям Одеси Червоною армією виїхав до Туреччини. Відомо, що на початку 1920-х у Стамбулі входив до місц. об'єднання членів кадетської партії. Дані про його подальшу долю досі не виявлені.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія. 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. К., 2002; Енциклопедія сучасної України. Т. 6. Київ, 2006; *Гончарук Т., Дружкова І.* Одесити — міністри урядів Української Держави гетьмана П. Скоропадського: матеріали до історичних портретів Сергія Гутника і Георгія Афанасьєва // Чорноморська минувшина. Одеса, 2011; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ГУЧКОВ Олександр Іванович (14.10.1862, м. Москва — 14.02.1936, м. Париж, Франція) — рос. гром. і політ. діяч, підприємець, промисловець.

Отримав освіту у Другій Московській гімназії, іст.-філологічному ф-ті Московського ун-ту, Берлінському, Гейдельбергському та Віденському ун-тах. Член міської управи Москви (1893–1897), гласний Московської міської думи (1901–1903). Молодший офіцер козацької сотні з охорони КВЖД у Манчжурії (1898–1899). У якості добровольця брав участь в англо-бурській війні (1899–1902) на боці бурів. Помічник головноуповноваженого Рос. тов-ва Червоного Хреста при Манчжурській армії

під час рос.-японської війни (1904–1905). Учасник з’їзду земських і міських діячів (Москва, 1905). Один з засновників і лідерів партії октябристів («Союз 17 октября»), член ЦК партії. Як ідеолог «октябризму» був прибічником конституційної монархії з сильною центр. владою із визнанням прав окремих народів на культурну автономію. Член Держ. ради від торг.-промислової курії (1907, 1915). Обраний до Держ. Ради, від посади відмовився (1907). Депутат і голова III Держ. думи (1910–1911), очолював фракцію октябристів. Дійсний статський радник (з 1912).

Під час І Світової війни уповноважений Рос. тов-ва Червоного Хреста; тов. головно-уповноваженого Всерос. союзу міст на фронті; один з засновників і голова Центр. військ.-промислового к-ту Рос. імперії (1915–1917), член Особливої наради з оборони, учасник «Прогресивного блоку» IV Держ. думи.

Після Лютневої революції член Тимчасового к-ту Держ. думи, комісар К-ту у військ. мін-ві. Разом з В. Шульгиним прийняв зречення від престолу імператора Миколи II (02.03.1917). Військ. і морський міністр Тимчасового уряду першого складу (березень–квітень 1917). Прибічник продовження війни до переможного кінця. Перебуваючи у Києві 07.04.1917, під час проведення Нац. конгресу, зустрівся з його представниками Д. Дорошенко, М. Міхновським та С. Ерастовим у приміщенні Київської військ. округи. У відповідь на побажання щодо формування укр. військ. частин з добровольців та виводу польських формувань з території України висловився за погодження цих питань із місцевою військ. владою. У своєму виступі того ж дня у Виконавчому К-ті РОГО **О. Г.** підкреслив: «Ми твердо вирішили зламати перешкоди, що розділяли народності неосяжної Росії, і впевнені, що відтепер відтерті нації, що складали ніби другорядні класи населення, усвідомлюють нові відповідальні обов’язки, які лягли на них, і полюблять нас більше, ніж раніше, і принесуть всі жертви для величі та цілісності Росії».

Голова «Тов-ва економічного відродження Росії» (травень 1917). Разом з М. Родзянко заснував Ліберальну республіканську партію. Один з організаторів корніловського заколоту (серпень 1917); член Держ. наради (серпень 1917), Тимчасової ради Рос. республіки (вересень 1917).

Під час громад. війни уповноважений Рос. тов-ва Червоного Хреста при Добровольчій армії А. Денікіна. Проводив переговори з колишніми союзниками Росії у Зах. Європі щодо підтримки білого руху. На еміграції (з 1920) жив у Берліні, Парижі. Голова Рос. парламентського к-ту у Парижі (з 1921). Брав активну участь у політ. і громад. житті рос. еміграції.

Літ.: Боханов А.Н. Александр Иванович Гучков // Исторические силуэты. М., 1991; *Олейников Д.* Александр Иванович Гучков // Российский либерализм: идеи и люди / ред. А.А. Кара-Мурза. М.: Новое издательство, 2007. 904 с.; *Сенин А.* Александр Иванович Гучков. М., 1996; Большая российская

энциклопедия: в 62 т. / председ. научно-ред. совета Ю.С. Осипов. Т. 8. М.: Научн. изд-во «БРЭ», 2006; *Сенин А.С.* Гучков Александр Иванович // Политические деятели России 1917. Биографический словарь / гл. ред. П.В. Волобуев. М.: «Большая росс. энциклопедия», 1993. С. 92–94; *Кудлай О.Б.* Центральна Рада — Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень–жовтень 1917 р.) // дис. … к. і. н. Спец.07.00.01. — Іст. України. К., 1997. С. 46.

Олександра Кудлай

ҐАЛАҐАН Микола Михайлович (24.11.1882, с. Требухів, Чернігівська губ. (суч. село Броварського р-ну, Київська обл.) — після 1955, м. Київ) — укр. держ. і гром.-політ. діяч, дипломат і публіцист.

Народився у сім'ї православного священика з козацького роду. Закінчив колегію Павла Ґалаґана (1902), природн. ф-т Київського ун-ту (1909), за фахом фізик. Належав до укр. студ. громади, у 1903 вступив до РУП. За рев. діяльність у 1904 був заарештований і півроку відсидів у Лук'янівській в'язниці. Був одним з засновників Укр. соціал-демократичної Спілки. Учасник І Світової війни, прапорщик рос. армії. Після Лютневої революції учасник відновлюваної конф. УСДРП (4–6.06.1917). Всупереч пропозиціям колишніх «спілчан» відновити діяльність УСД Спілки на старих засадах, відстоював позицію співпраці і злиття з УСДРП. З 06.06.1917 прапорщик 1-го Укр. полку ім. Б. Хмельницького. Делегат Другого і Третього Всеукр. військ. з'їздів. На Третьому Всеукр. військ. з'їзді кооптований до Всеукр. військ. ради та УЦР. Від фракції УСДРП входив до складу Малої Ради. 06.12.1917 разом із Є. Онацьким за дорученням УЦР вів переговори з регіональними урядами Кубані і Дону про створення федеративного уряду Росії. 1918 був представником УНР при урядах Пів.-Сх. Союзу, Дону, Закавказзя. 05.04.1918 як дипломатичний представник УНР виїхав до Румунії. За УД очолював департамент Мін-ва здоров'я. Член Укр. Нац. союзу, брав безпосередню участь у підготовці повстання проти гетьмана П. Скоропадського у Києві. 14.12.1918 призначений комісаром Мін-ва військ. справ. 22.01.1919 очолив надзвичайну дип. місію УНР в Угорщині. По дорозі до місця призначення перебував у Станиславові (30.01–09.02.1919), проводив консультації, в т. ч. із Є. Петрушевичем, щодо співпраці дип. місій УНР і ЗОУНР у Будапешті. Після підписання урядом УНР Варшавського договору (26.08.1920) подав у відставку й емігрував до Відня, згодом до Праги. У ЧСР був орг-тором і головою укр. громад. орг-цій на еміграції, зокрема у 1929–1938 очолював Укр. громаду, викладав в Укр. вільному ун-ті. У травні 1945 вивезений рад. контррозвідкою з Праги до Києва, де й загинув у Лук'янівській в'язниці. За іншою версією, у 1946 був засуджений до 10 років виправно-трудових таборів, покарання відбував у

«Сиблагу» (Кемеровська обл., РФ). Після звільнення у 1955 виїхав до Чехословаччини. Реабілітований 1992. Автор мемуарів, книг на сусп.-політ. теми й ряду наук. публікацій з фізики.

Пр.: Галаган Микола. З моїх споминів: (1880-ті–1920 р.). К., 2005. 656 с.

Літ.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998. С. 79–80; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції, 1919–1939. К., 1999. С. 24, 35, 82; *Осташко Т.* Микола Галаган — український громадсько-політичний діяч і дипломат // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Вип. 9. К., 2005. С. 133–158.

Тетяна Осташко

ҐОРУК Семен (Сень) Васильович (13.09.1873, м. Снятин (суч. Івано-Франківська обл.) — 08.1920) — сотник УСС, отаман УГА, гром.-політ. діяч.

Народився в багатодітній сел. родині. Навчався в семирічній нар. школі Снятина (1887) та гімназії в Коломиї. Допомагав диригентові коломийського тов-ва «Боян» писати ноти для хору (1895). Студіював на філософ. ф-ті Львівського ун-ту (1903). Через рік мобілізований до австрійської армії. Потрапив до полку крайової оборони, що дислокувався у Львові, що дозволило із перервами продовжити навчання. Склав іспит на звання підстаршини, переведений до 35-го полку Золочівського гарнізону. Під час студій в ун-ті став співзасновником та одним з керівників «Молодої України», мав зв'язки з РУП, таємно друкував парт. брошури та разом з ін. членами орг-ції переправляв їх у підрос. Україну. 1904 обираний старшиною і гол. комісії Львівського тов-ва «Сокіл». Водночас працював у тов-ві «Просвіта», вступив до Руського Пед. тов-ва. Став членом Християнсько-суспільної партії. Ред-тор її друк. органу «Руслан» (з 1905). Належав до Гол. управи тов-ва «Сокіл-Батько». Заснував та очолив стрілецький відділ при тов-ві «Сокіл» у Львові (т. зв. сокільські стрільці).

На поч. І Світової війни як старшина запасу австро-угорського війська призначений до Легіону УСС; співорг-тор і член Укр. бойової управи. Як командант сотні, з листопада 1914 — куреня, взяв участь у військ. діях на Сх. фронті. Його підрозділ відтіснив козачу дивізію військ Півд.-Зах. фронту О. Каледіна у Карпатах; провів стрімкий контрнаступ і звільнив від рос. військ Дрогобич, Стрий та довколишні села. Призначений командиром Першого куреня Легіону УСС (лютий 1915). Відзначився на г. Маківка поблизу с. Синьовидне, Соколів і Семиківці над р. Стрипа, на г. Лисоня. Нагороджений військ. «Хрестом заслуг» 3-го класу (13.06.1916). Ініціював упорядкування документообігу та адм. роботи штабу. 30.09.1916 у бою поблизу с. Потутори (суч. Бережананський р-н,

Тернопільська обл.) потрапив до рос. полону, перебував у Симбірську (1916–1917). Отримав звістку про смерть 28-річної дружини Стефанії.

У жовтні 1918 повернувся до Львова. Під час Листопадового зриву очолював штаб Укр. ген. команди. Готував у Львові збройний виступ (01.11.1918), взяв у ньому участь. Учасник польсько-укр. війни (1918–1919) та визвольних змагань у Наддніпрянській Україні. Посідав керівні посади в ГА — нач. штабу НКГА (05.11–10.12.1918), командир 3-ї Бережанської бригади (січень–червень 1919), нач. відділу кадрів штабу УГА. У ніч на 24.04.1920 заарештований у Києві органами ВЧК і вивезений до концтабору в с. Кожухово (суч. мікрорайон м. Москва, РФ), звідти 16.07.1920 — до м. Архангельськ. За однією з версій, разом з багатьма ін. ув'язненими укр. старшинами затоплений на баржі, яку більшовики підірвали поблизу Архангельська на Білому морі. На честь **С. Ґ.** названо вул. в Коломиї і Снятині, встановлено меморіальну дошку на будинку, де він провів дитячі роки.

Літ.: А ми тую стрілецькую славу збережемо... Ч. 1 / упоряд. Я. Полатайчук. Коломия, 1999. С. 129–133; За волю України: Історичний збірник УСС. 1914–1964 / за ред. С. Ріпецького. Нью-Йорк, 1967. С. 235–236, 461–462, 410; *Лазарович М.В.* Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль, 2016. 628 с.; *Науменко К.Є.* Сень і Стефанія // Наше життя (США). 1999. № 11. С. 1–5; *Лазарович М.* Горук Семен Васильович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 460–461.

Роман Тимченко

ДАВИДОВСЬКИЙ Людомил Петрович (20.02.1896, м. Львів — 1925, м. Прага, Чехословаччина) — лінгвіст, вчений-правник, дипломат.

Народився у родині фін. урядника. Навчався у Другій (німецькій) гімназії Львова, де виявив здібності до вивчення іноземних мов. Опанував англійську, італійську, німецьку, рос., чеську та французьку мови, вивчав арабську та японську. У роки І Світової війни служив офіцером в австрійській армії. Студіював право у Львівському та Празькому ун-тах. Докт. права. Закінчив Консульську та Торг. академії у Празі (1919 р.). Доцент Укр. Вільного Ун-ту у Празі (1921–1925). Секретар Посольства ЗУНР у Празі (1922–1923), член делегації Зах.-укр. Тов-ва Ліги Націй на конференції Міжнар. Унії Тов-в Ліги Націй у Празі (1922) та Відні (1923). Влітку 1924 разом з М. Лозинським перебував з політ. візитом у Лондоні.

Тв.: Міжнародна охорона національних меншостей / Л. Давидовський // Збірник Правн. Комісії при іст.-філос. секції НТШ. Під ред. В. Вергановського, Львів, 1929. Ч. 3. 352 с.

Літ.: Старосольський В. Передмова // Збірник Правничої Комісії при Історично-Філософській секції Наукового Товариства ім. Шевченка під редакцією Д-ра Володимира Вергановського. Львів, 1929. Ч. 3. С. 1–3.

Олег Павлишин

ДАШКЕВИЧ Роман-Микола Іванович (06.12.1892, м. Тустановичі (суч. частина м. Борислав, Львівська обл.) — 12.01.1975, м. Куфштайн, Австрія) — гром., політ., військ. діяч, ген.-хорунжий Армії УНР, правник.

Народився в родині священника давнього кн. роду Дашкевичів, відомого у Києві з XV–XVI ст. Освіту набув у поч. школі в Тустановичах, Укр. держ. чоловічій академічній гімназії в Перемишлі, юрид. ф-ті Львівського ун-ту (1911–1914). Був гол. студ. гуртка при львівській філії «Просвіти» й культ.-осв. комісії Укр. студ. союзу. Брав участь в орг-ції і роботі «Січей». Обраний кошовим пов. «Січі» у Львові (березень 1913), гол. воєнізованого тов-ва «Січові стрільці ІІ» (січень 1914).

На початку І Світової війни мобілізований до австрійської армії (липень 1914). У 1915 потрапив у рос. полон, інтернований в Сибір та Забайкалля. Після Лютневої революції в Росії (1917) втік з табору військовополонених до Києва. Став командиром гарматної батареї Першого куріня Січових Стрільців, очолив Стрілецьку раду (січень 1918), що брала участь в боях з червоноармійськими частинами (січень–березень 1918). Сформував стрілецьку батарею при Запорозькому гарматному полку, який розташовувався на Харківщині (травень 1918). Наприкінці липня 1918 командував гарматною батареєю у складі відновленого полку січових стрільців у Білій Церкві. Взяв участь у протигетьманському повстанні (командував бронепоїздом, що рухався на Київ). Командир гарматної бригади корпусу УСС (березень–грудень 1919). Відзначився у боях з більшовиками та денікінцями.

На поч. грудня 1918 корпус саморозпустився. Разом з багатьма військовими Армії УНР опинився в еміґрації (Чехословаччина, Австрія). Написав нарис «Початки Українських січових стрільців», книгу «Про Січових Стрільців», що стали першими оглядами історії цього збройного формування. Навесні 1920 взяв участь у засіданні Стрілецької ради Корпусу Січових Стрільців у Відні, де Є. Коновалець виклав план створення Укр. військ. організації (УВО). Долучився до її утворення та поширення діяльності у Галичині, окупованій Польщею. У Відні одружився з Оленою Степанів (14.07.1920), у подружжя народився син Ярослав.

У 1921–1922 у Львові відновив діяльність укр. спортивно-протипожежного товариства «Січ». Обраний кошовим тов-ва «Повітова січ». Видавець і відповідальний ред-тор відновленого видання «Січові вісти» (1922–1924). Через заборону польською владою діяльності тов-ва «Пові-

това січ» (травень 1926) шукав нові орг-ційні форми патріотичного виховання укр. молоді. Його зусиллями створено тов-во «Луг» (1926), що діяло в умовах агресивної політики польської держави, спрямованої на полонізацію укр. населення. Видавець і ред. часописів «Січові вісти», «Вісти з Лугу», автор більшості матеріалів орг. й ідейного характеру.

З початком II Світової війни залишив Львів (26.09.1939) і виїхав на тер. Польщі, що була окупована німцями. Перебував в м. Риманові (1939–1941), окупованому німцями Львові (1941–1943), де працював адвокатом. Виїхав на Захід через містечко Риманів до табору переміщених осіб в Австрії Гізінґен (кін. 1943), згодом до Ляндеку, Куфштайну. Працював на текстильній фабриці. За його ініціативи укр. громадою орг-зоване культ.-релігійне Тов-во св. Андрея ім. митроп. А. Шептицького (травень 1945), став його головою (1946–1950). Жив у таборі для переміщених осіб у м. Куфштайні (1950), після ліквідації якого залишився у цій місцевості. Займався пасічництвом, брав участь у житті укр. громади — читав лекції з історії укр. дітям у школі, підтримував зв'язки з представниками уряду УНР в екзилі та послідовниками УВО–ОУН. Нагороджений Держ. Центром УНР в екзилі «Хрестом Симона Петлюри» (приблизно 1936–1937) та «Воєнним Хрестом Армії УНР» (25.09.1960, № 14), присвоєно звання ген.-хорунжого Армії УНР. Був похований у Куфштайні (Австрія). Прах перепохований у Львові (2008).

Тв.: Про Січових Стрільців. Ч. 1. Віденъ, 1921; Початки Українських Січових Стрільців // Календар «Запорожець». Віденъ, 1921; Підручник для руханково-пожарничих товариств Січей та Лугів. Л., 1926; Початки Українських Січових Стрільців: У 40-річчя вимаршу УСС на війну // Нар. Воля. Скрентон, 1954. Ч. 25, 35; Про Січових Стрільців: Початки і організація // Вісті. Мюнхен, 1965. Ч. 118–120; Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. Нью-Йорк, 1965; К., 1994.

Літ.: Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2007. С. 588–590; *Колянчук О., Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань: біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини XX століття. Львів, 1995. С. 62; Олена Степанів — Роман Дашкевич: спогади і нариси / упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2009. С. 559–564; *Паска Б.* Дашкевич Роман-Микола Іванович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018, С. 474–475; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Військова еліта Галичини. Львів, 2004, 376 с.

Роман Тимченко

ДАШКЕВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ Влодислав Влодиславович (16.09.1879, м. Обухів, Київська губ. — 07.06.1952, м. Інта, Республіка Комі) — військ. діяч, дипломат.

Народився у дворянській родині польсько-литовського походження (Daszkewicz-Gorbacki). Закінчив Олександрівське військ. училище, Академію Генштабу. Брав участь у рос.-японській війні. У роки І Світової війни командир полку, командир дивізії. Ген.-майор (1917). Нагороджений Георгіївською зброєю.

Входив до створеної П. Скоропадським політ. орг-ції «Укр. нар. громада». Під час квітневого державного перевороту 1918 фактично виконував роль військ. керівника. Проти його кандидатури на посаду військ. мін-ра УД заперечував нач. штабу Оберкомандо ген. В. Гренер. 03.05.1918 П. Скоропадський призначив **В. Д.-Г.** нач. штабу гетьмана. Згідно з Положенням «Про Гол. квартиру Гетьмана», яка фактично була адміністрацією глави держави, її кер-ком був нач. особистого штабу гетьмана всієї України. Мав досить широкі повноваження, прирівнювався до головнокомандуючого, від ім. гетьмана міг давати розпорядження мін-вам, був підзвітний лише гетьману. Структура гетьманської адміністрації формувалася, виходячи з давньоукр. традиції, а також тогочасних потреб виконання управлінських, представницьких і госп. функцій. Фактично це була військ. структура, складена з низки функціональних підрозділів. Домінуючу роль у ній відігравав штаб гетьмана.

Поданий **В. Д.-Г.** проект штатів штабу гетьмана спочатку не був підтриманий урядом через надмірні фін. видатки. 04.06.1918 створена спец. комісія на чолі з військ. мін-ром О. Рагозою для доопрацювання з-нопроекту. Через тиждень Рада Міністрів розглянула питання штатів гетьманського штабу і знову не ухвалила постанову, доручивши тій же комісії з врахуванням думок мін-рів скоротити штати. З огляду на непоступливість **В. Д.-Г.** 15.06.1918 уряд своїм рішенням скоротив штати штабу на кілька десятків одиниць, вніс зміни у розміри посадових окладів, висловив сумнів щодо назв посад ген. для доручень при гетьмані.

Гол. опонентами домагань нач. гетьманського штабу виступили мін-ри: фін. А. Ржепецький, військ. О. Рагоза, освіти М. Василенко. Тривалі колізії з визначенням штатів штабу, конфронтація з мін-рами переконали П. Скоропадського у безперспективності подальшого перебування **В. Д.-Г.** на посаді. За словами гетьмана, «він зовсім не міг впоратися з цією справою» і 27.06.1918 був переведений на посаду ген. старшини при гетьмані, яка прирівнювалася до статусу мін-ра і була високооплачуваною. Які саме доручення глави держави виконував ген. не відомо, однак мемуаристи відзначають його участь у представницьких заходах, які проводилися у гетьманському палаці.

11.10.1918 Рада Міністрів схвалила призначення **В. Д.-Г.** надзвич. представником укр. уряду в Румунії. У кін. жовтня 1918 дістався Бухареста, був урочисто прийнятий королем. Однак П. Скоропадський вважав це призначення «не зовсім вдалим з багатьох причин». Після падіння

Гетьманату **В. Д.-Г.** намагався стати на службу Добр. армії, але дістав відмову ген. А. Денікіна, в березні 1919 виїхав до Константинополя. Пізніше служив у армії адмірала О. Колчака, з червня 1920 — у штабі командуючого військами Далекосх. армії ген. Г. Семенова. Через Китай виїхав до Німеччини, де проживав до приходу Червоної армії (1945). Був заарештований контррозвідкою «Смерш», доправлений в СРСР, засуджений до виправно-трудових таборів. Похований у м. Інта (Республіка Комі).

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; Енциклопедія історії України у 10 т. Т. 2. Київ., 2004; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Гай-Нижник П.* Начальники особистого Штабу гетьмана П. Скоропадського // Військово-історичний альманах. 2010. № 2; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Т. І. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

ДЕНІКІН Антон Іванович (04.12.1872, м. Влоцлавек, Варшавська губ. — 08.07.1947, Анн-Арбор, штат Мічиган, США) — рос. військ. і політ. діяч, один з керівників Білого руху, військ. письменник, мемуарист, публіцист.

Народився в сім'ї відставного майора прикордонної варти, батько походив з кріпаків, мати — з дрібної польської шляхти. Закінчив реальне училище, Київське піхотне юнк. училище (1892) та Миколаївську військ. академію Генштабу (1899). Після училища розпочав службу в чині підпоруч. в 2-й артилерійській бригаді. 1902 переведений до Ген. штабу. Брав участь в рос.-японській війні. Нач. штабу 3-ї Заамурської бригади прикордонної варти, згодом Забайкальської козачої дивізії та Зведеного кавалерійського корпусу ген. П. Міщенка, підполк. (1904). Нагороджений орденами св. Станислава та св. Анни, за бойові заслуги отримав чин полк. (1905). У 1910–1914 командував 17-им Архангелогородським полком, розквартированим у Житомирі. З березня 1914 обійняв посаду ген. для доручень Київського військ. округу, ген.-майор.

На поч. І Світової війни — ген.-квартирмейстер 8-ї армії ген. О. Брусилова, згодом був призначений командувачем 4-ї стрілецької (Залізної) бригади, розгорнутої 1915 в дивізію. Остання брала участь в Галицькій битві, Брусиловському прориві. За успішне взяття контратакою Луцька (1915) отримав чин ген.-лейтенанта. За бойові заслуги був нагороджений двома орденами св. Георгія та двічі — Георгіївською зброєю. З вересня 1916 командував 8-м армійським корпусом Рум. фронту.

Лютневу революцію Денікін зустрів із розумінням, його політ. погляди були близькими до кадетських. Тимчасовим урядом призначений поміч. нач. штабу Верх. Головнокомандувача (березень 1917), у травні — Головнокомандувачем арміями Зах., в серпні — Півд.-Зах. фронту. Від початку був непримиренним противником запровадженої Тимчасовим урядом дем-зації армії, яка, на його думку, призводила до розкладу армії. Вважав, що армія має залишатися поза політикою, виступав за скасування к-тів в армійських частинах. Підтримав дії ген. Л. Корнілова, повідомивши про це Тимчасовий уряд різкою телеграмою. 29.08.1917 заарештований та ув'язнений разом з групою генералів на чолі з Л. Корніловим. Був звільнений з Бихівської тюрми за наказом ген. М. Духоніна. Прибув до Новочеркаська, де разом з ген. М. Алексєєвим та Л. Корніловим став орг-тором Добровольчої армії.

Після загибелі ген. Л. Корнилова (13.04.1918) та смерті ген. М. Алексєєва (08.10.1918) став головнокомандувачем Добровольчої армії. Був одним з лідерів Білого руху — найважливішої військ.-політ. сили, що протистояла більшовикам. В результаті консолідації рос. антибільш. сил 08.02.1919 **А. Д.** створив Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР). На той момент під зверхністю ЗСПР перебувала півд.-сх. частина європейської тер. Росії — Дон, Кубань, Північний Кавказ, плацдарм у Криму. Згідно «Тимчасового положення про громадянське правління» (березень 1919) **А. Д.** очолював як військ. командування, так і політ. владу на цих тер-ріях. При ньому діяв створений у листопаді 1918 урядовий орган «Особлива нарада» («Особое совещание»), що виконував функції законодавч. та виконавч. влади. У складі уряду існував спец. підрозділ Осваг («Осведомительное агентство»), що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю, ідеологічним обґрунтуванням денікінської внутр. політики. Урядовим центром ЗСПР спочатку був Катеринодар, в липні ставка Денікіна була переведена до Ростова, з 01.08.1918 — до Таганрога.

Весною-літом Біла армія розгорнула наступ на широкому фронті. 03.07.1919 **А. Д.** видав т. зв. «Московську директиву», якою оголошувався заг. наступ на Москву. Почалося швидке просування білих, на кінець серпня ними контролювалася уся Лівобер. Україна. Ідеологія білого руху була близькою до кадетської і саме вона визначала його політику на підконтрольних тер-ріях. Маючи диктаторську владу, **А. Д.** намагався залучити до підтримки Білого руху найширші верстви під гаслами: «боротьба з більшовизмом до кінця», «політичні свободи», «закон і порядок», але головним був — «велика, єдина і неділима Росія». Таку позицію критикували у білому таборі як праві монархісти, так і ліві ліберали і соціалісти. Заклик до відновлення єдиної і неділимої Росії, тобто збереження тер. цілісності Рос. імперії і рос. політ. і культ. панування, зустрічав спротив з боку козачих держ. утворень Дону й Кубані,

його не могли підтримати нац. політ. режими України, Прибалтики, Фінляндії.

А. Д. вперто дотримувався принципу «єдиної і неділимої Росії». Водночас з наступом білих на Москву на Правобер. Україні бойові дії проти більшовиків вела армія УНР. Жодні аргументи, які наводило керівництво Антанти та Верх. правитель адмірал О. Колчак на користь нейтралітету та розмежування сфер впливу на спільному з укр. армією фронті не вплинули на **А. Д.**, який і надалі стояв щодо українців на жорсткій, безкомпромісній позиції. 25.08.1919, коли білі війська наближалися до Києва, він оприлюднив відверто антиукр. звернення «До населення Малоросії», де оголошував укр. рух зрадницьким, проявом місц. сепаратизму, стверджував, що ніякого укр. народу не існує, а є лише «малоруська гілка руського народу». Денікінський режим принципово уникав вживання назви «Україна», замінивши її «Малоросією». 31.08.1919 у протистоянні із укр. армією був взятий Київ, але білі додатково отримали укр.-білогвардійський фронт, який проходив по лінії Бердичів–Одеса.

На початок жовтня 1919 під диктаторською владою **А. Д.** опинилась величезна тер-рія: Дон, Кубань, Півн. Кавказ, майже вся Україна, півд. рос. губернії, де проживало до 42 млн. населення. Це була вершина успіху білих, але вести наступ проти Червоної армії і водночас наводити лад на захоплених величезних тер-ріях вони були неспроможні. Крім браку людських і мат. ресурсів до поразки призвела й соціально-ек. та нац. політика режиму, вперта відмова визнати геополітичні зміни, що відбулися в процесі рев-ції на теренах колишньої Рос. імперії. 11.10.1919 Червона армія перейшла у рішучий контрнаступ по усіх фронтах. Білі зазнали нищівної поразки. В березні 1920 **А. Д.** із залишками військ евакуювався з Новоросійська до Криму, де передав командування ген. П. Врангелю й виїхав до Константинополя

На еміграції мешкав у Великій Британії, Бельгії, Угорщині, Франції. Відійшов від політ. діяльності. У перші роки еміграції (1920–1926) підготував 5-томну документальну іст.-біографічну працю «Очерки русской смуты», видану в Берліні й Парижі, переведену згодом на англійську, французьку і німецьку мови. 1926 оселився в містечку Бург-ле-Рен під Парижем, займався літ. працею, читав лекції на іст. тематику. Роки II Світової війни провів на півдні Франції, засуджував емігрантські орг-ції, що співробітничали з фашистською Німеччиною. У 1945 переїхав до США. Похований у Детройті. 2005 відповідно до останньої волі покійного та зі згоди його дочки М. Грей перепохований разом із дружиною у Донському монастирі в Москві.

Тв.: Очерки русской смуты. Т. 1-5. Париж–Берлин, 1921–1926; Офицеры. Очерки. Париж: Родник, 1928. 141 с.; Старая армия. Париж: Родник, 1929. Т. I–II; Путь русского офицера. М.: Современник, 1991. 300 с.

Літ.: Лехович Д. Белые против красных. Судьба генерала Антона Деникина. М.: Воскресенье, 1992; Деникин Антон Иванович // Политические деятели России 1917 г. Биографический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. 432 с.; *Гордеев Ю.Н.* Генерал Деникин. Военно-исторический очерк. М.: Аркаюр, 1993. 192 с.; Белые генералы. Ростов н/Дону: Феникс, 1998. 413 с.; *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России. М.: Астрель, 2002. 381 с.; *Шамбаров В.Е.* Белогвардейщина. М.: Эксмо-Пресс, 2002. 640 с.; *Ипполитов Г.М.* Деникин. М.: Молодая гвардия, 2006. 665 с.

Олена Бойко

ДІТМАР Микола Федорович фон (10.05.1865–18.07.1919, м. Харків) — визначний промисловець, підприємець, учений.

Походив з родини спадкових дворян. Закінчив Санкт-Петербурзький гірничий ін-т. Вільний слухач фіз.-мат. і юрид. ф-тів Санкт-Петербурзького ун-ту. Працював на інж. посадах на Путіловському заводі та будівництві залізниць. У 1893 розпочав підприємницьку діяльність у Харкові, де в 1914 мав два заводи з виготовлення обладнання для гірничодобувної та металургійної промисловості. У 1906–1912 очолював Раду з'їзду гірничопромисловців Півд. Росії, був членом багатьох рад, правлінь пром. об'єднань, тов-в, навч. закладів. Член Держ. ради (1912).

Виступав послідовним прихильником встановлення цивілізованих відносин між підприємцями і роб-ками. Ініціював створення гірничорятувальних станцій, закладів мед.-сан. допомоги гірникам, налагодження соціального страхування тощо. Після Лютневої рев-ції входив до Ек. ради при Тимчасовому уряді. Попереджав про загрозу ек. ситуації у разі подальшої радикалізації роб. руху. Не сприйняв прихід до влади більшовиків, в кін. березня 1918 був заарештований разом з ін. діячами Союзу гірничопромисловців і відправлений для суду в Донецький басейн, але після звільнення Харкова німцями повернувся до міста.

Після приходу до влади у квітні 1918 гетьмана П. Скоропадського і офіційне відновлення права приват. власності, став одним з ініціаторів проведення установчого з'їзду ПРОТОФІС-у. У сер. травня 1918 головував на з'їзді, очолював одну з його секцій, редагував постанови. На чолі делегації з'їзду інформував П. Скоропадського про утворення об'єднання, яке підтримує гетьманську владу і сподівається на взаємність. У відповідь гетьман висловив намір зіпертися на орг-вані ек. сили в держ. будівництві. **М. Д.** був обраний заст. гол. ПРОТОФІС-у. Керівництво союзу активно впливало на вирішення кадрових питань, лобіюючи свої представників на посади урядовців, домагалося збільшення держ. вкладень у розвиток пром., брало участь у підготовці з-нопроектів, які фактично дезавуювали прогресивні акти Тимчасового уряду і УЦР. **М. Д.**, не див-

лячись на лібералізм поглядів з роб. питання, підтримав ініціативу ПРОТОФІС-у щодо подовження роб. дня та вжиття жорстких методів щодо страйкарів.

Був прихильником відродження Росії у формі конституційної монархії, водночас поділяв погляди лідерів Білого руху М. Алексєєва і А. Денікіна щодо «непредрешенчества» моделі держави до перемоги над більшовиками. Очевидна поразка Німеччини у Світовій війні активізувала діяльність рос. політ. еліти, яка зосередилася в Україні, втікаючи від більш. репресій. Зібрання членів Держ. думи і Держ. ради в Києві створило у кін. жовтня 1918 РДОР. До її складу був обраний й **М. Д.** У цей час відбувся черговий з'їзд ПРОТОФІС-у, який розглянув становище у різних галузях пром. Одна з резолюцій була присвячена перспективам майбутнього України у складі федеративної Росії, оскільки її повна ізольованість «в ек. і політ. відношенні призведе до загибелі нар. госп.».

У листопаді **М. Д.** та група рос. діячів (М. Шебеко, В. Демченко, В. Гурко та ін.) прибули до Ясс і вручили представникам Антанти меморандум у справі відродження Росії і невизнання самостійності України. Вони просили ввести до портових міст військові контингенти союзників, а **М. Д.** наполягав й на Харкові. Підтримав Добр. армію. Брав участь у розробці ек. програми Особливої наради (уряду ЗСПР). У 1919, повертаючись з Ростова-на-Дону, захворів на тиф і помер у Харкові, зайнятому денікінцями.

Літ.: Н. Ф. фон-Дитмар (Некролог) // Новая Россия (Харьков). 1919. 6 (19) июля; *Медяник В.Ю.* М. Ф. фон Дітмар: маловідомі сторінки життя та діяльності // Вісник Дніпропетровського університету. Вип. 19. Історія та археологія, Дніпропетровськ, 2011; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014.

Руслан Пиріг

ДМОВСЬКИЙ Роман [пол. Roman Dmowski] (09.09.1864, Камйонек, Рос. імперія (суч. р-н м. Варшава, Польща) — 02.01.1939, с. Дроздово, Підляське воєводство, Польща) — польський держ. діяч, гол. ідеолог польського націоналізму в XX ст.

Основоположник та лідер партії нац. демократії (ендеки). Уважається одним із «батьків-засновників» відродженої Польщі (1918). Під час I Світової війни в Парижі завдяки активній діяльності Польського нац. к-ту **Р. Д.** вважали основним речником польських прагнень про незалежність. На Паризькій мирній конференції відіграв вирішальну роль у прийнятті постулату про відновлення незалежності Польщі та відстоюванні її позиції щодо кордонів. Деякими істориками його погляди оцінюються як профашистські.

Вивчав біол. та зоологію в Імператорському Варшавському ун-ті, який закінчив 1891. Того ж року орг-вав студ. вуличну демонстрацію до 100-річчя Конституції Польщі (03.05.1791), за що потрапив до в'язниці Варшавської цитаделі на п'ять місяців. Після 1890 став відомим серед політ. та інтелектуальних середовищ як письменник і публіцист. Тоді ж зблизився з польським політиком та консерватором Я. Поплавським, з яким розпочав видавати часопис «Przegląd Wszechpolski» (1895). Після звільнення із заслання очолив «Національну лігу». Став засновником партії нац. демократії (пол. Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne, 1897). 1903 опублікував одну з найвідоміших праць «Myśli nowoczesnego Polaka» («Думки сучасного поляка»), котра вважається маніфестом польського новочасного націоналізму. Критикуючи іст. досвід Речі Посполитої та романт. націоналізм XIX ст., закликав до безкомпромісного нац. егоїзму. Був пов'язаний із неославістичною ідеологією та рухом. Повернувся до Варшави (1905). Під час Першої рос. рев-ції привітав прийняття жовтневого маніфесту імператора Миколи II. Обраний депутатом I Держ. думи. Послідовно виступав за відновлення суверенних прав Царства Польського.

Під час вибуху I Світової війни схвалив оголошення маніфесту вел. кн. Миколи Миколайовича до польського народу від 14.08.1914, в якому гарантувалася польська автономія. У серпні 1917 в Парижі створив новий польський нац. к-тет, спрямований на відбудову польської держави. Того року опублікував брошуру «Problems of Central and Eastern Europe», яка була розповсюджена серед дип. кіл. Різко критикував зовн. та внутр. політику Австро-Угорщини та виступав за створення на її базі низки нових нац. держав (у т. ч. чехів, угорців та румунів). Противник орієнтації на Німеччину та Австро-Угорщину. У 1917 запропонував власне бачення кордонів польської держави, що мала включати Велику Польщу, Померанію з Гданськом, Верх. Сілезію, півд. частину Сх. Пруссії та Тешинську Сілезію. У вересні 1917 Польський нац. к-тет був визнаний Францією як легітимний орган Польщі (наступного року визнаний США та Великобританією). Згодом к-тет трансформувався у польську делегацію на Паризькій мирній конференції (1919). Суттєво вплинув на умови мирного договору, особливо в частині кордонів Польщі. Виступив перед союзниками на Вищій військ. раді, справивши знач. позитивний вплив на визначення позиції щодо Польщі (29.01.1919). Мав досить критичний погляд щодо литовців, українців та білорусів, природньо розглядаючи їх нац. проекти як конкурентні польському. Розвиток нац. свідомості цих народів розцінював як слабкий. Під час версальських перемовин виступив проти договору про права нац. меншин.

Мін-р закорд. справ в уряді В. Вітоса (жовтень–грудень 1923). Після перевороту Ю. Пілсудського (1926) заснував та очолив нац-стичну орг-

цію «Табір Великої Польщі». Похований у родинному склепі на Бруднівському цвинтарі у Варшаві.

Тв.: Niemcy, Rosja i kwestia polska. Lwów, 1908; Myśli nowoczesnego Polaka. Warszawa. 1934 та ін.

Літ.: Kawalec K. Roman Dmowski. Biografia. Warszawa, 1996; *Wapiński R.* Roman Dmowski. Lublin, 1988; *Holzer J.* The Political Right in Poland, 1918–1939 // Journal of Contemporary History.Vol. 12. No. 3. 1977. P. 395–412.

Геннадій Корольов

ДОЛГОРУКОВ Олександр Миколайович (27.12.1872, м. Санкт-Петербург — 17.01.1948, м. Рабат, Марокко) — військ. діяч, головнокомандуючий добр. частинами УД, ген.-лейтенант.

Народився у князівській родині. Служив у Кавалергардському кінному полку. Учасник рос.-японської війни, командир сотні. Дістав важке поранення, нагороджений п'ятьма орденами. У 1908 закінчив Академію Генштабу. Командував Кавалергардським кінним полком. Ген.-майор (1912). З листопада 1914 командир дивізії, з квітня 1917 командир 1-го кавалер. корпусу.

Як полк. тов. П. Скоропадського входив до ближнього оточення гетьмана. Маючи тверді монарх. переконання, зробив спробу виявлення місцезнаходження і подальш. врятування царської сім'ї, спорядивши за свій кошт офіц. експедицію до Єкатеринбурга, яка мети не досягла. Підтримував тісні контакти з рос. правоконсервативними діячами, зокрема Г. Лейхтенберзьким, В. Гурком, німецькими офіцерами із штабу Оберкомандо.

До послуг **О. Д.** П. Скоропадський звернувся лише за кілька тижнів до падіння Гетьманату. В умовах стрімкого наростання антигетьманського повстання 18.11.1918 головнокомандуючим усіма збройними силами гетьман призначив надзвичайно популярного ген., «першу шаблю» Росії, графа Ф. Келлера, при якому розпочалася агресивна антиукр. компанія. Ген. був звільнений, на його місце П. Скоропадський 27.11.1918 призначив кн. **О. Д.**

З огляду на загрозу Києву з боку військ Директорії 29.11.1918 на засіданні Ради Міністрів розглядалося питання про запрошення частин Добр. армії «для боротьби з внутр. більшовиками, переважно в Катеринославській і Харківській губ-ях». Мін-р закорд. справ мав з цього приводу переговорити з головнокомандуючим ген. О. Долгоруковим, а за його згоди звернутися з відповідним листом до представника Добр. армії у Києві ген. П. Ломновського. 03.12.1918 грудня **О. Д.** на засіданні уряду доповів про потребу збільшення контингенту збройних сил України. Було ухвалено просити головнокомандуючого внести з-нопроект про мобілізацію населення. 05.12.1918 Рада Міністрів у присутності **О. Д.**схвалила з-

нопроект про мобілізацію чоловіків Київського градоначальства, «здатних носити зброю», 1889–1898 років народження. Призов повністю провалився. За свідченнями П. Скоропадського у Києві по списках було 15 тис. офіцерів, на фронті — лише 800. Після появи у Києві листівок з нібито наказом А. Денікіна про підпорядкування усіх офіцерів командуванню Добр. армії **О. Д.** увійшов у гострий конфлікт з представництвом Добр. армії у Києві, у ніч з 05. на 06.12.1918 заарештував ген. П. Ломновського, проте, змушений звільнити під тиском місц. правоконсервативних діячів.

Підтримував намагання ген. Ф. Келлера створити Півн. армію і настійно вимагав від уряду асигнувати 25 млн. крб., але т. в. о. прем'єра і мін-р фін. А. Ржепецький свідомо зволікав з цим. Сил добр. дружин для захисту Києва від військ Директорії бракувало. **О. Д.** усвідомлював швидке падіння столиці і намагався домовитися про умови виїзду рос. офіцерів на Дон, але його парламентарі не змогли перейти лінію фронту. 13.12.1918 обіцяв гетьманові кілька днів тримати оборону, але вже наступного дня до Києва увійшли війська Директорії. **О. Д.** німецьким військовим ешелоном виїхав до Берліна. З вересня 1919 командир дивізії у складі Півн.-Зах. армії ген. О. Родзянка. Емігрував до Франції, з 1929 жив і працював у Марокко. Похований у Рабаті.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Залесский К.* Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Т. І. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

ДОЛЄЖАЛЬ Карл (26.02.1883, с. Лгота, Чехія — 02.10.1924, м. Кладно, Чехія) — підполк. Генштабу УГА.

Під час І Світової війни служив в австро-угорській армії, співпрацював з УСС. Нагороджений двома хрестами «За військові заслуги» ІІІ ступеня. У званні отамана УГА був нач. штабу Третього Галицького корпусу, одним з творців Вовчухівської операції. Згодом підполк. Ген. булави ГА, нач. оперативного відділу об'єднаного Генштабу, нач. Військ. канцелярії Диктатора ЗУНР. У званні капіт. прийнятий на службу до Генштабу чехословацької армії (1920). Переведений на службу до м. Кладно (20.04.1922), визнаний «непридатним для звичайної військової служби» через поганий стан здоров'я (22.04.1922).

Похований 4.10.1924 на цвинтарі Кладно.

Літ.: Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії. Львів, 2012, 472 с.; *Стецишин О., Перепічка С.* Долєжаль Карл // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 174; *Топінка Є.* Чехи у військових формуваннях українських січових стрільців та української галицької армії // Проблеми слов'янознавства. 2002. Вип. 52. С. 59–64.

Роман Тимченко

ДОЛИНСЬКИЙ Іван (18.01.1886, с. Тужилів, Калуський пов. — р. с. невід) — адвокат, гром.-політ. діяч, службовець Президії УНРади.

Навчався в Укр. держ. чоловічій гімназії Перемишля (1907), юрид. ф-ті Львівського ун-ту (1911). Доктор права. Займався адвокатською практикою. У роки І Світової війни служив у 9-му піхотному полку австрійської армії (1914–1917); наприкінці війни — у військ. бригадному суді в Перемишлі. Службовець Президії УНРади в Станиславові (січень–травень 1919). У міжвоєнний час працював адвокатом у Румунії.

Літ.: Українська державна чоловіча гімназія у Перемишлі. 1895–1995 / упоряд. І. Гнаткевич. Дрогобич, 1995. С. 148; *Павлишин О.* Долинський Іван // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923.: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2019. С. 574.

Роман Тимченко

ДОНСЬКОЙ Борис Михайлович (1894, Рязанська губ. — 10.08.1918, м. Київ) — активіст рос. партії есерів, бойовик-терорист.

Походив з селян Рязанської губ. Служив на Балтійському флоті. З 1916 членом Рос. партії соц.-революціонерів. Після Лютневої революції обраний членом виконкому Кронштадської ради роб., солд. і матроських депутатів, популярний у матроському середовищі. З кін.1917. член Рос. партії лівих есерів, яка після Жовтневого перевороту вступила в коаліцію з більш. партією, делегувала своїх представників до Раднаркому. ЦК ПЛСР виступив проти підписання Брестського мирного договору, відкликав своїх комісарів з більш. уряду і ухвалив проведення «інтернаціонального терору». У червні 1918 вступив до Всерос. бойової орг-ції лівих есерів.

На поч. липня 1918 прибув до Києва у складі групи бойовиків на чолі з І. Каховською, яка, за рішенням ЦК ПЛСР, мала здійснити терористичні акти проти фельдмаршала Г. Айхгорна та гетьмана П. Скоропадського. До неї входили Г. Смілянський, Є. Терлецький та ін. Упродовж кількох тижнів вони відстежували розпорядок життя та маршрути пересування фельдмаршала. 30.07.1918 в обідню пору під час повернення Г. Айхгорна до своєї резиденції на розі вулиці Катерининської й Липського пров. **Б. Д.**

кинув у нього бомбу. Фельдмаршал і його ад'ютант В. Дреслер зазнали важких поранень. Терориста відразу схопили німецькі вояки.

Г. Айхгорна відвезли до клініки професора С. Томашевського, де він і помер увечері того ж дня. Під час панахиди за Г. Айхгорном І. Каховська намагалася орг-вати вбивство П. Скоропадського, але замах не вдався. 10.08.1918 за вироком німецького військ. суду **Б. Д.** прилюдно стратили. Заарештовану пізніше І. Каховську у вересні 1918 засудили до вищої міри покарання, але оскільки такий вирок жінкам мав затверджувати кайзер, справа затягнулася і з приходом до влади Директорії її звільнили з Лук'янівської в'язниці. І. Каховська намагалася також орг-вати замах на ген. А. Денікіна. Пізніше видала спогади про ці події.

Літ.: Каховская И. Дело Эйхгорна и Деникина (Из воспоминаний) // Пути революции. Берлин,1923; Политические деятели России 1917: биографический словарь. Москва, 1993; *Волковинський В.М.* Найгучніший терористичний акт періоду Української революції // Дзеркало тижня. 2001. № 5; *Пиріг Р.* Фельдмаршал Герман Айхгорн: служба і смерть в Україні // Укр. іст. журнал. 2017. № 3.

Руслан Пиріг

ДОРОТОВ Олексій Васильович (1886–28.02.1919, м. Київ) — тов. гол. виконкому Ради об'єднаних громадських організацій Києва, гол. Київської ради роб. депутатів, в.о. комісара Тимчасового уряду у Києві.

Член РСДРП (м). До рев-ції працівник друкарень. У березні 1917 обраний тов. гол. РОГО Києва, липні 1917 — гласним Київської міської думи. Увійшов до складу Малої Ради за квотою нац. меншин як представник ради роб. та солд. депутатів (липень 1917). У серпні його членство у Малій Раді визнано недійсним мандатною комісією УЦР, оскільки він не був членом УЦР. Стояв на антиукраїнських позиціях. На зборах об'єднаних рад роб. та солд. депутатів Києва (квітень 1917) при розгляді питання щодо орг-ції укр. добровольчих військ. частин назвав нац. прапори «ганчірками». Виголосив у Київській міській думі промову проти укр-зації шкіл. Стверджував, що у Києві «99% робітників росіяни, а не українці».

Літ.: Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917–1921) // Архив русской революции. В 22-х т. Т. 6. С. 161–303; Известия Киевского совета. 1919. № 14. 1 березня; Памятник борцам пролетарской революции, погибшим в 1917–1921 гг. М.–Л., 1925. С. 192; 1917 год на Киевщине / Иргизов А., Манилов В., Ястребов Ф. К., 1928. 584 с.

Віталій Скальський

ДРАГОМИРОВ Абрам Михайлович (21.04.1868, родовий хутір поблизу Конотопа, Чернігівська губ. — 09.12.1955, м. Ганьї, Франція) — рос. військ. діяч укр. походження. Син ген. М. Драгомирова — військ. і держ. діяча Рос. імперії, Київського, Подільського і Волинського ген.-губернатора (1898–1903), який на цій посаді активно сприяв розвиткові просвіти й культури в Україні.

Закінчив Пажеський корпус (1887), Миколаївську академію Ген. штабу (1893). Почав службу гвардійським офіцером у лейб-гвардії Семенівському полку. Служив на штабних і командних посадах, полк. (1902), ген.-майор (1912). Під час І Світової війни командував 16-ю кавдивізією, яка відзначилася в Галицькій битві, ген.-лейтенант (1914). Командував 9-м армійським корпусом 3-ї армії, був нагороджений за орг-цію спротиву під час Горлицького прориву німецьких військ (1915). Командувач 5-ї армії Півн. фронту, ген. від кавалерії (1916). Після Лютневої рев-ції призначений головнокомандувачем арміями Півн. фронту. На нараді командувачів фронтів в Ставці Верх. головнокомандувача різко негативно висловився щодо Декларації прав військовослужбовця, за це 1.06.1917 був відправлений у відставку.

Наприкінці 1917 виїхав на Дон і приєднався до Білого руху. Був помічником ген. М. Алексєєва, а після його смерті (вересень 1918) призначений головою Особливої наради — фактичного уряду при військ. режимі ген. А. Денікіна. У вересні 1919 обійняв посаду «головноначальствуючого» та командувача військами Київської обл. (адмін. утворення на теренах України під час денікінської влади). У 1920 в Криму займав посаду ген. для доручень при головнокомандувачі, був одним з найближчих радників ген. П. Врангеля.

На еміграції мешкав спочатку у Сербії, потім у Парижі. Входив до керівництва білогвардійських гром. орг-цій. Під час ІІ Світової війни за деякими відомостями висловлював підтримку діям ген. А. Власова.

Літ.: Рутыч Н.Н. Биографический справочник бывших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России. Москва: Астрель, 2002. 381 с.; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. М.: Астрель. 2003. 894 с.; Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох книгах. Кн. 2. К.: Наукова думка, 2012. 463 с.

Олена Бойко

ДРОЗДОВСЬКИЙ Михайло Гордійович (07.10.1881, Київ — 14.01.1919, Ростов-на-Дону) — рос. військ. діяч укр. походження.

Походив з сім'ї потомствених військових, батько був ген. Закінчив Київський кадет. корпус (1899), Павлівське військ. училище (1901) та Миколаївську академію Ген. штабу (1908). Розпочав службу підпоруч. у лейб-гвардії Волинському полку. 1904 перервав навчання в академії та

добровольцем брав участь у рос.-японській війни у складі 34-го Сх.-Сибірського стрілецького полку, отримав бойові нагороди. Проходив подальшу службу на штабних посадах. 1913 закінчив Севастопольську офіц. школу авіації, ознайомився із службою на флоті, виходив в море на броненосці та підводному човні. В подальшому служив у штабі Варшавського військ. округу. І Світову війну розпочав в оперативному відділі управління ген.-квартирмейстерства Півн.-Зах. фронту. Далі був нач. штабу 60-ї піхотної дивізії, полк. (1915). У 1917 займав посади командира 60-го Замосцького полку, 14-ї піхотної дивізії Рум. фронту, Георгіївський кавалер.

Наприкінці грудня, всупереч наказу командування, розпочав формування на Рум. фронті офіц. загону добровольців. Загін у складі 1 тис. осіб під командою **М. Д.** в лютому 1918 вирушив на Дон для з’єднання з Добровольчою армією. Пройшовши з боями походним порядком від Ясс до Ростова, дроздовці 21.04.1918 зайняли Ростов, допомогли козакам, що повстали проти більшовиків, утримати Новочеркаськ. Після з’єднання у травні з Добровольчою армією загін був поповнений і увійшов до її складу як 3-я піхотна дивізія. Дивізія брала участь в усіх боях Другого Кубанського походу, в результаті якого Кубань і Півн. Кавказ були звільнені від рад. влади. 31.10.1918 був поранений в бою за Ставрополь, помер від ран. Незадовго до смерті отримав чин ген.-майора.

Полк. **М. Д.** дотримувався монархічних поглядів, був першим з командирів Добровольчої армії, хто відкрито демонстрував свою відданість монархії, тоді як офіційною ідеологією білих були «дем. цінності» Лютневої рев-ції. Через це мав конфлікти з вищим керівництвом, окремі діячі недоброзичливо ставилися до «монархічної» дивізії та її командира.

За свідченням його оточення, **М. Д.** являв собою тип воїна-аскета, відзначався особистою хоробрістю, мужністю і витривалістю, за що користувався беззаперечною повагою і підтримкою своїх підлеглих. Після смерті його ім’ям були названі створений ним 2-й офіц. стрілецький полк. пізніше розгорнутий в дивізію, 2-й офіц. кінний полк, артилерійська бригада, бронепотяг. У 1919–1920 «дроздовці» завжди були найбільш боєздатними частинами білих армій.

Літ.: Рутыч Н.Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооружённых Сил Юга России. М.: Астрель, 2002. 381 с.; Дроздовский и дроздовцы. [сб. матер. / ред. и сост. Р. Г. Гагкуев]. М.: Посев, 2006. 692 с.; *Шишов А.В.* Генерал Дроздовский. Легендарный поход от Ясс до Кубани и Дона. М.: Центрполиграф, 2012. 431 с.

Олена Бойко

ДУВІРЯК Гриць (1861–1929, с. Марківка, Печеніжинський пов.) — гром.-політ. діяч, депутат УНРади.

Мав сел. господарство у с. Марківка. Діяч УРП. Учасник Міжпартійного з'їзду у Львові (25.03.1918).

Делегат УНРади від Печеніжинського пов. Член Виділу УНРади (січень–травень 1919). Співзасновник і заст. Гол. управи СРП та Президії Сел.-радикального клубу УНРади (14.02.1919). Учасник урочистого проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР у Києві (22.01.1919). Член делегації ЗУНР на Трудовому конгресі, член зем. та харчової комісій. Учасник нарадних комісій Конгресу у Вінниці (лютий–березень 1919). Перейшов до партії «Сельроб» (1928). Заступник посла до польського Сейму П. Шекерика-Дониківа.

Літ.: Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. 368 с.; *Павлишин О.* Дувіряк Гриць // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2019, С. 600.

Роман Тимченко

ДЬЯКОВ Іпполіт Миколайович (01.12.1865–24.11.1934, м. Берлін, Німеччина) — держ. діяч, підприємець, активний член ПРОТОФІС-у в добу УД.

Походив з потомственних дворян Київської губ. Закінчив фіз.-мат. ф-т Київського ун-ту, перебував на державній службі. У 1906 обраний київським міськ. гол. Один з найефективніших керівників міськ. думи. За період його головування динамічно розвивалася міська комунальна інфраструктура, відкривалися культ.-освіт. заклади, населення Києва зросло на третину. Родина Дьякових була досить заможною, володіла чималою нерухомістю. У 1916 подав у відставку. Дійсний статський радник. Член партії кадетів, ліберал-центрист.

Після встановлення гетьманського правління активно включився в гром.-політ. життя, був одним з фундаторів ПРОТОФІС-у, членом його президії, входив до складу очолюваної прем'єром Ф. Лизогубом комісії по збору коштів для допомоги постраждалим під час Звіринецької катастрофи. Обрані в період Тимчасового уряду органи міського самоврядування з домінуванням представників соц. партій не вписувалися в держ.-політ. модель Гетьманату. У сер. травня 1918 гол. комісії для підготовки «Тимчасових правил виборів у міські думи». Розроблений проект досить жорстко регламентував участь у міськ. самоврядуванні, повернувши куріальну систему з прив'язкою виборців до київської осілості, власності, оподаткування тощо. Законопроект після гострих дискусій був схвалений урядом і затверджений гетьманом.

Одночасно інша комісія під головуванням князя О. Голіцина розробила законопроект земських виборів. Вже пізніше призначення голів комісій П. Скоропадський визнав неоднозначним: вдалими з точки зору ділової і невдалими «тому, що Голіцин і Дьяков нічого спільного не мали з українцями, хоч обидва були уродженцями нашого краю». У кін. вересня 1918 Рада Міністрів схвалила кандидатуру **І. Д.** сенатором Адмін. суду Держ. сенату. У жовтні 1918 гетьманський уряд розпустив Київську міську думу, очолювану рос. есером Є. Рябцовим, і призначив **І. Д.** гол. тимчасового к-ту з завідування справами управління та госп. Києва. Разом з ін. правоконсервативними діячами брав участь у формуванні офіц. дружин для захисту Києва. Восени 1919 після приходу військ Добр. армії повернуся до Києва і на короткий час очолив міське правління. 1920 виїхав до Німеччини. У Берліні разом з дружиною Ольгою заснував вид-во, володів книжковим магазином, бібл-кою. Похований на берлінському кладовищі Тегель.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Київ, 2002; *Салій І.* Обличчя столиці в долі її керівників. Київ, 2008;

Руслан Пиріг

ДЯДЮША Сергій Іванович (29.09.1870, Полтавщина — 23.05.1933, Польща) — військ. діяч, ген.-поручик.

Народився у дворянській родині. Закінчив Павловське військ. училище, Академію Генштабу. Під час І Світової війни командир полку, нач. штабів дивізії, корпусу, армії. Ген.-майор (1916), нагороджений Георгіївською зброєю. Вступив на службу армії УНР. З 17.04.1918 командир Волинського корпусу. Залишився на цій посаді в збройних силах УД. Корпус формувався на базі 25-го корпусу рос. армії, частина управління якого стала на службу УНР. У червні 1918 корпус отримав назву 1-й Волинський. Штаб корпусу знаходився у Житомирі. Нач. штабу — полк. В. Кривенко. До складу корпусу входили дві дивізії. 1-ша, зі штабом у Луцьку, командир ген. В. Левицький, мала у своєму складі чотири піших полки, розквартировані у Луцьку, Старокостянтинові, Ізяславі та Острозі. 2-га, командир полк. П. Ліпко, три полки якої дислокувалися у Крем'янці, Дубно і Житомирі. Корпус перебував у стадії формування. В основному кадрами були укомплектовані штаби.

З поч. антигетьманського повстання командир корпусу **С. Д.** і командир 1-ї дивізії В. Левицький зайняли нейтральну позицію і це дозволило військам Директорії захопити зах. частину Волинської губ. Командир 2-ї дивізії полк. П. Ліпко сформував офіцер. загін і виступив проти військ Директорії, але змушений був капітулювати. **С. Д.** з січня 1919 займав

командні посади в армії УНР. У лютому–квітні 1920 в. о. військ. мін-ра УНР. Отримав звання ген.-поручика (серпень 1921). Емігрував до Польщі.

Літ.: Залесский К. Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. І. Київ, 2007; *Його ж.* Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009.

Руслан Пиріг

ЕЛЛАНСЬКИЙ Василь Михайлович [псевд.: Блакитний, В. Еллан, А. Орталь, Валер Проноза, Маркіз Попелястий] (31.12.1893 (12.01.1894), с. Козел (суч. смт. Михайло Коцюбинське, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.) — 04.12.1925) — укр. письменник, гром.-політ. діяч.

Народився у родині священника. Навчався у Чернігівській дух. школі та семінарії, екон. відділенні Київського комерційного ін-ту. У студ. роки належав до підпільних рев. гуртків, в т. ч. Чернігівського відділення Братства самостійників. Розповсюджував підпільну есерівську газету «Боротьба» (1915). З лютого 1917 член УПСР, орг-тор Чернігівського сел. повіт. з'їзду. Був головою Чернігівського губкому партії, кандидатом у члени ЦК. На Третьому з'їзді УПСР (21–24.11.1917) обраний до складу ЦК УПСР, один з лідерів її лівої течії, яка оформилась у партію боротьбистів. Редагував друк. орган — газету «Боротьба» та літ.-наук. двотижневик «Зшитки боротьби». У 1918 керував антигетьманським повстанням у Полтаві, орг-зував підпільну друкарню в Одесі. У 1919 керував лівоесерівським підпіллям під час денікінського режиму у Києві. Один з орг-торів і керівників УКП (боротьбистів), нарком пропаганди УСРР. У березні 1920 після самоліквідації партії боротьбистів вступив до КП(б)У, введений до складу її ЦК. 1920 як політпрацівник знаходився на фронті, член Реввійськради 12-ої Армії. На четвертій і восьмій конференціях КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У, був членом ВУЦВК, ЦВК СРСР. З 1921 голова колегії Держ. видавництва, редактор газети «Вісті ВУЦВК». Ініціатор заснування до неї додатка — щотижневого «Література, наука, мистецтво» (з 1925 — «Культура і побут»), журналів «Шляхи мистецтва», «Всесвіт», «Червоний перець».

З 1912 розпочав поетичну творчість. Більшість його поетичних творів написані у рев. час, зокрема, 1917 датовано відомий вірш «Вперед» («Ні слова про втому!»). 1920 вийшла друком його лірична збірка «Удари молота і серця» (Київ), 1924–1925 — три збірки сатиричних творів: «Нотатки олівцем», «Радянська гірчиця», «Державний розум». Автор етюдів та начерків («Фабрична», «Лист без адреси», «Наші дні» та ін.),

публіцистичні твори: «Останні часи», «Льокаї», «“Каносса” отамана Тютюнника» та ін. Один із організаторів і керівників Спілки пролетарських письменників «Гарт», до якої входили: П. Тичина, М. Хвильовий, В. Сосюра, М. Йогансен, М. Куліш, В. Поліщук та ін. Помер у Харкові від хвороби серця. У 1930-х його твори були вилучені як націоналістичні. Пам’ятник **В. Б.** у Харкові було знищено.

Тв.: Твори. Т. 1–2. К., 1958; Поезії. К., 1967. 179 с.

Літ.: Спогади Про Василя Еллана-Блакитного. Упор. Л.Е. Вовчик-Блакитна. К., 1965. 198 с.; *Адельгейм Є.* Василь Еллан. К., 1959. 174 с.; *Барабаш Ю.* Червоний одсвіт революції. Про Василя Еллана (Блакитного) // Жовтень, 1966, № 7. С. 117–136; *Наєнко М.* Нам треба буряного льоту...: (В. Еллан-Блакитний) // *Наєнко М.* Одержимість. К., 1990. С. 19–26; *Новиченко Л.* Поезія революційного горіння // Еллан В.(Блакитний). Поезії. К., 1983. С. 5–32; *Семенчу І., Іщук А.* Гартований // *Семенчук І.* Зачаровані красою. К., 1988. С. 116–130; *Ткаченко Л.О.* Василь Еллан-Блакитний // Дніпрова хвиля: Хрестоматія... К., 1993. С. 337–340; *Фролов М.* Василь Михайлович Еллан-Блакитний: особливості еволюції світогляду та політична діяльність // Бористєн. 2003. № 8 (146). С. 9–14 та ін.

Тетяна Осташко

ЕРЛЕ (ÉРЛЄ) Альфонс [Erle Alfons] (28.07.1866 (1888), м. Відень, Австрія — 07.07.1939, м. Прага, Чехословаччина) — військ. діяч, отаман (майор) УГА.

Випускник Терезіанської військ. академії в Австрії. Від 1906 служив у 3-му полку уланів, який дислокувався в м. Городок на Львівщині. Наприкінці 1913 зарахований до Генштабу австро-угорської армії. Комендант Гуцул. сотні УСС (жовтень–грудень 1916). Після успішного бою сотні за г. Присліп у Карпатах (30.11.–01.12.1916) характеризував стрільців як воїнів, яких йому «ще не доводилося стрічати», «з такими хотів би жити і вмерти» і вони «мусять добути вільну Україну!». Нагороджений хрестом «За військові заслуги» III ступеня. В УГА з 01.01.1918. Під час укр.-польської війни 1918–1919 начальник штабу I-го корпусу. Член офіційної делегації ЗУНР на Паризьких мирних переговорах. В листопаді 1919 входив до складу делегації, яка вела переговори у Жмеринці з представниками Добровольчої армії Денікіна. В Зятківцях (суч. Гайсинський р-н, Вінницька обл.) разом з майор. О. Лисняком та сотником О. Левицьким від УГА підписав угоду з денікінцями (06.11.1919). На початку 1920 — військ. радник делегації, скерованої НКГА до Києва на переговори з більшовиками, у т. ч. з членами Воєнради В. Затонським. У лютому–квітні 1920 — в складі ЧУГА, нач. штабу 2-ї бригади. Разом із Ю. Головінським та О. Луцьким ініціатор переходу на бік Армії УНР.

Інтернований у польському таборі Тухля. Після звільнення (за ін. даними, втечі) 19.12.1920 повернувся до Австрії, де 1923–1931 працював

банківським клерком. Брав активну участь у праворадикальних рухах. Вступив до Націонал-соц. роб. партії Німеччини та СА (1930). У січні 1935 виїхав до Німеччини. Після аншлюсу Австрії повернувся до Відня (травень 1938), де працював в австрійському відділенні Імперської трудової служби. З 01.06.1938 Бригадефюрер СА, від 1939 — заст. керівника Імперської трудової служби в 36-му окрузі м. Ґрац (Австрія).

Літ.: Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії. Часопис. Львів, 2012. 472 с.; *Його ж.* Ерле Альфонс // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 1. Івано-Франківськ, 2018. С. 622–623; *Тимченко Р. В.* Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.). К., 2013. 347 с.

Роман Тимченко

ЄРОШЕВИЧ Петро Костянтинович (04.07.1870, Полтавщина — 1945, м. Київ) — військ. діяч, ген.-поручик.

Закінчив Михайлівське артилер. училище, Академію Генштабу. Учасник рос.-японської війни. Під час І Світової війни командир полку, нач. штабу корпусу, командир дивізії. Ген.-майор (1914). У грудні 1917 на чолі укр-зованої дивізії перейшов у підпорядкування УНР. З квітня 1918 командир Подільського корпусу, штаб якого знаходився у Вінниці. Нач. штабу полк. А. Бортковський. До складу корпусу увійшли 3-тя піша дивізія (командир ген. М. Бочковський), полки якої дислокувалися у Проскурові, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, та 4-та піша дивізія (командир М. Лебедєв), частини якої знаходилися у Гайсині, Жмеринці, Тульчині. Корпус також мав сформувати кавалер., артилер. бригади, панцерний дивізіон, автозагін та допоміжні служби. Упродовж літа 1918 проводилося формування кадрів штабів, облік запасів зброї, підготовка казарменних будівель.

Після поч. антигетьманського повстання став на бік Директорії. Зі складів корпусу постанцям було передано велику кількість зброї і військ. спорядження. Кілька артилер. батарей і пих. частин поповнили Осадний корпус Є. Коновальця. Не зважаючи на це з приходом Директорії до влади був заарештований за підозрою у намірах перейти на бік Добр. армії. Однак був звільнений, займав в армії УНР високі командні посади — командир корпусу, дивізії, нач. тилу армії, заст. військ. мін-ра. В еміграції жив у Польщі. З приходом Червоної армії був заарештований і вивезений до Києва. Помер у Лук'янівській в'язниці.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Залесский К.* Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921).

Кн. I. Київ, 2007; *Його ж.* Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009.

Руслан Пиріг

ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович (псевд.: С. Александрович, Волосожар, Киянин, Тр. Лановий, Липовчанин, С. Охріменко, Сергій Палець, Spectator, Nemo, Scriba та ін.), (06.10.1876, с. Пальчик Звенигородського пов., Київська губ. — 31.03.1939, Ярославль) — політ., гром. і держ. діяч, член Центр. та Малої Рад, заступ. Гол. УЦР, ген. секретар міжнац. справ, письменник, журналіст, літ-рознавець, дійсний чл. ВУАН, віце-президент ВУАН.

Народився в багатодітній сім'ї сільського священика. Батько і мати походили із давніх священицьких родин. По батьковій лінії — з роду Охріменків. Дід Єфремова в XIX ст. русифікував своє прізвище.

Дитинство **С. Є.** минуло в с. Пальчику над р. Тікичем в укр. сел. середовищі. Малий Сергій дуже любив слухати укр. казки, доволі рано (в 5 років) вивчився читати, перечитав за дошк. віку чимало літ-ри з батьківської біб-ки, найбільше йому подобались іст. твори, передусім «Тарас Бульба» М. Гоголя.

У 1886 батько віддав сина до Уманського дух. училища, де минуло п'ять років життя **С. Є.** Навчання давалося йому легко, допомагала добра пам'ять та домашня підготовка. Училище мало гарну біб-ку, яку **С. Є.** перечитав ледь не всю. В Умані ознайомився із заруб. та укр. літ-рою, останню діставав у знайомих. «Укр. письменники надихали тим, що давали рідний, до дрібниць знайомий, споминами овіяний побут, покріплюючи стихійні впливи околишніх обставин та осередку, — писав в одному з перших життєписів **С. Є.** А. Кримський. — Питання про мову вирішалося, таким чином, само собою, і книга «мужицькою» мовою здавалась річчю цілком натуральною».

Після закінчення дух. училища **С. Є.** продовжив освіту в Київській дух. семінарії, до якої вступив 1891. Життя у вел. місті, значному культ.-осв. центрі помітно відрізнялось від звич. сільського та повітового. Київ був осередком укр. визвольного руху, там активно діяли рев. орг-ції, зароджувались марксистські гуртки, тривала полеміка між марксистами і народниками. Сусп.-політ. атмосфера київського життя 90-х років XIX ст. позначилась на формуванні світогляду та політ. кредо **С. Є.** Він перебував під впливом творчості М. Салтикова-Щедріна, М. Добролюбова, особливо М. Михайловського. З часом став прихильником соц. системи М. Михайловського, де вершиною визнавалась людська особистість. Захоплення М. Михайловським допомогло **С. Є.** «не захворіти» на модний тоді марксизм.

Йому також вдалося щасливо оминути долю вел. числа укр. молоді, яка розчинилася в загальнорос. рев. русі. **С. Є.** вступив до укр. семінарської громади, яка виникла 1888 з ініціативи семінариста Л. Скочковського. На час вступу до громади **С. Є.** Л. Скочковський уже закінчив семінарію і був дяком Йорданської церкви у Києві. Мешкав молодий дяк на Кирилівській вул. і не поривав стосунків з семінарською громадою. Знайомство із ним вел. мірою визначило подальший життєвий шлях **С. Є.** «Убога, тісна дяківська квартира в маленькому садочку під горою, — згадував **С. Є.**, — притягала нас своєю багатющою біб-кою, де ми могли знайти все, що виходило по-укр., і кращі твори із рос. письменства та журналістики, тими своєрідними звичаями, які там панували, й принадною особою самого хазяїна, що був найменше хазяїном у власній квартирі. Із ранку до ночі там клекотом клекотіло життя, провадилися розмови й змагання, читалися новинки укр. й рос. письменства, лунали бадьорі співи, рішалася доля світів, прокладалися шляхи для рідного краю, одбувалися скромні свята, як Шевченкові роковини й ін.». На зібраннях громади у квартирі Л. Скочковського **С. Є.** познайомився із провідними тогочасними укр. діячами О. Кониським, В. Антоновичем, а також молодими М. Грушевським, О. Лотоцьким, Г. Зіньківським. Він зачитується худ. творами І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, І. Франка, А. Свидницького, політ. публіцистикою М. Драгоманова. Під час навчання у семінарії **С. Є.** пробує власні сили в красному письменстві, 1893 написавши перші твори укр. мовою. Через два роки у львівському журналі «Дзвінок» з'являються його перші оповідання.

На поч. 1896 **С. Є.** змушений був залишити семінарію із репутацією «полит. неблагонадежного». Лише через рік йому вдалося завершити сер. освіту: він екстерном склав випускні іспити в 1-й Київській гімназії. 1897 став студентом юрид. ф-ту Київського ун-ту, де, зокрема, слухав лекції відомого укр. історика й гром. діяча В. Антоновича. Водночас із студіюванням наук поринув в гром.-політ. діяльність як чл. Київської старої громади. Улітку 1897 був серед найактивніших творців Всеукр. заг. орг-ції (ВУЗО), у 1901 та 1903 — чл. її керівного органу — Ради. На з'їздах ВУЗО був в. о. секретаря. Разом із В. Доманицьким, В. Дурдуківським, О. Лотоцьким, Ф. Матушевським, В. Прокоповичем та В. Страшкевичем **С. Є.** створив гурток молодих літераторів-публіцистів, яким опікувався О. Кониський. Дещо пізніше цей гурток заснував вид-во «Вік» з метою друку та популяризації укр. літ-ри. За умов дії Емського указу то була надзвичайно важлива для нац. руху справа. З постанням видавництва «Вік», відзначав **С. Є.**, «укр. книжка починає топтати стежку і під сільську стріху, і в господу інтелігентних людей». У 1902 видавництво випустило антологію укр. літ-ри «Вік» в трьох томах, укладену **С. Є.** До тритомника він написав численні біографічні довідки про укр. письмен-

ників. Робота над антологією започаткувала його багаторічну роботу над підготовкою фундаментальної «Історії укр. письменства», перше та друге видання якої вийшли друком 1911.

Після закінчення ун-ту (1901) **С. Є.** жив з літ.-публіцистичної праці. Багато друкувався в укр. і рос. часописах, активно співпрацював з редакціями «Киевской старины», «Літ.-наук. вісника», «Записок Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка», «Русского богатства», «Киевских откликов» та ін. На сторінках періодичної преси він виступав на захист забороненого укр. друк. слова, як літ. критик знайомив читачів зі станом укр. літ-ри. Особливий резонанс у суспільстві спричинила опублікована в трьох номерах «Киевской старины» за 1902 вел. стаття **С. Є.** «В поисках новой красоты». У ній автор виявив себе прихильником реалістично-побутової літ-ри др. пол. XIX ст. і виступив проти модерних літ. течій. Він вважав, що на укр. грунті символізм і декадентство — шкідливі антинар. запозичення, тим часом як поклик письменника не в інтелігентському снобізмі, а в служінні власному народові. Стаття спричинилася до загострення стосунків **С. Є.** із О. Кобилянською, І. Франком, Лесею Українкою, Г. Хоткевичем. Загалом **С. Є.** мав складний характер, був незручною у спілкуванні людиною, важко поступався власними принципами, і це зумовлювало часті конфлікти його із ін. укр. діячами. Нерівними були його стосунки із В. Винниченком, М. Грушевським і навіть Є. Чикаленком.

Ідеї, закладені в статті «В поисках новой красоты», були більше ніж літ-рознавчими поглядами, за ними простежувалося світоглядне, політ. кредо **С. Є.** Він скептично ставився до модерних зах. політ. течій, зокрема марксизму, не вірив у бунти й рев-цію, натомість був переконаний, що сусп. поступ можливий лише внаслідок культурницької діяльності, піднесення рівня нац. культури та культ. рівня мас. **С. Є.** стримано сприйняв заснування РУП, яка діяла на соціал-дем. засадах, але доклав зусиль для перетворення ВУЗО на політ. партію. Восени 1904 на її основі було створено Укр. дем. партію (УДП). **С. Є.** був обраний до ради УДП. Проте партія виявилась доволі аморфною і недієздатною. Не проіснувавши й року, УДП розкололася. Ліва частина партії, до якої належав **С. Є.**, створила Укр. радикальну партію. Зрештою, наприкінці 1905 обидві партії об’єдналися в Укр. дем.-радикальну партію, яка ставила собі за мету перетворення Росії на конституційну дем. децентралізовану країну із забезпеченням кожному народові, що її населяв, автономії із правом місц. крайового з-нодавства.

У 1905 **С. Є.** написав кілька політ. брошур: «Як визволитись з бідності робочим людям?», «Як люде прав собі добувають», «Як цар людей дурить», був автором першої в Наддніпрянській Україні україномовної газ. публікації в «Киевских откликах» — статті «Чи буде суд?».

Того самого року увійшов до складу ред. колегії часопису «Громадська думка», наприкінці грудня 1905 був арештований і тривалий час відсидів у Лук'янівській тюрмі як політ. в'язень. Згодом постійно працював у газ. «Рада».

Рев-ція 1905–1907 ще більше переконала **С. Є.** у безперспективності рев. методів, він дедалі більше переконується, що «б-ба низів соціальної піраміди за краще майбутнє — у більшості завдає їм шкоди».

Після поразки рев-ції укр. політ. партії перебували у стані цілковитої кризи, фактично припинили свою діяльність. **С. Є.** одним із перших почав говорити про уроки рев-ції для укр. руху. У 1908 на сторінках часопису «Русское богатство» він опублікував огляд «Из общественной жизни на Украине», в якому аналізував сусп. життя на Україні за ост. кілька років. Автор констатував, що серед укр. партій так і не з'явилося справжнього виразника інтересів більшості укр. народу — селянства. Він вважав доконечною потребу створення в майбутньому нової соц. партії, яка б репрезентувала інтереси трудящих, передусім селянства. Він відзначив, що політ. українство мало звертало уваги на ек. інтереси народу, віддаючи перевагу нац.-культ. діяльності. Не применшуючи значення останньої, автор звертав увагу політ. соратників на ту обставину, що нехтування ек. проблемами може в майбутньому зіграти із укр. політ. силами злий жарт. «У важку епоху перелому, коли руйнується старий світогляд, а на його уламках створюються основи нового, — укр. народ залишається без свого найближчого виразника і природного керівника та буде змушений йти за чужими в нац. розумінні людьми котрі краще й повніше відгукуються на його суттєві інтереси в ек. галузі... За умов, коли б представництво ек. інтересів укр. народу і керівництво ним перейшло цілком у чужі руки, довелося б поставити хрест на укр. народі як самоусвідомлюючій себе нації». Можна припустити, що названа праця свідчила про світоглядну еволюцію **С. Є.**, як і чималої частини поступової укр. інтелігенції, в бік соціалізму. Ця еволюція тривала до 1917. Одним із її етапів можна вважати співпрацю **С. Є.** під час I Світової війни із нелегальною газетою укр. есерів «Боротьба», його участь у підготовці проекту «Програми партії укр. с.-р.». Остаточно вона завершилася створенням Укр. партії соціалістів-федералістів.

Водночас **С. Є.** залишався на традиційних нац.-культурницьких позиціях, виступав за поступовість і поміркованість політ. методів б-би, їх легальність, уникнення конфліктів із владою. Логічним наслідком такої тактики стало відновлення 1908 діяльності Всеукр. заг. орг-ції під назвою Тов-во укр. поступовців (ТУП). **С. Є.** був одним із керівників ТУП.

Під час I Світової війни, після того як царська влада заборонила видання «Ради», **С. Є.** потрапив у складне матеріальне становище. Щоб якось зводити кінці з кінцями, йому довелося писати до часописів: петербурзького «Голос минувшего», московського «Украинская жизнь».

До світової війни **С. Є.**, як і більшість його однодумців з ТУП-у, ставився з осудом, й водночас займав нейтральну позицію стосовно воюючих сторін. Одначе з розвитком воєнних дій позиція його почала змінюватись, що виявилось у підготовленій ним від імені ТУП декларації «Наша позиція» та оприлюдненій наприкінці 1916. У декларації говорилося, що війна для укр. народу перетворилась на нац. трагедію. Українці були роз'єднані двома ворогуючими сторонами, а їхня територія стала одним із театрів кривавих воєнних дій. Особливе обурення **С. Є.** викликала українофобська політика рос. адм-ції в окупованій Галичині. «Війна для укр. народу стала сущим упирем, що виссав усі життьові соки краю; важенна колісниця історії ще раз переїхала живе його тіло..., — говорилося у декларації. — Що ж дістав за це страждений народ і знедолений край? Знищення всіх культ. вартостей — свідоме знищення; руйнування, знов же цілком свідоме, ек. добробуту, десятки тисяч ув'язнених і засланих у сніги й тайги сибірські, сотні тисяч силоміццю зігнаних із рідних осель «біженців», безмежну низку репресій і заборон, знущання й насильство — ось що дає доволі промовисту відповідь на поставлене питання... Це особовий рахунок укр. народу, що він дістав од рос. правительства задовго ще до ост. подій, але під час війни надзвичайно збільшений і наново збагачений на факти того ж таки змісту».

С. Є. висловився за негайне припинення війни та демократизацію сусп. життя. Його політ. кредо: б-ба «за дем. автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів». 22.01.1917 **С. Є.** від імені ТУП звернувся із листом до президента США В. Вільсона, в якому палко підтримав ноту американського президента від 18.12.1916 про принципи завершення війни і, зокрема, про реалізацію права націй на самовизначення. **С. Є.** висловив сподівання, «що грядущий слідом за вел. війною час принесе справжній мир, нефальшовану волю й справедливість і мовчазним масам народнім, і всім — вел. і малим — націям, і кожній поодинокій особі людській, і цілій загалом людськості».

Лютневу рев-цію 1917 **С. Є.** сприйняв як шанс для українців змінити свою іст. долю. Він був одним із ініціаторів створення Укр. Центр. Ради, хоча до її складу був обраний лише на Всеукр. нац. конгресі як заст. гол. На з'їзді Тов-ва укр. поступовців (25–26.03.1917) виступив зі звітною доповіддю, в якій зробив іст. огляд діяльності тов-ва, та був обраний гол. Союзу укр. автономістів-федералістів (нова назва ТУП). Дещо пізніше, 06–07.04.1917, нарада Укр. радикально-дем. партії ухвалила відновити діяльність партії, тимч. керуватись старою програмою та створила ЦК УРДП, до якого увійшов **С. Є.** Згодом, 27.06.1917, партія змінила свою назву на Укр. партію соціалістів-федералістів. Гол. партії було обрано **С. Є.** У програмі УПСФ відзначалося, що партія є водночас і укр., і соц.

Вона прагнула якомога тісніше поєднати нац. і соц. принципи, будувати свою діяльність на обстоюванні інтересів як окремо взятої особистості, так і нації. Україну програма УПСФ визначала як окр. штат федеративної дем. Росії. **С. Є.** узяв безпосередню участь у розробленні програми.

На Перших Заг. зборах УЦР 08.04.1917 **С. Є.** був обраний до складу К-ту УЦР — виконавчого органу Ради. 01.05.1917 його обрали до військ. комісії УЦР, а 20.05.1917 — до комісії для підготовки статуту автономії України. У складі делегації Центр. Ради **С. Є.** 13.05.1917 виїхав до Петрограда на переговори із Тимч. урядом. Його прізвище значилося на доповідній записці укр. делегації Тимч. уряду, в якій були сформульовані вимоги УЦР. **С. Є.** написав серію репортажів «З-над невських берегів» про перебування укр. делегації в Петрограді та опублікував їх у «Новій раді». Після повернення до Києва брав участь в обговоренні тексту проекту І Універсалу, заперечував проти зайвої гостроти формулювань у ньому, викладених В. Винниченком. К-т УЦР 15.06.1917 обрав його до першого складу Ген. Секретаріату. Як знавцеві нац. питання йому було запропоноване секретарство міжнац. справ. Пробув **С. Є.** на цій посаді зовсім недовго. Остання участь його в засіданні Ген. Секретаріату засвідчена протоколом від 29.06.1917. На ІІ Універсалі УЦР, підписаному ген. секретарями 03.07.1917, підпису **С. Є.** немає. Формально він залишався чл. Президії УЦР, входив від неї до Малої Ради, проте активної участі в діяльності УЦР з липня 1917 не брав. Причини відходу **С. Є.** від керівництва УЦР недостатньо з'ясовані. Очевидно, їх треба шукати у заг. незгоді поступової укр. інтелігенції із курсом, який здійснювала УЦР під керівництвом М. Грушевського, а також у складних особистих стосунках **С. Є.** із гол. Ради.

С. Є. зосередився почасти на парт. роботі, а гол. чином — на публіцистичній діяльності, виступаючи на сторінках «Нової ради». Цю газ., яка видавалася 1917–1919, неможливо уявити без **С. Є.** За підрахунками І. Гирича, **С. Є.** було опубліковано в «Новій раді» 926 вел. і малих матеріалів з найактуальніших проблем часу. Майже до кожного числа газ. він готував поточну інформацію, писав одну або дві передовиці, до яких часто додавалися аналітичні й публіцистичні матеріали. Провідною темою його публіцистики 1917 було укр. життя у всіх його проявах. **С. Є.** послідовно захищав укр. інтереси, критикував централізаторську політику Тимч. уряду, давав відсіч українофобським та чорносотенним виступам російськомовної преси.

Гостро негативно поставився **С. Є.** до більш. перевороту, вважав його за авантюру. У більшовиках він убачав гол. небезпеку для укр. визвольного руху, активно виступав за створення єдиного нац. фронту. **С. Є.** одним із перших розгледів соціально-політ. суть більшовизму і мав сміливість публічно говорити про це в пресі за умов більш. окупації України

на поч. 1918. Популістські спроби більшовиків розв'язати прод. та фін. проблеми у Києві адм. методами **С. Є.** назвав безглуздими заходами «безтямних людей з величезними претензіями, із хлестаковською психікою, із одвагою безнадійних неуків». Він не мав сумніву, «що трохинебагато мине часу, як ці люди зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації, і тоді одійдуть, звідки й виринули, — тобто в належну їм безвість».

С. Є., як і УПСФ, не поділяв політ. курсу уряду В. Голубовича навесні 1918. Особливий протест викликала ідея усуспільнення землі. Здійснення цієї ідеї, писав **С. Є.**, остаточно підірве сільське госп-во. «Соціалізація землі — утопія, якої за наших обставин не сила здійснити, але і утопія, за яку люди готові головами покладати, жертвувати і своє, і чуже життя, добро, волю, честь». Він відверто говорив про нежиттєздатність уряду В. Голубовича, одначе держ. переворот, здійснений П. Скоропадським, засудив. Належав до складу делегації укр. соц. партій, яка 02–03.05.1918 вела переговори із німецьким ген. В. Гренером про умови, за яких була б можливою участь представників цих партій у роботі укр. уряду. Переговори не мали позитивних наслідків.

Восени 1918 займав непослідовну позицію щодо підготовки повстання проти гетьманської влади. Наприкінці 1918 відійшов від активної політ. діяльності, а 1930 на допиті в ДПУ відзначив: «В 1919 я жив у Києві, реальних посад я тоді ніяких не займав». Проте після вступу більшовиків до Києва у лютому 1919 **С. Є.** був арештований і відпущений із в'язниці лише внаслідок заступництва Укр. академії наук (УАН). У лютому 1919 УАН обрала **С. Є.** своїм дійсним членом. Зазнав переслідувань і від денікінського режиму. «Коли запанувала у Києві доброволія, року 1919-го, і ми... стали свою газету звати не «Новою радою», а, як і за царських часів, просто «Радою», то цю саму «Раду» добровольці закрили на восьмому числі як за гнівні статті Єфремова, так і за саркастичні Стебницького», — згадував А. Ніковський.

У червні 1920, коли укр. і польські війська залишали Київ, **С. Є.** перейшов на нелегальне становище, жив у Боярці за прізвищем Ігнатенка. На клопотання УАН совєтська влада надала йому амністію і він повернувся до легального життя.

За 20-х років всі зусилля **С. Є.** зосереджувалися на наук. діяльності. У 1922 обраний віце-президентом ВУАН, водночас був гол. госп. управи. По суті все повсякденне керівництво роботою академії покладалося на нього. **С. Є.** змирився із фактом існування совєтської влади, але не міг прийняти її ідейно, не приховував свого негативного ставлення до більшовизму, який поставив людину в повну залежність від системи. У своєму щоденнику, якій вів із 1923 по 1929, він цілком однозначно схарактеризував власне ставлення до пролетарської диктатури: «Не приймаю системи, на брехні й провокації, на світовому дурелюдстві заснованої».

Система теж не могла прийняти **С. Є.**, їй потрібні були не незалежні учені, а слухняні виконавці. Ще 1922 він був занесений до списку укр. вчених, яких влада передбачала вислати за кордон, але згодом змінила свої плани.

Від др. пол. 20-х років почалися систематичні переслідування і цькування **С. Є.**, який противився совєтизації ВУАН. Декілька разів питання про долю академіка заслуховувалося на Політбюро ЦК КП(б)У та ухвалювалися рішення про його вислання за межі України. За вказівкою вищих парт. органів у пресі 1928 було розгорнуто кампанію б-би із «Єфремовщиною». Того самого року академіка було звільнено від обов'язків віце-президента ВУАН та всякої орг. й адм. академічної роботи.

У щоденниковому запису від 17.12.1928 **С. Є.** переказав свою зустріч з президентом ВУАН Д. Заболотним. Президент поінформував **С. Є.** про свою розмову із М. Скрипником, який був дуже негативно настроєний проти **С. Є.,** погрожував поставити його на коліна, коли той не покається, Щоденникова реакція **С. Є.** на інформацію Заболотного була спокійно-лаконічною: «Навколішки я не стану, каятись не буду,- отже, перспектива виявляється: мандрівочка, і, мабуть, неблизька, пахне...».

Щоденникові записи переконують, що **С. Є.** усвідомлював неминучість розправи системи над собою, і не робив ні найменших застережень, щоб уникнути її, продовжував писати щоденник, в якому фіксував реалії часу. За доби «вел. перелому» він занотовує 02.07.1929: «З сіл страшенні відомості: грабунок, терор. Ніхто не розуміє, кому це й навіщо потрібно. Руйнують «куркуля», а разом руйнують всякий взагалі добробут. Якесь садистичне божевілля».

С. Є. заарештували 21.07.1929. На той час у ДПУ вже тривали допити його найближчих соратників. **С. Є.** звинуватили у керівництві «контррев. Спілкою визволення України». До березня 1930 фабрикація справи «СВУ» була закінчена і завершилась суд. процесом. Верх. Суд УСРР 19.04.1930 засудив **С. Є.** до смертної кари, яка була замінена 10 роками ув'язнення. Сім років провів у політізоляторі в Ярославлі, потім був переведений до Володимирського ізолятора. Помер в одному з таборів ГУЛАГу. Реабілітований за відсутністю складу злочину пленумом Верх. Суду УССР 11.08.1989.

Тв.: Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. К. 1997; *Його ж.* Публіцистика революційної доби. В 2-х т. К. 2013–2014.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. К. 1996–1997; Спілка Визволення України. Стенографічний звіт судового процесу, Харків. 1931; *Верстюк В.Ф.* Сергій Єфремов проти Павла Скоропадського // Український історичний журнал. 2013. № 3; *Верстюк В.* Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова 1917–1920 рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. 2014. Вип. 10.

Владислав Верстюк

ЄФРЕМОВ Федір Олександрович (05(17).03.1867, с. Пальчик Звенигородського повіт. Київської губ. — 1947) — фізик, педагог, громад. діяч, брат Сергія та Петра Єфремових.

Освіту отримав в Уманській школі садівництва та хліборобства, Київській духовній семінарії (1882–1886), Київському ун-ті св. Володимира (фізико-матем. ф-т, 1891). Викладав у навчальних закладах — Ямпільському сільськогосподарському училищі (Криворізька вол. Херсонської губ., 1892–1893); єпархіальному жіночому (географія, фізика) та жіночому духовному училищах Катеринослава. До 1917 працював у Казенній палаті. З 1912 член тов-ва «Просвіта».

Фундатор першої укр. гімназії Катеринослава (1917), де викладав природознавство й був її директором до 1918. Працював викладачем фізики у Катеринославському міському технікумі (1917–1918). 1920 — бібліотекар відділу україніки Укр. держ. ун-ту у Кам'янець-Подільському. 1921–1922 — викладач фізики та методики фізики у Вінницькому ін-ті нар. освіти. 1925–1926 — керуючий кафедрою фізики і метереології, проф. Київського ветеринарно-зоологічного ін-ту. 1926–1927 — викладач укр. мови гуртка проф-рів та викладачів Київського політехнічного ін-ту. З вересня 1925 — позаштатний наук. співробітник, від 1926 — член-співробітник економічної секції соціально-економічного відділу Ін-ту укр. наук. мови. Після 1928 доля невідома.

Літ.: Історія української бібліографічної справи в іменах (кінець XIX ст. — 1941 р.): матеріали до біобібліографічного словника / авт.-укладач Л.В. Горбар; ред. кол.: Г.В. Боряк, Л.А. Дубровіна (голова), В.І. Попик та ін.; НАН України, Нац. бібліотека ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису. К., 2017. С. 157; *Чабан М.П.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Бібліографічний довідник. Дніпропетровськ, 2012; *Чабан М.П.* Єфремов Федір Олександрович // Енциклопедія сучасної України. Т. 9. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009.

Олександра Кудлай

ЖУКОВСЬКИЙ Олександр Тимофійович (21.11.1884, с. Йозифівка, Подільська губ. — 1925 (?)) — укр. політ., військ. і держ. діяч.

Освіту отримав у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, Одеському піхотному юнкерському училищі (1907). Служив у 110-ому піхотному Камському полку (м. Ковно), 9-ій Ломжинській прикордонній бригаді, що з початком І Світової війни була переформована на 4-ий Німанський прикордонний піхотний полк (1911). Брав участь у бойових діях Світової війни. Служив у чині підполк. на посадах командира батальйону та помічника командира полку на Зах. фронті (з 1916). Нагороджений Георгієвською зброєю.

Після Лютневої революції став одним з провідників укр. військ. руху на Зах. фронті. Делегований на Перший Всеукр. військ. з'їзд. Брав участь в роботі Другого Всеукр. військ. з'їзду (червень 1917), на якому обраний до Українського Генерального Військового Комітету (УГВК). Кооптований до складу УЦР. В УГВК завідувач агітаційно-просвітним та орг-ним відділами. Разом з полк. О. Пилькевичем та прапорщ. М. Полозом відряджений Малою Радою до Ген. штабу рос. армії у Петрограді як представник УЦР для «полагодження справ укр. війська» (серпень 1917).

Наприкінці 1917 затверджений заст. ген. секретаря військ. справ**.** Під час рос.-укр. війни зими 1917–1918 організатор відходу укр. військ з Києва. У с. Ситняки на спільному засіданні членів уряду та УЦР 29.01.1918 погодився взяти на себе обов'язки військ. міністра. Приступив до реорг-ції військ. частин, що підтримували УЦР, та розпочав формування нової укр. армії. Командував парадом збройних сил УНР у Києві та зустрічав німецькі військ. підрозділи (02.03.1918). До кінця квітня 1918 р. працював над налагодженням праці військ. мін-ва. 10.03.1918 видав таємний наказ штабу Запорізького корпусу отамана З. Натієва про орг-цію наступу на Крим. Під тиском німецького командування змушений підписати наказ про відхід укр. групи військ з Кримського півострова. Намагався піти у відставку.

Під час перевороту 29.04.1918 арештований (разом з М. Ткаченко та В. Голубовичем) німецькою військ. владою за звинуваченням в участі у викраденні банкіра А. Доброго. Засуджений до дворічного ув'язнення, яке відбував у Лук'янівській тюрмі. Звільнений владою Директорії (18.12.1918). Призначений командиром Окремого кордонного корпусу (10.02.1919). Ухвалою РНМ став в. о. гол. коменданта тилу армії (19.02.1919). Під час війни з більшовиками керував евакуацією укр. держ. установ з Києва до Вінниці (лютий 1919). Зі своїм корпусом дислокувався у Кам'янці-Подільському, начальник залоги міста. Разом з В. Голубовичем, М. Ткаченком і В. Чехівським **О. Ж.** робить спробу вплинути на політику УНР, проводячи ідею порозуміння з більшовиками на противагу діючому урядові С. Остапенка, що покладав надії на контакти з Антантою. Створив К-т охорони республіки (22.03.1919), який опирався на місцевий гарнізон, для тимчасового представництва держ. влади під головуванням В. Чехівського. Директорією був призначений Особливий комендант Кам'янця-Подільського, який оголосив підпорядкування К-ту своїй владі. Члени К-ту, в тому числі й **О. Ж.**, були арештовані та допитані. Усунутий з посади командира Окремого корпусу та коменданта (26.03.1919).

Разом з М. Грушевським виїхав з Кам'янця-Подільського до Чехословаччини (30–31.03.1919). У справах УПСР перебував у Чехії, Франції, Австрії; мав зустрічі з представниками європейських політ. партій. Взяв

участь у міжнар. кооперативному конгресі в Парижі (26–28.07.1919). Призначений військ. агентом при надзвичайній дипломатичній місії у Празі (12.08.1919) та ревізором військ. місій за кордоном. У січні 1920 подав заяву про звільнення, виконував обов’язки до 09.04.1920.

Працював емісаром ЦК УПСР за кордоном (вересень 1919). Секретар президії орг-ної М. Грушевським у Відні Закордонної делегації УПСР (1920). Взяв участь у Бернському конгресі Соцінтерну. Разом з М. Грушевським підписав листа до ЦК КП(б)У (19.07.1920) із обґрунтуванням важливості легалізації діяльності УПСР у радянській Україні. Співпрацював із празьким осередком УПСР. Разом з М. Шаповалом, Кондрашиним, Грицаєм займався виданням неперіодичного часопису Закордонної делегації УПСР «Борітеся — Поборете!». У липні 1921 зустрівся з посланцем ЦК УПСР з України М. Балашем, повідомивши, що Закордонна делегація обрала позицію примирення з більшовиками. У серпні 1921 **О. Ж.** разом з М. Шрагом та М. Чечелем вів переговори у Харкові з радянським керівництвом щодо повернення членів віденської групи УПСР в Україну.

За деякими даними у 1922 повернувся в Україну. У 1923 жив і працював у Харкові. Подальша доля невідома. Ймовірний рік смерті 1925.

Літ.: Записна книжечка О. Жуковського з 1919 р. // Український історик. Торонто–Нью-Йорк–Мюнхен, 1983. № 2–4; Записна книжечка О. Жуковського з 1919 р. // Український історик. 1983. № 2–4 (78–80). Рік XV; *Тимченко Я.* Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921). К., 2007; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. К., 1996; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998; Вирок Українській революції: «справа ЦК УПСР». К., 2013; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. Т. 1. К., 2006; *Судин Д.Ю.* Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 — березень 1920 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. Вип. 6. Львів, 2012; *Стрельський Г., Трубайчук* А. Михайло Грушевський: його сподвижники й опоненти. К., 1996; *Кудлай О.* Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР // Український історичний журнал. 2014. № 5. С. 75–88.

Олександра Кудлай

ЗАВАДСЬКИЙ Віктор (23.10.1886, Полтавська губ. — 08.05.1973, м. Торонто, Канада) — правник-суддя, гром.-політ. та держ. діяч, публіцист.

Навчався на юрид. ф-ті ун-ту св. Володимира у Києві. Суддя в Омську та Києві. Діяч УПСФ, член її ЦК. Нач. юрид. відділу Мін-ва юстиції УНР (1919). У складі урядових установ евакуювався до Вінниці, Кам’янця на

Поділлі та Тарнова (Польща, 1921). 1929 разом з родиною переїхав до Варшави, де працював у суді. З 1944 перебував в таборах біженців у Німеччині, звідки виїхав до Канади, мешкав у Торонто. Член Укр. правн. тов-ва. Публікував статті на сторінках часописів: «Нова Рада» (Київ), «Воля» (Відень), «Діло» (Львів) та «Вільне Слово» (Канада). У своїх спогадах описав діяльність урядових установ УНР 1919, стосунки керівництва УНР та ЗУНР у Кам'янці на Поділлі. Похований у Торонто.

Тв.: Евакуаційний профіль // Календар-Альманах Дніпро на звичайний рік 1929. Річник VI-й. Львів: Накладом Укр. Тов-ва допомоги емігрантам з Великої України, 1928. С. 59–61; Як ми мандрували. Камянецький період. (Евакуаційні нариси) // Воля. Відень, 1921. 5 лютого. Т. 1. Ч. 6. С. 267–273.

Літ.: Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпеґ, 1986. С. 236.

Олег Павлишин

ЗАВАДСЬКИЙ Сергій Владиславович (18.02.1871, м. Казань — 02.07.1935, м. Прага, Чехословаччина) — відомий правник, держ. секретар УД.

Походив з давнього польського дворянського роду. Закінчив гімназію з золотою медаллю, вступив на юрид. ф-т Московського ун-ту. Одночасно відвідував на іст.-філол. ф-ті лекції В. Ключевського і О. Шахматова. 1893 закінчив ун-т з дипломом I ступеня, залишений для підготовки до проф. звання. Однак розпочав суд. кар'єру через наполягання батька. Кандидат на суд. посади при Петербурзькому суді. Займав прокурорські посади у Москві, Петербурзі, Великих Луках і Новгороді (1897–1906). Прокурор Петербурзької суд. палати (1915). Займався справою вбивства Г. Распутіна. З січня 1917 сенатор цивільного касаційного департаменту Правительствуючого Сенату. Викладав цивільне право в Олександрівському ліцеї, друкувався у фахових журналах. Після ліквідації Сенату більш. владою (кін. листопада 1917) разом з родиною переїхав до Харкова.

Запрошений на посаду заст. мін-ра суд. справ М. Чубинським. Призначений 06.05.1918. П. Скоропадським членом Ген. суду та в. о. заст. мін-ра. Однак незабаром його політична вага серед урядового істеблішменту істотно зросла. Формально залишаючись заст. мін-ра, став гол. Малої Ради Міністрів. На цей урядовий орган покладався попередній розгляд тих законодавчих і адміністративних питань, які за своєю нескладністю не вимагали взаємної письмової згоди мін-в і відомств. Зокрема, це обговорення проектів штатів і кошторисів, подань мін-рств про надпланові асигнування тощо. Ухвали та висновки Малої Ради Міністрів в уряді доповідав її голова.

З кін. травня до сер. серпня 1918 під головуванням **С. З.** відбулося 47 її засідань. Він зумів налагодити чітку роботу інституції, прийняття юрид. виважених постанов, які здебільшого схвалювалися урядом без суттєвих коректив. На цій посаді **С. З.** підтвердив свою репутацію висококофахового правника і здібного адміністратора. 23.07.1918 уряд схвалив подання мін-ра юстиції М. Чубинського про його призначення членом новоутвореного Держ. сенату.

Очевидно, саме ці якості дали підстави гол. уряду Ф. Лизогубу пропонувати П. Скоропадському призначити **С. З.** держ. секретарем замість І. Кістяковського, який став мін-ром внутр. справ. Одним з перших з-нопроектів розроблених новим держ. секретарем був «Тимчасовий з-н про верх. управління державою на випадок смерти, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного пана гетьмана всієї України» (ухвалений 31.07.1918). Згідно з цим з-ном у перелічених випадках верх. управління державою тимчасово, аж до одужання або до вступу на посаду нового Гетьмана, мало перейти до Колегії верх. правителів з трьох осіб, яких завчасно таємно мали обрати гетьман, Держ. сенат і Рада Міністрів. Гол. Колегії ставала особа, визначена гетьманом. Наступного дня П. Скоропадський підписав цей закон. 04.08.1918 у гетьманському палаці у присутності мін-рів, сенаторів, військових, церковних ієрархів відбулося урочисте оприлюднення з-ну, який зачитав **С. З.** Пізніше у спогадах П. Скоропадський зазначав: «Справу цю було доручено сенатору Завадському, він розробив особливий з-н, який потім пройшов усі інстанції і мною був затверджений».

Цей з-н був застосований лише один раз на час держ. візиту гетьмана до Німеччини у вересні 1918. Колегію склали прем'єр Ф. Лизогуб, сенатор Д. Носенко і військ. мін-р О. Рагоза. Про високу довіру П. Скоропадського до держ. секретаря свідчить той факт, що серед наступників Верх. правителя він назвав П. Дорошенка та **С. З.** Зайнявши посаду держ. секретаря, **С. З.** ще якийсь час головував у Малій Раді Міністрів і продовжував доповідати її ухвали на засіданнях уряду. Однак завантаженість виконанням безпосередніх обов'язків змусили його залишити роботу в Малій Раді.

С. З. доводилося виконувати досить складні доручення П. Скоропадського. Гетьман планував відродити в Україні козацький стан як носія нац. ідеї і кадри майбутньої укр. армії. У зв'язку з цим він доручив військ. міністрові О. Рагозі розробити статут козачої орг-зації. Ген. не поділяв поглядів Верх. головнокомандувача на такі напіввійськ. формування і завдання гетьмана не виконував. Тоді П. Скоропадський доручив підготовку з-нопроекту правникам Держ. канцелярії. У сер. серпня 1918 **С. З.** подав перший варіант з-ну на розгляд Ради Міністрів, але мін-ри відправили його на доопрацювання. Тільки у жовтні П. Скоропадському

вдалося «протиснути» через уряд цей з-нопроект. Головною метою козацтва проголошувалося «відродження славетного минулого України і забезпечення державності рідного краю», фізичне та моральне виховання молодого покоління, культ.-осв. праця тощо.

На поч. жовтня 1918 розпочалися переговори П. Скоропадського з керівництвом Укр. нац. союзу щодо змін у складі уряду. **С. З.** був серед тих небагатьох мін-рів-кадетів, ротацію яких гетьман не розглядав. Однак складні і тривалі перипетії формування нового складу Ради Міністрів чітко висвітлили погляди **С. З.** на місце УД у нових міжнар. реаліях, породжених завершенням I Світової війни. Він цілком солідаризувався з групою пророс. налаштованих мін-рів (А. Ржепецький, С. Гербель, Г. Афанасьєв), які виступили з консолідованою заявою, що отримала назву «Записка десяти».

Це був продукт колективної творчості, але провідну роль у його складанні відіграв **С. З.** Саме він на засіданні уряду 17.10.1918 оголосив текст записки. Це був досить розлогий документ, в якому наголошувалося, що в даний момент Україна має своє благополуччя і посилення пов’язувати з відновленням у Росії розтоптаного правопорядку.

С. З. залишився на посаді держ. секретаря й в ост. складі Ради Міністрів, очолюваній С. Гербелем. Перше засідання нового уряду 15.11.1918 було затьмарене розстрілом офіцер. добр. дружиною маніфестації молоді проти призову до армії Прем’єр доручив **С. З.** скласти відозву до населення «з приводу сумних подій, які сталися на вулицях Києва».

З літа займався справою держ. символів УД. Їх виготовлення було доручено відомому художникові Г. Нарбуту. 18.07.1918 гетьман затвердив взірці держ. печаток. Виконання проекту держ. герба затягнулося до осені. 11.11.1918 Рада Міністрів доручила **С. З.** створити при Держ. канцелярії спец. комісію для розгляду проектів виконаних художником Г. Нарбутом держ. герба і держ. печаток. Держ. герб, відомий як «козак з мушкетом» був прийнятий. 20.11.1918 уряд ухвалив виплату художникові Г. Нарбуту 2 тис. крб.

Останній місяць мін-ри працювали у стані облоги столиці, ухвалюючи відкриті і таємні з-нопроекти про видатки гол. чином на потреби оборони. Була спроба підготувати давно обіцяний П. Скоропадським закон про вибори до Українського Сейму. 20.11.1918 Рада Міністрів доручила **С. З.** зібрати при Держ. канцелярії невелику групу науковців для підготовки даного з-нопроекту. Оскільки Держ. канцелярія виступала фактичним керівним органом у сфері держ. служби, то **С. З.** очолив комісію по виробленню порядку суміщення посад держ. службовцями, вніс пропозицію про встановлення процентних надбавок до окладів службовців урядових установ.

Журнали засідань уряду засвідчують, що 11.12.1918 **С. З.** не брав у них участі. Як і сотні урядовців, генералів, заможних людей, він залишив Київ. У Катеринодарі зайняв посаду заст. гол. Особливої комісії при головнокомандувачі ЗСПР для розслідування більш. злочинів. У вересні 1921 під чужим прізвищем перебрався до Польщі, де змушений був давати приват. уроки. Навесні 1922 отримав запрошення на викладацьку роботу до Праги, де відкривався Рос. юрид. ф-тет. Його пед., наук., літ., гром. діяльність була активною і різноманітною. Видав низку правознавчих праць, був автором численних статей з рос. літ-знавства. Очолював Об’єднання рос. юристів, Союз рос. письменників і журналістів у Чехословаччині, Рос. академічну групу та правління Рос. закорд. іст. архіву у Празі. Загалом був помітною постаттю в рос. колонії у Чехословаччині. Похований на Ольшанському кладовищі (Прага, Чехословаччина).

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; *Гай-Нижник П.* Державний секретаріат (канцелярія) Української Держави 1918 року // Науково-документальний збірник до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. Київ, 2008; *Нечаєв В.* Жизненный путь С.В. Завадского // Иные берега. 2014. № 2; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ЗАЙКЕВИЧ Анастасій Єгорович (1842, хут. Матяшівський (суч. с. Матяшівка Лубенського району Полтавської обл.) — грудень 1931, м. Лубни) — громад. діяч, учений-агроном, етнограф.

Освіту отримав у Київському військ. училищі, харківській гімназії. 1870 закінчив Новоросійський ун-т. Був залишений для підготовки до отримання профес. звання. 1872–1874 відбув наук. відрядження за кордоном. З 1876 працював у Харківському ун-ті, зав. кафедри агрономії (1877–1915), проф. (1884). 1886 — почесний член Полтавського сільськогосподарського тов-ва. Брав участь в орг-ції дослідних полів Всерос. Тов-ва цукровиків. Створив агрономічну лабораторію. Завідував відділом рільництва Солоницької селекційної дослідної станції у Лубенському районі. Один з фундаторів Лубенської дослідної станції лікарських рослин (1916).

1917 — представник Укр. наук. тов-ва на Другій сесії УЦР.

Вивчав гончарство. Зібрав першу колекцію опішнянської кераміки. Став одним з фундаторів Миргородського керамічного технікуму (1896). Записував нар. пісні для композитора М. Лисенка. За рад. влади отримав звання героя праці (1930).

Тв.: Агрономия как наука вообще и университетская в частности. Харьков, 1891; Опытные поля (Харьковского сельскохозяйственного общества за 1881–1888 гг.): Краткий отчет о результатах, полученных на опытных полях Харьковского общества сельского хозяйства за период их деятельности с 1881 по 1888 года. Харьков, 1888; Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства. Полтава, 1883 та ін.

Літ.: Полтавщина: Енциклопедичний довідник / ред. А.В. Кудрицького. К.: Українська енциклопедія, 1992. С. 733; *Самородов В.М.* Зайкевич Анастасій Єгорович // Енциклопедія сучасної України. Т. 10. К., 2010; *Волков В.А., Куликова М.В.* Российская профессура. XVIII — начало XX вв. Биологические и медико-биологические науки: Биограф. словарь. Спб., 2003; *Иванов С.З.* Анастасий Егорович Зайкевич: историко-биографический очерк. К., 1959.

Олександра Кудлай

ЗАЛЛЄСЬКИЙ Петро Іванович (05.10.1867–1929) — військ діяч.

Походив з дворянської родини на Харківщині. Закінчив Михайлівське артилер. училище, Академію Генштабу. Служив у кавалер. військах. Полк. (1905). Лауреат премії ім. вел. кн. Миколи Миколайовича за винахід кавалер. офіцер. в'юка. Ген.-майор (1914). Служив у 34-му (1-му Українському) корпусі під командуванням П. Скоропадського. За УД губ. староста Харківщини, де мав власний маєток. Намагаючись наводити порядок у губ. суто адм. методами, домагався компенсування селянами шкоди, заподіяної поміщикам. У телеграмі Ізюмському пов. старості М. Ярцеву писав: «Маю відомості, що навіть у моєму помісті нічого не повернуто селянами. Якщо навіть ім'я губ. старости не лякає селян, то що ж вами зроблено для виконання моїх наказів». Був негативно налаштований до укр. державності: «Я прожив більше сорока років у Харківській губ. і не знав до цього часу, що це частина колишньої «самостійної» держави, яка називається «Україною». Вважав абсолютно недоцільним запровадження як держ. укр-ої мови — «молодої і ще недосконалої». Співпрацював з рос. офіцерськими орг-ціями полк-ів Б. Штейфона та О. фон Лампе, які вербували кадри для Добр. армії. **П. З.** не тільки протиставив себе прихильникам самостійності УД, але й не знайшов підтримки у місц. німецького командування. Д. Дорошенко вважав його діяльність «нетактовною і провокуючою у відношенні до укр. нац. напрямку». Звільнений з посади губ. старости у липні 1918. Залишився у Харкові, підтримував контакти з рос. промонарх. колами. Разом з проф. М. Погодіним орг-вав збори біля 2 тис. рос. офіцерів (25.09.1918), що висловилися за відновлення «єдиної і неділимої Росії». Восени 1918 нач. штабу Окремої Півд. армії Всевеликого війська Донського, яка у лютому–березні 1919 влилася у 6-ту дивізію ЗСПР. Служив

в армії ген. П. Врангеля, редагував газету «Военный голос». Емігрував до Югославії.

Тв.: Главнейшие виды деятельности конницы. С.-Петербург, 1910; Возмездие: причины русской катастрофы. Берлин, 1925: Мои воспоминания об «Украине» 1918 г. // Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014.

Літ.: Залесский К. Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Тинченко Я.* Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009; Енциклопедія сучасної України. Т. 10. Київ, 2010.

Руслан Пиріг

ЗАМОРА Теодор (Федь) (19.02.1887, с. Борки Великі, Тернопільський пов. — 19.12.1937) — педагог, гром.-політ. і військ. діяч, депутат УНРади.

Народився в роб. родині. Навчався в нар. школі у Борках Великих, Тернопільській гімназії (1899–1904), Перемишльській гімназії (1904–1907), філософ. ф-ті Львівського ун-ту (1907–1912). Вчитель Яворівської укр. гімназії (1912–1914), Городенківської укр. гімназії (1914, 1916–1919). Делегат УНРади від пов. Городенка. Член шк. комісії. Гість («госпітант») радикального клубу УНРади. Перейшов за Збруч разом з урядом ЗУНР, де вступив до Галицької Армії. Політичний комісар 3-ї Галицької бригади ЧУГА (січень–червень 1920). Гол., зав. відділом нар. освіти Тернопільського повітревкому ГСРР (серпень–вересень 1920). Працював педагогом у м. Полтава — завідувач трудової школи № 6 ім. І. Франка, викладач Ін-ту нар. освіти (1920–1930). Депутат Полтавської ради роб. і червоноарм. депутатів (1923–1930). Дир. «трудових» шкіл та зав. школи № 18 м. Харкова (1930–1932). Арештований у справі Укр. Нац. Центру. 07.02.1932 на закритому суд. засіданні Колегії ОДПУ СРСР засуджений до 3 років заслання з проживанням поза територією УРСР. Викладач фізики у пед. технікумі м. Бєлгорода (1933–1937). Повторно арештований рад. спецслужбами (13.08.1937) під час відвідин родини у Харкові. Розстріляний. 1988 реабілітований посмертно.

Літ.: Замора М. Один із сорока мільйонів. Львів: Самвидав, 1993; *Його ж.* Похорон УГА і народження ЧУГА. Львів: Самвидав, 1993; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ, 2004. С. 348, 353.

Олег Павлишин

ЗЕНЬКОВСЬКИЙ Василь Васильович (04.06.1881–05.08.1962, м. Париж, Франція) — учений, держ. і релігійний діяч.

Навчався на фіз.-мат. та іст.-філол. ф-тах Київського ун-ту. 1915 захистив магістерську дисертацію. Читав курси філософії і психології у київських вузах. З 1916 екстраординарний проф. Київського ун-ту. Відомий як активний учасник релігійно-церк. життя і талановитий науковець. За УД мін-р ісповідань (16.05.–24.10.1918).

У структурі Ради Міністрів УД було утворено мін-во ісповідань. П. Скоропадський був переконаний у необхідності створення такої урядової інституції як інструменту впливу на церк. життя, оскільки в Україні церква не була відділена від держави. У церк. середовищі посилювався рух за автокефалію Укр. православної церкви. Водночас наростав спротив консервативних сил, представлених місц. єпископами та священиками Рос. православної церкви. Ситуація значно ускладнювалася у зв’язку з призначеними патріархом Московським Тихоном на 19.05.1918 виборами Київського митрополита.

Свій прихід до гетьманського уряду **В. З.** обґрунтовував бажанням «послужити облаштуванню України в інтересах Росії, борючись проти сепаратизму і русофобства». Перед мін-ром постало невідкладне завдання визначити офіц. позицію держ. влади щодо обрання митрополита на Київському єпархіальному з’їзді. Рада Міністрів висловилася проти обрання митрополитом Антонія (Храповицького). Однак з’їзд підтримав його кандидатуру. На звернення прем’єра Ф. Лизогуба патріарх Тихон відмовився скасувати вибори. Планована вищим духовенством урочиста зустріч митрополита Антонія у Києві була зірвана через «запізнення» потягу з Харкова майже на 10 годин. Ніхто з урядовців і чиновників мін-ва ісповідань митрополита не зустрічав. І все ж **В. З.** наніс візит Антонію у Києво-Печерській лаврі. Митрополит заявив, що засмучений небажанням бачити його у Києві. У відповідь мін-р запевнив, що уряд нічого не має проти нього особисто, але визнає митрополитом Київським після затвердження Укр. церк. собором. Таку ж позицію зайняв і П. Скоропадський, прийнявши Антонія лише як митрополита Харківського.

В умовах виразного ігнорування єпископатом позиції Ради Міністрів у церк. питанні і підтримку його дій Московським патріархом **В. З.** зосередив увагу на підготовці Укр. церк. собору. Телеграфно запросив на нараду до мін-ва усіх владик тих єпархій, які тер. входили до складу УД. Пророс. єпископат на зустрічі з гетьманом погодився на проведення собору, сподіваючись отримати на ньому перевагу, легалізувати обрання Антонія митрополитом і дати відсіч домаганням автономізації Укр. церкви.

В. З. провів низку постанов Ради Міністрів про держ. підтримку православної церкви: 1 млн. 117 тис. крб. на утримання делегатів Укр. церк. собору; 15 млн. крб. для тимчасового «воспомощенствования»

священо- і церковнослужителям Православної церкви. **В. З.** щиро переймався проблемами православ'я на Холмщині, Підляшші та Волині, які перебували під австро-угорською владою. Особисто зустрічався з послом Й. Форгачем, апелював у цій справі до мін-ра закорд. справ Д. Дорошенка. Врешті австрійська влада дозволила повернутися на Холмщину 50 священикам і дияконам. Уряд виділив на їх тримісячне утримання 120 тис. крб.

Урочисте відкриття Укр. церк. собору відбулося вранці 20.06.1918 архієрейським богослужінням у Св. Софії. На літургії були присутні мін-ри і гетьман П. Скоропадський. Наступного дня делегати собору вставанням зустріли появу **В. З.** У своїй промові він привітав зібрання від ім. уряду, побажав плідної роботи і наголосив на тих завданнях, розв'язання яких влада очікує від собору. Зокрема, мін-р звернув увагу на те, що уряд України не домагається розриву з патріархом у Москві і проголошення автокефалії, але як серйозне і відповідальне завдання розглядає встановлення церк. автономії. І насамкінець заявив, що уряд не дає оцінки особі митрополита Антонія, не бачить перешкод для заняття ним Київської митрополичої кафедри і передає це питання на розгляд Укр. собору. Залишив зібрання, а надвечір отримав від Антонія листа про майже одноголосне обрання його митрополитом.

22.06.1918 зробив доповідь про постанову Всеукр. православного собору щодо держ. визнання владики Антонія Київським митрополитом. Рада Міністрів постановила «довести до відома пана Гетьмана про рішення собору і подати на його «благовоззрение» вибраного на Київську єпархіальну кафедру Митрополита Антонія для визнання його в порядку держ. санкції». Через кілька днів П. Скоропадський відвідав Собор, де виступив укр. мовою, що стало офіц. публічним визнанням Антонія митрополитом Київським і Галицьким.

В умовах впертого ігнорування собором позицій уряду, **В. З.** почав діяти на грані втручання держави у справи церкви. 06.07.1918 на засіданні уряду він підняв питання про межі влади патріарха щодо затвердження і благословення вищих церк. ієрархів. Рада Міністрів визнала, що затвердження і благословення патріарха може відноситися лише до митрополита Київського, а на решту не поширюється. В обхід Антонія мін-р вирішив провести реформу дух. освіти і вніс на розгляд уряду статут дух. академій, згодом і семінарій. Пізніше **В. З.** визнавав, що діючи без митрополита Антонія, «порушував нормальні межі для світської влади: але що було робити з впертістю митр. Антонія, який не бажав поступитися мені».

В. З. усвідомлював, що програв двобій з ієрархами РПЦ в Україні з усіх позицій: пророс. більшість собору позбавила участі у соборі укр. меншість; Антоній був визнаний митрополитом Київським і Галицьким; урядові пропозиції щодо конструкції вищої церк. влади в Україні не були

підтримані; єпископат вів латентну боротьбу проти мін-ва і особисто мін-ра. 23.07.1918 **В. З.** доповів Раді Міністрів про результати роботи Церк. собору, наголосивши на ігноруванні ним урядової позиції щодо статуту Вищого церк. управління в Україні. Доповідь дістала схвалення колег, а мін-ру ісповідань було доручено направити патріарху Тихону листа з проханням не затверджувати статті, «котрі докладніше зазначають права Патріярха Всерос. щодо Православної Церкви, а також щодо церк. прав і одмін митрополита Київського». Тихон не знайшов підстав не затверджувати статут Вищого церк. управління в Україні, наголосивши, що «православна єпархія на Україні залишається нерозривною частиною Православної Рос. Церкви».

29–30.07.1918 **В. З.** довелося витримати серйозне протиборство з колегами по кабінету міністрів при обговоренні статуту і штатів мін-ва ісповідань. Уряд 7 голосами проти 5 визнав необхідним залишити за мін-вом ісповідань тільки сер. і вищі дух. школи. Мін-во ісповідань на відміну від ін. не мало місц. представництв. Але пропозиція про встановлення посад його уповноважених на місцях була визнана передчасною (5 за, проти 3). Коли дійшла справа до штатної чисельності, вирішили скоротити кількість департаментів з чотирьох до двох. Видання журналу «Віра і Держава» було визнано безумовно необхідним, а випуск газети «Слово» був поставлений в залежність від фін. можливостей. І все ж мін-рові вдалося при остаточному затвердженні штатів уникнути цих обмежень.

Минали чотири місяці праці **В. З.** на чолі міністерства ісповідань. Жоден з його колег по уряду не мав такого морально-психологічного напруження і таких відчутних невдач у відносинах з підвідомчою сферою. Він сам розцінював це становище близьким до відставки. Після завершення справ з Церк. собором попросив надати йому відпустку. У кін. серпня виїхав до Криму. Алуштинський «професорський куточок» був улюбленим місцем його відпочинку. Після повернення з відпустки з'ясувалося, що за його відсутності митрополит Антоній звернувся до П. Скоропадського з скаргою на нього, стверджуючи, що ще ніколи в історії рос. церкви не було такого гоніння, як при нинішньому мін-рі. Митрополит встиг поскаржитися й німецькому військовому керівництву. Ф. Лизогуб радив піти до ген. В. Гренера і спростувати інсинуації, але **В. З.** категорично від цього відмовився.

В результаті жовтневої урядової кризи кабінет Ф. Лизогуба подав у відставку. У новому складі Ради Міністрів посаду мін-ра ісповідань зайняв О. Лотоцький. **В. З.** 25.10.1918 зібрав колектив мін-ва і, прощаючись закликав й далі «з усіх сил працювати над завданнями, які стоять перед нашим Мін-вом». Новий міністр не знайшов часу для спілкування з своїм попередником. **В. З.** повернувся до проф. праці.

З встановленням влади Директорії змушений переховуватися. Після приходу до Києва більшовиків, наркомом освіти став В. Затонський, колиш. студент **В. З.**. Легалізувався, приступив до викладацької роботи, але нова загроза арешту змусила переховуватися в Боярці. З зайняттям Києва денікінцями повернувся до міста. Стрімка зміна військ.-політ. ситуації привела **В. З.** до Одеси, звідти, у кінці січня 1920, виїхав до Сербії. На еміграції працював проф. Бєлградського ун-ту, Вищого пед. ін-ту в Празі. З 1927 жив у Франції. Проф., деканом Свято-Сергієвського богословського ін-ту в Парижі. На базі прочитаних в ін-ті лекцій створена основна праця **В. З.** «История русской философии», яка вийшла у світ в 1948–1950. У 1942 прийняв сан священника, протоієрей. Поряд з церк. службою вів плідну наук. роботу. У повоєнний час видав рос., французькою, німецькою мовами понад 10 ґрунтовних монографічних праць з філософії, педагогіки, антропології, апологетики. Похований на Паризькому кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа.

Тв.: История русской философии. Париж, 1948–1950; Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября1918 г.) : Воспоминания. Москва, 1995; Собрание починений в 4-х т. Москва, 2008–2011.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ, 1997; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ЗІНОВ'ЄВ Григорій Євсеєвич (справж. ім'я Радомисльський Овсій-Герш Ааронович) [псевд.: Г.З., Григорий Московский, Н. Скопин, Н. Ск.] (08(21).09.1883, м. Єлисаветград Херсонської губ. (суч. м. Кропивницький) — 25.08.1936, м. Москва) — радян. політ. і держ. діяч.

Отримав домашню освіту, у 1904–1906 навчався на хімічному, згодом філософському ф-тах Бернського ун-ту. З кінця 90-х років XIX ст. активний учасник соціал-демократичного руху в Росії. 1902 — на еміграції. Після ІІ з'їзду РСДРП (1903) більшовик. 1906 повернувся до Росії, з 1907 член ЦК РСДРП. Брав участь у виборчих кампаніях до І, ІІ та ІІІ Державних дум Росії. 1908 увійшов до редакції більш. видання «Пролетарий»; арештований, висланий до Полоцька під нагляд поліції. Того ж року виїхав за кордон, де проводив активну політ. діяльність. З 1912 близький співробітник В. Леніна.

Навесні 1917 разом з В. Леніним повернувся через Германію й Швейцарію до Росії, входив до редакції газети «Правда». Виступав за перехід влади до рад роб. і солд. депутатів. На початку листопада 1917, на про-

тивагу позиції більш. ЦК, був прихильником створення коаліційного «однорідно-соціалістичного» уряду Росії з представників усіх соціалістичних груп і партій.

З середини листопада перебував у Києві, де зустрівся з членами укр. уряду, одночасно агітуючи роб-ків до політ. страйку проти УЦР. Відвідав пром. центри України, готував скликання Першого Всеукраїнського з'їзду рад як представник ЦК РСДРП(б).

У грудні 1917 — голова Петроградської ради роб. і солд. депутатів. Під час мирних переговорів у Брест-Литовському єдиний з членів ЦК РСДРП(б) виступав за негайне підписання миру. Один з головних провідників політики «червоного терору». 1919 — член реввійськради 7-ої армії, липні 1919 — голова К-ту оборони Петрограду. Тоді ж обраний головою виконкому Комінтерну. Розробив 21 умову вступу до Комуністичного інтернаціоналу. Сприяв розколу Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини на з'їзді в Галлі (1920) та прийняттю лівим її крилом рішення про вступ до Комінтерну і об'єднання з комуністичною партією Германії. 1921–1926 — член Політбюро ЦК ВКП(б).

Після смерті В. Леніна брав активну участь у боротьбі за владу в країні та вплив у комуністичній партії. 1923–1924 разом з Й. Сталіним і Л. Каменєвим виступив проти Л. Троцького. 1925 — очолив «нову опозицію» в партії, що спиралася на ленінградську партійну орг-цію. На XIV з'їзді ВКП(б) (1925) розкритикував недемократичні методи керівництва всередині партії. 1926 звільнений з посади голови Ленінградської ради роб. і солд. депутатів та голови виконкому Комінтерну. Відкликаний до Москви. Об'єднався з Л. Троцьким проти Й. Сталіна. Того ж року виведений зі складу ЦК РКП(б) та виключений з партії, після покаяння його членство у РКП(б) було відновлено. Призначений ректором Казанського ун-ту. 1932 арештований і відправлений на заслання. 1933 знов написав покаянного листа, після чого направлений на роботу до Центросоюзу. На XVII з'їзді РКП(б) (1934) виступив зі славослів'ям на адресу Й. Сталіна та його прибічників. Після вбивства С. Кірова (1934) арештований. Проходив по справі «Московського центру», засуджений на 10 років тюрми. 1936 по справі «Антирадянського троцкістсько-зінов'євського центру» засуджений до страти. Реабілітований 1988.

Тв.: Война и кризис социализма. Пг., 1920; В. Ульянов (Ленин). Ленинград, 1924 та ін.

Літ.: Большая российская энциклопедия. Т. 10. М.: Науч. изд-во «Большая российская энциклопедия», 2008. С. 495–496; Большая энциклопедия: в 60 т. Т. 18. М.: «Терра», 2006. С. 22–23; *Аксютин Ю.В.* Зиновьев Григорий Евсеевич // Политические деятели России 1917. Биографич. словарь / гл. ред. Волобуев. М.: Науч. изд-во «Большая российская энциклопедия», 1993. С. 117–121; *Розенталь И.* Зиновьев Григорий // Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия / отв. ред. В.В. Ше-

лохаев. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. С. 218–219; *Кудлай О.Б.* Зіньв'єв Григорій Овсійович // Енциклопедія історії України. В 10-ти т. Т. 3. К.: Наукова думка, 2005. С. 361.

Олександра Кудлай

ЗОЗУЛЯ Яків Максимович (31.03.1893, с. Лебедин, Чигиринський пов., Київська губ. — 1984, м. Нью-Йорк, США) — медик, правник, член УЦР, службовець уряду УНР.

Народився у сел. родині. Навчався у Київській військ.-фельдшерській школі (1907–1911). Пом. лікаря у Київському військ. госпіталі (1911–1913). Фельдшер Полтавського кадет. корпусу КВО. Діяч УПСР. На Другому Всеукр. військ. з'їзді обраний до Всеукр. ради військ. депутатів та кооптований до складу УЦР. Секретар мандатної комісії УЦР. Член Крайового к-ту охорони рев-ції (1917). Очолив особливий сан. потяг, який виїхав з Києва разом з членами УЦР (січень 1918). Службовець мін-ва прод. справ УНР (березень–квітень 1918). Торг. агент Дніпросоюза (травень–листопад 1918). Вивчав право у Київському ун-ті (1918). Учасник антигетьманського повстання. Поміч., заст. Головноуповноваженого по харчуванню Галичини і Буковини у Станиславові (лютий–травень 1919). За соц. агітацію висланий за межі ЗОУНР. В. о. заст. дир. хлібного департаменту в Мін-ві нар. госп. УНР у Кам'янці на Поділлі. (1919). Зав. статистичного відділу Укрпродкому (1920). Влітку 1920 у службових справах відвідав Станиславів, незабаром разом з урядом УНР емігрував до Польщі. Навчався у Варшавському ун-ті, працював фельдшером (1921–1922). Зав-вав кооп-вом «Дніпро» у Львові (1922–1923). За участь в ком. русі Зах. України висланий з Галичини, змушений виїхати до Чехо-Словаччини. Співзасновник Укр. Сел. Спілки., орг-тор сільськогосп. курсів для укр. емігрантів. Отримав диплом правника у Карловому ун-ті у Празі (1926). Працював адвокатом у Закарпатті (1930-ті). Член правн. комісії уряду Карпатської України (1938). У роки ІІ Світової війни мешкав в Чехії та Німеччині. Проф. Укр. Техн.-Господарського Ін-ту в Реґенсбурзі та Укр. Техн. Ін-ту в Нью-Йорку. Член Укр. Нац. Ради (1948–1949). 1954 емігрував до США. Член-кор. НТШ, член Укр. Вільної Академії Наук. Автор спогадів, упорядник хроніки укр. рев-ції (Нью-Йорк, 1967) та публікацій в еміграційній пресі.

Літ.: Андрієвський В. З минулого. Том ІІ. Від Гетьмана до Директорії. Берлін: «Українське Слово», 1923. С. 163; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998. С. 215; *Мартос Б., Зозуля Я.* Гроші Української Держави. Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1972. С. 8; *Павлиши О.* Українці Наддніпрянщини у Східній Галичині в 1918–1920 рр. // Галичина. Івано-Франківськ, 2012. № 20–21: На пошану М.В. Кугутяка. С. 172–182.

Олег Павлишин

ІВАНЕНКО Сергій Сергійович (1870–1918) — земський і держ. діяч.

Поміщик Пирятинського пов. З травня 1916 гол. Полтавської губ. земської управи, у березні–серпні 1917 губ. комісар Тимчасового уряду. З 08.05.1918 наказом МВС УД призначений Полтавським губ. старостою. Його пом. став лубенський діяч Ю. Нога. 12.05.1918 підписав наказ про повернення землевласникам захопленого селянами майна. Підтримував створення з цією метою поміщиками озброєних загонів. Управління губ. старости орієнтувало пов. власті на виконання наказу фельдмаршала Г. Айхгорна про засів полів. Підрозділи Держ. варти формувалися з колиш. службовців поліції і жандармерії, брали участь у придушенні сел. виступів. Місц. преса піддавалася цензурі, кілька видань були закриті. У вересні 1918 була розпушена губ. земська управа. Водночас у діловодство впроваджувалася укр. мова, перейменовані вулиці отримали імена П. Орлика, І. Мазепи, М. Лисенка та ін. нац. діячів. 05.11.1918 наказом гетьмана був звільнений з посади. Обов'язки старости два тижні виконував Ю. Нога, а призначений 20.11.1918 губ. старостою Д. Яновський до в. о. фактично не приступив. Місто зайняли підрозділи П. Болбочана, який став на бік Директорії.

Літ.: Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922. Полтава, 1999; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; Електрон. ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Іваненко_Сергій_Сергійович.

Руслан Пиріг

КАКУРІН Микола Євгенович (04.09.1883, м. Орел — 27.07.1936, м. Ярославль) — військ. діяч, військ. історик.

Походив з сім'ї офіцера. Закічив Житомирську гімназію, Михайлівське артилерійське училище (1904), Миколаївську академію Ген. штабу (1910). Воював у І Світову війну, командир 7-го піхотного Кавказького полку, полк.

Після Жовтневого перевороту залишив армію, повернувся до сім'ї в Київ. З березня 1918 перебував на службі в армії УНР, ген.-квартирмейстер Ген. штабу, займався питаннями розбудови армії: упорядковуванням структури, зміцненням командного складу Запорізького корпусу, Окремого полку Січ. стрільців, формуванням Синьої і Сірої дивізій. В УД займав посаду пом. нач. Ген. штабу, брав участь у розробці з-нів про заг. військ. обов'язок, військ. судочинство, військ.-санітарну службу, постачання армії. У грудні 1918 у складі групи вищих офіцерів укр. армії був відряджений до Галицької армії ЗУНР, призначений нач. штабу корпусу, ген.-хорунжій. Брав участь в укр.-польській війні 1918–1919, поході об'єднаних армій УНР та ЗУНР на Київ і Одесу, воював на денікінському

фронті. У складі УГА перейшов на бік Добровольчої армії Денікіна (листопад 1919), у березні 1920 — до Червоної Армії.

В Червоній армії зробив стрімку кар'єру: нач. штабу 8-ї стрілецької дивізії, нач. Тамбовської дивізії, командувач III Армії, пом. командувача Зах. фронту М. Тухачевського. Під час польсько-рад. війни (1920) командував військами у боях під Варшавою. Очолював штаб Тамбовської групи військ під час придушення антирад. повстання під проводом А. Антонова (1921). Командував військами Бухарсько-Ферганського р-ну у боротьбі з басмачеством (1922). Був нагороджений орденами Червоного прапора (РСФРР) та Червоної зірки (Бухарська республіка).

У 1921–1930 перебував на викладацькій роботі: проф. тактики, війск. історії та військ. мистецтва у Військ. академії РСЧА (згодом — Академія ім. Фрунзе). Водночас очолював відділ іст. громад. війни при штабі РСЧА, автор біля 30 праць з питань стратегії, оперативного мистецтва і тактики часів громад. війни. У червні 1930 заарештований за сфабрикованою ОДПУ справою «Весна», метою якої було вичистити з лав РСЧА колишніх офіцерів та ген-лів старої рос. армії. 1932 засуджений до 10 років ув'язнення, помер у тюрмі.

Тв.: Как сражалась революция. Т. 1–2. М.–Л., 1925–1926; Стратегический очерк гражданской войны. М.–Л., 1926; Гражданская война. 1918–1921. В 3-х т. М.: Военный вестник, 1930 та ін.

Літ.: Колянчук О, Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995. 285 с.; *Тинченко Я.* Ландскнехт без страху і докору: військова кар'єра та доля Миколи Какуріна // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 1999. № 1–2. С. 5–60; *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Мюнхен, 1946; *Маланюк Є.* Уривки зі спогадів. К.: Темпора, 2004. 558 с.; *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма. 1917–1920. Київ: Темпора, 2007. 608 с.

Олена Бойко

КАЛЕДІН Олексій Максимович (12.10.1861, хут. Каледіна, станиця Усть-Хоперська, Обл. Війська Донського — 11.02.1918, м. Новочеркаськ) — рос. військ. і політ. діяч.

Походив з офіц. дворянської сім'ї. Закінчив Михайлівське артилер. училище (1882), Миколаївську військ. академію Ген. штабу (1889). Перебував на командних і адмін. посадах у козачих військах та Обл. Війська Донського. Розпочав I Світову війну командиром 12-ї кавдивізії, відзначився особистою хоробрістю, за що отримав численні нагороди. З березня 1916 командир 8-ї армії, яка відіграла вирішальну роль у Брусиловському прориві (1916), ген. від кавалерії.

Після Лютневої рев-ції виступив проти дем-зації армії, яка підривала військ. дисципліну і субординацію. 29.04.1917 звільнений з посади, при-

значений членом Військ. ради. В Новочеркаську на Донському Військ. крузі обраний військ. отаманом Донського козачого війська (19.06.1917). На Держ. Московській нараді (12–15.08.1917) від імені усіх козачих військ виступив за зміцнення дисципліни та розпуск рад і к-тів у діючій армії. Не підтримав ген. Л. Корнілова, проте Тимчасовим урядом був усунутий з посади отамана із наказом «віддати до суду за заколот». Донський круг та Донський уряд відмовились виконувати це рішення й уряду довелося скасувати його.

Після жовт. перевороту не визнав більш. РНК і перебрав на себе владу в Обл. Війська Донського. Був першим, хто намагався організувати збройний опір більш. владі. Запровадив воєнний стан у р-нах видобутку вугілля. Щоб завадити діям більшовиків розмістив у 45 пунктах війська, які почали розганяти ради роб. і солд. депутатів. Протягом листопада ради у містах Донської обл-ті були повністю ліквідовані.

Встановив контакти з УНР, домовився про взаємний пропуск військ. частин, що поверталися з фронту. Віддав наказ козачим частинам надавати «найрішучішу поміч українському народу у боротьбі з більшовиками». Пристав на пропозицію Генерального Секретаріату УЦР про утворення загальнорос. федеративного уряду.

Відмовився зробити Донську область базою формування Добровольчої армії, мотивуючи тим, що козацтво втомилося від війни і не бажає воювати. Після того, як Добровольча армія залишила Дон і вирушила у Перший Кубанський похід, Донська область в січні–лютому 1918 була зайнята більшовиками. Козацтво не повстало масово проти рад. влади й козачим частинам також довелося залишити Дон. Ген. **О. К.** склав повноваження отамана й скінчив життя самогубством.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи в матеріали. Т. 1. К.: Наукова думка, 1996. 589 с.; *Мельников Н.* Каледин. Мадрид, 1968; *Смирнов А.А.* Вожди белого казачества. Атаман Каледин. СПб: Нева, 2003. 320 с.; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. М.: Астрель, 2003. 896 с.

Олена Бойко

КЕДРОВСЬКИЙ Володимир Іванович (13.08.1890, м. Херсон — 13.03.1970, м. Метачен, штат Нью-Джерсі, США) — укр. держ., пол. та військ. діяч, полк. Армії УНР.

Народився у родині землевласників, яка мала аристократичне походження з часів ВКЛ. Здобув домашню поч. освіту, вивчав грецьку, німецьку та кілька слов'янських мов. Навчався в Херсонському реальному училищі та морехідному училищі, по закінченню якого отримав диплом поміч. капітана. У 1907–1911 студент Новоросійського ун-ту в Одесі, вивчав економіку. Належав до партії укр. есерів, був членом укр. громади Херсону. Працював у міському земстві (1911–1913).

Під час I Світової війни мобілізований, брав участь у боях на сх. фронті в Сх. Пруссії. Кавалер Георгіївського ордену. Здобув військ. вишкіл в Одеському арм. училищі. Після Лютневої рев-ції 1917 приєднався до укр. нац. руху. Член УЦР. На Другому Всеукр. військ. з'їзді (05–11.06.1917) обраний членом та заступником гол. УГВК. Згодом призначений тов. генерального секретаря військ. справ. Під час гетьманського режиму повернувся до Херсона, де працював статистом у земській управі. Обраний головою місц. «Просвіти».

З початком антигетьманського повстання — член Укр. нац. союзу, очолив другу управу Гол. штабу. Нач. мобілізаційного відділу військ Директорії УНР (15.11.1918). Брав участь у боях з більшовиками. Гол. держ. інспектор Армії УНР (травень–грудень 1919). Очолював комісію з розслідування справи бунту отамана В. Осілка. Від грудня 1919 на дип. Роботі — призначений військ. аташе УНР у Латвії, Естонії та Фінляндії. Як повноважний представник УНР брав участь у конференції в Ризі. В. о. спец. воєнного представника УНР в Туреччині (1921). Після поразки Армії УНР та еміграції укр. уряду, оселився в Бадені (Австрія). У грудні 1923 разом з дружиною переїхав до США. Займався будівельним бізнесом, працював співредактором газети «Свобода» (1926–1933), вдруге одружився, шеф укр. відділу радіостанції «Голос Америки» у Вашингтоні (1955–1963). Написав кілька книжок про події визвольних змагань, видав спогади.

Архів В. Кедровського зберігається у НТШ в Америці. Похований на укр. правосл. цвинтарі у Баунд Бруку, біля Нью-Йорка (США).

Тв.: Рижське Андрусово (спомини про російсько-польські мирові перемовини в 1920 р.). Вінніпег, 1936 та ін.; Українізація в російській армії // Український історик. 1967. № 3–4. С. 61–77; Обриси минулого: деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. Нью-Йорк–Джерзі-Сіті, 1966; 1917 рік. Вінніпег, 1967; та ін.

Літ.: Кудлай О.Б. Кедровський Володимир Іванович // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К., 2007; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. К., 1998. С. 101–102.

Геннадій Корольов

КЕЛЛЕР Федір Артурович (12(24).10.1857–21.12.1918, м. Київ) — військ. діяч, ген. від кавалерії.

1877 вступив на військ. службу, брав участь у рос.-турецькій війні. Закінчив Тверське кіннотне училище, Академію Генштабу. Служив на різних посадах у кавалер. військах. Полк. (1901). Командир драгунського полку в Каліші (Польща), де досить жорстко придушував антицарські виступи. Пережив кілька замахів, був важко поранений. У 1907 отримав

звання ген.-майора, зарахований до свити імператора. Ген.-лейтенант (1913). У час I Світової війни командував дивізією, кінним корпусом. Провів ряд успішних військ. операцій. За бойові заслуги нагороджений орденами св. Георгія IV і III ступеня. Ген. від кавалерії (січень 1917).

Після відречення Миколи II відмовився приймати присягу Тимчасовому урядові сам і приводити до присяги корпус. 16.03.1917 звільнений з посади. Виїхав до Харкова, де мешкала його сім'я. Переконаний монархіст важко пережив смерть цірської родини. Авторитетний воєначальник отримував пропозиції стати на службу Добр. і Астраханській арміям, але відмовлявся, сподіваючись очолити військо під знаменами «законного царя». Восени дав 1918 згоду прийняти командування Півн. (Псковською) армією.

Події в Україні змусили його відкласти від'їзд до Пскова. У листопаді 1918 в результаті антигетьманського повстання, влада П. Скоропадського опинилася під загрозою повалення. Уряд був змушений вдатися до послуг рос. офіцер. дружин. 18.11.1918 гетьман спеціальним наказом призначив **Ф. К.** головнокомандуючим збройними силами України з підпорядкуванням йому всіх цивільних установ. П. Скоропадський сподівався, на заклик популярного ген., «першої шаблі» Росії відгукнуться рос. офіцери і поповнять лави захисників Києва. Однак ці надії не справдилися. За свідченнями гетьмана, по списках на фронті рахувалося 9 тис. офіцерів, а насправді лише 800. Отримавши диктаторські повноваження, **Ф. К.** видав наказ-звернення з закликом відновлення монархії, відмінив статути укр. армії і повернув царські, військ. мін-ра призначив відповідальним за постачання армії, при собі сформував раду оборони з відвертих монархістів (Ф. Безак, О. Долгорукий, Спірідович). У місті розгорнулася антиукр. кампанія. П. Скоропадський 27.11.1918 звільнив **Ф. К.** з посади. В останньому наказі ген. писав: «Можу докласти своїх сил і скласти свою голову тільки за створення Великої, неподільної, єдиної Росії, не за відділення від Росії федеративної держави». Після відставки ген. не міг виїхати з оточеного Києва і після приходу військ Директорії перебував у Михайлівському монастирі. Представники німецького командування пропонували вивезти його до своєї комендатури у німецькій формі, але він відмовився і залишився у монастирі, де був взятий під варту військовиками Директорії. 18.12.1918 у щоденнику він занотував відомості про урочисту зустріч С. Петлюри у столиці. Подумки звертався до долі царської сім'ї, турбувався, щоб хвора дружина у Харкові не дізналася про його арешт. Відправити їй телеграму не дозволили. Німці продовжили спроби врятувати ген., вимагали від укр. влади перевести його до Лук'янівської в'язниці. У ніч з 20 на 21.12.1918 **Ф. К.** разом з двома ад'ютантами вивезли з Михайлівського монастиря і неподалік пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві розстріляли. Похований у Покровському монастирі під чужим іменем.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; Граф Келлер. Москва, 2007; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 4. Київ, 2007; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014.

Руслан Пиріг

КЕРЕНСЬКИЙ Олександр Федорович (22.04.1881, м. Симбірськ — 11.06.1970, м. Нью-Йорк, США) — рос. політ. і держ. діяч.

Освіту здобув у Тифліській гімназії, іст.-філологічному та юрид. ф-тах Санкт-Петербурзького ун-ту (1904). Розпочав адвокатську кар'єру, присяжний повірений (з 1909). Учасник Першої російської революції (1905–1907). Відбув арешт. Брав участь у низці гучних політичних процесів. Голова Громадської комісії Державної думи з розслідування розстрілу робітників Лєнських золотих копален (1912). Депутат IV Державної думи, голова фракції «трудовиків» (з 1915). Підтримував зв'язок з різними підпільними організаціями. Підписав резолюцію колегії адвокатів Санкт-Петербургу проти справи Бейліса (1913). Очолював думську комісію для розслідування подій у Туркестані (1916). Під час I Світової війни «оборонець», співробітничав із журналом «Северные записки». Його промови у Державній думі заборонялися до публікації цензурою.

Під час Лютневої революції увійшов до складу Тимчасового комітету Державної думи, очолив її військ. комісію. У березні 1917 вступив до партії рос. есерів. Одночасно зайняв посаду міністра у Тимчасовому уряді та був обраний товаришем голови Петроградської ради робіт. і солд. депутатів. У Тимчасовому уряді першого складу займав посаду міністра юстиції; у другому-четвертому — військ. і морського міністра.

Перебуваючи у Києві 19.05.1917 мав зустріч з М. Грушевським. Голова УЦР звернувся до **О. К.** з промовою, коротко виклавши завдання, покладені на укр. делегацію, що у той час перебувала у Петрограді. У відповіді **О. К.** відмовився висловити своє ставлення до українського питання, запевнивши, що у Тимчасового уряду є бажання зробити все «по обов'язку і совісті», у тому числі й все, що торкається автономії України, та заявив, що зробить все від нього залежне для сприяння вирішення урядом висунутих українством вимог. 28.05.1917 **О. К**. надіслав телеграму УГВК про несвоєчасність скликання Другого Всеукраїнського військового з'їзду «з огляду на неможливість у теперішній час відволікати солдат і офіцерів». Після одержання російським урядом протесту щодо заборони проведення форуму надіслав ще одну телеграму, в якій вказував: «В сучасній ситуації я вважаю, що обов'язок кожного солдата залишатися в рядах армії. Тому всілякі звернення про дозвіл з'їздів, що не

входять до системи загальної військової організації, вимушений відкинути».

Взяв участь в урядовій делегації у переговорах з УЦР у Києві (28–30.06.1917), зокрема, в нараді з членами УГВК, на якій висловився проти створення військової національно-територіальної організації. Ним була підготовлена частина угоди між сторонами за участі командуючого КВО та представників армійських комітетів, що торкалася військових питань.

Після липневої урядової кризи став прем'єр-міністром (з 07.07.); після корніловського заколоту — Верховним головнокомандувачем Російської армії (з 30.08.). У серпні 1917 за його ініціативою була проведена Державна нарада у Москві. Голова колегії трьох міністрів, «Директорії» (01–25.09.1917). Під час жовтневого перевороту зробив спробу організувати похід Третього корпусу ген. П. Краснова на Петроград. Зложив з себе обов'язки головнокомандувача, передавши повноваження ген. М. Духоніну. Обраний до Всеросійських установчих зборів.

На еміграції з червня 1918. Жив у Великобританії, Франції, США. У Парижі став одним з лідерів «Позапартійного демократичного об'єднання» (1920–1922), брав участь у нарадах та з'їзді рос. есерів (1922); працював редактором газети «Дни» (1922–1932) та ін. видань. Засудив пакт Молотова–Ріббентропа (1939). У США (з 1940) входив до нью-йоркської групи рос. есерів. Співпрацював в організації допомоги переміщеним особам — громадянам СРСР. За підтримки американського уряду заснував та очолив антикомуністичну Лігу боротьби за народну свободу (1949). Працював у громадських організаціях, Стенфордському ун-ті, виступав з лекціями.

Тв.: Дело Корнилова. М.: Тип. Тов-ва печатного и изд-кого дела «Задруга», 1918. 194 с.; The Prelude to Bolshevism. The Kornilov Rising. New-York: Dodd, Mead and Company. 1919; Издалека. Сб. статей (1920–1921 гг.). Париж: Русск. Изд-во Я. Поволоцкого и К, 1922; Катастрофа. Нью-Йорк, 1929; Россия на историческом повороте. Мемуары. М.: Республика, 1993. 384 с.; История России / пер. с англ. И. Грушина / Ред. Г. Новиков. Иркутстк: Коммерч. центр «Журналист», 1996. 504 с.; Русская революция. 1917. М.: Центрполиграф, 2005. 384 с.; Трагедия дома Романовых. М.: Центрполиграф, 2005. 207 с.

Дж.: ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 16, арк. 14–16; 1917 год на Киевщине. Хроника событий. К., 1928. 578 с.

Літ.: Колоницький Б.И. «Товарищ Керенский»: антимонархическая революция и формирование культа «вождя народа» (март–июнь 1917 года). М.: Новое литературное обозрение, 2017. 520 с.; *Федюк В.П.* Керенский. М.: Молодая гвардия, 2006. 406 с.; Южный край. 1917. 4 июня; *Серков А.И.* Русское масонство 1731–2000 гг. Энциклопедический словарь. М.: РОССПЭН, 2001. С. 388–389; Большая российская энциклопедия: в 30 т. / гол. науч.-ред. совета Ю.С. Осипов. Т. 13. М.: Науч. изд-во «БРЭ», 2009; *Горинов М.М.* Керенский Александр Федорович // Политические деятели

России 1917. Биографический словарь / гл. ред. П.В. Волобуев. М.: «Большая российск. энциклопедия», 1993. С. 143–149; *Кудлай О.Б.* Центральна Рада — Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень–жовтень 1917 р.) // Дис. … к. і. н. Спец. 07.00.01 — Іст. України. К., 1997. С. 59–60, 69–70, 88, 92–93.

Олександра Кудлай

КИСЕЛЬОВ Сергій Іванович (13.09.1877, с. Чорний Острів, Проскурівщина — 02.12.1937) — земський і гром.-політ. діяч.

Народився у сім'ї невеликого землевласника, земського службовця. Закінчив юрид. ф-т Київського ун-ту. З 1901 служив в суд. установах Поділля. Гол. Проскурівської пов. земської управи, пов. комісар (1912–1917). Член кадетської партії. За УД призначений Подільським губ. старостою (13.05.1918). Приступивши до виконання обов'язків, у листі до МВС виклав власне бачення встановлення у краї «порядку і спокою»: негайне призначення пов. старост, заміна пов. комендантів авторитетними офіцерами, розпуск охоронних сотень, надати право губ. старості призначати нач. міліції, створити освідомчі відділи, провести вибори вол. голів, підпорядкованих пов. старостам, збільшити платню чиновникам, посилити контингенти австро-угорських військ. Лист свідчив про глибоке розуміння **С. К.** завдань нової влади.

01.06.1918 видав звернення «До населення Поділля» у якому закликав селян повернути захоплене у поміщиків, припинити потраву посівів та вирубку лісів. За його рекомендацією до поч. червня 1918 були призначені пов. старости. Велику увагу приділяв створенню підрозділів Держ. варти, чисельність якої влітку досягла 3,5 тис. службовців. Влітку і восени 1918 у краї спалахували стихійні та орг-вані антиурядові виступи. Частина з них інспірувалася репресивними діями польських поміщиків, які спиралися на австро-угорські війська. **С. К.** був ліберально мислячою людиною, намагався шукати компроміс з поміркованими політ. силами, водночас націлював Держ. варту на жорстку протидію антиурядовій агітації. У червні–листопаді 1918 було заарештовано понад 600 противників гетьманської влади.

Управління губ. старости опікувалося проблемами виконання експортних поставок зерна і сировинних продуктів через філії ДХБ у Кам'янці-Подільському та Балті. Не дивлячись на рос. етнічну належність, **С. К.,** за свідченнями сучасників, був діячем малорос.о типу, володів і спілкувався укр. мовою. Активно сприяв відкриттю першого краї вишу — Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Вихід Австро-Угорщини з війни, виведення її військ з губ. створили неконтрольовану ситуацію грабунків, розбою, стихійних виступів. Падіння гетьманської влади в губ.

прискорив перехід Подільського корпусу ген. П. Єрошевича на бік Директорії. 20.11.1918 змушений був залишити посаду.

У грудні 1918 заарештований новою владою УНР. Звільнений влітку 1919 з приходом Червоної армії. За рад. часів проживав у Вінниці. Працював у різних торг. орг-ціях. У жовтні 1937 заарештований, звинувачений у «націоналістичній контррев. агітації», засуджений до розстрілу. Реабілітований у березні 1989.

Літ.: Діяльність С.І. Кисельова на посаді губернського старости Поділля (1918 р.) // Історія (збірка наукових праць) // електрон. Ресурс: http://www.info-library.com.ua/books-text-11047.html; *Кравчук О.М.* Становленння гетьманської системи управління в Подільській губернії (1918 р.) // Поділля у контексті української історії. Вінниці, 2001; Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. Вінниця, 2016.

Руслан Пиріг

КІРХБАХ Гюнтер фон [нім. Günther Emanuel Graf von Kirchbach] (09.08.1850, м. Ерфурт, Німеччина — 1925, м. Бад Бланкенбург, Тюрінгія, Німеччина) — німецький військ. діяч, ген.-полковник, граф.

Народився у сім'ї ген. піхоти. Закінчив Берлінский кадет. корпус (1868). Служив у гвард. піх. полку. Учасник франко-пруської війни (1870–1871). З жовтня 1907 командир 5-го арм. корпусу. У квітні 1911 призначений гол. Імперського військ. суду. З поч. І Світової війни переведений в діючу армію на посаду командира 10-го резервного корпусу. У кін. серпня 1914 дістав важке поранення, близько двох років провів у лазаретах. Після одужання у вересні 1916 призначений командиром ландверного (запасного) корпусу. З квітня 1917 командувач арм. управління «D» («Дінабург») на Сх. фронті. 27.08.917 нагороджений орденом Pour le Merite. З грудня 1917 командувач 8-ю армією. На поч. серпня 1918 після загибелі ген.-фельдмаршала Г. Айхгорна очолив групу армій «Київ».

Відомості про діяльність **Г. К.** на посаді командувача німецьких військ в Україні досить обмежені. Це пояснюється його нетривалим перебуванням у Києві і фактичною неучастю у керівництві військами, дислокованими в Україні. У мемуарах німецьких військових наводиться тільки епізод, пов'язаний з убивством фельдмаршала Г. Айхгорна і призначенням на його місце **Г. К.**

Лише кілька вищих укр. урядовців залишили спогади про командувача армійської групи «Київ» **Г. К.**, включаючи й гетьмана. Всі вони подають цю постать у дещо гротескному вигляді, оскільки зустрічалися з генералом не в умовах роб. контактів, а тільки на прийомах, які давав новий командувач. Зокрема, П. Скоропадський у спогадах пише: «Досить довго місце головнокомандувача було вільне, потім приїхав наступник Айхгорна ген. фон Кірбах (Кірхбах), людина, про яку важко щось сказати,

здається, любив вино, навіть напевне, і то я повторяю зі слів самих німців. Ролі він ніякої не грав, усім заправляв генерал Гренер і його помічник майор Ярош».

Щодо тривалої відсутності командувача, то П. Скоропадський помиляється. Вже через день після смерті Г. Айхгорна нач. штабу Оберкомандо В. Гренер знав прізвище нового шефа. 04.08.1918 **Г. К.** прибув до Києва. Гетьман мав з ним лише кілька зустрічей фактично неофіційного характеру. Війська армійської групи «Київ» були дисльоковані не тільки в Україні, але у Білорусії і Прибалтиці. **Г. К.** постійно знаходився в штаб-квартирі у Вільно, зрідка інспектуючи підпорядковані йому військ. з'єднання. Тому друга частина тверджень П. Скоропадського близька до істини. 13.08.1918 В. Гренер занотував у щоденнику: «Ген.-полк. граф Кірхбах — дуже приємний пан, що не надто переймається політ. і військ. питаннями, усе це переклав на мене».

В ін. місці спогадів П. Скоропадський пише, що нач. штабу В. Гренер, посилаючись ніби то на наказ нового командувача арм. групи «Київ» **Г. К.**, надіслав листа з вимогою подавати на погодження всі важливі з-нопроекти. Гетьман вважав це неприпустимим, оскільки німці у цю сферу досі не втручалися, і домігся згоди А. Мумма на скасування цього розпорядження, а потім й В. Гренер «легко здався».

Нач. гетьманського штабу ген. Б. Стеллецький залишив детальний опис прийняття, на яке новий командувач запросив прем'єра Ф. Лизогуба, митрополита Антонія (Храповицького) та німецьких високопосадовців. Граф Г. Кірхнер був зайнятий розмовою, а ще більше вином, яке почав пити ще до супу, і не помічав, що єп. Антоній від усіх пропонованих йому блюд відмовляється з огляду на піст. У кінці прийняття Антонію принесли сигари і, коли він відмовився, запропонували цигарки. Митрополит, перепросивши, залишив палац. Б. Стеллецький у спогадах подає узагальнюючий портрет **Г. К.**: «Він являвся типовим німецьким бюргером, який любив спокійне життя, гарну кухню, і головне — сильно випити».

Міністр ісповідань В. Зеньковський так згадує про **Г. К.**: «Новий нач. окупаційного корпусу ген. фон Кірхбах знайомився з нами (міністрами — *Р.П.*) дуже просто — він кликав нас по черзі на вечері. Спогади про той серпневий вечір, коли я разом з Гербелем був серед німців, належить до найменш приємних».

Посол Фінляндії в УД Г. Гумерус у спогадах пише про «велику вечерю», яку влаштував генерал **Г. К.** для іноземних дипломатів. Г. Гумерус сидів праворуч командувача, а ліворуч радник австрійського посольства принц К.-Е. Фюрстенберг. **Г. К.** довірочно висловив думку, що Скоропадський єдиний друг Німеччини в Україні. Що ж до самого посла, ген. відверто заявив, що йому нічого робити у Києві. З цього спілкування Г. Гуммерус виніс враження: «Цей доброзичливий старий не дуже опанував політику».

01.09.1918 **Г. К.** разом з нач. штабу В. Гренером, послом А. Муммом був присутній на параді, сформованої у Німеччині з військовополонених–українців т. зв. Сірожупанної дивізії. Парад приймав гетьман П. Скоропадський, були також проведені молебен, бенкет та фотографування.

У кін. жовтня 1918 штаб Оберкомандо у Києві залишив В. Гренер, який був призначений першим ген.-квартирмейстером Ген. штабу замість Е. Людендорфа. Фактично обов'язки нач. штабу виконував майор В. Ярош. У кін. грудня 1918 німецькі війська залишили Вільно. **Г. К.** прибув до Києва і займався евакуацією на батьківщину німецьких частин, дислокованих в Україні. 17–18.01.1919 офіцери штабу Оберкомандо через Брест виїхали до Німеччини.

Літ.: Groener W. Tagebuch und Aufzeichnungen. Gottingen, 1971; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. Київ, 2002; *Гуммерус Г.* Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. Київ, 2004; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014; *Пиріг Р.* Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. Київ, 2018.

Руслан Пиріг

КІСТЯКОВСЬКИЙ Ігор Олександрович (05.01.1876–14.09.1940, м. Париж, Франція) — юрист, держ. діяч. Син відомого укр. правника О. Кістяковського.

Закінчив юрид. ф-т Київського ун-ту з золотою медаллю, кілька років вивчав цивільне і римське право в Німеччині. Викладав в ун-ті св. Володимира у Києві. 1903 переїхав до Москви. Став одним з визначних фахівців у галузі цивільного права, був високоосвіченою людиною, знав французьку, німецьку, рос., укр. мови, володів латиною. З приходом до влади більшовиків повернувся до Києва, де мешкали мати і брати.

У середині травня 1918 призначений держ. секретарем. Енергійно взявся за вдосконалення орг-ції діяльності Ради Міністрів. Був розроблений порядок підготовки з-нопроектів, внесення та розгляд їх урядом, спосіб опублікування. Оперативно готувалися журнали засідань кабінету мін-рів. Члени уряду отримували роздруковані матеріали попереднього засідання і впродовж доби мали внести корективи. Потім журнал друкувався рос. і укр. мовами, останній підписувався усіма мін-рами. Завдяки копіткій праці секретарів уряду матеріали засідань Ради Міністрів УД у досить повному вигляді дійшли до сучасного дослідника.

Особливої ваги Держ. канцелярії і постаті **І. К.** надавало право прикінцевого редагування ухвалених Радою Міністрів з-нів і подання їх на затвердження гетьманові. При цьому він мав можливість систематичного спілкування з главою держави і доносити до нього власні думки і оцінки.

Вже впродовж першого місяця перебування на посаді держ.о секретаря **І. К.** став авторитетною і впливовою постаттю у владному істеблішменті УД. Нерідко на засіданнях уряду його позиція розходилася з думками окремих мін-рів, а то й самого прем'єра.

Опікувався створенням проектів держ. герба і держ. печатки УД. 13.07.1918 на засіданні Ради Міністрів доповів про хід роботи, яку виконував відомий укр. художник Г. Нарбут. Держ. печатка за кілька днів була затверджена гетьманом, а виготовлення ескізу держ. герба було завершено у листопаді 1918. Останнім документом, розробленим фахівцями Держ. канцелярії під керівництвом **І. К.**, став важливий з-н про порядок призначення осіб на держ. службу (затверджений 24.07.1918).

Професіоналізм правника-цивіліста, вольові якості і працездатність вигідно вирізняли держ. секретаря з-поміж ін. членів кабінету мін-рів, а можливості впливу на главу держави створювали підстави для подальшого кар'єрного підвищення. У кінці липня 1918 П. Скоропадський умовив прем'єра Ф. Лизогуба відмовитися від суміщуваної посади мін-ра внутр. справ і призначив **І. К.** главою МВС.

31.07.1918 провів через уряд Положення про облік населення в містах і міськ. оселях УД. Воно зобов'язувало домовласників, орендарів будинків, власників готелів, мебльованих кімнат, заїжджих дворів завести книги реєстрації мешканців, про прибуття та вибуття яких на протязі 12–24 годин письмово повідомляти Держ. варту. Цей нормативний акт приймався з метою надання Держ. варті підстав для тотального нагляду за населенням. Опозиційні партії вважали його антидем., а окремі газети відмовилися положення оприлюднювати.

На час приходу **І. К.** до МВС основна хвиля масових сел. повстань у центр. губ-ях пішла на спад, однак вони продовжувалися на Чернігівщині, Волині, Поділлі. Один з перших циркулярів **І. К.** губ., пов. старостам і міськ. отаманам від 01.08.1918 стосувався об'єднання всіх урядових сил на місцях і надання повного сприяння німецьким та австро-угорським військам при придушенні безпорядків. Під його керівництвом була завершена розробка проекту статуту Держ. варти. Документ розглядався на закритому засіданні уряду і після ґрунтовного обговорення статут і штати були схвалені. 09.08.1918 затверджені гетьманом. Цей акт детально регламентував підлеглість і порядок функціонування кожної з структур розгалуженої мережі Держ. варти. Зокрема, правила добору службовців мали встановлюватися спец. інструкцією міністра.

Однак дир-тор департаменту Держ. варти О. Аккерман пішов найлегшим шляхом. Він телеграфно запропонував усім проживаючим у Київській губ. колиш. офіцерам і нижчим чинам корпусу жандармів, а також чиновникам рос. департаменту поліції прибути до Києва для отримання відповідних призначень у столиці та ін. містах. З їх приходом на службу

Держ. варта перетворилася у поліційно-жандармську подобу дорев. часів, залежну у своїх діях від німецьких та австро-угорських військ. адміністрацій.

Заручившись підтримкою П. Скоропадського, **І. К.** розпочав «чистку» керівних кадрів МВС та місц. адміністрацій. Були звільнені заст. мін-ра О. Вишневський і М. Воронович. За поданням **І. К.** заст. мін-ра були призначені: В. Рейнбот — фаховий правник, який раніше займав прокурорські та суддівські посади, і С. Варун-Секрет — відомий рос. земський і держ. діяч, депутат I, II, IV Держ. дум. **І. К.** ініціював усунення окремих керівників місц. адміністрацій.

Отримавши широкі повноваження у сфері захисту гром. порядку і держ. безпеки, Держ. варта масово застосовувала позасудові, репресивні заходи. Сам **І. К.** у публічних виступах намагався обґрунтувати застосування репресій проти антидерж. сил. Зокрема, виступаючи 19.09.1918 на нараді губ. старост, він стверджував, що доводиться боротися й з частиною укр. нац. сил, які «рев. захоплення влади і принцип соціального інтернаціоналізму ставлять на перше місце». До в'язниць потрапило чимало відомих укр. діячів — соціал-демократ М. Порш, соціаліст-самостійник А. Макаренко, есери О. Мицюк, Д. Одрина, військовик Ю. Капкан, інженер М. Ковенко та ін. У кін. липня 1918 був заарештований гол. Всеукр. земського союзу С. Петлюра. П. Скоропадський у спогадах основну відповідальність за численні арешти покладає на мін-ра внутр. справ **І. К.**, який «думав, очевидно, що він усіх невдоволених може посадити в тюрму».

І. К. дісталася у спадок надзвичайно складна внутрішньополіт. проблема — відносини держ. влади з органами місц. самоврядування, обраними ще за часів Тимчасового уряду і переважно налаштованих опозиційно до гетьманського режиму. Він без вагань продовжив реалізацію курсу на ліквідацію земських зібрань і міськ. дум. 20.08.1918 спец. з-нами Рада Міністрів надала йому виключне право призначати замість розпущених земських і міськ.управ нові склади чи окремих членів. Губ. та пов. земські зібрання могли засідати лише з дозволу міністра.

У травні 1918 при МВС були створені дві комісії з підготовки нового виборчого законодавства по виборах органів місц. самоврядування, які очолювали гол. ПРОТОФІС-у, харківський поміщик кн. О. Голіцин і колиш. Київський міськ. гол. І. Дьяков. Подані проекти були поверненням до законодавства царських часів. Вводилися суттєві цензові обмеження: майнові — до виборів земських гласних допускалися особи, які володіли майном, обкладеним земським збором; осілості — не менше 1 року; вікові — 25 літ; статеві — лише жінки-власниці майна; соціально-професійні — позбавлялися права участі у виборах військові, студенти, ченці та ін. На аналогічних принципах базувався й з-н про вибори міськ. дум, ухвалений у вересні. Обидва з-нопроекти П. Скоропадський затвердив.

Сподіваючись на неминуче ослаблення гетьманського режиму, лідери Укр. нац. союзу вимагали реорг-ції кабінету мін-рів «на основі ознак нац. і коаліційного складу з людей ін. верств і національностей». На поч. жовтня 1918 В. Винниченко розпочав прямі переговори з П. Скоропадським щодо кандидатур нового кабінету. У числі названих ним «твердо» небажаних був й **І. К**. Однак у справі відставки глави МВС була ще одна потужна сила — німецька сторона, яка однозначно висловилася проти залишення його на посаді.

25.10.1918 П. Скоропадському вдалося сформувати новий склад Ради Мін-рів. Його знову очолив Ф. Лизогуб. Главою МВС був призначений заст. мін-ра В. Рейнбот. Але оновленому кабінету довелося працювати лише три тижні. Динамічні зміни міжнар. ситуації не на користь УД, загострення внутр. становища змусили гетьмана різко змінити політ. орієнтири і проголосити курс на федерування з небільш. Росією. 15.11.1918 до роботи став новий уряд, який очолив С. Гербель — діяч правих поглядів і виразної антантівської орієнтації. На посаду мін-ра внутр. справ повернувся **І. К.**. П. Скоропадський, ніби виправдовуючись, у спогадах писав, що «прийшлося, волею-неволею, його знову призначити» і пояснював це впливом правих кіл.

І. К. відразу ж розвинув активну діяльність по зміцненню підлеглих охоронних структур. За його поданнями уряд виділив 15 млн. крб. на збільшення фін-вання Держ. варти. Таку ж суму МВС отримало на заг. видатки по охороні гром. спокою. Гол. чином ці кошти спрямовувалися на утримання офіцер. дружин ген. Л. Кирпичова і полк. Ю. Святополк-Мирського, які під Києвом протистояли військам Директорії.

Одночасно **І. К.**, заручившись підтримкою прем'єра С. Гербеля, умовив гетьмана призначити головнокомандувачем збройних сил України популярного ген.-кавалер., «першу шаблю» Росії, переконаного монархіста Ф. Келлера, підпорядкувавши йому й цивільну адміністрацію. Гол. розрахунок робився на великий авторитет ген. у військових, які мали б стати під прапори легендарного воєначальника. Однак ці сподівання не справдилися. 27.11.1918 П. Скоропадський звільнив Ф. Келлера з посади і призначив свого полк. тов. ген. кн. О. Долгорукова, котрий, як відомо, ситуацію не врятував.

В останні дні діяльності уряду **І. К.** докладав зусиль до формування хліборобських дружин, отримуючи нові мільйони крб. на охорону гром. порядку, вносив зміни до законодавства з метою розширення прав губ. старост на арешти, здійснював нові кадрові призначення, які так і не були реалізовані. Він до кінця залишався в Раді Міністрів, його підпис стоїть під двома останніми постановами, ухваленими в день падіння гетьманату 14.12.1918.

І. К. залишив Київ, виїхав через Одесу до Стамбула. В еміграції мешкав у Парижі, займався адвокатською практикою. Був членом прав-

ління одного з паризьких банків. Брав активну участь у гром. житті рос. еміграції. Належав до Союзу рос. адвокатів за кордоном, Союзу рос. дворян, Нац. об'єднання рос. письменників і журналістів, Рос. нац. об'єднання. Входив до кількох масонських лож. Похований на кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа в Парижі.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; Енциклопедія історії України в 10-ти т. Т. 4. Київ, 2007; *Гай-Нижник П.* Ігор Кістяківський — державний секретар і міністр внутрішніх справ Української Держави: нариси до політичного портрету // Вісник Державної служби України. 2008. № 2; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

КІСТЯКОВСЬКИЙ Юлій Олександрович (02.03.1872–02.1920, м. Кисловодськ) — математик, економіст. Четвертий син відомого правника і криміналіста О. Кістяковського.

Навчався у 2-й Київській гімназії, на фіз.-мат. ф-ті Київського ун-ту. Викладав математику у навч. закладах Києва. Навесні 1918 тісно співпрацював з Союзом зем. власників. На з'їзді хліборобів зробив доповідь з критикою політики соц. уряду УНР у сфері нар. господарства (29.04.1918), доводячи шляхом статистики, що за останні десятиліття зем. власність селян зросла коштом власності поміщиків, купецтва та ін. класів. Призначений Головноуповноваженим з управління та ліквідації орг-цій військ. часу (сер. червня 1918).

В Україні, тер. якої була одним з гол. сегментів сх. театру військ. дій І Світової війни, а кілька губ — близьким фронтовим тилом, накопичилися величезні запаси зброї, набоїв, військ., сан. спорядження та матеріалів. Крім армії, вони знаходилися у віданні установ Союзу земств, Союзу міст, військ.-пром. к-тів, Червоного Хреста, колиш. Маріїнського відомства, Тетянинського к-ту та ін. орг-цій. Зайнявши тер. України, німецькі та австро-угорські війська розпочали масове захоплення запасів військ. призначення з складів армії та інших організацій. 03.06.1918 прем'єр Ф. Лизогуб зробив доповідь про необхідність створення спец. комісії, яка б опікувалася проблемами управління та ліквідації орг-цій військ. часу. На неї покладався розподіл і реалізація згаданого майна. Держ. секретар І. Кістяковський отримав доручення у короткий термін розробити положення про комісію. 11.06.1918 він подав на розгляд уряду проект статуту держ. відомства із спец. статусом — Головноуповноваженого з управління та ліквідації орг-цій військ. часу. Прагматичний І. Кістяковський, усвідомлюючи фін. привабливість даного проекту, про-

лобіював призначення на цю посаду свого брата, **Ю. К.** Пізніше П. Скоропадський писав, що йому рекомендували главу цього відомства як «людину видатної волі і енергії». Прийнявши посаду Головноуповноваженого, **Ю. К.** 14.06.1918 доповів на засіданні уряду про першочергові плани роботи. Для орг-ції апарату відомства було виділено 100 тис. крб. Йому разом з мін-ром прод. справ Ю. Соколовським доручалося орг-вати продаж селянам запасів ліквідованих орг-цій з метою надходження коштів до держ. скарбниці. Цього ж дня заступником Головноуповноваженого уряд затвердив болгарина Р. Моллова, останнього царського губернатора Полтавщини.

Через кілька днів **Ю. К.** знову інформував Раду Міністрів про стан справ з ліквідацією установ військ. часу. Він також запропонував внести зміни до статуту про Головноуповноваженого, які б давали йому можливість залучати до праці цінних фахівців, не зараховуючи їх на держ. службу. Уряд схвалив внесені доповнення, а також розширив склад ради при Головноуповноваженому.

Не дивлячись на широкі права Головноуповноваженого, задекларовані у статуті відомства, у практичній діяльності **Ю. К.** не вистачало повноважень для ефективної співпраці з мін-вами, установами і німецьким командуванням. Він був змушений щоразу свої ухвали підкріплювати постановами уряду.

Сподіваючись на припинення розтрати майна військ. часу і отримання надходжень до держ. скарбниці, уряд створював певні преференції для праці Головноуповноваженого. Він отримав виключне право позачергових доповідей Раді Міністрів. Як правило, вони розглядалися серед перших питань порядку денного. Так, 26.06.1918 **Ю. К.** доповів, що німці продовжують пред’являти претензії на частину запасів військ. часу. Уряд ухвалив створити повноважну комісію з мін-рів військ., прод. справ, нар. здоров’я та **Ю. К.** для проведення консультацій з німецькою стороною.

Ю. К. доводилося напрацьовувати механізми передачі майна одними орг-ціями ін. Існуючий порядок продажу з публічних торгів приводив до необґрунтованого зниження ціни і закупівлі товарів з спекулятивною метою. По дійсній вартості майно не потрапляло до населення, а держ. скарбниця несла збитки. Уряд прийняв постанову, якою змінив порядок продажі майна ліквідованих орг-цій, дозволив Головноуповноваженому встановлювати ціну «у відповідності з дійсною, не піднятою штучно спекуляцією, вартістю призначеного до продажу майна».

Пропонуючи проект постанови Ради Міністрів, **Ю. К.** намагався втиснути до нього максимум деталізації — від конкретних доручень мін-рам до цін на різні типи возів тощо. І уряд схвалював такі, не зовсім типові і недостатньо опрацьовані документи. У них були присутні й прояви лобізму. Зокрема, одна з постанов містила пряму вказівку на реалізацію бричок, збруї, підков тільки через Союз зем. власників.

Намагання Головноуповноваженого налагодити облік наявних ресурсів військ. часу постійно наражалися на впертий спротив їх власників, включаючи й найпотужнішого з них — військ. мін-ва. 06.08.1918 на засіданні Ради Міністрів **Ю. К.** зробив доповідь про істотні труднощі у налагодженні реалізації майна, фактичний саботаж з боку окр. мін-тв, установ і орг-цій. З огляду на серйозність поставлених питань було ухвалено роздати текст доповіді усім членам уряду, військ. міністр мав висловити свої міркування щодо доповіді. Крім того, його зобов'язали невідкладно подати Головноуповноваженому відомості про наявні запаси матеріалів і прод., визначивши відомчі потреби у них.

Військ. мін-во не поспішало виконувати рішення, вживаючи заходів протидії, не бажаючи розлучатися з власними запасами. Намічене засідання кабінету мін-рів з даного питання не відбулося. Ф. Лизогуб в цей час виїхав з візитом до Німеччини. Ген. О. Рагоза зумів переконати гетьмана у недоцільності передачі матеріалів, які будуть потрібні для формування повноцінної укр. армії. У спогадах цій справі П. Скоропадський приділив чимало уваги, демонструючи неабияку обізнаність у її деталях. Загалом він вважав, що «ця система, яка мала багато підстав, була неправильна у корні». На його думку, армія позбавлялася належного їй майна, а потім за ним мала звертатися до Головноуповноваженого. Це створювало зайве тертя та гаяння часу, справа доходила до з'ясування стосунків у глави держави. Повної підтримки гетьмана **Ю. К.** у протиборстві з військ. мін-вом не дістав. Позиція П. Скоропадського вирішальним чином вплинула й на членів уряду.

17.08.1918 **Ю. К.** подав заяву про відставку з посади та проханням терміново призначити наступника. До призначення нового глави відомства якийсь час продовжував працювати. Зокрема, 23–24.08.1918 на засіданні Ради Міністрів він поставив питання про неправомірні дії військ. мін-ва, яке проводило розпродаж майна з Білоцерківської бази. Уряд ухвалив відмінити відповідний наказ заст. військ. мін-ра, а реалізацію матеріалів провести через відомство Головноуповноваженого. Це був останній епізод його участі у засіданнях кабінету мін-рів. Подальша доля **Ю. К.** виявилася нещасливою. В кінці 1919 у зв'язку з наступом Червоної армії виїхав до Ростова, потім Кисловодська, де помер від тифу.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. Київ, 2002; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність відомства Головноуповноваженого з управління і ліквідації організацій військового часу Української Держави (червень–грудень 1918 року) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Вип. 11. 2015.

Руслан Пиріг

КЛОЧУРАК Степан Степанович (27.02.1895, с. Чорна Тиса, (суч. Рахівський р-н) — 08.02.1980, м. Прага, Чехія) — укр. гром.-політ. діяч, президент Гуцульської республіки, журналіст.

Народився в багатодітній сел. родині. Навчався у сільс. нар. школі (1901); у 1905 записаний до 4 класу угорської католицької поч. школи в Ужгороді для вивчення угорської мови. Вступив до Ужгородської угорської гімназії (1906), 1910 перевівся до класичної гімназії м. Мараморош-Сиґета (закінчив 1914). 1915 призваний до австро-угорської армії і відправлений на рос. фронт. За бойові заслуги нагороджений срібною медаллю, удостоєний звання підпоруч. Через поранення під м. Берестечко (суч. Горохівський р-н, Волинська обл.) відправлений на лікування до м. Прага (02.06.1916). Після реорг-ції полк відправлений на Румунський фронт, куди після шпиталю восени 1917 прибув **С. К.** Під час відпустки у квітні 1918 побував у с. Ясіня, де познайомився з урядовцем Є. Пузою. Перебував на Італійському фронті в м. Сан Ґонарс (суч. Італія). За розголошення відомостей воєнного характеру в листуванні з Є. Пузою переведений до укомплектованого з румунів 37-го полку, який у сер. вересня 1918 передислоковано до м. Прага. Став свідком проголошення Чехо-Словацької республіки.

У листопаді 1918 повернувся до Ясіня. Очолив місц. міліцію з 80 колишніх військових для оборони мешканців села. За його сприянні її кількість за кілька днів збільшилася до 200 осіб і отримала назву Гуцульська нар. оборона. 08.11.1918 нар. збори мешканців Ясіня та навколишніх сіл проголосували за возз'єднання закарпатської Гуцульщини з Україною та обрали Гуцульську Нар. Раду (ГНР) у складі 42 депутатів на чолі з **С. К.**, що перебрала на себе законодавчі функції. ГНР одною з перших у краї заявила про своє прагнення до об'єднання з Україною. Виконавчим органом НГР стала Головна управа в складі 12 осіб. На базі підрозділів нар. міліції та добровольців з 300 осіб постала Гуцульська нар. самооборона.

На поч. грудня гуцульська делегація у складі **С. К.** та І. Климпуша зустрілася з очільником уряду ЗУНР С. Голубовичем у Станиславові та повідомила про соборницькі прагнення місц. населення. Був членом укр. делегації від ГНР на переговорах у Будапешті щодо урядового законопроекту про автономію українців Закарпаття (грудень 1918). Виступив на з'їзді Мараморощини у Сигіті (18.12.1918), де було обрано Сигітську Нар. Раду. Взяв участь в урочистому засіданні УНРади в Станиславові 02.01.1919, на якому проголошено об'єднання ЗУНР з УНР, та озвучив волю гуцульського населення: «Приєднати до України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід'ємну частину України». Очолив антиугорське повстання в Ясіні — озброєний загін із 109 осіб, роззброїв 620 солдатів угорського батальйону разом із полк. та чотирма офіцерами,

підрозділ прикордонної жандармерії; захопив залізничну станцію, пошту та сільс. уряд, перервавши телефонне сполучення з Раховом (07–08.01.191). Законодавчим органом новоствореного держ. утворення стала Укр. Нар. Рада у складі 42 осіб (парламент), виконавчим — спец. секції Ради (уряд) з 12 членів. Постанови Ради мали силу з-ну, за дотриманням якого стежив місц. суд. **С. К.** очолив законодавчу та виконавчу владу, став командувачем збройних сил. Був одним з орг-торів Сігетської військ. операції (січень 1919).

Призначений представником Русько-Укр. Центр. нар. ради Хусту до уряду ЗОУНР (09.04.1919). На зустрічі з С. Петлюрою підняв питання визволення українців Угорщини. Уклав договір з УНР щодо прод. та нафтових питань. Один з орг-торів з'їзду закарпатських українців у Станиславові (07.05.1919), на якому ухвалено вимагати на Паризькій мирній конференції включення до України тер. Угорщини, заселеної українцями. Після окупації сх. частини Закарпаття румунськими військами члени Ясінянської ради арештовані і доправлені до Мараморош-Сигетської в'язниці. Після вироку військ. суду про 6 місяців ув'язнення, укр. дип. місія в Румунії сприяла визволенню та відправки **С. К.** в Україну. Очолив сотню гуцулів у складі румунського куреня сотника М. Саєвича. Взяв участь у боях проти більш. і денікінських військ. У грудні 1919 переїхав до м. Богумін (суч. Чехія), склав присягу на вірність Чехословаччині (07.12.1919).

На поч. 1920-х виконував доручення укр. військ. місії в м. Кошице (суч. Словаччина). Після переїзду до Ужгорода, став одним із засновників крайового тов-ва «Просвіта», членом соціал-дем. партії, обраний до її президії та призначений відповідальним ред-ром парт. друк. органу, тижневої газети «Народ» (з 1921 «Вперед»). 1926 вийшов із партії і створив фірму зі сплаву лісу. (збанкрутувала в роки ек. кризи). 1934 організував укр. крило Аграрної партії, став головою її укр. секції та гол. ред-ром друк. органу, газети «Земля і воля». В часи автономного уряду Підкарпатської Русі — Карпатської України, працював у газеті «Нова свобода». Став особ. секретарем прем'єр-міністра А. Волошина, брав участь у просвіт. з'їздах у Перечині і Рахові. Обраний членом проводу УНО (січень 1939), з 12.02.1939 — послом сойму Карпатської України, згодом мін-р господарства та військ. мін-р.

Після окупації краю очолював ліквід. канцелярію уряду Карпатської України в екзилі в Празі. Затриманий рад. службою «Смерш (травень 1945). Вивезений до Москви, де особливою нарадою при МДБ СРСР 26.12.1945 засуджений до 8 років виправно-трудових таборів за участь у т. з. «українській націоналістичній організації». Покарання відбував у таборах Сухої-Безводної та Воркути. Після звільнення виїхав до родини в Прагу (1957). Залишив спогади. Похований у Празі. Реабілітований 26.03.1990.

Тв.: До волі: Спомини. Нью-Йорк, 1978.

Літ.: *Королько А., Павлючок Я.* Гуцульська Республіка 1918–1919 рр. До питання організації «січневого зриву» і становлення української влади на Закарпатській Гуцульщині // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 17. Івано-Франківськ, 2010. С. 17–25; *Їх же.* Степан Клочуряк — громадсько-політичний діяч і патріот рідної землі // Краєзнавець Прикарпаття. 2010. № 15.С. 9–14; *Мушинка М.* Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 2011. 448 с.; *Тимчук В., Тимчук Н., Якимчук Р.* Військово-політичні аспекти діяльності Степана Клочурака у 1914–1919 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. Вип. 21. С. 913–923; *Королько А.* Клочурак Степан Степанович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 2. Івано-Франківськ, 2019. С. 213–215; *Тимченко Р.В.* Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.). К., 2013. 347 с.

Роман Тимченко

КОЗАНЕВИЧ Маріян (1877, с. Буців, Перемишльський пов. — 1940) — гірничий інж., гром.-політ. та держ. діяч.

Народився в родині священика. Навчався у гірничій академії в Пшибрамі. З 1900 до поч. І Світової війни працював інж.-техніком у Стебнику, Величці, комісаром соляної копальні у Калуші, гірничим інж. у Дрогобичі. 19.06.1902 у церкві с. Залокот Дрогобицького пов. одружився з Іванною Ільницькою. З молодих років задіяний в укр. русі. Очолював філію «Сільського Господаря» у Калуші. Член Укр. Техн. Тов-ва у Львові. Діяч УСДП. Після утворення ЗУНР, на доповнюючих виборах до УНРади обраний делегатом від м. Дрогобич. Член комісії суспільної опіки та техн. відбудови. Держ. секретар публічних робіт та гірництва в уряді С. Голубовича (січень–червень 1919). Учасник З'їзду укр. інж-рів і техніків у Станиславові (04–05.05.1919). Разом з урядом ЗУНР виїхав за Збруч. Дружина та ст. син були арештовані та інтерновані польською владою. Повернувшись до рідного краю після поразки визвольних змагань, працював інж. у Гребенові Сколівського пов. Вийшов на пенсію у 1936. Останні роки життя мешкав у с. Зимна Вода під Львовом. Багато подорожував, побував, зокрема, у Китаї. Після приходу більш. влади **М. К.** неодноразово викликали на допити. Загинув при нез'ясованих обставинах у 1940. Похований на цвинтарі с. Зимна Вода.

Літ.: *Павлишин О.* Козаневич Мар'ян // Енциклопедія Львова / За редакцією Андрія Козицького. Львів: Літопис, 2010. Т. III: К. С. 323–324; *Павлишин О.* Козаневич Мар'ян // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Львів, 2009. С. 126–127.

Олег Павлишин

КОЛЕССА Олександр Михайлович [псевд. і крипт.: Олекса Ходовицький, О. К., К-а] (24.04.1867, с. Ходовичі, Стрийський пов. (суч. Стрийський р-н, Львівська обл.) — 23.05.1945, м. Прага, Чехословаччина) — укр. літ-знавець, мовознавець, гром.-політ. діяч, дійсний член Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка.

Навчався у Дрогобицькій та Стрийській гімназіях (1888), на теологічному і філософ. ф-тах Львівського, Чернівецького та Віденського ун-тів. Здобув ступінь докт. філософії у Відні (1894), захистив габілітаційну працю доцента укр. мови й літ-ри в Чернівецькому ун-ті (1895). Став проф. (1898), деканом (1903–1904), продеканом (1905–1906) філософ. ф-ту Львівського ун-ту. Дійсний член (1899), голова філол. секції (1902) НТШ у м. Львів. Член комісії Мін-ва освіти для зберігання пам'яток давнини у м. Відень (відповідальний за консервацію укр. архівалій півн.-сх. Галичини). Член Гол. виділу, голова тов-ва «Просвіта» (13.07–02.11.1906), засновник і гол. Тов-ва укр. наук. викладів ім. П. Могили в м. Львів (1906–1918), дійсний член УНТ в м. Київ (1907), член Кураторії Нац. музею у м. Львів (1913).

Належав до Укр. нац.-дем. партії. Учасник Світового антропологічного конгресу в м. Лондон (1911), де виступив з доповіддю «Історичне значіння України як посередниці між культурою Сходу і Заходу». Депутат австрійського парламенту (1907–1918), на засіданнях якого послідовно обстоював інтереси укр. населення Галичини в шкільництві та вищій освіті. Член Міжпарламентної унії, учасник її конгресів у м. Берлін (1908) та м. Брюссель (1909). Заст. гол. Укр. Допомогового к-ту в м. Відень (1914–1917). Співзасновник і заст. гол. Заг. Укр. Ради у Відні та фактичний керівник Укр. культ. ради.

Учасник засідань УНРади у Львові. Нотифікував про неї гетьманові П. Скоропадському (25.10.1918). Брав участь у відкритті Укр. держ. ун-ту в м. Кам'янець-Подільський (1918). Представник ЗУНР у Королівстві сербів, хорватів і словенців (1919). У 1921 очолював дип. місію ЗУНР у Римі. Став одним із засновників Укр. Вільного ун-ту, був її проф. і ректором (1921–1922, 1925–1928, 1935–1937, 1943–1944). Проф. Віденського (1920–1921) та Празького (1923–1939) ун-тів.

Досліджував пам'ятки давньої укр. писемності, староукр. тексти, створив концепцію історії укр. мови. Зробив важливі узагальнення щодо особливостей староукр. текстів у порівнянні зі старорос. Як історик літ-ри вивчав укр.-польські та чесько-укр. літ. зв'язки, проблеми укр. літ-знавства. Похований у м. Прага.

Тв.: Українські народні пісні в поезіях В. Залєського. Л., 1892; Юрій Коссован, Осип-Домінік-Ігор Федькович. Проба критичного розбору його життєпису і повістей. Л., 1893; Шевченко і Міцкевич. Л., 1894; Dialectologische Merkmale des südrussischen Denkmales a. d. XIII. J. «Žitije

Savy» (Archio für slavische Philologie). Berlin, 1896; Століттє обновленої українсько-руської літератури 1798–1898 // ЛНВ. 1898; Погляд на сучасний стан історичних розслідів українсько-руської літератури. Найдавнійший період. Кілька проблєм і дезидератів. Л., 1901; Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI в. Прага, 1923; Погляд на історію української мови. Прага, 1924; Розсліди й видання слов'янських пам'яток, апокрифічної літератури. Прага, 1924; Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX в. Прага, 1924; Городиське Євангеліє XII–XIII в. Прага, 1925; Ужгородський «Полуставъ» у пергаміновій рукописі XIV в. Л., 1925; Bibliography of the ukrainian Language. London, 1926; Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору. Прага, 1927; Ґенеза української новітної повісти. Прага, 1927; Рукописні й палєотипні книги південного Підкарпаття. Прага, 1927; Люнарно-астральний мітологічний сюжет у старинній українській колядці. Л., 1930.

Літ.: Погребенник Ф.П. Колесса Олександр Михайлович // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. Т. 2. К., 1990. С. 528; *Патер І.* Колесса Олександр Михайлович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 2. Івано-Франківськ, 2019. С. 240–241; *Назаренко Л.* Українські славісти в еміграції в Чехословаччин // Слов'янський світ: Зб. наук. пр. К., 2009. Вип. 7. С. 14–25.

Роман Тимченко

КОЛОДІЙ Федір Олександрович (08.02.1872 — травень 1920) — військ. діяч, командир корпусу армій УД і УНР.

Походив з дворян Чернігівської губ. Закінчив Московський кадет. корпус, Михайлівське артилер. училище, Академію Генштабу. Учасник рос.-японської війни. У 1907–1914 офіцер дивізіону кінної артилерії. У І Світову війну командир кінно-гірського артилер. дивізіону, полк. Гергіївський кавалер (1915). Ген.-майор (1916). Командир артилер. бригади, інспектор артилерії 8-го арм. корпусу. У грудні 1917 залишив військ. службу і проживав у своєму маєтку на Чернігівщині. З березня 1918 очолював ліквідаційну комісію Рум. фронту. У квітні був призначений в. о. командира Херсонського корпусу армії УНР, який формувався на базі частин 8-го корпусу рос. армії. До складу корпусу увійшли кадри 5-ї і 6-ї піх. дивізій, окремої кінної та артилер. бригад, панцирні, інж. та автомобільні підрозділи. Частини корпусу дислокувалися в Одесі, Тирасполі, Миколаєві, Олександрії, Єлисаветграді. У липні 1918 був звільнений з посади командувача корпусом і переведений у розпорядження військ. міністра. Отримав звання ген. значкового. Після падіння Гетьманату став на службу армії УНР. Командував Подільським корпусом, Півд.-сх. групою військ, працював у Генштабі. З переїздом уряду до Кам'янця-Подільського призначений командувачем оборони міста.

Підвищений до військ. звання ген.-поручика. Посмертно нагороджений Хрестом С. Петлюри.

Літ.: Залесский К. Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Омелянович–Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920). Київ, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I. Київ, 2007; *Його ж.* Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009.

Руслан Пиріг

КОЛОКОЛЬЦОВ Василь Григорович (1867, м. Харків — вересень 1934, м. Париж, Франція) — земський і держ. діяч, мін-р зем. справ УД.

Народився в дворянській родині. Навчався у Полтавському кадет. корпусі, Петровсько-Розумовській сільськогосп. академії у Москві, отримав фах ученого агронома. Управляв успадкованим від матері маєтком у Великій Писарівці. 1897 обраний гол. Вовчанського пов. земства. Його діяльність була спрямована на розвиток освіти, охорони здоров’я, благоустрою, зокрема заліснення берегів р. Сіверський Донець. У розвиток пов. вкладав чималі власні кошти. У 1910–1913 пов. земство займало друге місце в Рос. імперії, поступаючись Московському. Імператор Микола II особисто знав **В. К.**, який був хрещеним батьком царевича Олексія.

В умовах відновлення права приват. власності на землю в УД та планованої П. Скоропадським масштабної аграрної реформи мін-во зем. справ мало стати одним з ключових в уряді УД. Офіційне призначення **В. К.** на посаду мін-ра зем. справ відбулося 10.05.1918. Апарат мін-ва, у якому чимало відповідальних посад займали укр. есери, зустрів нового керівника активною обструкцією. Службовці оголосили страйк на 30–31.05.1918. **В. К.** зайняв рішучу позицію щодо страйкарів — звільнення усіх, хто відмовився від роботи, без вихідної допомоги і права повернення до мін-ва. Була звільнена значна частина працівників, лише деякі з них згодом були поновлені на посадах.

Не дивлячись на складнощі першого періоду діяльності, мін-во зем. справ стало базою функціонування урядової комісії по виробленню проектів зем. реформи, яку очолював **В. К.** До неї входили вчені, аграрії-практики представники окремих відомств, німецькі фахівці. Координація складної роботи покладалася на заст. мін-ра В. Брунста — відомого ученого агронома, педагога, дир. департаменту зем. мін-ва Тимчасового уряду. Ін. заст. мін-ра став відомий інж.-лісівник Г. Бурлаков.

У відомстві одночасно велася розробка низки з-нопроектів, які у своїй сукупності мали скласти правові підстави кардинальних перетворень у сфері зем. відносин. Готуючи аграрну реформу, Рада Міністрів змушена

була узгоджувати її з невідкладними заходами сільськогосп.ї практики, обумовленої докорінною зміною приватновласницьких відносин, прод. зобов'язаннями перед союзниками, поміщицько-сел. антагонізмом тощо.

Насамперед треба було реагувати на виданий 06.04.1918 наказ фельдмаршала Г. Айхгорна про проведення весняних польових робіт, за яким урожай з засіяних площ мав належати сівачеві. Спец. комісія розробила з-нопроект про право на врожай 1918 року. В кін. травня 1918 він був винесений на розгляд уряду, де викликав жваву дискусію. Гостро реагували на проект закону й поміщицькі кола. Уряд відхилив їх вимоги і з-н 27.05.1918 був затверджений гетьманом. Він дістав назву «Про право на врожай 1918 року на тер. Української Держави». Цим актом визначалося, що право на врожай озимини, посіяної восени 1917 землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях — орендарям. Щодо врожаю яровини, посіяної весною 1918, то він належить засівачам (як й передбачалося наказом Г. Айхгорна).

У травні **В. К.** вніс на розгляд уряду проект надзвичайно важливого в контексті земельної реформи з-ну про порядок набування і позбування земель на тер. УД. З-нопроект пройшов тривалий шлях доопрацювання і був затверджений 14.06.1918 під назвою «Про право продажу та купівлі землі поза міськ. оселями». Кожному власникові земель надавалося право їх продажу, а Держ. зем. банк міг купувати їх без обмеження. Цей з-н визначився у такому принциповому питанні, як норма зем. наділу. Кожна фізична і юридична особа могла купити не більше 25 дес. землі.

Від темпів підготовки та якості комплексу цих з-нопроектів залежала доля зем. реформи. Хоч від самого поч. її розробка гальмувалася різновекторними устремліннями гол. її творців та опонентів гетьмансько-урядового блоку: Союзу земельних власників і ПРОТОФІС-у; німецького командування; укр. політ. партій; сел. спротиву. Всі вони закладали живильне середовище гострого конфлікту інтересів, які не вдалося гармонізувати й до падіння Гетьманату. 24.06.1918 Мін-во зем. справ внесло до Ради Міністрів з-нопроект про утворення губ. і пов. зем.-ліквідаційних комісій. Але він був визнаний недосконалим і відправлений на доопрацювання. В кінцевій редакції ухвалений урядом 06.07.1918. По суті цей акт надавав поміщикам правове підгрунтя на відшкодування збитків, завданих селянами. Встановлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників, а головне дозволялися приблизні підрахунки їхніх втрат. Ця норма з-ну фактично унеможливлювала в 1918 ведення операцій з продажу поміщицької землі.

У цей час також були розроблені положення про землеустрій, про сел. землеволодіння та землекористування. Низка з-нів з аграрних питань мала надзвичайний характер. Усвідомлюючи можливі наслідки від неотримання врожаю для внутр. становища держави і для взаємин з союзниками, Рада Міністрів у сер. липня 1918 ухвалила з-н «Про передачу

хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». В засіки держави мав поступити весь тогорічний урожай за винятком харчування і госп. потреб, які мало визначити мін-во прод. Передбачалося, що у тих, хто ухилятиметься від передачі врожаю державі, збіжжя буде реквізовано з 30% знижкою в ціні.

Надзвичайно важко вирішувалося таке стрижневе питання, як встановлення твердих цін на хліб. З цього приводу гостра полеміка велася у міністерствах і в самому уряді. Врешті було ухвалено введення хлібної монополії, мін-во прод. справ отримало право реквізиції хліба, на період 01.08–01.12.1918 встановлювалися тверді ціни на зерно та хлібовироби з подальшим зниженням на 25%. П. Скоропадський наголошував, що з-н про хлібну монополію був прийнятий виключно під тиском німецьких представників в Україні.

Мін-во було явним рекордсменом по кількості поданих з-нопроектів регуляторного характеру. Його зусиллями поволі заповнювалися лакуни у правовому полі майбутньої зем. реформи. Зокрема, у серпні 1918 на розгляд уряду були внесені з-нопроекти про врегулювання відносин між власниками й орендарями за угодами на заміське нерухоме майно сільськогосп. призначення, про принципи укладення договорів найму цього майна у випадку продажу його Держ. зем. банку. Однак аналіз тогочасної ситуації в аграрній сфері УД переконливо доводить, що окремі законодавчі напрацювання суттєво не впливали на зміну зем. відносин в руслі запланованої реформи.

Концептуальне положення про примат права приват. власності, проголошене гетьманом, набуло в сфері зем. відносин потужного поширення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, частина з-нопроектів об’єктивно слугувала поглибленню цих процесів, носила антисел. характер. Зокрема, зем.-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в спорах між землевласниками і селянами, фактично перетворилися в руках губ. і пов. старост, місц. поміщиків в інструмент прикриття репресивних методів «відшкодувальних» акцій місц. землевласників. Протягом травня–червня 1918 антисел. практика з боку поміщицтва набрала шалених обертів та інспірувала зворотну реакцію укр. селянства, що вилилася в масовий спротив, широкий повстанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських військ, але й держ. влади, уособлюваної гетьманом. Здійснивши держ. переворот під гаслами припинення в країні анархії, наведення порядку і спокою, гетьман та уряд у перші місяці свого правління виявилися неспроможними подолати як поміщицьку вакханалію, так і сел. виступи навіть при сприянні німецьких та австрійських військ. Адже ті стали додатковим подразником сел. спротиву.

В. К. усвідомлював, що при такому становищі на селі проведення зем. реформи буде неможливим. Був терміновано підготовлений з-нопроект

«Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського госп.». Цей документ був спробою обмежити каральні заходи місц. адміністрації щодо селянства. За порушення постанов губ. зем. комісій — не більше штрафу у 500 крб. або 6 місяців ув'язнення. Таким чином уряд намагався стримувати губ. старост та зем. комісії у їх намаганні взяти реванш над селянством.

Проведення масштабної аграрної реформи виходило за межі компетенції мін-ва зем. справ. Мав бути задіяний такий ключовий інструмент зем. перерозподілу, як Держ. зем. банк. Однак уряд явно запізнювався з його утворенням. 26.07.1918 на засіданні Ради Міністрів почалося обговорення його статуту, який був затверджений лише через місяць 23.08.1918, а опублікований у «Держ. вістнику» 14.09.1918. Для розгортання діяльності банку з Держ. скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб, у 50 млн. крб.

Реформування сільського госп. в Україні постійно перебувало в полі зору німецького командування. Повільне проведення зем. перетворень формували й відповідне ставлення німецького Оберкомандо у Києві до галузевого мін-ра. У **В. К.** склалися досить напружені відносини з представниками німецької влади, оскільки він був противником введення хлібної монополії, на якій твердо наполягали німці.

У зв'язку з закінченням терміну дії укр.-німецької ек. угоди від 23.04.1918, у серпні 1918 була створена спільна з німцями і австро-угорцями комісія з підготовки нового ек. і валютного договору. Від укр. уряду до неї ввійшли мін-р торг. і пром. С. Гутник та мін-р прод. справ С. Гербель. Глава одного з базових мін-в **В. К.** не був запрошений до її складу. Не отримав він і держ. нагород Німеччини, яких восени удостоїлися П. Скоропадський, Ф. Лизогуб, С. Гутник, С. Гербель та ін. укр. урядовці.

Зусиллями **В. К.**, В. Брунста, учених-аграрників до сер. жовтня 1918 основні праворегулюючі документи для проведення ліберально-консервативної зем. реформи були підготовлені. Хоч потребували розробки ще цілого шлейфу підзаконних актів. Бракувало ключового імперативного з-ну про обов'язковість продажі землі поміщиками Держ. зем. банкові. Але ухвала його залежала не тільки від **В. К.** Восени 1918 він дійшов висновку, що гетьман не наважиться на примусовий викуп землі у поміщиків, а відтак й швидке завершення реформи неможливе.

З поч. жовтня 1918 об'єднані в Укр. нац. союзі опозиційні сили, підтримані німецьким командуванням у Києві, наполегливо домагалися від П. Скоропадського реорганізації Ради Міністрів з метою її українізації. 19.10.1918 гетьман відправив уряд у відставку. Це був останній робочий день міністра **В. К.** Пізніше у спогадах П. Скоропадський дав колишньому мін-ру зем. справ досить похвальні, а почасти й гіперболізовані

характеристики: «Колокольцев був людиною рішучою і енергійною. Крім того, він був щиро відданий ідеї проведення аграрної реформи на розумних засадах».

В умовах очевидного падіння гетьманату **В. К.** виїздить до Одеси, звідти в Катеринодар. З лютого 1919 завідував відділом землеробства в денікінському уряді — «Особливій нараді». У квітні був призначений гол. комісії по розробці проекту аграрної реформи. Кількамісячні напрацювання комісії дістали негативну оцінку генерала А. Денікіна. Він кваліфікував документи, як явно пропоміщицькі, «написані для заспокоєння нервів землевласників». **В. К.** змушений був подати у відставку. На поч. 1920 через Новоросійськ виїхав до Греції, де лікувався від тифу. Якийсь час перебував у Сербії. У 1923–1925 працював у Берліні бухгалтером.

Останнє десятиліття свого життя мешкав у Парижі, завідував складом на заводі Рено. Брав участь в емігрантському гром. житті, входив до однієї з масонських лож. У столиці Франції відбулося вшанування 40-річчя його земської діяльності. У вересні 1934 покінчив життя самогубством. Причиною такого вчинку вважають перенесений інсульт і небажання бути тягарем для близьких. Похований на Біянкурському цвинтарі у передмісті Парижа.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 2. Київ, 2002; *Захаров И.* В.Г. Колокольцов. Жизнь и деятельность. Волчанск, 2003; *Корновенко С.* В.Г. Колокольцов і аграрна реформа П. Скоропадського // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. Київ, 2008; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

КОЛОМИЙЧЕНКО (Коломійченко) Федір Євдокимович (07.06.1886, с. Прохори Борзнянського пов. Чернігівської губ. — 1938, м. Брянськ, РФ) — політ. діяч, економіст.

Закінчив Московський комерційний ін-т (1916). Видавав у Москві журнал «Шлях» (вісник літератури, мистецтва і громад. життя), що успадкував напрям журналу «Українська хата». Дописувачами щомісячника були літератори, митці, науковці — Х. Алчевська, М. Біляшівський, М. Вороний, О. Грушевський, М. Жук, О. Кобилянська, А. Кримський, І. Липа, Ю. Меженко, П. Стебницький, П. Тичина, С. Шелухін. Вів у ньому економічну й політ. рубрику. Під час І Світової війни працював у військ.-промисловому к-ті. Був одружений на оперній співачці Марії Шекун-Коломийченко.

У липні 1917 приїхав до Києва, де продовжив видання журналу «Шлях» (виходив до січня 1919). Редакція місячника розташовувалася за адресою: вул. Саксаганського, 113. Обраний до УЦР, член Всеукр. ради сел. депутатів від Борзнянського пов. Чернігівської губ. Працював економістом у Мін-ві торг. і промисловості, секретарем мін-ра праці УНР доби УЦР.

1918–1919 організував гастролі М. Шекун-Коломийченко у Галичині та Італії. 1920 повернувся до Києва, взяв прізвище Жук. Супроводжував дружину на гастролях по містах СРСР (Ніжин, Харків, Москва, Ленінград та ін.), виступаючи на концертах в якості лектора з повідомленнями про укр. музику. 1929 як уповноважений Рад. філармонії Держ. центр. концертного бюро при Держ. академічних театрах Москви організував гастролі М. Шекун-Коломийченко на Закавказзі та Середній Азії.

Проходив по справі «СВУ», засуджений до 3-х років заслання (02.11.1930). Повторно арештований 1938 у Брянську за вимушеними, підписаними через місяць жорстких допитів, показами раніше арештованої дружини. За звинуваченням у шпигунстві розстріляний. Реабілітований 1956.

Тв.: Економіка і Вкраїна / Хведір Коломийченко. К.: Вид-во «Шлях», 1917; Революція й життєбудівництво України. К.: «Шлях», 1917.

Літ.: Онищенко Н.П. Коломийченко Федір Євдокимович // Енциклопедія сучасної України. Т. 14. К., 2014; *Онищенко Н.П.* Чому зчорніла червона троянда // Урядовий кур'єр. 2007. 21 грудня; *Онищенко Н.* Брат світла і сонця // Український дім. 2013. Число 1 (57). С. 1, 7–8; *Онищенко Н.* Федір Коломийченко — редактор журналу «Шлях» // Український інформаційний простір: науковий журнал. К.: КНУКіМ, 2014. Число 2. С. 368–372; *Гирич І.Б.* Київ: люди і будинки. К.: Либідь. 2016. С. 371.

Олександра Кудлай

КОЛОС (Колосов) Григорій Оксентійович (05.01.1892, с. Дмитрівка, Подільська губ. (суч. Хмельницька обл.) — 26.05.1937, м. Москва) — більш. та рад. військ. діяч.

Брав активну участь в подіях Укр. рев-ції 1917–1921 на боці УНР та рос. більшовиків. Приєднався до більш. партії (1917). Того ж року очолив профспілку залізничних службовців на Катерининської залізниці. Після гетьманського перевороту перебував у підпіллі в Катеринославі, де керував залізничним ревкомом. У листопаді 1918 командувач повст. військами Катеринославсько-Донецького р-ну, що діяли проти військ УНР. Весною 1918 служив у політвідділах червоних підрозділів (2-й Укр. Червоній армії та 14-й Червоній армії). У липні очолив Гол. штаб повст. рад. військ на Лівобер. Україні. Відповідальний за орг-цію боротьби проти загонів Н. Махна та повст. осередків під час денікінської окупації

України. Одночасно призначений С. Петлюрою як Гол. отаман повст. військ УНР. Нарком внутр. справ рад. уряду України (лютий–травень 1920), з травня очолював кілька рад. Особливих відділів по боротьбі з Н. Махном, за що був нагороджений орденом Червоної Зірки (1925).

У 1920-х перебував на високих чекістських та парт. посадах у Запорізькій та Катеринославській губ-ніях. Очолив виконком Запорізької губ. Ради (1922). Після ліквідації губернії, з 1923 працював заст. голови виконкому Катеринославської губ. Ради. Голова виконкому Дніпропетровської окружної Ради (1927–1929). Опублікував брошуру спогадів «Заметки о подполье и вооружённой борьбе, 1918–1919» (1927), в якій представив більш. оцінки та інтерпретації рев. подій в Україні. Спогади містять інформацію про діяльність більш. орг-цій на Катеринославщині, Донбасі та Півд. Україні, а також виникнення та активність повст. загонів проти гетьманського режиму й денікінських військ. Детально описав ставлення більш. військ. командування до діяльності махновських загонів.

Від середини 1930-х проживав у Москві. Заарештований органами НКВС (02.11.1936), засуджений до розстрілу. Похований на Донському цвинтарі в Москві. Реабілітований у 1956.

Тв.: Заметки о подполье и вооружённой борьбе, 1918–1919. Днепропетровск. 1927.

Літ.: Мироненко О.М. Колос (Колосов) Григорій Овксентійович // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014 // [Електронний ресурс]: https://esu.com. ua/search_articles.php?id=5791; Справочник по истории Коммунистической партии и Советского союза, 1898–1991 [Електронний ресурс]: https://web.archive.org/web/20180803073302/http://www.knowbysight.info/KKK/10978.asp

Геннадій Корольов

КОРМОШ Теофіл Іванович (26.01.1863, с. Речичани, Городецьк пов. — 26.11.1927) — адвокат, гром.-політ. діяч, депутат Укр. Нац. Ради.

Народився у родині священика. Навчався на правн. ф-ті Львівського ун-ту (1885). Докт. права (1887). Відбув адв. практику в канцелярії А. Чайковського у Перемишлі. Адвокат (1892–1925), гол. філії Тов-ва «Просвіта» у Перемишлі. Засновник кредитового кооп-ва «Віра» (1894) та «Спілки для господарства і торгівлі» у Перемишлі, пов. орг-ції «Селянська Рада». Засновник та член надзірної ради Зем. Банку Гіпотечного та Тов-ва «Дністер», член надзірної ради «Краєвого Союза Кредитового» у Львові. Діяч тов-ва «Рідна школа». Звичайний член НТШ. Діяч УНДП, член Нар. К-ту. Посол до галицького Крайового Сойму (1913–1914). Співробітник «Народної Канцелярії» у Відні (1914–1916). Член Пов.

УНРади в Перемишлі, держ. пов. комісар ЗУНР у Перемишлі (03–11.1918). Депутат УНРади. 11.11.1918 заарештований польськими військовими у Перемишлі, 18.11.1918 доставлений у табір Домб'є біля Кракова. На поч. лютого 1919 втік з табору й дістався до Станиславова, Член зем. комісії ЗОУНР (квітень–травень 1919). Учасник Надзвич. з'їзду УНДП у Станиславовові (28–29.03.1919). Влітку 1919 повторно інтернований польськ. владою у Домб'є (1919), звідки виїхав до Відня. В австрійській столиці працював над зібранням мат-лів до «Червоної Книги». Повернувся до Перемишля 1923. Голова Пов. К-ту УНДО (1925–1927). Помер від запалення легенів, похований у м. Перемишль.

Тв.: Перемишль в перших початках перевороту 1918 // Український Прапор. Відень, 1919. Ч. 28–29. С. 2–3.

Літ.: *Коренець Д.* Др. Теофіль Кормош. Начерк його життя і праці. Перемишль, 1935; *Павлишин О.* Доля і недоля діячів Перемиської Української Національної Ради (1918–1919) // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. Т. 3: Інституції. Перемишль; Львів, 2003. С. 107–117; *Романюк Т.* Кормош Теофіль // Українська журналістика в іменах. Львів, 1999. Вип. 6. С. 146–147; Ті, що від нас відійшли… Д-р Теофіль Кормош // Народній ілюстрований Калєндар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1930. Львів, 1929. С. 187; *Kolańczuk A.* Nekropolie i groby uczestników ukrainskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921. Przemyśl, 2003. S. 183–184.

Олег Павлишин

КОРНІЛОВ Лавр Георгійович (18.08.1870, м. Усть-Каменогорськ, Оренбурзька губ. — 13.04.1918, м. Катеринодар) — рос. військ. і політ. діяч, один з керівників Білого руху.

Походив з сім'ї дрібного чиновника, відставного козачого офіцера. Закінчив Сибірський кадет. корпус, Михайлівське артил. училище (1892), Миколаївську військ. академію Ген. штабу з відзнакою (1898). Служив в Туркестанському військ. окрузі. Здійснив ряд тривалих дослідн. та розвідувальних експедицій у Сх. Туркестані, Афганістані та Персії (1898–1904, 1907–1911), за результатами яких видав ряд праць. Брав участь в рос.-японській війні, нагороджений багатьма орденами та георгіївською зброєю, за бойові відзнаки отримав чин полк. (1905). Перебував на дип. Службі й військ. агентом в Китаї (1907–1911). Ген.-майор (1911).

І Світову війну розпочав нач. 48-ї стрілецької дивізії, за серпневі бої був підвищений до ген.-лейтенанта (1915). Наприкінці 1915 під час загального відступу рос. армії дивізія була оточена й поранений **Л. К.** потрапив у полон, з якого влітку 1916 йому вдалося втекти й повернутися до служби. Призначений після Лютневої рев-ції командувачем Петроград-

ської військ. округи, намагався навести порядок у військах, покинув посаду після конфлікту з Петр. радою роб. і солд. депутатів.

8-а армія Півд.-Зах. фронту, яку в квітні очолив ген. **Л. К.**, перебувала у стані повного розкладу й він першим поставив питання про скасування солд. к-тів і заборону політ. агітації в армії. 19.05.1917 своїм наказом дозволив створення Першого ударного загону з добровольців. 3-тис. офіцерський загін добре проявив себе у боях і був розгорнутий у Корніловський ударний полк. Під час Тарнопольського прориву і заг. відступу 8-а армія ген. **Л. К.** була єдиною, хто утримав фронт. Був підвищений у ранзі до ген. від інфантерії і призначений командувачем фронту (07.07.1917), 18.07.1917 — Головнокомандувачем армії. На цій посаді віддав наказ про укр-зацію 34-го армійського корпусу ген. П. Скоропадського (1-й український корпус) (31.07.1917).

В умовах цілковитої воєнної поразки літньої кампанії 1917, причиною якої були наслідки рев. подій в країні, розробив і надав Тимчасовому уряду план стабілізації становища, щоби довести війну до переможного кінця. План передбачав відновлення дисципліни в армії і наведення правопорядку в державі, при цьому **Л. К.** вимагав для себе диктаторських повноважень. Тимчасовий уряд схилявся до схвалення такого рішення, але не давав остаточної відповіді. Ген. почав діяти самостійно й відправив на Петроград 3-й кінний корпус для захисту Тимчасового уряду в разі збройного виступу більшовиків. Під тиском Петр. ради О. Керенський змінив свою позицію. — ген. **Л. К.** був оголошений заколотником і усунутий з посади (27.07.1917). 02.09.1917 заарештований разом з групою однодумців, найвищих військових командирів. Перебував у Бихівській тюрмі в Білорусії. Після жовт. перевороту звільнений за наказом ген. М. Духоніна й виїхав на Дон.

На поч. грудня разом з ген. М. Алексєєвим розпочав формування Добровольчої армії, став її першим командувачем. Стояв у витоків Білого руху — найважливішої військ.-політ. сили, що протистояла більшовикам. Під його командою невелика за чисельністю Добровольча армія вирушила у Перший Кубанський (Льодовий) похід, об’єдналась із Кубанською добровольчою армією і повела наступ на Єкатеринодар. Загинув під час артилерійського обстрілу на підступах до кубанської столиці.

Літ.: Катков Г.М. Дело Корнилова. Париж, 1987. 251с.; *Деникин А.И.* Очерки русской смуты. Т. 2. Борьба генерала Корнилова. Август 1917 г. — апрель 1918 г. М., 1991; Белые генералы. Ростов н/Д.: Феникс, 1998. 413 с.; *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России. М.: Астрель, 2002. 381 с.; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. М.: Астрель, 2003. 894 с.; *Шишов А.В.* Корнилов. Несостоявшийся диктатор. М.: Вече, 2004. 432 с.

Олена Бойко

КОСИНСЬКИЙ Володимир Андрійович (25(13).08.1864, с. Дорошівка, Глухівський пов., Чернігівська губ. — 05.11.1938), учений-економіст, мін-р праці УД.

Народився у поміщицькій родині, яка належала до давньої укр. шляхти. Вищу освіту отримав на фіз.-мат. та юрид. ф-тах Московського ун-ту. Залишений в ун-ті для підготовки до проф. звання при кафедрі політ. економії і статистики. З 1904 працював у Новоросійському ун-ті екстраординарним проф., деканом юрид. факультету. 1907. у Московському ун-ті захистив докт. дисертацію за монографією «До аграрного питання. Селянське і поміщицьке господарство». 1908 затверджений екстраординарним проф. кафедри політ. економії сільськогосп. відділення КПІ. В 1913–1914 перебував у наук. відрядженні у Німеччині, Австрії та Швейцарії.

Лютневу революцію 1917 зустрів прихильно, сподіваючись на демократизацію сусп. життя, нові перспективи наук. досліджень. Входив до складу УЦР. Очевидно, це було формальним актом, оскільки жодних відомостей про його участь у роботі Центральної чи Малої Ради не виявлено. Навряд чи він поділяв погляди її лідерів на шляхи розв’язання аграрного питання через соціалізацію землі.

Після встановлення гетьманської влади входив до складу очолюваної В. Вернадським комісії з підготовки з-нопроекту про утворення Укр. академії наук. 12.08.1918 на пропозицію мін-ра праці проф. Ю. Вагнера призначений його заст. Вибір був не випадковим, адже вони були колегами по роботі на сільськогосподарському ф-ті КПІ, обидва належали до партії кадетів.

29.08.1918 вперше взяв участь у засіданні Малої Ради Міністрів, де за посадою представляв мін-во. З його приходом було завершено складання штатів центр. установ відомства. У кін. вересня 1918 подав їх на розгляд Малої Ради Міністрів. Обговорення було досить активним. Мін-ву було запропоновано врахувати висловлені зауваження і побажання. Зокрема, йшлося про недоцільність утворення окремого департаменту законодавчих подань та скорочення кількості департаментів до трьох. Зменшення канцелярій департаментів, зрівняння оплати праці членів ради мін-ра. Представник Мін-ва фін. наполягав на скороченні кількості заст. мін-ра праці до одного. Врешті так і сталося, оскільки після звільнення Б. Шлегеля **В. К**. залишився єдиним заст. мін-ра. На цій же посаді він залишався й за нетривалого функціонування другого уряду Ф. Лизогуба. В уряді С. Гербеля займав посаду мін-ра праці.

Очевидно, приймаючи цю пропозицію однопартійців, він поділяв їх сподівання на можливість врятування України у відновленій Великоросії. Відмовитися від посади він не міг ще й з тієї причини — щойно був призначений указом гетьмана дійсним членом Укр. академії наук.

15.11.1918 вперше взяв участь у засіданні уряду в якості мін-ра. Порівняно з своїми попередниками він був найбільш фахово підготовлений для цієї ролі. Чотири місяці праці на посаді заст. мін-ра, постійна участь у роботі Малої Ради Міністрів, головування в К-ті праці дозволили йому оволодіти усім комплексом галузевих проблем, розв'язання яких залежало від розробки і затвердження нового законодавства у сфері відносин робітників і працедавців, боротьби з безробіттям, соціального страхування тощо.

Одним з перших з-нів, які він подав на розгляд уряду, був з-нопроект про Раду у справах страхування. Це питання обговорювалося на трьох засіданнях 21–23.11.1918 в закритому режимі і заносилися до окремого журналу. 23.11.1918 було розглянуто й питання про районні присутствія з питань соціального страхування. Ні хід обговорення, ні постанови з цього питання в матеріалах Ради Міністрів не збереглися. 03.12.1918 **В. К.** подав до уряду ін. важливий з-нопроект про інспекцію праці. Було ухвалено доручити **В. К.** і мін-ру торг. і пром. С. Мерінгу узгодити цей з-нопроект з пропозиціями щодо створення установ фабричної інспекції, а після цього розглянути обидва з-нопроекти одночасно. 11.12.1918 з-нопроект про інспекцію праці знову був поданий на розгляд уряду. Але тепер інтерес до нього виявили ін. мін-ри. Було ухвалено з-нопроект попередньо розглянути на нараді під головування **В. К.** за участю представників міністерств торг., фін., шляхів сполучень, юстиції, землеробства і охорони здоров'я. Було призначена дата наради 16.12.1918.

Намічене ще попереднім урядом засідання Особливої наради з питань зем. реформи, зібралося 23.11.1918. Опікувався його скликанням заст. мін-ра зем. справ В. Брунст, оскільки голова уряду С. Гербель, на якого були покладені обов'язки керівника зем. відомства, тривалий час хворів. Основну доповідь на засіданні зробив **В. К**. Ін. член комісії, мін-тр юстиції В. Рейнбот у спогадах відзначав, що проф., який донедавна був впевненим апологетом наділення землею працюючих на ній, подав науково обґрунтовану доповідь, довівши, що «при розверстці всіх земель поміщицьких, колишніх удільних, держ., монастирських і міських селянин може розраховувати на прирізку йому ½ десятини до наділу». **В. К.** вдалося довести до кінця справу з узаконенням становища крайових бірж, якою він опікувався ще будучи заст. мін-ра. 26.11.1918 Рада Міністрів схвалила їх статут. Крайові біржі могли засновуватися губ. земськими зібраннями з власної ініціативи чи за вказівкою мін-ра праці. До їх функцій входило керівництво біржами праці на їхній тер., регулювання обміну лишками попиту і пропозиціями між місц. біржами, закладання мережі регіональних бірж і реєстраційно-кореспондентських пунктів, статистичне обслідування тощо. Мін-во праці мало здійснювати заг. керівництво діяльністю крайових бірж, здійснювати інструктивно-методичне

забезпечення, проводити періодичні наради керівників бірж. Фінансування крайових бірж проводилося на паритетних засадах казною і земськими зібраннями. 11.12.1918 за поданням **В. К.** Рада Міністрів схвалила постанову про асигнування 250 тис. крб. на відшкодування органам місц. самоврядування витрат на утримання крайових бірж.

14.12.1918, не дивлячись на усвідомлення приреченості на поразку, переважна більшість мін-рів зібралася на засідання. Серед них був і **В. К**. Цього дня мін-ри ухвалили тільки дві постанови. Перша — про відновлення діяльності розпущених Київської міськ. думи і міськ. управи для «охорони порядку і спокою в місті Києві і захисту інтересів громадян». Друга була прийнята після відречення П. Скоропадського від влади — «скласти з себе повноваження і передати владу Директорії».

В. К. на відміну від С. Гербеля, який свідомо залишився чекати переможців, не став випробувати долю і відразу після вступу до Києва військ Директорії переховувався у знайомих. 20.12.1918 грудня переніс важку операцію, тривалий час лікувався. 08.01.1919 Верховна слідча комісія ухвалила постанову про притягнення до відповідальності усього складу уряду С. Гербеля і окремих заст. мін-рів, які, взяли «собі за завдання скасувати укр. державність і прилучити Україну до Московської (Російської) Держави озброєною силою». Важко переживав він раптову смерть свого колеги і товариша М. Туган-Барановського, який помер на поч. січня 1919 по дорозі до Франції у складі укр. дип. місії.

Становище **В. К.** ускладнювалося матеріальними труднощами. Будучи призначеним гетьманом дійсним членом Укр. академії наук, як мін-р не міг суміщати дві посади і фактично опинився поза штатом. Нічого доброго не віщував для нього й прихід більшовиків. Комісар КПІ розпорядився виселити родину Косинських з квартири. 17.03.1919 **В. К.** писав В. Вернадському: «Позбавлення мене штатного академіка і переведення в позаштатні рівносильно увергненню мене і моєї сім'ї у величезну матеріальну скруту в такий трагічно важкий час». Врешті тільки в червні 1919, завдяки особистому клопотанню президента УАН В. Вернадського перед головою Раднаркому УСРР Х. Раковським, йому дозволили проживати в Україні, повернутися до роботи в академії наук і КПІ. Однак, залишався позаштатним академіком, не мав сталого заробітку. Навесні 1921 за рішенням спільного зібрання ВУАН його направляють на викладацьку роботу до Кам'янець-Подільського ін-ту нар. освіти. Але й тут йому загрожує більш. «чистка» вишів. Він виїздить до Польщі, в 1922 — до Праги. Працює проф. Рос. нар. ун-ту, Рос. юрид. ф-ту, читає лекції в Рос. ін-ті сільськогосп. кооперації, Укр. госп. академії в Падєбрадах. У 1928 переїхав до Латвії, працював проф. кафедри політек. ун-ту, викладав у Рос. ін-ті ун-тських знань. Похований на Покровському кладовищі в Ризі, Латвія.

Літ.: Матвеєва Л.В. Академік Володимир Косинський // Члени-засновники Національної академії наук України. Київ, 1998; *Горкіна Л.* Академік В.А. Косинський: сучасний погляд на життєвий шлях та наукову спадщину українського ученого // Історія народного господарства та економічної думки України. 2007. Вип. 39–40; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 5. Київ, 2008; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

КОССАК Григорій Йосипович (07.03.1882, м. Дрогобич — 03.03.1939, с. Комунарка (суч. частина м. Москва, РФ)) — четар УСС, поручник УГА.

Походив із сім’ї коваля. Закінчив учит. семінарію. Вчителював: у Бережанах, зокрема, Бережанській нар. школі (до 1908), де керував місц. філією тов-ва «Сокіл»; в Ясениці біля Дрогобича (до 1914). Брав активну участь у роботі тов-ва «Січових Стрільців» на Дрогобиччині.

На поч. І Світової війни мобілізований до австрійського війська. На прохання «Бойової Управи УСС» відкликаний з діючої армії для формування УСС. Призначений отаманом 2-го куреня Легіону УСС (03.08.1914). В. о. командувача фронтової формації УСС (грудень 1914 — січень 1915); командир Легіону УСС (22.01–14.03.1915). Після скасування австро-угорською військ. владою командної структури Легіону УСС та усамостійнення його підрозділів командуючий 1-го куреня УСС. 1915 нагороджений австрійським військ. хрестом заслуг ІІІ ступеня за бій під с. Маківка (02.05.1915). Командир 1-го полку УСС (22.08.1915–16.03.1916), командир 1-го куреня полку УСС (до травня 1916). Від 18.07.1916 — поміч., 1917–1918 — заст. командира, згодом командир вишколу УСС.

Командував укр. військами в м. Львів (05.–09.11.1918). У грудні 1918 у чині полк. очолив Півд. групи укр.-польського фронту, які захищали укр. тер. південніше залізничної колії Львів–Городок–Судова Вишня–Перемишль та східніше лінії від Перемишля до Нижанкович–Хирова–Сянок на південь. Наприкінці 1918 очолив ІІІ і V Корпуси УГА, згодом тилові служби УГА. Забезпечив перехід УГА р. Збруч (14–16.07.1919). Виїхав до Закарпаття через незгоду з підписанням угоди з Добрармією А. Денікіна (16.11.1919), де був інтернований. Перебував у таборі для інтернованих у м. Німецьке Яблонне (Чехословаччина). На еміграції в Австрії, на Закарпатті. Працював учителем у торг. школах.

У 1924 переїхав до УРСР, викладав українозн-во в школі червоних старшин у Харкові. Від 1931 військ. керівник Дніпропетровського хімічного ін-ту. 15.01.1931 заарештований співробітниками ДПУ УСРР, звину-

вачений у належності до т. зв. орг-ції «Українського Національного Центру». Засуджений до 5 років ув'язнення. Відбував покарання на Соловках, наприкінці 1933 переведений до Малого Ірбіту на Уралі. Після звільнення у 1937 мешкав у Москві, викладав німецьку мову на фабриці. Вдруге заарештований як польський і чеський шпигун 22.02.1939. Засуджений до страти Військ. колегією Верх. суду СРСР 02.03.1939, наступного дня розстріляний. Посмертно реабілітований 03.04.1987.

Літ.: Горак Р. Трагедія Коссаків // Київ. 2016. № 9/10. С. 168–179; *Черченко Ю.* Коссак Гриць // Енциклопедія історії України: у 10 т./ редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. К., 2009. Т. 5. С. 217; Українські Січові Стрільці 1914–1920 / за ред. Б. Гнатевича, Л. Лепкого, І. Мірчука. Монтреаль, 1955; *Лазарович М.* Коссак Григорій Йосипович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 2. Івано-Франківськ, 2019. С. 291–292.

Роман Тимченко

КОШ Ро́берт фон [нім. Robert Paul Theodor von Kosch] (05.04.1856, м. Глац, Німеччина — 22.12.1942) — німецький ген. піхоти, командувач військами у Криму.

Закінчив кадет. корпус, розпочав службу у званні мол. лейт. Навчався у військ. академії, займав командні посади батальйонного і полк. рівня. Служив у Великому ген. штабі. Під час І Світової війни командував корпусом. У серпні 1916 отримав звання ген. від інфантерії (піхоти) і очолив 52-ге ген. командування.

Після укладення Брестського мирного договору держав Четверного союзу з УНР і початку звільнення України від більш. військ угрупування **Р. К.** разом з австро-угорськими військами діяли на півд. України. У березні 1918 німці зайняли Миколаїв. Отримав наказ Ген. штабу готувати війська до зайняття Криму. Ситуація з майбутньою належністю півострова залишалася не визначеною, оскільки між Німеччиною і Австро-Угорщиною ще не було укладено офіц. угоди про розподіл зон відповідальності. Уряд УНР переглянув колиш. відмови від претензій на Крим і таємно від **Р. К.** задумав ризиковану військ. операцію з оволодіння півостровом і Чорноморським флотом.

10.04.1918 військ. мін-р УНР О. Жуковський віддав усний наказ командиру Запорізького корпусу ген. З. Натієву про формування окремої добре оснащеної технічно групи військ, яка мала випередити просування німців, зайняти стратегічні пункти Криму, зокрема Севастополь і оголосити Чорноморський флот власністю УНР. 18.04.1918 передові частини новоствореної кримської групи підполк. П. Болбочана дісталися Мелітополя, який вже залишили більш. підрозділи, почали зосереджувати вій-

ська для наступу на Крим. До міста також увійшли німецькі частини 52-го ген. командування **Р. К.**, який на 21.04.1918 призначив початок операції по захопленню півострова.

Вдалими діями військ. групі П. Болбочана вдалося подолати Сиваську переправу і 24.04.1918 зайняти Сімферополь. Однак 26.04.1918 наказом **Р. К.** німецькі війська оточили укр. підрозділи і висунули ультиматум: скласти зброю і виїхати з Криму під конвоєм німців. На запит німецького командування військ. мін-во УНР зробило вигляд, що не знає про укр. підрозділи в Криму. 27.04.1918 О. Жуковський по телефону у присутності **Р. К.** дав наказ укр. частинам залишити півострів.

Після зайняття Криму **Р. К.** оголосив військ. стан і запровадив дію німецьких з-нів до визначення статусу півострова. У наказі наголошувалося, що німецьке військ. судочинство буде застосовуватися до місц. жителів у випадках звинувачення у злочинних діях проти німецького війська і осіб, які входять до його складу, а також у випадках невиконання розпоряджень і наказів військ. командування. Населення під загрозою смертної кари до 02.05.1918 мало здати зброю і боєприпаси. Кілька порушників цього наказу були показово засуджені до смертної кари.

У Севастополі німці захопили кораблі Чорноморського флоту і під загрозою артилерійських обстрілів з німецького і турецького крейсерів змусили екіпажі залишити судна. Німецьке командування надало цим загарбницьким діям форму, відповідну умовам ведення морських бойових операцій. 03.05.1918 **Р. К.** оголосив флот інтернованим до кінця І Світової війни, кораблі ставали військ. призом Німеччини і їх долю мав вирішувати спец. призовий суд, який так ніколи й не засідав.

10.05.1918 гетьман П. Скоропадський звернувся з офіц. нотою до німецької сторони, заявивши претензії УД на Крим і Чорноморський флот. Категоричної відмови укр. сторона не отримала, але питання не знаходило розв’язання. При цьому німці неодноразово посилалися на фактичну відмову УНР від Криму за III Універсалом УЦР, а також за умовами Брестського мирного договору.

Ввести пряме управління Кримом вище керівництво Рейху не вважало прийнятним, адже щойно довелося відмовитися від цього в Україні, де був сформований лояльний до Німеччини гетьманський уряд. Штаб **Р. К.** якийсь час придивлявся до спроб місц. нац. і політ. сил знайти порозуміння у справі урядування на півострові. Врешті Німеччина пішла на створення в Криму крайового уряду. 06.06.1918 **Р. К.** доручив його формування ген. С. Сулькевичу — литовському татарину, монархісту пророс. орієнтації.

Керівництво УД не визнало уряд С. Сулькевича, прирівнюючи його до управління губ. старости і направляючи документи укр. мовою. Той надіслав голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу телеграму різкого змісту,

підкресливши, що він не «староста», а глава уряду самостійного краю і наполягає на встановленні відносин рос. мовою. Зокрема, С. Сулькевич видав розпорядження: «Ні в які відносини з Урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від Уряду України, такі не виконувати».

У липні 1918 укр.-кримське протистояння поглибилося. Почалося переслідування укр. преси, відмова приймати телеграми і офіц. папери укр. мовою, призначені до Криму укр. пов. старости змушені були залишити півострів. У відповідь уряд Ф. Лизогуба запровадив ек. блокаду Криму. Було припинено залізничне і морське сполучення, торг. операції, поштовий зв'язок тощо. На такий крок укр. урядовці наважилися, використовуючи істотні розходження у кримській політиці німецьких військових з відомством канцлера та МЗС. Була й негласна підтримка нач. штабу командування групи «Київ» В. Гренера та посла А. Мумма.

Кримське військ. угрупування під командування ген. Р. Коша підпорядковувалося штабу Оберкомандо у Києві. У сер. липня 1918 фельдмаршал Г. Айхгорн і посол А. Мумм здійснили поїздку до Криму. Уряд С. Сулькевича готувався до прийому високих гостей, сподіваючись через них вплинути на гетьманський уряд у справі зняття блокади, але ті демонстративно відмовилися від зустрічі. Ображені мін-ри вдалися до протесту, подавши до німецького штабу заяву про відставку. Але **Р. К.** дав зрозуміти, що відставка «може створити становище, з якого німецьке командування змушене буде шукати вихід очевидно небажаний для нинішнього уряду».

Керівництво УД вдалося до розв'язання кримської проблеми шляхом прямих переговорів з центр. німецькою владою. Суттєвого просування у кримському питанні вдалося досягти під час держ. візиту П. Скоропадського до Німеччини у першій пол. вересня 1918. Він був прийнятий усіма найвищими посадовцями Рейху, включаючи кайзера Вільгельма II. Гетьман фактично отримав принципову згоду на включення Криму до складу УД та передачу їй Чорноморського флоту.

За підсумками візиту П. Скоропадського до Берліна німецьке військ. і дип. керівництво в Україні одержало з Берліна відповідні урядові директиви. 16.09.1918 **Р. К.** передав С. Сулькевичу ультимативні вимоги сформувати делегацію кримського уряду для переговорів з укр. стороною. Політ. об'єднання Криму з Україною мало відбутися на засадах автономного внутр. управління.

Кримську делегацію очолив мін-р юстиції А. Ахматович. Вона отримала повноваження підписувати договірні документи від ім. крайового уряду і в кінці вересня 1918 прибула до Києва. Гол. укр. делегації був призначений Ф. Лизогуб. Переговори розпочалися 05.10.1918. Німецьке командування на них представляв принц Г. Райс. Укр. делегація подала проект під назвою «Головні підстави з'єднання Криму з Україною», за

яким передбачалося входження Криму до складу УД на правах автономного краю під єдиною верх. владою гетьмана із своїм крайовим сеймом, тер. армією, власною адміністрацією і статс-секретарем у справах Криму при укр. уряді.

В результаті складних і напружених переговорів 12.10.1918 посланці кримського уряду в основному погодилися на умови укр. сторони, але зажадали дати їм місяць на розгляд прелімінарного проекту угоди Курултаєм кримсько-татарського народу, ін. гром. орг-ціями. Укр. сторона погодилася з цим побажанням, будучи впевнена у підтримці ідеї автономії Криму місц. населенням, насамперед нац. об'єднаннями. До того ж згода німців передати Україні Чорноморський флот породила у П. Скоропадського і його урядовців сподівання на близьке і повне оволодіння Кримом.

Однак цим намірам не судилося справдитися. Динамічні процеси завершального етапу І Світової війни, розпад центральноєвропейських імперій, пошук П. Скоропадським прихильності Антанти привели до зміни політ. курсу УД у бік федерування з небільш. Росією. В умовах нової геополітичної ситуації у чорноморському регіоні питання про приєднання Криму до УД втратило актуальність.

12.11.1918, на другий день після підписання новим німецьким урядом Комп'єнського перемир'я, **Р. К.** віддав наказ про поч. евакуації німецьких військ з Криму. У грудні 1918 повернувся до Берліна, був призначений командувачем прикордонних військ «Схід». 10.02.1919 вийшов у відставку. Похований на Берлінському військ.-меморіальному кладовищі Інваліденфрідхоф.

Літ.: *Groener W.* Lebenerinnerung. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. Gottingen,1957; *Залесский К.* Первая мировая война. Биограф. энцикл. словарь. Москва, 2000; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. Київ, 2002; *Зарубин В., Зарубин А.* Первое краевое правительство: попытка государственности (1918 год) // Историческое наследие Крыма. 2007. № 18; *Пиріг Р.* Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. Київ, 2018.

Руслан Пиріг

КРАСНОВ Петро Миколайович (10.09.1869, м. Петербург — 17.01.1947, м. Москва) — рос. військ. і політ. діяч, письменник.

Походив з сім'ї козачого офіцера. Закінчив Павлівське військ. училище (1889). Був нач. конвою рос. місії в Абіссінії (1897), військ. кореспондентом в Китаї (1901). На рос.-японську війну прибув як кореспондент, проте брав участь у боях, отримав відзнаки. Командував 1-м Сибірським та 10-м Донським козачими полками (1910–1914), ген.-майор. Воював на фронтах І Світової війни, командир 3-го кінного кор-

пусу, ген.-лейтенант (1917). За участь в заколоті Л. Корнілова заарештований, незабаром звільнений і поновлений на посаді. Після жовт. перевороту за наказом О. Керенського намагався надати допомогу Тимчасовому уряду. Був затриманий більшовиками й відпущений під чесне слово. Втік і деякий час переховувався на Дону.

16.05.1918 Кругом порятунку Дону обраний отаманом Всевеликого Війська Донського — самостійного держ. утворення донського козацтва. Ген. від кавалерії (вересень 1918). Дотримувався пронімецької орієнтації, що спричиняло конфлікти з білогвардійцями. Також був проти підпорядкування Донської добровольчої армії ген. А. Денікіну, виступав за автономію Дону у складі майбутньої Росії. Прихильник зближення і співпраці з УД. 08.08.1918 УД і Всевелике Військо Донське уклали договір про взаємне визнання кордонів, суверенітету і незалежності, обмінялися дип. представниками. На ст. Скороходово (між Харковом і Полтавою) відбулася зустріч ген. **П. К.** з гетьманом П. Скоропадським (03.11.1918), на якій обговорювалася можливість налагодження контактів між УД та Добровольчою армією з метою створення єдиного антибільш. фронту.

15.02.1919 склав повноваження отамана, деякий час перебував у Півн.-Зах. армії ген. М. Юденича. З 1921 на еміграції у Франції, Німеччині. Був активним членом білогвардійських орг-цій, займався літ. працею. Став широко відомим як письменник. Світову славу йому приніс перекладений на 12 мов 4-т. роман «От двуглавого орла к красному знамени». Протягом 1921–1940 опублікував біля 40 книг, його твори перекладені на 17 мов.

Під час II Світової війни співробітничав з німцями, працював у гол. управлінні козацьких військ мін-ва у справах окупованих територій, від 31.03.1944 — нач-к гол. управління козацьких військ у Німеччині. Інтернований англійцями і переданий рад. командуванню (28.05.1945). Страчений за вироком Військ. колегії Верховного суду СРСР.

Тв.: Картины былого Тихого Дона. Краткий очерк истории Войска Донского для чтения в семье, школе и войсковых частях. СПб., 1909. 525 с.; От двуглавого орла к красному знамени, 1894–1921. В 4 кн. Берлин, 1921–1922); Всевеликое Войско Донское // Архив русской революции. Т. 5. М., 1991; Белая свитка. Роман, рассказы, воспоминания. Тирасполь: Лада, 1991. 336 с.

Літ.: Белые генералы. Ростов н/Д.: Феникс, 1998. 413 с.; *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России. М.: Астрель, 2002. 381 с.; *Смирнов А.А.* Казачьи атаманы. М.: Олма-Пресс, Спб.: Нева, 2002. 544 с.; *Залесский К.А.* Кто был кто в первой мировой войне. М.: Астрель, 2003. 894 с.; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Док. і мат. У двох т. Т. 2. К.: Темпора, 2015. 412 с.; *Скоропадський П.* Спомини. Кінець 1917 — грудень 1918 року. Київ: Темпора. 2019. 756 с.

Олена Бойко

КРАУС Альфред [нім. Alfred Krauss] (26.04.1862–29.09.1938, м. Бад Гойзерн, земля Верхня Австрія) — австро-угорський військ. діяч, командувач Сх. армії на тер. України, ген. піхоти.

Походив з родини лікаря. Навчався в офіцер. школі. У 1883 закінчив військ. академію. Служив у штабі корпусу, викладав тактику у військ. академії, командував полком. У 1910 отримав звання ген.-майора. У І Світову війну командир дивізії на сербському напрямку, нач. штабу фронту. З березня 1917 командувач 1-го арм. корпусу. Ген. піхоти. Після укладення УНР у лютому 1918 Брестських угод корпус **А. К.** брав участь у звільненні півд. губерній України від більшовиків. У травні 1918 експедиційний корпус австро-угорських військ було перетворено у Сх. армію. Її командувачем імператор Карл І призначив **А. К.**, присвоївши чин таємного радника. Отримав завдання підтримати порядок і спокій в окупаційній зоні, максимально використати цю область відповідно до угод, встановити сприятливі ек. відносини нині і на майбутнє. З цією метою цісар надавав йому надзвичайні повноваження, зокрема в ек. сфері. Нач. штабу армії був призначений ген. О. Белітска, військ. губернатором Одеси фельдмаршал-лейт. Е. Бельц. Армія дислокувалася у Подільській, Катеринославській та Херсонській губерніях і налічувала близько 240 тис. вояків.

На поч. червня 1918 здійснив візит до Києва, мав зустрічі з гетьманом П. Скоропадським, прем'єром Ф. Лизогубом, керівництвом німецького штабу і посольства. За підсумками подав до Генштабу розлогу аналітичну записку, гол. положення якої стосувалися гегемоністських планів Німеччини у Сх. кампанії. Наголошував, що «німці будуть добиватися своїх цілей, не рахуючись абсолютно ні з чим, тому ми повинні захищати свої інтереси». Услід за німецьким командуванням у Києві, **А. К.** запровадив дію австро-угорських військ.-польових судів щодо громадян України. В результаті візитів до Києва **А. К.** і Е. Бельца Рада Міністрів встановила посаду свого уповноваженого при командуванні Сх. армії. Ним був призначений відомий рос. діяч С. Гербель. Це викликало підозри у німецького командування щодо намірів союзників домогтися від укр. уряду певних ек. преференцій. На вимогу фельдмаршала Г. Айхгорна Рада Міністрів змушена була обмежити раніше надані С. Гербелю повноваження.

Влітку 1918 штаб **А. К.** створив мережу австро-угорських військ. і адмін. структур у своїй зоні відповідальності, зокрема хлібозаготівельних бюро у районах масового зерновиробництва. З огляду на катастрофічне прод. становище країни імператор Карл І вимагав від **А. К.** максимально активізувати вивіз хліба з України. Проводилося масштабне вилучення прод., держ.і приват. майна, техніки, матеріальних запасів й вивозилося через Одеський та Дунайські порти до Австро-Угорщини. Військ. адмі-

ністрація наклала на м. Одесу величезну контрибуцію. Цей факт став предметом обговорення на засіданні Ради Міністрів 23.09.1918. Такі дії були визнані неправомірними, австрійському військ. представникові направили черговий протест.

Штаб **А. К.** усвідомлював, що хлібний експорт цілком залежить від збирання врожаю. З цією метою була видана спец. директива «Про військ. допомогу у сфері ек. використання України». Вона передбачала й такі заходи «допомоги», як «заготівлі під військ. тиском» та «здійснення військ. реквізицій», «конфіскацій без відшкодування» тощо. Карні експедиції проти укр. селян, вироки військ.-польових судів в австро-угорській окупаційній зоні відзначалися особливою жорстокістю. **А. К.** після війни писав, що австрійці увійшли до України як до дружньої держави, на відміну від Сербії, яку окупували, щоб управляти. Однак з огляду на ту обставину, що вона дала стільки ж хліба, як й у двадцять разів більша Україна, то в останній слід було діяти більш рішуче.

Восени 1918 чисельність Сх. армії зменшилася удвічі, дисципліна військ різко впала, у частинах почали створюватися солд. ради, вчинялися розправи над офіцерами, посилилося мародерство. У такій ситуації, не отримавши дозволу Відня на вивід військ, **А. К.** прийняв одноосібне рішення про поч. евакуації армії. У жовтні 1918 довів про це укр. уряд і німецьке командування у Києві. Прем'єр Ф. Лизогуб відповів патетичними слова подяки за захист УД. Німці з Ростова перекинули до Одеси тритисячний контингент своїх військ. У кін. жовтня 1918 **А. К.** із штабом виїхав з Одеси до Вінниці, видав низку наказів з закликами дотримуватися дисципліни, повернутися додому для відбудови батьківщини. У Рівному **А. К.** і офіцери штабу на тривалий час були заблоковані місц. солд. радою, піддавалися приниженням і грабункам. 01.12.1918 дістався Відня. У наступні роки перебував у відставці. Очолював нац. об'єднання німецьких офіцерів у Відні. З 1927 до смерті видавав всенімецький і націонал-соц. журнал «Deutschlands Erneuerung» («Оновлення Німеччини»).

Літ.: Чернин О. В дни мировой войны. Воспоминания бывшего австрийского министра иностранных дел. Москва–Петроград, 1923; Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936; Neue Deutswche Biographie. Band 12. Berlin, 1980; Україна між самовизначенням і окупацією: 1917–1922 роки. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. Київ, 2018.

Руслан Пиріг

КРЕЙСБЕРГ (ІСААКОВ) Ісаак Миронович (07.03.1898, Київ — 16.01.1919, Полтава) — більш. політ. діяч в Україні.

Учасник соціал-демократичного революційного руху з 1912. З 1914 у Києві, член к-ту РСДРП. 1915 арештований, засуджений до майже трьох

років каторги, яку відбував у київських арештантських ротах. Звільнений після Лютневої революції. У березні 1917 секретар київського к-ту РСДРП(б), квітні–червні — член Окружного к-ту РСДРП(б) Півд.-Зах. краю та виконкому Київської ради роб. депутатів. 27.10.1917 увійшов до київського революційного к-ту, наступного дня арештований, згодом звільнений. Як член військ.-революційного к-ту брав участь у січневому збройному заколоті (1918) проти влади УЦР у Києві.

Під час більш. окупації Києва в січні–лютому 1918 — нарком фінансів, заст. наркома фінансів Нар. секретаріату (укр. рад. уряду). Учасник Першого та Другого з'їздів КП(б)У, член ЦК партії. 1918 — член підпільного одеського ревкому. Був одним з керівників повстання проти Директорії у Катеринославі (27–28.12.1918). У Полтаві під час відвідування засідань губ. сел. з'їзду був впізнаний прихильниками Директорії. Розстріляний військ. владою УНР.

Літ.: Российская еврейская энциклопедия / гл. ред. Г.Г. Брановер. Т. 2. М.: «Эпос», 1995; *Шрейбер С.* Памяти Исаака Крейсберга // Летопись революции. 1927. № 5–6 (26–27). С. 362–370.

Олександра Кудлай

КУРОВЕЦЬ Іван (17.01.1863, с. Батятичі, пов. Камінка Струмилова (суч. Кам'янко-Бузький р-н, Львівська обл.) — 18.05.1931, м. Львів) — адвокат, гром.-політ. і держ. діяч, мін-р ЗУНР, депутат УНРади.

Народився у родині священника. Навчався у Львівській Академічній гімназії, мед. ф-ті Віденського ун-ту. Гол. студ. т-ва «Січ» у Відні (03.11.1883–01.10.1885). Докт. медицини (1889). Працював лікарем у Калуші (1889–1917), де брав активну участь в укр. русі, був одним з засновників Нар. Дому та місц. філії «Хлопського Банку». Звичайний член НТШ. Діяч УНДП, чл. Нар. К-ту. Посол до галицького Краєвого Сойму (1908–1914) з виборчого округу Калуш. У роки I Світової війни перебував у Калуші під московською окупацією. Відступаючи рос. солдати влаштували грабунок і погром у його помешканні. Наприк. війни переїхав до Львова, провадив лікарську практику та в. о. секретаря Нар. Дому у Львові (1918–1919).

Учасник засідань укр. Конституанти у Львові (18–19.10.1918). 10.11.1918 призначений Держ. секретарем охорони здоров'я у першому уряді ЗУНР. Під час відступу укр. війська та уряду зі Львова 22.10.1918 не зміг залишити місто. Арештований польською владою та разом з ін. укр. діячами К. Студинським, В. Охримовичем інтернований в облаштованому під концтабір замку у м. Баранів біля Тарнобжегу. 22.01.1919 до табору надійшла звістка, що **І. К.** узгоджено обміняти на польського інженера Опольського, який перебував на тер. ЗУНР. 28.01.1919 виїхав до

Львова, звідки 16.02.1919, разом з укр. делегатами Червоного Хреста, прибув до Станиславова. Сан. шеф Держ. секретаріату внутр. справ. Проводив переговори з гол. швейцарської місії Червоного Хреста докт. Фріком (14.03.1919). Орг-вував лікарську та сан. службу, налагодив працю повіт. лікарів й роботу місц. лікарень в ЗУНР. Орг-зував постачання ліків, перев'язочного мат-лу та лікарняного устаткування. Доклав зусиль до поборювання пошестей, зокрема п'ятнистого тифу. Здійснював інспекційні поїздки по лікарням ЗУНР. Учасник Надзвич. з'їзду УНДП у м. Станиславів (28–29.03.1919). Восени 1919, після відступу укр. влади за Збруч, повернувся до Львова, відновив лікарську практику. Незабаром очолив адміністрацію «Народної Лічниці», де займався будовою Укр. Шпиталю у Львові. Працював у Самаритянській секції Укр. Горожанського К-ту. Чл. Укр. Лікарського Тов-ва (1911–1931), його гол. (1919–1920, 1922). Декан мед. ф-ту Львівського (таємного) укр. ун-ту. Чл. редакційного к-ту «Лікарського Вісника» (Львів, 1920–1921). Заступник гол. лікарської комісії НТШ (1924). Гол. Надзірної Ради видав. спілки «Діло» (1921–1931) та видав. комісії Тов-ва «Просвіта». Чл. управи Центро-Банку та Тов-ва «Карпатія». З 1919 продовжив політ. діяльність в Укр. трудовій партії. Співзасновник й член ЦК УНДО (1925). 1928 обраний від УНДО по стрийсько-калуському округу депутатом Сойму II Речі Посполитої. Через два місяці зрікся свого мандату на користь ін. укр. посла — Максимовича. Член-засновник Укр. Католицького Союзу (15.01.1931). В останні роки свого життя щоліта подорожував до Італії, відвідував могили синів, які загинули під час I Світової війни. Враження від подорожей публікував на сторінках «Діла». Автор наук. і популярних розвідок («Лікарський порадник» та ін.), публікацій у «Лікарському Віснику» та Календарі «Просвіти». Похований на Личаківському цвинтарі.

Літ.: Куровець І. Санітарна організація і санітарні відносини за час української влади ЗУНР по розвалі Австрії від 1 листопада 1918 по конець мая 1919 // Лікарський Вісник. Львів, 1921. Ч. 1–2. С. 4–6; Наш помяник Др. Куровець // Народній ілюстрований Калєндар «Просвіти» на звичайний рік 1935. Р. 55. Львів, [б. д.]. С. 86; *Павлишин О.* Куровець Іван // Енциклопедія Львова / За редакцією Андрія Козицького. Львів: Літопис, 2010. Т. III: К. С. 340–341; *Павлишин О.* Куровець Іван // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Львів, 2009. С. 139–141.

Олег Павлишин

КУЩ Віктор Максимович (10.11.1887, м. Олександрівськ, Катеринославська губ. (суч. м. Запоріжжя) — 21.11.1942, м. Варшава, Польща) — укр. військовий, ген.-хорунжий.

Закінчив Олександрівське міське училище. Військ. освіту здобув в Одеському піхотному училищі 1904. У складі 15-го пішого полку брав

участь у рос.-японській війні (1904–1905). 1912 закінчив Миколаївську академію Ген. штабу. З серпня 1916 підполк., у 1917 нач. штабу 10-ї Сибірської стрілецької дивізії. Під час I Світової війни контужений (08.07.1917), отруєний газами (10.07.1917).

В укр. армії з серпня 1918. Нач. оперативного відділу штабу 1-го Волинського корпусу Армії УД. У Дієвій армії УНР: нач. орг-ційного відділу Гол. управління Ген. штабу (01.01.1919), нач. частини розвідки розвідчого відділу штабу (з 07.03.1919), нач. штабу 1-го дієвого корпусу (з 01.05.1919), нач. штабу 1-ї Півн. дивізії (з 02.06.1919), нач. штабу Запорізької групи (з 27.07.1919). У грудні 1919 був інтернований польською владою. Тимч. в. о. нач. мобілізаційного відділу Гол. управління Ген. штабу УНР (19.03.1920), нач. орг-ційного управління Ген. штабу УНР (19.03.1920), нач. 1-го ген.-квартирмейстерства штабу Дієвої армії УНР (з 07.07.1920). Ген.-хорунжий (05.10.1920).

1923 налагодив видання журналу «Табор» в Каліші, був його редактором до 1939. Співорг-тор Укр. воєнно-іст. тов-ва у Польщі. Автор багатьох публікацій з історії Визвольних змагань. Похований у православній частині міськ. цвинтаря «Воля».

Нагороди: ордени св. Анни IV ст. (1905); св. Станіслава III ст. (19.05.1912); св. Анни III ст. (03.11.1915); св. Станіслава II ст. з мечами (02.07.1916); св. Анни II ст. з мечами (04.03.1917).

Літ.: Тинченко Я.Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга I, К., 2007; *Омелянович-Павленко М.* Спогади українського командарма. К., 2002. 608 с.; *Стрельський Г.* Кущ Віктор Максимович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України, К., 2009. Т. 5. С. 547.

Роман Тимченко

ЛАНДСБЕРГ Еміль В'ячеславович (19.04.1880–26.08.1952, м. Ніцца, Франція) — інженер-залізничник, мін-р шляхів сполучень УД.

Закінчив Петербурзький ін-т інженерів шляхів сполучень, належав до мол. генерації спеціалістів залізничного транспорту передрев. часу. Напередодні Лютневої революції займав посаду нач. служби руху Варшавсько-Віденської залізниці. На поч. травня 1917 призначений поміч. нач. управління залізниць Мін-ва шляхів сполучень Росії, у вересні — нач. Експлуатаційного управління мін-ва. Автор ґрунтовної аналітичної записки про стан залізничного транспорту в Росії часів I Світової війни. Пізніше переїхав до Харкова. До призначення мін-ом в уряді С. Гербеля УД завідував залізничною мережею Лівобер. України.

Е. Л. прийшов до Мін-ва шляхів сполучень 15.11.1918. Становище на залізницях постійно ускладнювалося. 20.10.1918 Рада Міністрів ухвалила тимчасовий з-н про заходи по охороні залізниць. 12.11.1918 на деяких

залізницях був оголошений надзвичайний стан. Гостро відчувався дефіцит палива для паровозів, оскільки підвіз донецького вугілля фактично припинився. Деякі напрямки залізничних сполучень були перерізані повстанцями. Охорона залізниць була дезорг-зована, вантажні перевезення піддавалися грабункам.

У перший день роботи нового уряду **Е. Л.** отримав доручення «вжити усіх заходів з надання сприяння необхідного військам Центр. держав для правильної їх евакуації». Наступного дня доповів Раді Міністрів про можливу евакуацію управління Поліської залізниці з Гомеля до Пінська, оскільки уряд РСФРР анулював Брестську угоду і місто могло бути зайняте рад. військами. 03.12.1918 для цих цілей було асигновано 2 млн. крб. Загалом основні зусилля керівника мін-ва були спрямовані на отримання кредитування галузевих потреб. 25.11.1918 уряд виділив 500 тис. крб. для відновлення транспорту, обумовивши їх використання за згоди прем'єра. Цього ж дня **Е. Л.** на засіданні уряду доповів про відсутність палива для паровозів. Як вихід пропонував дозволити залізничникам госп. способом заготовляти дрова на ділянках, виділених для приватних осіб. Рада Міністрів погодилася з таким варіантом і доручила Мін-ву зем. справ, у віданні якого знаходилося лісове госп-во, сприяти його реалізації.

Е. Л. вдалося завершити розгляд в уряді низки важливих з-нопроектів, розроблених раніше — 06.12.1918 схвалений проект Положення про Вищу раду з транспорту в УД. Документ ґрунтовно обговорювався мін-рами, які внесли чимало правок. Працівники управління справами цього міжвідомчого органу отримали всі права службовців Мін-ва шляхів сполучень. Рада могла видавати тимчасові постанови з питань перевезень пасажирів і вантажів, відступаючи від чинного з-нодавства. Однак цей з-н так й не вступив у дію. Близьким до прийняття був й ін. з-нопроект надзвичайно важливий для функціонування залізничного господарства — про виділення коштів на придбання рухомого складу для державних залізниць. Оскільки йшлося про багатомільйонні витрати, то з-нопроект тривалий час узгоджувався у Фін. раді, відомстві Держ. контролера, 06.12.1918 Мала Рада Міністрів рекомендувала урядові виділити мін-ву 135 млн. крб. для закупівлі паровозів і вагонів, з яких 20 млн. у 1918, решту — у наст. році. Однак до схвалення цього з-нопроекту Радою Міністрів справа не дійшла. Така ж доля спіткала й з-нопроекти щодо фін-вання центр. установ мін-ва — 1,1 млн. крб., проведення дослідів з кам'яновугільною смолою та ін.

02.12.1918 **Е. Л.** висловив занепокоєння з приводу запланованого від'їзду німецьких військ з Донбасу. Члени уряду розуміли, що це призведе до встановлення у краї влади більшовиків чи Добр. армії, як і усвідомлювали, що реально не можуть вплинути на процес евакуації німецьких вояків. За цих умов взяття столиці повстанцями було справою

найближчих днів. Обговорювалося питання про переїзд до Одеси членів уряду, щоб звідти продовжити боротьбу проти Директорії. **Е. Л.** гарантував проїзд туди лівобер. шляхом. Голова уряду С. Гербель відкинув ці пропозиції і залишився на роб. місці до приходу військ Директорії.

Е. Л. був присутнім на засіданні кабінету мін-рів 11.12.1918, провів рішення про призначення інж. Старицького гол. інспектором мін-ва. В останньому засіданні Ради Міністрів 14.12.1918 участі не брав. У спогадах П. Скоропадський залишив про нього абсолютно схвальний відгук: «Мін-р шляхів сполучень — Лансберг, людина, яку я давно вже шукав і дуже шкодував потім, що познайомився з ним так пізно, на цілу голову вище всіх членів останнього кабінету, енергійний, знаючий справу, спокійний в критичну хвилину, він був би давно призначений мін-ром шляхів сполучень, якби я його знав раніше». Така висока оцінка короткочасної діяльності **Е. Л.** викликана порівнянням з його попередником Б. Бутенком, який, на думку гетьмана, «цілковито підпав під вплив групи досить невисокопробних українців».

На поч. січня 1919 Верх. слідча комісія висунула **Е. Л.**, як й усім членам останнього кабінету мін-рів УД, звинувачення і намагалася заарештувати, але йому вдалося залишити Україну і виїхати до Польщі. З 1920 очолював дирекцію залізниць у Вільно, працював дир. фабрики у Познані. У 1946 виїхав до Франції.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ЛЕВИЦЬКИЙ Дмитро Павлович (30.10.1877, с. Добрячин (суч. Сокальський р-н, Львівськ обл.) — 31.10.1942, Бухара, Узбекистан) — укр. гром.-політ. діяч, правник, адвокат.

Вивчав право в Львівському і Віденському ун-тах. Доктор права (1910). Займався юрид. практикою в Раві-Руській та Бережанах (1912–1914). На поч. І Світової війни мобілізований в австро-угорську армію. 1915 потрапив у рос. полон, депортований до м. Ташкент (суч. Узбекистан). Влітку 1917 звільнився, прибув до Київ, де взяв участь у створенні та очолив Галицько-Буковинський к-т допомоги жертвам війни. За часів УД — секретар УНС. Входив до виконкому Гол. ради галицьких, буковинських і угорських українців. Поставив підпис під зверненням Гол. ради «До синів України!» (06.11.1918) із закликом до мобілізації наддніпрянського населення для захисту західноукр. держави, що постала у Сх. Галичині. Як делегат Директорії УНР прибув у Галичину, склав звіт

західноукр. владі про стан справ у Наддніпрянщині. Разом з Л. Цегельським поїхав з дип. місією до Наддніпрянщини (23.11.1918), зустрівся з членами Директорії у Фастові (30.11.1918), наступного дня підписав Передвступний договір про злуку УНР і ЗУНР. У 1919–1921 обіймав посаду посла УНР в Копенгагені, представляв інтереси України у взаєминах із скандинавськими країнами. Негативно сприйняв зближення С. Петлюри з Ю. Пілсудським і підписання Варшавського договору 1920.

На еміграції у Відні керував орг-цією «Молода Україна» (1921–1922). Повернувся до Львова (1923), працював адвокатом, редактором газети «Діло». Став співзасновником Укр. нац.-дем. об'єднання (УНДО) і його першим президентом (1925–1935), віце-президент УНДО (1935–1939). Депутат польського сейму II і III каденцій (1928–1930 і 1931–1935). Арештований за підозрою в контактах УНДО з УВО — ОУН й спробі створити «Українське бюро» в Женеві (30.10.1930). Притягнутий до суду без пред'явлення офіц. звинувачення. Звільнений з ув'язнення під заставу в 30 тис. злотих (15.07.1931). Повернувся до виконання депутатських обов'язків. Через незгоду з тактикою Укр. парламентської репрезентації, відображенням якої було т. з. «польсько-укр. врегулювання», пішов з поста президента УНДО (12.10.1935). На виборах 1935 польська влада не дозволила йому виставити свою кандидатуру в сейм. Після рад. вторгнення в Польщу заарештований НКВС у Львові (28.09.1939) і відправлений до ГУЛАГ-у. Влітку 1942 року відправлений на заслання в Бухару (суч. Узбекистан), де помер у будинку для людей похилого віку.

Літ.: Левицький Дмитро // Українська мала енциклопедія: 16 кн., 8 т. / проф. Є. Онацький. 1960. Т. 3, кн. VI. С. 815; *Гуцал П.* Левицький Дмитро Павлович // Енциклопедія історії України. Т. 6. К., 2009. С. 86–87; *Паска Б.* Левицький Дмитро Павлович // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 2. Івано-Франківськ, 2019. С. 389.

Роман Тимченко

ЛЕВИЦЬКИЙ Кость (18.11.1859, м. Тисмениця, Станиславівський пов. (суч. Івано-Франківська обл.) — 12.11.1941) — адвокат, гром.-політ. і держ. діяч, гол. уряду ЗУНР.

Народився в родині священика Антона Левицького (1832–28.04.1909). Навчався в школі м. Тисмениця, Станиславівській гімназії (1878) та на правн. ф-тах Львівського (1878–1881) і Віденського ун-тів (1881–1882). Член таємного студ. тов-ва «Громада» в Станиславівській гімназії. Заст. гол. студ. тов-ва «Академічне братство», член «Кружка правничого» у Львові (1881). Докт. права (Львівський університет, 1884). Адвокатський кандидат (1884–1990) у Львові. Адвокат у Львові (1890–1914, 1915–1918).

Дійсний член НТШ (1899, іст.-філософічна секція). Член Гол. Виділу тов-ва «Просвіта». Автор наук. праць з юриспруденції. Видавець популярних брошур для укр. селянства. Ред-тор часопису «Нове Зеркало» (Львів, 1884), видавець і ред-тор «Часопись правнича» (Львів, 1889–1894). Видавець та ред-тор часопису «Батьківщина» (Львів, 1891). Засновник і ред-тор квартальника «Життя і право». Співзасновник і діяч ек. об'єднань: тов-ва ремісників «Зоря» споживчого кооп-ву «Народова торгівля» (1883), Тов-ва взаємних забезпечень «Дністер» (1891). Співзасновник і Гол. Ради «Крайового Союзу Ревізійного» (1903). Дир. «Краєвого Союза Кредитового у Львові», «Зем. Банку Гіпотечного» (1910). Член Кураторії (Ради) «Нар. Дому» у Львові (1917–1919). Діяч народовецького руху в Галичині. Співзасновник, секретар і заст. гол. політ. об'єднання «Народна Рада» (1885). Співзасновник УНДП (1899), член Президії, гол. Нар. К-ту. Посол до австрійської Держ. Ради (1907–1918). Посол до галицького Краєвого Сойму (1908–1914) від виборчого округу Рогатин. Заст. гол., гол. (1910–1918) укр. посольських клубів у Відні та Львові. Гол. Гол-ної Укр. Ради, Заг. Укр. Ради. Видавець часописів: «Діло» (1914–1915) та «Ukrainisches Korrespondenz blatt» (Відень, 1915). У Відні з О. Саєвичем організував «Перший укр. кооп. курс» (1915). Брав участь у переговорах з представниками німецького уряду в Берліні щодо укр. питання (24–31.08.1914; 08–11.04.1915). Політ. конфлікт у парламенті 1916, спричинений маніфестом цісаря щодо майбутнього статусу Галичини, змусив **К. Л.** передати обов'язки гол. Укр. Парламентарної Репрезентації Є. Петрушевичу.

Учасник засідань укр. Конституанти у Львові (18–19.10.1918). Гол. Львівської делегації УНРади (27.10.–09.11.1918). Гол. («президент») першого уряду — Ради Держ. Секретарів й керуючий Держ. секретаріатом фін. За нез'ясованих обставин пішов у відставку з урядових посад (грудень 1918). Гол. комісії УНРади з підготовки виборів до Установчого Сойму ЗОУНР. У травні 1919 через Румунію виїхав до Відня. Уповноважений для закорд. справ Колегії Уповноважених Диктатора ЗУНР (січень 1921 — 14.03.1923). Гол. дип. місій ЗУНР на міжнар. конференціях в Ризі (1920) та Женеві (1921), член делегації в Генуї (1922). Засновник і гол. К-ту політ. еміграції. Член Гол. Ради Зах.-Укр. Тов-ва Ліги Націй (Відень, 1922–1923). Після припинення діяльності екзильного Уряду Диктатора, повернувся до Львова, де продовжив адвокатську практику (1924–1939) на вул. Підвалля, 7 (суч. вул. Підвальна) та політ. діяльність. Член ЦК УНДО. Дир. «Центробанку». Сеньйор, гол. Союзу Укр. Адвокатів (1928). Член Гол. Ради Адвокатів Польщі. Член-засновник Укр. Католицького Союзу (15.01.1931). Арештований рад. спецслужбами, вивезений до Москви, ув'язнений на Луб'янці (22.09.1939 — весна 1941). Голова Ради Сеньйорів (пізніше УНРади) (06.07.1941–1942), проголо-

шеної у Львові 30.06.1941 Укр. Держави. Автор праць з історії укр. нац.-визвольного руху.

Тв.: Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр. На підставі споминів. Львів, 1926. 736 с.; Історія визвольних змагань галицьких з часу Світової війни 1914–1918 рр.: з ілюстраціями на підставі споминів і документів. Ч. 1–2. Львів, 1928–1930; Великий зрив: (до історії укр. державності від березня до листопада 1918 на підставі споминів і документів. Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1968. 149 с.

Літ.: Волинець С. Передвісники і творці Листопадового Зриву. Західньо-українські громадські і політичні діячі. Вінніпеґ, 1965. С. 63–78; *Гелей Т.* Кость Левицький // Українські кооператори. Історичні нариси. Львів: Вид-во «Укоопосвіта», 1999. Кн. 1. С. 137–144; *Климишин М.* Голова уряду ЗУНР д-р Кость Левицький // Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини / Наук. Тов-во ім. Шевченка. Ред.-упорядник: М. Климишин. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто. 1985. (Український архів. Т. XXIX). С. 212–215; *Комариця М.* Левицький Кость // Українська журналістика в іменах. Львів, 1994. Вип. I. С. 113–114; *Сохоцький І.* Будівничі новітньої української державности в Галичині // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто. 1961. С. 137–158.

Олег Павлишин

ЛЕВИЦЬКИЙ Лев (1852, с. Воля, Велика Жидачівський пов. — 19.10.1928, м. Львів) — адвокат, гром.-політ. діяч, депутат УНРади.

Народився у родині священика. Навчався на правн. ф-ті Львівськго ун-ту. Нач. суду в Рожнітові, радник суду, суддя у м. Сколе (1913–1914, 1915–1918). Діяч УНДП. Посол до австрійської Держ. Ради (1911–1918), до галицького Крайового Сойму (1913–1914). Під час І Світової війни перебував у Відні. Член Заг. Укр. Ради. Член Укр. Рятункового К-ту у Відні (1914–1917). Член президії Зах.-Укр. Культурної Ради (1915–1916). Член Пов. Ради як депутат від сільських громад у м. Стрию (1914). Член Окружної Шкільної Ради у Сколе. Учасник засідань укр. Конституанти у Львові (18–19.10.1918). Депутат УНРади (жовтень 1918 — травень 1919). Член комісій УНРади: законодавчої, закорд. справ та комунікаційної. Член прибічної Ради Пов. комісаріату ЗУНР у Сколе. Влітку 1919 після окупації Сх. Галичини поляками переїхав до Відня. Гол. Закордонної Групи УНРади у Відні (1920–1923). Гол. Укр. Запомогового К-ту, люстратор таборів біженців (1919–1923). Член Всеукр. Нац. Ради у Відні (23.12.1920–1921). У 1923 переїхав з Австрії в Польщу. Мешкав та працював у містечку Остров біля м. Познань. Похований на Личаківському цвинтарі.

Літ.: Крущельницька Л.І. Рубали ліс… (Спогади галичанки). Львів, 2001. С. 119–121; *Павлишин О.* Левицький Лев // Енциклопедія Львова / За редакцією Андрія Козицького. Львів: Літопис, 2012. Т. IV: Л.–М. С. 66.

Олег Павлишин

ЛЕНІН Володимир Ілліч (справж. прізв. Ульянов) (22(10).04.1870, м. Симбірськ (суч. м. Ульяновськ, РФ) — 21.01.1924, с. Горки під Москвою) — рос., рад. політ. і держ. діяч.

Народився в дворянській сім'ї. Брат Олександра Ульянова (страчений 1887 за замах на життя рос. імп. Олександра III) та Дмитра Ульянова. Батько, І. Ульянов, інспектор, згодом дир. нар. училищ Симбірської губ., мати — М. Ульянова (у дівоцтві Бланк). 1887 після закінчення Симбірської гімназії вступив на юрид. ф-т Казанського ун-ту. У грудні того ж року виключений з ун-ту за участь у студ. сходці. 1891 екстерном склав екзамени за курс юрид. ф-ту в Петербурзькому ун-ті. Деякий час працював поміч. присяжного повіреного в м. Самара, 1893 переїхав до Санкт-Петербурга, брав участь у роботі марксистських гуртків, виступав з критикою народництва (з цією метою видав працю «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»). 1895 став засновником політ. орг-ції «Союз боротьби за визволення роб. класу». Невдовзі заарештований і засланий на 3 роки до Сибіру. Покарання відбував у с. Шушенське Єнісейської губ. (суч. смт. Красноярського краю, РФ). Одружився з Н. Крупською. 1899 вийшла його книга «Розвиток капіталізму в Росії», в якій він на стат. матеріалах доводив високий ступінь капіталізації рос. економіки і зробив висновок про провідну роль пролетаріату в докорінному переустрої сусп. ладу в Росії.

Після звільнення виїхав (1900) за кордон. Разом із групою Г. Плеханова налагодив випуск газети «Искра». Розглядав видання загальнорос. політ. газети як засіб створення рев. партії в Рос. імперії. 1901 одну зі своїх статей вперше підписав псевдонімом Ленін. У книзі «Що робити?: Наболілі питання нашого руху» (1902) виклав гол. засади створення марксистської партії як централістичної орг-ції революціонерів-професіоналів. За його участі був розроблений проект програми такої партії, який визначав осн. її завданням встановлення диктатури пролетаріату. Після розколу (1903) на II з'їзді Рос. соціал-дем. роб. партії на меншість і більшість **В. Л.** очолив течію більшості, яка пізніше конституювалася в РСДРП (більшовиків). За підсумками з'їзду написав працю «Крок вперед, два кроки назад», в якій доводив закономірність поділу рос. соціал-демократії на рев. (більшовики) і опортуністичну (меншовики), сформулював принципи побудови та діяльності пролетарської партії.

У період революції 1905–1907 повернувся до С.-Петербурга, спрямовував діяльність ЦК РСДРП (більшовиків), редакцій більш. газет «Впе-

ред», «Новая жизнь», «Пролетарий». Брав участь у роботі з'їздів РСДРП. III з'їзд (квітень 1905) ухвалив запропоновану ним резолюцію про орг-цію пролетаріату на боротьбу із самодержавством шляхом збройного повстання. На IV з'їзді (квітень 1906) відстоював націоналізацію землі як запоруку повної перемоги буржуазно-дем. революції і переростання її в соціалістичну. На V з'їзді (травень 1907) центр. була його доповідь про ставлення до бурж. партій. Базуючись на класовому принципі, **В. Л.** обстоював тактику «лівого блоку».

На поч. XX ст. працював над пристосуванням положень вчення К. Маркса до умов сусп.-політ. розвитку Росії. Наслідком цієї праці стали, зокрема, висновок про можливість перемоги соц. революції в окремій країні, трансформація ідеї диктатури пролетаріату в диктатуру партії, теза про підпорядкування нац-ного соціальному.

Від 1908 мешкав у Женеві (Швейцарія), потім — у Парижі (Франція), представляв РСДРП в Міжнар. бюро II Інтернаціоналу, брав участь у його конгресах, вів роботу зі збереження нелегальної партії в Росії, виступав із критикою опонентів марксизму. Зокрема, у книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (1908) кваліфікував праці деяких європ. філософів як «застарілий ідеалістичний мотлох», взірець філос. ревізіонізму.

З початком I Світової війни від ім. ЦК РСДРП(б) оприлюднив маніфест «Війна і рос. соціал-демократія», в якому війна оцінювалася як імперіалістична, загарбницька, несправедлива. На противагу більшості партій II Інтернаціоналу висунув радикальні гасла поразки урядів воюючих держав та переростання війни імперіалістичної в громадянську. 1916 видав працю «Імперіалізм як вища стадія капіталізму», в якій доводив, що з переходом у монополістичну стадію капіталізм вичерпав свої потенції розвитку і є «передоднем соц. революції».

Повернувшись до Росії після падіння царизму, у т. зв. Квітневих тезах (1917), які були схвалені VII Всерос. конференцією РСДРП(б), сформулював політ. платформу більшовиків, курс на соц. революцію. За його ініціативою більшовики висунули популярні гасла «Вся влада Радам!», «Мир — народам!», «Земля — селянам!» Улітку 1917 через посилення гонінь з боку Тимчасового уряду **В. Л.** перейшов на нелегальне становище. У серпні 1917 VI з'їзд РСДРП(б) під його впливом ухвалив низку резолюцій, які націлювали більшовицькі орг-ції на взяття влади шляхом збройного повстання пролетаріату в союзі з біднішим селянством. У вересні 1917 завершив роботу «Держава і революція», в якій подав бачення двох фаз комуніст. формації та умов відмирання *держави.*

На поч. жовтня 1917 повернувся до Петрограда (суч. м. С.-Петербург), очолив підготовку і проведення орг., техн. та військ. заходів по захопленню влади в рос. столиці. Коли Тимчасовий уряд був повалений, Другий Всерос. з'їзд рад 26.10.1917 ухвалив написані **В. Л.** Декрет про

мир, Декрет про землю, Декрет про утворення Ради нар. комісарів (РНК). В умовах поглиблення революції очолювана **В. Л.** РНК здійснювала заходи з перебудови основ ек-ки: налагодження роб. контролю, конфіскації поміщицьких земель, націоналізації пром-сті, банків, залізниць, торг. флоту, встановлення монополії зовн. торгівлі. Була орг-вана Всерос. надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК), розпочалося формування регулярної роб.-сел. Червоної армії. У гострій внутрішньопарт. дискусії **В. Л.** домігся того, що РСФРР уклала Брестський мирний договір, який давав більшовикам час, щоб зміцнити свою владу. Навесні 1918 написав працю «Чергові завдання Рад. влади», в якій обґрунтував план приступу до будівництва соц-зму, основи ек. політики перехідного періоду. В умовах кризи під його кер-вом була розроблена система надзвичайних соціально-ек. заходів (центр-зація управління, продрозкладка, мілітаризація виробництва, заг. трудова повинність та ін.), які дістали назву політики «воєнного комунізму». Влітку 1918 за його участю була підготовлена і прийнята П'ятим Всерос. з'їздом рад перша Конституція Рос. Соціалістичної Федеративної Рад. Республіки. В ній знайшли з-нодавче закріплення диктатура пролетаріату, союз роб. класу і трудящого селянства, перехід осн. засобів виробництва в руки народу як «могутнє знаряддя в боротьбі за здійснення соціалізму».

В умовах громадян. війни та іноземної воєнної інтервенцій гол. зусилля **В. Л.** були спрямовані на орг-зацію оборони країни. РСФРР була оголошена військ. табором. Восени 1918 очолив Раду роб. і сел. оборони — надзвич. орган з координації діяльності військ. і цивільних відомств, фронту і тилу. У кінцевому підсумку ці зусилля забезпечили перемогу Червоної армії над силами білогвардійців та іноземних держав.

В. Л. значну увагу приділяв подіям в Україні. У сер. 1917 активно підтримував вимоги *УЦР* до Тимчасового уряду щодо надання Україні нац.-тер. автономії. Після жовтневого перевороту в Петрограді 1917 оцінював дії УЦР вже як контррев. На поч. грудня 1917 спец. комісія на чолі з **В. Л.** підготувала «Маніфест до укр. народу з ультимативними вимогами до Укр. Ради». РНК звинуватила УЦР в антирад. політиці й погрожувала відкритою війною. У січні 1918 розпочалася рад. військ. експансія проти УНР. **В. Л.** активно підтримував проголошення у грудні 1917 Рад. України, надавав їй військ. допомогу в боротьбі проти УНР. У липні 1918 під егідою **В. Л.** в Москві була утворена КП(б)У як обласна орг-ція РКП(б). Гетьманат П. Скоропадського **В. Л.** кваліфікував як «реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму», але в рамках Брестських домовленостей рад. Росія припинила військ. дії, вела з УД тривалі й безплідні мирні переговори. На поч. грудня 1918 проти Директорії УНР з тер. РСФРР розпочалися військ. дії.

Залишаючись прибічником ідеї світової соц. революції, **В. Л.** докладав зусиль до об'єднання комуніст., лівосоц. партій та груп на засадах

більшовизму. З його ініціативи в березні 1919 у Москві був скликаний конгрес Комуніст. Інтернаціоналу. Делегати схвалили доповідь **В. Л.** про бурж. демократію і диктатуру пролетаріату. Останню він вважав «абсолютно необхідною для всієї маси трудящих» як неодмінну форму переходу від капіталізму до соціалізму. Конгрес ухвалив платформу Комінтерну та маніфест до пролетарів усього світу.

В. Л. працював над питаннями політ. стратегії і тактики міжнар. комуніст. руху. До Другого конгресу Комінтерну він видав книгу «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (червень 1920), яка також вийшла французькою та англійською мовами. Узагальнивши рев. досвід РКП(б), **В. Л.** застерігав новостворені комуніст. партії від сліпого наслідування досвіду більшовиків, наголошував на необхідності роботи в парламентах, профспілках, пошуку компромісів для перегрупування комуніст. сил.

У кінці 1920 — на поч. 1921 в умовах переходу до мирного будівництва в країні гостро проявилися кризові явища — прод. труднощі, спад пром. виробництва, безробіття, наростання антирад. настроїв, кульмінаційним моментом яких став виступ військових Кронштадта. **В. Л.** усвідомлював глибину небезпеки рад. владі та необхідність кардинальної зміни політики РКП(б). На поч. 1921 сформулював засади нової економічної політики — заміна продрозкладки прод. податком, вільна торгівля, дрібне приват. підприємництво, оренда землі, праця по найму, іноз. інвестиції у формі концесій. Новий курс був закріплений рішеннями X з'їзду РКП(б). Кризові явища в державі викликали серйозні розходження в керівництві РКП(б) з питань парт. будівництва, внутрішньопарт. демократії, ролі профспілок тощо. **В. Л.** вів жорстку боротьбу проти Л. Троцького, «роб. опозиції», групи «дем. централізму» та ін. Щоб у подальшому запобігти розколу РКП(б), утворенню в ній угруповань, за настійною вимогою **В. Л.** X з'їзд РКП(б) ухвалив резолюцію «Про єдність партії», яка забороняла створення фракцій. Це посилювало централізм у діяльності парторг-цій, обмежувало прояви плюралізму і критики.

За наполяганням **В. Л.** рад. республіки в грудні 1922 об'єдналися у федеративний держ. союз — СРСР (на противагу пропозиції Й. Сталіна про їх об'єднання в складі РСФРР).

Наприкін. 1922 через важку хворобу **В. Л.** фактично відійшов від керівництва партією і державою. У цей час він продиктував низку статей та листів до ЦК РКП(б), які стосувалися перспектив соц. будівництва, кооперування сел. господарств, розвитку пром., функціонування держ. апарату, оцінки діячів вищого парт. кер-ва. Проаналізувавши досвід першого порев. п'ятиріччя, **В. Л.** визнав необхідність докорінного перегляду «точки зору нашої на соціалізм», однак запропонувати розгорнутої концепції не встиг. Ці фрагментарні роздуми **В. Л.** залишилися його «Політ. заповітом».

Саркофаг з його тілом встановлений у мавзолеї на Красній площі в Москві.

Тв.: Полное собрание сочинений (5-е изд.). Т. 1–55. М., 1958–1965; Повне зібрання творів. Т. 1–55. К., 1969–1978; Собрание сочинений. Т. 1–20. М.–Л., 1920–1926; Ленинские сборники. Т. 1–40. М., 1924–1985; Сочинения (2-е изд., 3-е изд.). Т. 1–30. М.–Л., 1925–1932; Сочинения (4-е изд.). Т. 1–45. М., 1941–1967; В.І. Ленін про Україну. Ч. 1–2. К., 1977; Неизвестные документы: 1891–1922. М., 1999.

Бібліогр.: Библиография произведений В.И. Ленина и литературы о нем. Т. 1–3. М., 1971–1976; Видання творів В.І. Леніна на Україні (1894–1970): Бібліографічний покажчик. Х., 1971.

Літ.: Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. Т. 1–5. М., 1968–1969; Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.Т. 1–12. М., 1970–1982; Владимир Ильич Ленин: Биография: 1870–1924. Т. 1–2. М., 1987; *Волкогонов Д.А.* Ленин: Политический портрет. Кн. 1–2. М., 1994; *Pipes R.* Unknown Lenin. New Haven, 1996; *Каррер д'Анкосс Э.* Ленин. М., 2002; *Пейн Р.* Ленин: Жизнь и смерть. М., 2003; *Логинов В.* Владимир Ленин: Выбор пути. М., 2005.

Руслан Пиріг

ЛЕОНТОВИЧ Володимир Миколайович [псевд.: В. Левенко] (05.08.1866, хут. Оріхівщина, Лубенський пов., Полтавська губ. — 10.12.1933, м. Прага, Чехія) — укр. гром. і держ. діяч, мін-р зем. справ УД.

Народився в укр. шляхетській родині. Закінчив юрид. ф-т Московського ун-ту, де отримав ступінь кандидата права. Був рекомендований для підготовки до проф. звання, але батьки наполягли на поверненні додому і занятті власним помістям, яке мало 800 дес. землі.

З 1888 **В. Л.** три десятиліття жив і працював в Оріхівщині, активно долучився до земської роботи, обирався мировим суддею, гол. пов. Агрономічного тов-ва. Мав літ. хист і рано почав писати. На початку 1890-х у Львові вийшли друком його перші оповідання і повість під псевдонімом В. Левенко. Пізніше публікувався як письменник і публіцист у багатьох укр. виданнях.

Брав активну участь у гром.-політ. житті, входив до Київської старої громади і ТУП. Від партії автономістів-федералістів входив до УЦР (1917). У складі її делегації їздив до Петрограда на переговори з Тимчасовим урядом щодо автономії України. У колі київського політ. і ділового істеблішменту користувався чималим авторитетом. За доби УД під час жовтневої урядової кризи за пропозицією прем'єра Ф. Лизогуба призначений мін-ром зем. справ (1918).

Зусилля мін-ра В. Колокольцова з проведення зем. реформи оцінював негативно. Неприязно ставився до свого попередника і вдався до приниження його внеску у з-нодавче забезпечення зем. реформи. **В. Л.** добре

знав, що за травень–жовтень 1918 очолювана В. Колокольцевим комісія підготувала, Рада Міністрів схвалила, а гетьман підписав цілу низку з-нів, які й складали окремі елементи проведення зем. реформи — про право продажу та купівлі землі, яким була визначена норма землеволодіння до 25 дес.; про право на врожай 1918 року; про зем. комісії; про зем.-ліквідаційні комісії; про заходи боротьби з дезорганізацією сільського госп.; про утворення Держ. зем. банку; про його статутний капітал та ін.

Очевидно, для **В. Л.** стимулюючим мотивом входження до уряду була й згода стати мін-рами відомих укр. діячів, соціалістів-федералістів О. Лотоцького, М. Славинського, П. Стебницького, А. В'язлова. До того ж в уряді залишилися українофіли В. Любинський і Д. Дорошенко. В свою чергу П. Скоропадський був упевнений, що **В. Л.** поділяє його концептуальні підходи до розв'язання зем. питання в Україні.

В. Л. затверджений мін-ром у ніч на 25.10.1918 жовтня і пробув на посаді мін-ра формально три, а фактично два тижні. Майже ніяких кадрових змін в апараті мін-ва не проводив. Заст. глави мін-ва залишилися В. Брунст і Г. Бурлаков. Перший взагалі був незамінним, оскільки від самого поч. займався питаннями роботи комісії по проведенню зем. реформи і координував профільні з-нодавчі напрацювання. Правда, **В. Л.** хотів ввести третю посаду заст. мін-ра і запросити когось з ближчих до нього людей. Відомий укр. діяч, заст. голови Всеукр. земського союзу К. Мацієвич відмовився від пропозиції. Не погодився й І. Черниш, який був заст. мін-ра прод. справ.

Документальні матеріали і спогади П. Скоропадського дозволяють зробити висновок, що він лише після повернення з Німеччини він усвідомив усю небезпеку подальшого затягування аграрної реформи. Сформувавши уряд, 29.10.1918 гетьман звернувся до громадян України з спец. грамотою, у якій підвів осн. здобутки піврічного функціонування Гетьманату і виклав основні завдання держ. будівництва. Гол. місце в документі відведено зем. реформі. У грамоті наголошується, що підготовча робота завершується і з'являється можливість почати її здійснення

З цією метою П. Скоропадський пропонував скликати особливу нараду під його головуванням, основним завданням якої стане вироблення аграрного з-ну на засадах, проголошених у інавгураційній грамоті 29.04.1918. Зокрема, це створення держ. зем. фонду за рахунок земель скарбових, церк. і частини приват. власників. При цьому важливо не допустити порушення інтересів приват. осіб, оплатити по належній оцінці все їх майно, що надходить до Держ. зем. фонду.

У кін. жовтня 1918 відбулася перша робоча зустріч **В. Л.** з гетьманом. За спогадами самого мін-ра, П. Скоропадський вимагав «виготовити програму і навіть з-нопроект реформи так скоро, що Мін-во не в силі було того зробити». А потім нагадував про необхідність прискорення під-

готовки документів. Але, коли через два тижні **В. Л.** приніс з-нопроект, то він залишив його у себе, так і не розглянувши. «Дякуючи сьому, — стверджував пізніше колиш. мін-р, — програма аграрної реформи і не була на розгляді мін-ва (уряду — *Р.П.*) за той час, коли я там був».

В. Л. застав нову зем. комісію у стадії формування. В протоколах засідань уряду вона має назву «Особое совещание по зем. реформе». Склад її був досить численним і розмаїтим. До неї входили представники гетьмана, голови Ради Міністрів, мін-ри та посланці мін-в і відомств, Союзу зем. власників, ПРОТОФІС-у, близько 50 вчених, аграрії-практики. Склад її постійно поновлювався. Навіть митрополит Антоній (Храповицький) висловив бажання направити свого представника. На засіданнях Ради Міністрів періодично йшлося про зміни у складі особливої зем. наради.

Журнали засідань другої каденції уряду Ф. Лизогуба фіксують недостатню активність міністра **В. Л.** При складанні тижневого (01.–06.11.1918) порядку денного він не запропонував для розгляду жодного профільного питання. Очевидно, він намагався «утрясти» склад та регламентувати діяльність зем. комісії, яку так і не міг зібрати. 11.11.1918 за його поданням уряд погодив проект положення про Особливу нараду з зем. реформи. Цього ж дня кабінетом мін-рів був схвалений з-нопроект про покладення на орендарів сплати податків за орендовану зем. власність у 1918–1919, який мав покласти край давній суперечці між власниками і орендарями у справі оподаткування.

13.11.1918 **В. Л.** провів через уряд важливий з-н про порядок продажу за посередництвом Держ. зем. банку казенних оброчних статей та про передачу банком зем. ділянок у власність держави. Фактично йшлося про один з механізмів регулювання продажу банком землі дрібним власника і забезпечення інтересів держави у збереженні т. зв. культ. господарств — цукрових плантацій, насіннєвих станцій, пасовиськ конезаводів тощо.

З-н пройшов процедуру затвердження гетьманом, але був оприлюднений в офіц. урядовому органі лише 04.12.1918, коли вже новому урядові С. Гербеля було не до зем. реформи. Однак й без того цей правовий акт був приречений на функціональну недієздатність. Адже фактично у розпорядженні Держ. зем. банку не було достатнього фонду зем. власності для продажу селянам. Ні у П. Скоропадського, ні в Ф. Лизгуба не вистачило політ. волі знайти важелі примусу поміщиків до продажу землі Держ. зем. банку, а ринкові ек. стимулятори не були вироблені.

В. Л. був добре поінформований про наростання внутрішньоурядової кризи у зв’язку з призначення лідерами УНС на 17.11.1918 скликання Нац. конгресу та заборону його проведення главою МВС В. Рейнботом. 12.11.1918 **В. Л.** разом з ін. мін-рами — членами укр. групи був на

зустрічі з лідерами УНС В. Винниченком, М. Шаповалом та М. Кушніром, де вирішили домагатися відміни заборони конгресу. Цього ж дня **В. Л.** і мін-р юстиції А. В'язлов з цього питання відвідали гетьмана, але не змогли його переконати. 14.11.1918 П. Скоропадський розпустив уряд.

В. Л. повернувся до звичного життя, хоч оголошене Директорією антигетьманське повстання внесло чималі тривоги в середовище столичного укр. політикуму. Саме до авторитетного **В. Л.** на поч. грудня 1918 звернулися довірені особи П. Скоропадського М. Устимович і П. Дорошенко з проханням скласти список укр. уряду, який би міг постати в час приходу військ Антанти, і примирити Директорію з гетьманом. Навіть напередодні взяття Києва військами повстанців **В. Л.** погоджувався виїхати до Директорії з посередницькою місією, однак гарантій такої поїздки вже ніхто дати не міг.

Після падіння Гетьманату **В. Л.** залишився у Києві. Особливих побоювань репресій з боку республіканської влади у нього не було, адже його тривале і сумлінне служіння укр. справі було незаперечним. Крім того Директорія ухвалила заарештувати лише членів останнього гетьманського кабінету, очолюваного С. Гербелем. 17.01.1919 **В. Л.** в якості свідка був допитаний членом Верх. слідчої комісії сенатором Г. Шияновим. Він детально розповів про обставини свого приходу до уряду, про контакти з гетьманом щодо проведення зем. реформи. Наголосив, що на поч. листопада 1918 П. Скоропадський втратив інтерес до реформи і обстоював необхідність об'єднання з Доном для спільної боротьби проти більшовиків.

Про свою участь у реалізації зем. реформи **В. Л.** заявив: «Аграрний проект, який вироблявся до мого заступлення у мін-во, не був викінчений та, на мою думку, був дуже вузький. Він обмежував примусове відчуження одрізками, вигонами та почасти протягом довгих років орендованими селянами землями». Це була цілком об'єктивна оцінка стану зем. реформи, зроблена екс-мін-ром майже відразу після відставки — законодавчо реформа не завершена, не створений і достатній зем. фонд для продажу малоземельним селянам.

В еміграції свою урядову діяльність **В. Л.** подавав дещо по-іншому: «За цей час я склав підписаний гетьманом та виголошений, але ніколи не здеталізований і не переведений у життя кабінетом мін-рів план проведення аграрної реформи». Навряд чи П. Скоропадський підписував документ такого жанру, як план, адже глава держави затверджував лише з-нопроекти, схвалені урядом. Жодного документального підтвердження цьому не виявлено. Очевидні розбіжності у свідченнях **В. Л.** зумовлені намаганнями вже ретроспективно в еміграції подати більш вагомою свою роль як мін-ра зем. справ.

У суч. укр. літ-рі переважає думка, висловлена Д. Дорошенком ще при житті **В. Л.**, що саме йому належить підготовка проекту зем. ре-

форми, яку затвердив гетьман, але не провела Рада Міністрів. Загалом об'єктивний, але все ж україноцентричний історик Д. Дорошенко спробував пальму першості у розробці зем. реформи віддати не В. Колокольцову — «истинно русскому человеку», кумові царя Миколи II і денікінському мін-ру, а ближчому по духу і заслугах перед українством **В. Л.**

Відповідь на це запитання знаходимо в ідеолога аграрної реформи і, особи найбільш зацікавленої у її проведенні, гетьмана П. Скоропадського: «Укр. партії приписують цей з-н Леонтовичу; це неправда. З-н був розроблений Колокольцевим. Я дуже поважав і того, і другого, але для встановлення істини мушу сказати, хто дійсний автор цього складного з-ну».

Взимку 1919 з наближенням до Києва більш. військ **В. Л.** в якості уповноваженого Укр. Червоного Хреста виїхав до Одеси. Потім повернувся до Києва, якийсь час працював в одній з рад. установ: «узяв я тоді службу невеликим урядовцем у совнархозі по агрономічному відділу, де мені було доручено складати популярні агрономічні брошури укр. мовою».

За часів денікінщини **В. Л.** перебував у своєму маєтку під Ромоданом. Складні перипетії його поневірянь по шляху на Дон через Харків, Ростов, Катеринодар він яскраво описав у своїх «Споминах утікача». Потім сім'я Леонтовичів опинилася в Туапсе, донька захворіла на тиф, сина і зятя мобілізували до Білої армії. У 1920 з дружиною і донькою виїхав до Криму, а звідти в еміграцію.

Колись багатий поміщик, меценат, авторитетний гром. діяч опинився на чужині без засобів існування. У травні 1921 Є. Чикаленко так описував становище **В. Л.**: «Не дай Бог дожитися до такого стану, як дожився В.М. Леонтович: він служить ключником та конторщиком в маленькому кооп. госп-ві в Болгарії коло Софії, а донька служить кельнершою… А до того ж Денікін мобілізував його єдиного сина і зятя, вони десь пропали; нема вістей вже два роки». Згодом сім'я Леонтовичів робила спроби влаштуватися у Сербії, Німеччині, нарешті оселилася у Празі. **В. Л.** очолював Тов-во ім. св. Володимира, друкувався у часописах «Українське слово», «Тризуб», «Неділя». Читав лекції з історії укр. церкви XV ст. Належність до кола гетьманських мін-рів вважав причиною своїх поневірянь у 1919–1920 в Україні та на півд. Росії. З цим пов'язував й власне становище серед укр. емігрантів: «довелося мені не раз відчути на собі вороже відношення більшості земляків, і се й примусило мене стояти і жити осторонь од укр. громадянства на еміграції».

Тв.: Зібрання творів в 4-х т. Київ, 2004–2006.

Літ.: Енциклопедія українознавства. Т. 4. Київ, 1996; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998; Новітня історія Полтавщини (I половина XX ст.). Полтава, 2005;

Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 6. Київ, 2009; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ЛИЗОГУБ Федір Андрійович (6.10.1851, м. Седнів, Чернігвська губ. — 1928, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців) — земський і держ. діяч, гол. Ради Міністрів УД.

Походив з відомого козацько-старшинського роду. У 1888 отримав вищу агрономічну освіту, майже 10 років був Городнянським пов. гласним. Близько 15 років очолював Полтавське губ. земство, чимало зробив для розвитку укр. культури. У 1915–1917 служив радником царського намісника на Кавказі вел. кн. Миколи Миколайовича з питань впровадження у краї земської реформи. За часів Тимчасового уряду працював нач. відділу у Мін-ві внутр. справ. Належав до партії октябристів. Після жовтневого перевороту у Петрограді повернувся в Україну.

Після кількаденних пошуків кандидатури голови Ради Міністрів гетьман П. Скоропадський зупинив свій вибір на **Ф. Л.** Перше засідання уряду під його головуванням відбулося 07.05.1918., коли пристрасті, викликані держ. переворотом, ще не вщухли. Гетьманство підтримали власницькі консервативно-ліберальні кола. Укр. політ. партії стали на шлях обструкції новій владі, звинувачуючи її в неукр., бурж.-поміщицькому характері. Ці закиди знаходили підтримку в суспільстві, оскільки в уряді переважали рос. кадети, а П. Скоропадський, **Ф. Л.** та кілька вищих урядовців були великими землевласниками. Виникла нагальна потреба роз'яснювальної роботи з боку нової влади.

10.05.1918 була оприлюднена підписана всіма мін-рами декларація, що ставила за мету донести до широкої громадськості основоположні принципи держ. політики та спростувати звинувачення на адресу уряду. Наголошувалося, що встановлення Гетьманату не є поверненням до самодержавства, а втіленням в іст. нац.-укр. формі ідеї незалежної і вільної України. Положення декларації **Ф. Л.** розвинув в інтерв'ю кореспондентові німецької газети «Berliner Tageblatt». Він пояснив легкість захоплення влади П. Скоропадським відсутністю у попереднього уряду справжніх прихильників. Прем'єр підкреслив суто діловий характер його кабінету: «Наше гасло — робота, а не політика». Щодо форми державності, то з цим має визначитися сам народ через нац. зібрання — залишиться Гетьманат, чи буде монархія або республіка.

Керований **Ф. Л.** уряд в цей час вживав заходів до вдосконалення структури органів виконавчої влади, зміцнення ін-ту держ. служби, нала-

годження роботи урядового апарату, впорядкування оплати праці співробітників тощо. Органи управління Гетьманату за своїми складовими залишалася близькими до започаткованої ще УНР функціональної схеми. Були лише ліквідовані нац. (рос., польське, єврейське) та поштово-телеграфне мін-ва, а також засновані нові — іcповідань, здоров'я та опікування.

Усвідомлюючи доцільність впровадження держ. служби, Рада Міністрів визнала за необхідне створення насамперед відповідної з-нодавчої бази. 30.05.1918 мін-р юстиції М. Чубинський вніс на розгляд кабінету мін-рів проекти текстів урочистої обітниці службовців цивільних відомств, суддів та присяги військових. Протягом червня 1918 урочисту обітницю в основному склали службовці органів держ. влади, працівники суд. установ, військові.

У зв'язку з необхідністю присутності мін-рів на місцях упродовж роб. дня, було ухвалено регламент, за яким з 03.06.1918 засідання Ради Міністрів мали проводитися щодня, окрім неділі, з 21 години вечора до 1 години наст. дня. Журнали засідань засвідчують, що досить часто дебати затягувалися аж до ранку. Згодом виступи міністрів були обмежені 10 хв. Однак це не стосувалося доповідачів. У такому напруженому і виснажливому режимі уряд **Ф. Л.** працював усе літо. І лише у кін. вересня 1918 частотність засідань скоротили до 4-х на тиждень.

Уряд змушений був брати до розгляду велику кількість питань як великих і нагальних, так й дрібних. З метою розвантаження засідань була утворена Мала Рада Міністрів, яка складалася з представників мін-в у ранзі заст. мін-ра чи дир. провідного департаменту. На неї покладався попередній розгляд з-нодавчих і адм. питань, які не вимагали взаємної письмової згоди мін-рів і відомств. Ухвали Малої Ради мав затверджувати уряд. Очолювали цей допоміжний орган заст. держ. секретаря правник С. Завадський, а пізніше заст. м-ра прод. справ, досвідчений урядовець М. Гаврилов.

На поч. липня 1918 виповнилося два місяці діяльності Ради Міністрів, очолюваної **Ф. Л.** Гетьман з цього приводу звернувся до прем'єра з особистим листом, у якому загалом позитивно оцінив роботу уряду. Водночас вказав на повільне вирішення деяких питань «першостепенної держ. важливості». Вони стосувалися роботи трьох міністерств — внутр., зем. та прод. справ. Зауваження на адресу МВС були досить слушними. Дійсно у його діяльності, особливо в кадровому питанні було чимало прорахунків. Ситуація ускладнювалася тим, що **Ф. Л.**, очолюючи уряд, залишався ще й мін-ром внутр. справ, не маючи достатньої можливості глибоко вникати у роботу мін-ва. Критика гетьманом аграрної реформи стосувалася лише її слабкої популяризації, бо у справі її впровадження Рада Міністрів на поч. липня мала вже суттєві напрацювання.

Невдоволення П. Скоропадського діяльністю мін-ва прод. справ було цілком вмотивованим. Реалізація прод. політики істотно стримувалося неефективною роботою величезного апарату мін-ва, причетністю його співробітників до спекулятивних оборудок. Мін-ру Ю. Соколовському не вдалося приборкати великий розмах спекуляції. Гетьман наполіг на відставці мін-ра прод. справ. На цю посаду був призначений С. Гербель — великий херсонський поміщик, колишній член Держ. ради, гофмейстер, визнаний орг-тор прод. постачання в роки І Світової війни.

Попри тісні службові стосунки між П. Скоропадським і **Ф. Л.** гетьман внутрішньо залишався незадоволеним діяльністю гол. Ради Міністрів. Вже ретроспективно, у спогадах він називає чи не найгол. причину невдоволення **Ф. Л.** як прем’єр-міністром: «Не було тієї неофіційної взаємності, того взаємного розуміння, яке було б так бажане для справи між Гетьманом і гол. ради міністрів».

Вдатися до зміни гол. та перестановок в уряді П. Скоропадський міг тільки заручившись підтримкою німецьких військових та дипломатів. У сер. липня 1918 гетьман конфіденційно повідомив посла А. Мумма про наміри реорганізації уряду — призначення П. Дорошенка прем’єр-міністром, а держ. секретаря І. Кістяківського — мін-ром внутр. справ. Йшлося також про відставку мін-ра праці Ю. Вагнера та передачу його функцій мін-ру торг. С. Гутнику. Проте відмова бажаного для гетьмана П. Дорошенка від посади прем’єра затягнула цю справу.

А тим часом серйозні невдачі німців кін. липня — поч. серпня 1918 на Зах. фронті, можлива передислокація військ. контингентів з України викликали стан непевності серед німецьких дипломатів в Україні і на деякий час відсунули проблему реорг-ції укр. уряду. Всі зміни звелися до призначення главою МВС І. Кістяківського та відставки мін-ра юстиції М. Чубинського. Його замінив переконаний русофіл О. Романов.

Гол. Ради Міністрів **Ф. Л.** у серпні здійснив офіц. візит до Німеччини. Його необхідність мотивувалася доцільністю вирішувати справи внутр. і зовніш. характеру не з німецькими представниками у Києві, а безпосередньо з центр. урядом у Берліні. **Ф. Л.** провів переговори з держ. секретарем МЗС П. Гінце. Вони торкалися питань «про границі, про затяжку наших мирних переговорів з більшовиками, про Холмщину, Крим та ін. Всі питання рішено в самому корисному для нас розумінні». П. Скоропадський також вважав, що поїздка **Ф. Л.** до Берліна принесла багато користі, але справа залишалася не до кінця з’ясованою. Зокрема, це стосувалося Криму, Чорноморського флоту, укр. армії тощо.

Насправді поїздка **Ф. Л.** до Берліна не мала вагомих наслідків, тому 04–15.09.1918 відбувся візит П. Скоропадського до Німеччини. Він був прийнятий усіма вищими посадовцями Німеччини, включаючи й імператора Вільгельма II. Гол. підсумком поїздки стали істотні уступки Берліна

укр. стороні у справі орг-ції власної армії, передачі Чорноморського флоту та приєднання Криму.

Після повернення з Німеччини П. Скоропадський визначив пріоритети держ. будівництва: активізація аграрної реформи, розбудова збройних сил, врегулювання відносини з Кримом. Планував він провести й деякі зміни в уряді у бік посилення його складу представниками укр. партій. У спогадах гетьман відзначав, що з «поч. жовтня на нього почався тиск про більшу націоналізацію кабінету», а він, як і раніше, хотів лише часткових змін у бік українства. І все ж гетьман змушений піти на переговори з Укр. нац. союзом, які суттєво затягнулися.

На П. Скоропадського тиснули з усіх боків. ПРОТОФІС і Союз зем. власників вимагали не змінювати міністрів, а УНС — навпаки наполягав на радикальній укр-зації уряду. Німці також обстоювали цю позицію, але не так ревно. За цих умов **Ф. Л.** навіть відмовився від складання уряду, однак гетьман умовив його лишитися. Врешті гетьман погодився включити до складу уряду п'ять представників УНС.

Коли з'ясувалося, що П. Скоропадський погоджується на українізацію уряду, 17.10.1918 десять міністрів-кадетів виступили з декларацією своїх поглядів на сучасну політ. ситуацію і майбутнє держави. Квінтесенцією цього документа було твердження, що інтереси України полягають у сприянні звільненню уярмлених більшовиками частин колиш. Росії і «зміцнення державності на всій протяжності колишньої Рос. імперії». Під цією промовистою декларацією першим стояв підпис віцепрем'єра, мін-ра освіти і сенатора М. Василенка, за ним — А. Ржепецького, С. Гербеля, С. Гутника, В. Колокольцова та ін. Того ж дня увечері П. Скоропадський відправив Раду Міністрів у відставку.

Та обставина, що **Ф. Л.** — колишній земський діяч, поміщик-октябрист не підтримав демарш правої частини мін-рів, свідчила про усвідомлення ним власної відповідальності за будівництво укр. державності. Як і гетьман, **Ф. Л.** був людиною роздвоєної укр.-рос. лояльності. П. Скоропадський писав: «Сам Лизогуб був українець, любив Україну і цілковито віддався створенню України, звичайно, без будь-якої ненависті до Росії». Коли П. Скоропадський вказував прем'єру на необхідність контактів з укр. партіями, той зазвичай відповідав: «Да я сам украинец почище их, к чему мне с ними говорить? Мой предок — полк. Лизогуб, а это что за господа?».

Не дивлячись на всі заходи лідерів УНС та позицію німців, П. Скоропадський домігся реалізації власного бачення складу Ради Міністрів. Наказ про її призначення датований 24.101918. Прем'єром залишився **Ф. Л.**, зберегли свої портфелі мін-ри фін., закорд., військ., прод. справ, шляхів, представництво кадетів в уряді зменшилося, а до нього увійшли соціалісти-федералісти: О. Лотоцький — мін-р іcповідань, М. Славин-

ський — праці, П. Стебницький — освіти, А. В'язлов — юстиції, В. Леонтович — зем. справ (формально безпартійний, але світоглядно близький до УПСФ). Гетьман вважав, що й того забагато, підкреслюючи, що «новий кабінет був бурж., але з сильним укр. забарвленням».

Нова каденція уряду **Ф. Л.** розпочалася в дуже складній внутрішньо- і зовнішньополіт. ситуації. Опозиція, очолювана УНС, нарощувала пропагандистську і орг-ційну потужність, консервативно-власницькі кола все відвертіше демонстрували наміри відродження Росії, у цьому ж напрямку чинили тиск на уряд й рос. монарх. орг-ції, лідери яких зосередилися в Києві. Світова війна наближалася до кінця на користь Антанти, Четверний союз розпався, у Німеччині військ. кола втратили політ. вплив, а уряд очолив ліберал М. Баденський. Виведення військ союзників ставало очевидним.

Другий уряд **Ф. Л.** працював у старому регламентному режимі, завершуючи засідання далеко за північ. Головував на них особисто **Ф. Л.** Він встановив попереднє планування порядку денного на кожний день наст. тижня, зокрема з чіткою фіксацією звітів мін-рів. Слід відзначити, що серед обговорюваних питань домінували фін. і кадрові. До найбільш вагомих рішень уряду слід віднести підтримку запропонованого мін-ром ісповідань О. Лотоцьким введення автокефалії укр. церкви. Гетьман дивувався, що не тільки **Ф. Л.**, але й єврей С. Гутник підтримали це рішення. До цього ряду слід віднести й постанову Ради Міністрів про затвердження статуту Укр. академії наук.

Упродовж п'яти місяців функціонування з 20.05.–20.10.1918, за свідченнями Д. Дорошенка, Радою Міністрів було обговорено і ухвалено близько 300 з-нів. П. Скоропадський станом на 29.10.1918 жовтня називає цифру 400. Зрозуміло, що поєднуючи в собі з-нодавчі і виконавчі функції уряд був змушений ухвалювати велику кількість розпорядчих актів у формі з-нів. Левову частку їх складали тривіальні рішення про виділення коштів і тільки певна частина була класичними з-нодавчими актами, покликаними регулювати правовідносини в найважливіших сферах життєдіяльності держави. Безперечно, за цими актами стоїть напружена й складна праця **Ф. Л.** як голови уряду.

В іст. і довідковій літ-рі вказано, що **Ф. Л.** подав у відставку після проголошення гетьманом грамоти про федерацію з небільш. Росією 14.11.1918. Однак вивчення протоколів засідань уряду чітко засвідчує, що 07.11.1918 було останнім днем прем'єрства **Ф. Л.** Виконання обов'язків гол. Ради Міністрів гетьман доручив мін-рові фін. А. Ржепецькому. Він головував на її засіданнях 08–14.11.1918, до передачі влади Директорії.

Відмості про обставини раптового і разом з тим малопомітного відходу **Ф. Л.** від керма Ради Міністрів у журналах її засідань відсутні. Нічого про це не пише й гетьман у спогадах. Деяке світло на цю колізію

проливають спогади тодішнього мін-ра внутр. справ В. Рейнбота: «Незабаром виїхав прем'єр Лизогуб в Одесу для врегулювання відносин з австрійським гол. командуванням, для переговорів з Кримом, з яким, очевидно, безпідставно була затіяна непотрібна митна війна. В Одесі ж передбачувалося влаштувати нараду про Півд. союз: Україна, Дон, Кубань, Терек».

11.11.1918 **Ф. Л.** прибув до Севастополя, де його зустрічав командувач Чорноморського флоту адмірал В. Клочковський і чини Гол. морського штабу УД. Можливо **Ф. Л.** мав пришвидшити передачу німцями Чорноморського флоту Україні, але невдовзі А. Денінін призначив адміралів укр. служби: В. Каніна командувачем Чорноморського флоту, В. Клочковського — гол. комендантом Севастопольського порту. Морський міністр Гетьманату адмірал А. Покровський подав у відставку.

П. Скоропадський дуже не хотів, щоб підтримуваний Антантою ген. А. Денінін взяв на себе роль визволителя Росії від більшовиків. З метою пошуку постаті, здатної очолити всі антибільш. сили на теренах колиш. Рос. імперії, гетьман посилає прем'єра на переговори з вел. кн. Миколою Миколайовичем, який проживав у Криму в маєтку Дюльбер. Вибір посланця був цілком обґрунтованим, оскільки **Ф. Л.** особисто знайомий з вел. кн. Він прийняв **Ф. Л.**, але відмовився від пропозиції П. Скоропадського очолити об'єднання антибільш. сил. **Ф. Л.** повернувся до Одеси і звідти намагався виїхати до Києва, але залізниця вже перебувала під контролем війська отамана Н. Григор'єва. Повернутися до Києва він не зміг, згодом виїхав за кордон. Обставини життя **Ф. Л.** в еміграції досі не висвітлені. Всі довідники подають лаконічну інформацію, що він жив у Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців. Похований в м. Белграді (Сербія).

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. Київ, 2001; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Київ, 2002; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 6. Київ, 2009; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ЛИПИНСЬКИЙ В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович [псевд.: Василь Безрідний, В. Правобережець, Ukrainiec] (05.04.1882, с. Затурці, Володимирський пов., Волинська губ. — 14.06.1931, Віннервальд, Австрія) — видатний укр. історик, соціолог, публіцист, гром.-політ. діяч, ідеолог консервативного напрямку в сусп.-політ. думці, засновник укр. монархічного руху.

Походив із старовинного мазовецького шляхетського роду, одна з гілок якого на поч. XVIII ст. переселилась в Україну та осіла на Волині. Навчався у гімназіях Житомира, Луцька, Києва. У Першій київській гімназії заснував «Товариство українців-католиків» (1900), спільно з К. Квіткою та Б. Матюшенком очолював студ. громаду, в якій об'єднувалась укр. молодь православного і католицького віросповідань. Вищу освіту набув у Ягеллонському ун-ті у Кракові (1903–1905, 1908) та Вищій школі політ. наук у Женеві (1906–1908), де студіював агрономію, історію, соціологію та філософію. У 1909 повернувся в Україну і оселився у родовому маєтку на Уманщині. Видавав часопис «Przegląd Krajowy» (Київ, 1909), гол. спрямуванням якого стало повернення до нац. ідентичності сполонізованої укр. шляхти. У 1909–1912 видані його наукові праці «Данило Братковський» (1909), «Генерал артилерії Великого Князівства Литовського»(1909), «Аріянський соймик в Киселені в маю 1638» (1910), брошура «Szlachta na Ukraine» (1909) та ін. Відстоював необхідність участі шляхетських верств в укр. русі, з одночасним збереженням ними своїх корпоративних ознак і класових інтересів. У 1912 побачило світ фундаментальне дослідження «Z dziejow Ukrainy», зредаговане і написане в основному самим **В. Л.** До неї увійшли його монографії «Назва Русь і Україна та їх значення», «Станіслав-Михайло Кричевський», «Богдановим шляхом», «Документи Руїни» та ін.

Передбачаючи близький вибух міжнар. конфлікту **В. Л.** намагався використати його для укр. самостійницької акції. Був ініціатором створення таємних підготовчих ін-цій для здійснення цього наміру, з яких у 1914 постали СВУ та Укр. Інформ. К-т у Лозанні (Швейцарія). Завданням цих орг-цій було пропагування за кордоном ідеї необхідності створення незалежної укр. держави. Під час І Світової війни як старш. запасу рос. армії був покликаний на фронт. Влітку 1917 став одним з орг-торів УДХП та автором проекту її програмового документу, в якому наголошувалось на необхідності держ. самостійності України та збереження права приват. власності на землю. У травні 1918 був призначений послом УД в Австро-Угорщині, у грудні 1918 — червні 1919 — посол УНР в Австрії. 15.07.1918, за дорученням гетьмана П. Скоропадського, **В. Л.** здійснив обмін ратифікаційним грамотами Берестейського миру з Болгарією, 24.07. — з Німеччиною, 22.08. радник посольства І. Токаржевський-Карашевич обміняв грамоти з Туреччиною.

На знак протесту проти розстрілу полк. П. Болбочана у червні 1919 подав у відставку з посади посла УНР в Австрії. Перебував на еміграції в Австрії, 1926–1927 — Німеччині. У 1920 став ініціатором і одним із засновників позапарт. орг-ції Укр. союзу хліборобів-державників (УСХД), автор його статуту та регламенту, голова керівного органу — Ради присяжних. Протягом 1920–1925 редагував неперіодичний орган

УСХД «Хліборобська Україна», де був надрукований його політ. трактат «Листи до братів-хліборобів», який містить виклад його філософії та практичної політ. програми. Відстоюючи державницьку позицію, **В. Л.** критикував укр. рев. демократію і діяльність створених нею держ. ін-цій (УЦР та Директорії), які намагалися у ході нац.-визвольних змагань вирішити насамперед соціальні питання, спираючись на підтримку пролетарізованого та напівпролетарізованого селянства, робітництва та нар. інтелігенції, відкидаючи державотворчий потенціал сер. і заможного селянства — «хліборобів» та укр. буржуазії. В його теорії центр. місце займало положення про тотожність нації і держави. **В. Л.** вважав, що лише після постання укр. держави сформується укр. нація, яка об'єднає всіх громадян України без різниці нац., соціальної, політ. та релігійної приналежності. Гол. гарантом стабільності у державі він вважав легітимну гетьманську владу, яка є традиційною формою нац.-держ. ладу в Україні. При цьому **В. Л.** наголошував, що вона має бути не виборною, а спадковою. Виступав за конституційну монархію, вважаючи, що влада гетьмана має бути обмежена парламентом. Ін-т гетьманства, на його думку, мав виконувати консолідуючі і представницькі функції в суспільстві.

В. Л. розробив ідеологію укр. «класократичної» трудової монархії, яка базувалась на принципах: 1) сусп. плюралізму — Україна повинна розвинути диференційовану класову структуру, що охоплювала б усі верстви, потрібні для забезпечення існування зрілої нації та самостійної держави; 2) відродження нац. аристократії, яка могла б стати сполучною ланкою між «старою» і «новою» Україною і внести елемент стабільності в нац. життя; 3) політ. плюралізму — необхідності існування політ. опозиції гетьманській владі, яка своїм тиском на держ. апарат не допустить його бездіяльності; 4) тер. патріотизму — всі мешканці Україні є її громадянами, без огляду на їх етнічне походження, віровизнання, соціальну приналежність та нац.-культурну свідомість; 5) реліг. плюралізму — рівність всіх віросповідань і неможливість ототожнення національності з будь-яким віросповіданням.

У 1926–1927 очолював кафедру історії укр. державності Укр. наук. ін-ту в Берліні, який було створено за ініціативи гетьмана П. Скоропадського. На протязі всього свого життя в еміграції **В. Л.** був лідером та ідеологом укр. монархіч. руху, який знайшов своїх прихильників у середовищі укр. еміграції і в Зах. Україні. У 1929, розійшовшись з гетьманом П. Скоропадським у поглядах на тактику та основні засади подальшої діяльності УСХД, **В. Л.** проголосив розпуск союзу та разом з кількома своїми послідовниками (М. Кочубеєм, В. Залозецьким, В. Кучабським та ін.) заснував «Братство українських класократів-монархістів, гетьманців» (друк. орган — «Збірник Хліборобської України», Прага, 1930–1931). Після тяжкої хвороби на туберкульоз легенів помер у санаторії Віннервальд поблизу Відня. Похований у родинному маєтку в с. Затурці.

У центрі наук. досліджень **В. Л.** була козацька революція XVII ст. під проводом гетьмана Б. Хмельницького. На думку вченого, відродження укр. державності в цей період стало можливим завдяки ряду факторів: об'єднанню всіх верств укр. суспільства навколо козацтва, яке на протязі війни залучило до держ. буд-ва представників ін. станів — селянства, міщанства, шляхти; участі у визв. війні 1648–1657 укр. шляхти, яка сприяла піднесенню загальнокультурного рівня низового козацтва; перемозі козацького землеволодіння над колоніально-паразитарним господарювання польської магнатерії; освяченню визвольної боротьби православною церквою. Іст. праці **В. Л.**, насамперед «Україна на переломі, 1657–1659», розпочали в укр. історіографії новий державницький напрямок. Послідовниками **В. Л.** були відомі укр. історики: В. Кучабський, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Д. Олянчин та ін.

Тв.: Szlachta na Ukraine. Krakow, 1909. 88 с; Z dziejów Ukrainy. Kiew–Krakow, 1912. 675 с.; Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького: Твори. Історична секція. Філадельфія, 1980. 639 с.; Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю / В. Липинський. Вид. 2-ге. Нью-Йорк, 1954. 304 с.; Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Історична секція. Київ–Філадельфія, 1995. 471 с.; Релігія і церква в історії України. К., 1995. 110 с.

Літ.: Босий В. Вячеслав Липинський — ідеолог української трудової монархії. Торонто, 1951. 160 с.; В. Липинський як політик і ідеолог. Ужгород, 1931. 76 с.; В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Київ–Філадельфія, 1994. 286 с.; *Забаревський М.* Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. Відень, 1925. 5 с.; *Лисяк-Рудницький І.* Вячеслав Липинський: історик, політичний діяч, мислитель // Історичні есе. Т. 2. К., 1994. С. 149–158; *Його ж.* Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Історичні есе... Т. 2. С. 173–245; *Його ж.* В'ячеслав Липинський // Історичні есе... Т. 2. С. 131–148; *Передерій І.* В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець: монографія. Полтава, 2012. 622 с.; В'ячеслав Липинський та його доба: Наук. зб. Під ред. Ю. Терещенка. Кн. 1–5. К., 2010–2017; The Political and Sjcial Ideas by Vjaceslav Lypyns'kyj // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol. IX. № 3–4. 278 p.

Тетяна Осташко

ЛІВИЦЬКИЙ Андрій Миколайович (12.04.(31.03).1879, х. Красний кут, Золотоніський пов., Полтавська губ. — 17.01.1954, м. Карлсруе, Німеччина) — укр. гром.-політ. діяч, правознавець.

Походив із дворянської родини. Сер. освіту здобув у Прилуцькій гімназії, колегії П. Ґалаґана у Києві. 1896 вступив до Київського ун-ту св. Володимира, навчався на матем. і правн. ф-ах (закінчив у 1903). Брав

участь в укр. нац. русі, очолював студ. громаду у Києві, за що неодноразово арештовувався (1897, 1899), 1899 на один рік виключений з ун-ту та висланий на Полтавщину. 15.07.1900 одружився з Марією Ткаченко із с. Білилівка Київської губ. 15.06.1902 народилася донька Наталя, в майбутньому письменниця і поетеса Н. Лівицька–Холодна; 22.01.1907 — син Микола, майбутній Президент УНР в екзилі. З 1901 член Рев. укр. партії (РУП). Служив мол. кандидатом на суддівські посади у Лубенському окружному суді (1903–1904), в. о. секретаря цивільного відділення суду (1904–1905), присяжним повіреним Харківської судової палати (1905–1913). Був одним з ініціаторів створення УСДРП. Під час рос. революції 1905 голова «Лубенської республіки» — Коаліційного к-ту укр., рос. і єврейських орг-цій, очолював загін гром. самооборони, що складався з 6 бойових дружин. В січні 1906 поліція провела обшук у помешканні **А. Л.** в Лубнах. Уникнув арешту, впродовж року переховувався. Повернувся до Лубен у січні 1907. Знов арештований в кінці 1907. Провів у в'язниці 1,5 роки. Засуджений військ. окружним судом у Києві до тюремного ув'язнення (1909), виправданий апеляційною інстанцією. Працював адвокатом, мировим суддею Золотоніського округу (1913–1917).

Після революції 1917 — золотоніський пов. комісар (03–08.1917), полтавський губ. комісар Тимчасового уряду (з серпня 1917). Як делегат Першого Всеукр. сел. з'їзду від Золотоніського пов. обраний до складу ЦК Сел. спілки, став членом УЦР. Гласний Золотоніського пов. і Полтавського губ. земств, гол. Золотоніських пов. і Полт. губ. земських зборів, почесний мировий суддя Золотоніського пов. (серпень 1917 — травень 1918). Очолював Золотоніський пов. к-т, член Полтавського губ. к-ту УСДРП. Входив до складу укр. делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську. Після гетьманського перевороту усунутий з посади губ. комісара (травень 1918). Працював юрисконсультом Укр. центр. кооп. к-ту, входив до складу Укр. нац. союзу. Під час протигетьманського повстання (1918) в. о. пов. і губ. комісара на Полтавщині. Один з орг-торів Трудового конгресу України. Від січня 1919 тимчасово керуючий Мін-ва внутр. справ, тов. (заст.) мін-ра юстиції УНР; з квітня 1919 мін-р юстиції і заст. голови РНМ УНР. З червня мін-р закорд. справ, голова дип. місії УНР у Польщі (вересень 1919). Виїхав до Варшави для проведення підготовчої роботи з укладання укр.-польського договору. Підписав Декларацію з урядом Речі Посполитої (02.12.1919). 04.01.1920 призначений заст. гол. РНМ УНР із дорученням в. о. голови. 16.01.1920 прибув до Кам'янця-Подільського. Арештований за наказом польського гол. комісара Волині та Подільського фронту (11.02.1920), через кілька днів звільнений.

21.04.1920 підписав двосторонню політ. та торг.-ек. конвенцію з Польщею. Залишився на посадах заст. гол. РНМ і мін-ра юстиції в уряді

УНР В. Прокоповича (травень 1920). Разом із С. Петлюрою керував дип. діяльністю УНР у Варшаві. З жовтня 1920 в. о. голови уряду УНР. Залишився на цій посаді в еміграції до 1926 (з перервою 1921–1922). Після вбивства С. Петлюри (1926) очолив Директорію та став Гол. отаманом військ УНР. Очолював Держ. Центр УНР в екзилі (1926–1954). Наприкінці II Світової війни переїхав з Варшави до Німеччини. 1948 за його ініціативи створено Укр. нац. раду. У тому ж році, після реорганізації Держ. центру, обраний президентом УНР в еміграції.

Похований на цвинтарі Вальдфрідгоф у Мюнхені (Німеччина). Згодом прах перепоховано на укр. меморіальному кладовищі в Баунд-Бруці, поблизу Нью-Йорка.

Літ.: Лівицький Андрій // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 4. С. 1306–1307; *Прилуцький В.І.* Лівицький (Левицький) Андрій Миколайович // Енциклопедія історії України: у 10 т. К., 2009. Т. 6. С. 199; Лівицький Андрій. Листування (1919–1953 роки) / Упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. Український інститут національної пам'яті. Київ, 2019. 688 с.; *Тимченко Р.В.* Відносини Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.). К., 2013. 347 с.

Роман Тимченко

ЛІГНАУ Олександр Георгійович (28.02.1875, м. Ялта, Таврійська губ. — 05.02.1938) — військ. діяч, перший заст. військ. мін-ра УД.

Народився у дворянській родині німецького походження. Закінчив військ. училище, Академію Генштабу. Під час I Світової війни нач. штабу дивізії, корпусу, командир дивізії. Георгіївський кавалер. Ген.-майор. На поч. 1918 перейшов до укр. війська, з сер. квітня 1918 займав посаду поміч. (фактично заст.) військ. мін-ра УНР.

Після гетьманського перевороту П. Скоропадський призначив **О. Л.** т. в. о. військ. мін-ра. У спогадах гетьман писав, що в 1917 його корпус воював поряд з 7-им Сибірським корпусом, нач. штабу якого був **О. Л:** «Він мені тоді дуже сподобався своєю енергією, спокійністю і толковістю». 15.05.1918 **О. Л.** підписав наказ, яким вимагав посилення дисципліни, уникнення політизації війська, дотримання з-нності. Особливий наголос було зроблено на усвідомленні того, що будується армія самостійної України. Наказ вимагав «все діловодство, всі офіц. відносини неухильно вести на держ. мові». У наказі було задекларовано й ставлення до військових неукр. походження, за яким визнавалося право вступу на службу «при умовинах безумовної їх вірності Самостійній Україні». При мін-ві були орг-зовані курси укр. мови. **О. Л.** вивчав держ. мову і намагався спілкуватися українською.

Разом з нач. Генштабу О. Сливинським організував зустріч П. Скоропадського з командирами восьми корпусів, призначеними ще військ. мін-вом УНР. Майже всі вони були затверджені на своїх посадах. На цій нараді гетьман познайомився з ген. від інфантерії О. Рагозою, колиш. командувачем арміями на Зах. та Рум. фронтах. 21.05.1918 останній був призначений військ. мін-ром, **О. Л.** став його першим заст. За розподілом обов'язків між заст-ками опікувався особовим складом мін-ва, інтендантською та інж. службами. Вищі урядовці гетьманату залишили досить контроверсійні оцінки **О. Л.**: від «хитрий», «впертий», «позбавлений будь-якої творчої ініціативи», «крутив міністром О. Рагозою» до «енергійний, «здібний», «справжній помічник Рагози».

18.10.1918 **О. Л.** призначений командувачем 7-го Харківського корпусу, який від початку формування не мав вищого керівництва, достатнього забезпечення зброєю і спорядженням. Вступивши на посаду, отримав наряди на озброєння, але одержати його не вдалося. На поч. листопада 1918 почалася евакуація німецьких військ. Ситуація у Харкові була тривожною. Щоб показати присутність гетьманської влади **О. Л.** 12.11.1918 провів у місті військ. парад. Цього ж дня до Харкова прибув 2-й Запорізький полк П. Болбочана, який у ніч з 15 на 16.11.1918 захопив владу у місті.

П. Болбочан дозволив усім бажаючим офіцерам корпусу виїхати до Добр. армії. **О. Л.** дістався Одеси, намагався стати на службу ЗСПР, отримав відмову. Через Туреччину виїхав до Владивостока. Служив у 1-ій та 3-ій Сибірських арміях О. Колчака. На поч. 1920 узятий у полон військами Червоної армії, перейшов на службу до неї. Викладав тактику у військ. академії РСЧА. На початку 1931 арештований у справі т. зв. контррев. змови колиш. офіцерів «Весна». Засуджений до 10 років виправно-трудових робіт. У 1933 достроково звільнений, викладав на Вищих курсах вдосконалення командирського складу «Выстрел», отримав звання комбрига. У грудні 1937 повторно арештований і розстріляний за «шпигунство» на користь Німеччини.

Літ.: Залесский К. Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I. Київ, 2007; *Його ж.* Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014.

Руслан Пиріг

ЛОМНОВСЬКИЙ Петро Миколайович (24.11.1871–02.03.1956, м. Ніцца, Франція) — військ. діяч, представник Добр. армії у Києві.

Походив з дворян Терської обл. Закінчив Тифліський кадет. корпус, 1-ше Павлівське військ. училище, Академію Генштабу. Учасник рос.-японської війни. Полк. (1905). Ген.-майор (1912). У роки І Світової війни нач. штабу армії, командир дивізії, корпусу, армії. Ген.-лейтенант. Після арешту А. Денікіна (1917) тимчасово командував Зах. фронтом. У вересні 1917 був усунутий з посади командувача 10-ю армією, виведений у резерв чинів Київської військ. округи. Виїхав на Дон, вступив на службу Добр. армії. Влітку 1918 призначений її представником у Києві.

Відносини П. Скоропадського з керівництвом Добр. армії були досить складними через його орієнтацію на Німеччину. М. Алексєєв і А. Денікін чітко визначилися з визнанням Антанти як союзника Росії у боротьбі проти держав Четверного союзу. Спілку гетьмана з німцями вони засуджували, а задекларована держ. самостійність України кваліфікувалася як «нац. шовінізм». Гетьман підтримував стосунки з колиш. командувачем військами Півд.-Зах. фронту М. Алексєвим, фактичним фундатором Добр. армії. Листування з ним гетьман вважав приватним. коли у жовтні 1918 ген-л помер, П. Скоропадський звелів відслужити в гетьманській церкві урочисту панахиду та оголосити у пресі про кончину ген-ла.

Очолюване **П. Л.** представництво діяло у Києві легально, виконуючи наказ ген. М. Алекєєва «взяти на себе безпосереднє керівництво справою відправки офіцерів і солдатів у Добр. армію з м. Києва та губерній Чернігівської, Волинської, Київської, Подільської». У Харкові діяло вербувальне буро Добр. армії, очолюване полк. Б. Штейфоном, зоною його опікування було Лівобережжя. В Одесі представництво Добр. армії нелегально очолював віце-адмірал Д. Ненюков. Формально перебуваючи на службі у військ.-морських силах Гетьманату, він відправляв до Новоросійська транспортні судна зі зброєю, спорядженням, медикаментами для добр. військ.

П. Л. займався гол. чином відбором та відправкою військовослужбовців до Добр. армії. Німецьке командування володіло інформацією про діяльність представництва і вважало виїзд з України неспокійного рос. офіцерства корисним для окупованого ними краю. Відносини **П. Л.** з керівництвом Гетьманату серйозно ускладнилися після публікації 12.11.1918 у газеті «Голос Киева» нібито наказу А. Денікіна про підпорядкування йому всіх офіцерів на тер. Росії і оголошення їх мобілізованими. Командири добр. дружин, які вступили на укр. службу, зустріли це з піднесенням і фактично опинилися у подвійному командуванні.

Стривожений П. Скоропадський викликав **П. Л.** і висловив свої побоювання щодо негативних наслідків наказу. Той телеграфував до штабу Добр. армії, що даний наказ викличе у Києві безлад і відтік офіцерів з добр. дружин. Новий глава МЗС Г. Афанасьєв телеграфно попросив А. Денікіна прояснити ситуацію. Ген-л дипломатично відповів, що наказу

в редакції, поданій київськими газетами, він не віддавав, але доручив П. Ломновському об'єднати управління всіма рос. добр. загонами України, всіляко узгоджуючи свої дії з інтересами краю.

В умовах боїв за Київ головнокомандуючий генерал О. Долгоруков, запідозрив офіцер. дружини у намірах його усунення. У ніч з 04. на 05.12.1918 він запросив **П. Л.** до свого будинку і заарештував, звинувативши у змові. Однак під тиском лідерів правих орг-цій графа Д. Гейдена, кн. О. Голіцина та ін. був змушений звільнити і принести свої вибачення. Представництво Добр. армії залишилося у Києві й з встановленням влади Директорії. **П. Л.** брав участь у вирішенні долі утримуваних у Пед. музеї рос. офіцерів, сприяв їх виїзду до Німеччини і на Дон. У 1919 емігрував до Болгарії, потім переїхав до Франції. Похований на рос. кладовищі Кокад.

Літ.: Революция на Украине по мемуарам белых. Москва–Ленинград, 1930; *Залесский К.* Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; *Деникин А.* Очерки русской смуты: Вооружённые силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 — январь 1919. Минск, 2002; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014.

Руслан Пиріг

ЛОТОЦЬКИЙ Олександр Гнатович (09.03.1870, с. Брониці, Поділля — 22.10.1939, м. Варшава, Польща) — гром.-політ. і держ. діяч.

Народився у сім'ї священика. Навчався у Київській семінарії. У 1892 вступив до Київської дух. академії. Навчання в академії дало йому ґрунтовні знання та сформувало потяг до наук. праці. Почав збирати матеріали з історії церкви в Україні, яка на все життя стане провідною темою його наук. досліджень. У «Записках НТШ» опублікував першу значну працю «Суспільне становище білого духовенства на Україні і в Росії», яка викликала негативну реакцію керівництва академії. Було ухвалено рішення про небажаність його роботи на пед. ниві як неблагонадійного. У зв'язку з цим був змушений влаштуватися на роботу до Київської контрольної палати, де довелося самостійно опановував знання з ек. та фін.

У 1900 перевівся до Департаменту кредитового контролю у Петербурзі, зробив досить успішну кар'єру, дослуживши до посади заст. ген.-контролера. Публікував праці з історії шкільництва, укр. церкви, твори для дітей, в т. ч. хрестоматію дитячої літератури «Вінок». Разом з П .Стебницьким відіграв важливу роль у скасуванні сумнозвісного указу 1876 про заборону укр. мови. Долучився до діяльності укр. депутації у Держ. думі, брав участь у заснуванні в 1908 ТУП, у 1910–1912 очолював Укр. клуб «Громада».

Після Лютневої революції українці Петрограда створили в столиці Укр. нац. раду, яку очолив **О. Л.** Був делегований до Києва на Всеукр. нац. конгрес. При реорганізації ТУП у Союз укр. автономістів-федералістів був обраний заст. гол. У травні 1917 Тимчасовий уряд призначив **О. Л.** на посаду комісара Буковини і Покуття. У серпні 1917 став ген. писарем в Генеральному Секретаріаті, очолюваному В. Винниченком.

У сер. листопада 1917 на позачерговому засіданні Малої Ради запропонував створити при Генеральному Секретаріаті особливий к-т для порядкування церк. справами. Не поділяючи деяких положень III Універсалу УЦР, зокрема щодо соціалізації землі, 20.11.1917 подав у відставку. У зв'язку з наступом більш. військ у січні 1918 залишив Київ, взяв участь у роботі Малої Ради, в лютому 1918 зайняв посаду держ. контролера в РНМ УНР.

Після приходу до влади П. Скоропадського лідери укр. політ. партій не залишали думки про зміну складу гетьманського уряду. У цих планах **О. Л.** фігурував у якості держ. контролера чи мін-ра ісповідань, оскільки у тій і ін. сфері він був визнаним фахівцем. На поч. травня 1918 до призначення мін-ром ісповідань В. Зеньковського Ф. Лизогуб двічі телеграфував **О. Л.**, запрошуючи на бесіду з приводу роботи в уряді, але той, не маючи згоди керівництва УПСФ, запрошення не прийняв.

Після візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 процес укр-зації Ради Міністрів зрушив з місця. Гетьман вступив у тривалі переговори з керівництвом Укр. нац. союзу. Але лише наприкінці жовтня 1918 до нового уряду увійшли п'ять представників УНС, в т. ч. й кандидат богослов'я **О. Л.** — мін-р ісповідань. 28.10.1918 **О. Л.** видав свій перший наказ про вступ на посаду. Зустрітися з своїм попередником не побажав, оскільки вкрай негативно оцінював діяльність В. Зеньковського — кадета, людини роздвоєної укр.-рос. лояльності, адепта автономії укр. церкви у лоні РПЦ.

О. Л. прийшов до уряду з твердими намірами переконати колег у необхідності проголошення автокефалії укр. церкви і провести це рішення на Всеукр. церк. соборі, чергова сесія якого у цей час відкривалася у Києві. 28.10.1918 відбулися попередні засідання, 30.10.1918 — офіц. відкриття Собору. Була оголошена грамота патріарха Тихона, заслухані привітання мін-ра ісповідань **О. Л.** та архієпископа Мінського Георгія. 13.11.1918 на засіданні Ради Міністрів **О. Л.** зробив доповідь про вище управління Православною церквою у зв'язку з минулими і нинішньою сесіями Всеукр. церк. собору.

Уряд ухвалив постанову, у якій зазначалося: «Визнати, що Православна церква на Україні повинна бути автокефальна, в такому смислі й просити мін-ра ісповідань викласти точку зору уряду на це питання Собору». За дане рішення проголосували 8 мін-рів, 5 «проти», 1 «утри-

мався». **О. Л.** отримав мандат на проголошення позиції уряду щодо автокефалії укр. церкви.

Після такої ухвали уряду **О. Л.** на засіданні Собору виголосив промову, в якій вказав на необхідність у нових умовах держ. і дух. життя влаштувати церковні справи. Він критично оцінив попередню роботу мін-ва ісповідань, оскільки держ. влада пішла на компроміс з московським патріархом і ще більше ускладнила справу. Нинішній уряд виходить з того, що в самостійній державі має бути й самостійна церква. Пізніше **О. Л.** згадував: «Раду міністрів вдалося переконати у хибності її церк. тактики; іменем правительства я одкинув проект церк. автономії і оголосив на Соборі автокефалію Укр. церкви».

Учасники Собору і церк. ієрархи не сприйняли декларації уряду. Окремі з них заявили, що в Росії церква має більше свободи, ніж в Україні і було б доцільно відділити церкву від держави в інтересах церк. свободи. Мін-р на це відреагував досить різко, наголосивши, що уряд нікому не перешкоджає перенестися на тер. рад. Росії, кому той лад більше відповідає. А відділення церкви від держави тільки полегшить навантаження на держ. бюджет, але за таких умов установи церкви стануть на становище приватних установ.

Стосовно самого рішення, то можна цілком погодитися з оцінкою проф. В. Ульяновським проголошення автокефалії: «Історик Церкви і фахівець з церк. права О. Лотоцький не міг не знати канонічних вимог проголошення автокефалії. Однак спирався на іст. прецеденти й переконання, що не можна втрачати час. Його декларація нічого не дала». Дійсно це було волюнтаристське рішення, домогтися виконання якого уряд не мав ні засобів, ні часу.

14.11.1918 П. Скоропадський відправив весь склад Ради Міністрів у відставку, проголосив грамоту про федерування з небільш. Росією і призначив новий уряд на чолі з С. Гербелем Відставка **О. Л.** викликала задоволення в учасників Собору. Знамениті слова архієпископа Євлогія (Георгієвського): «Впав мін-р впала й автокефалія» були зустрінуті церк. співами «Исполла еті деспота (многії літа, владико — грец.)».

З встановленням влади Директорії **О. Л.** очолив управління культів. З його подачі Рада Міністрів 01.01.1919 ухвалила з-н «Про автокефалію Укр. Православної Церкви та її вищий уряд», в якому стверджувалося: «Укр. Автокефальна Православна Церква з її Синодом і дух. ієрархією ні в якій залежності від Всерос. Патріарха не знаходиться». Синод відав справами віри богослужіння і суду, ін. питання мало розглядати профільне мін-во. Спочатку це було управління культів у мін-ві освіти, а з сер. лютого 1919 — мін-во культів. Однак і цей з-н залишився лише декларацією.

У січні 1919 **О. Л.** призначений послом УНР у Туреччині. Одне з завдань його дип. місії полягало в отриманні від Константинопольського

патріарха визнання автокефалії Укр. православної церкви. Через непевне міжнар. становище УНР, фактичну втрату нею держ. території Туреччина весь час відкладала вручення **О. Л.** вірчих грамот. Не вдалося домогтися й визнання Вселенським патріархом автокефалії Укр. православної церкви через тривалу вакансію глави патріаршого престолу. У березні 1920 **О. Л.** виїхав в еміграцію до Австрії.

У Відні сім'ю Лотоцьких очікували істотні матеріальні труднощі. Тільки у 1922 він дістав запрошення на посаду доцента історії канонічного права Укр. вільного ун-ту у Празі. З 1929 **О. Л.** переїхав до Польщі, зайняв посаду проф. історії православних слов'янських церков Варшавського ун-ту. У 1930–1939 очолював Укр. наук. ін-т у Варшаві. Підготував низку підручників з релігієзнавства. Видав ґрунтовні праці з історії укр. церкви — «Автокефалія» у 2-х т., «Українські джерела церковного права», «Церковна соборність» та ін. Залишив ґрунтовні спогади «Сторінки минулого» у 3-х т. На жаль, найбільш насичений складними подіями відтинок його життя в добу Укр. революції з травня 1917 до березня 1919 залишився не висвітленим. Помер в окупованій гітлерівцями Варшаві, був похований на місц. православному кладовищі. У 1971 син Борис перепоховав прах батьків у США на укр. кладовищі м. Саут-Баунд-Брук (штат Нью-Джерсі).

Тв: Церковно-правові основи автокефалії. Варшава, 1931; Церковна соборність. Луцьк, 1932; Сторінки минулого. Ч. 1–4. Баунд-Брук, 1966.

Літ.: Лицар праці і обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті Олексндра Лотоцького-Білоусенка. Торонто–Нью-Йорк, 1983; *Швидкий В.* О.Г. Лотоцький і проблеми національно-релігійного розвитку на початку XX ст. // Старожитності. 1994. № 7–8; *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ, 1997; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ,1998; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Київ, 2002; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 6. Київ. 2009; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ЛУКОМСЬКИЙ Олександр Сергійович (10.07.1868, Полтавська губ. — 25.01.1939, м. Париж, Франція) — рос. військ. діяч укр. походження.

З сім'ї військ. інженера, по батьківській лінії походив від литовського княжого роду Лукомських. Закінчив Петровський Полтавський кадет. корпус (1885), Миколаївське інж. училище (1888), Миколаївську академію Ген. штабу (1897). Служив при штабі Київського військ. округу,

підполк. (1903), нач. штабу 42-ї піхотної дивізії, полк. (1907). З січня 1909 нач. мобілізаційного відділу Гол. управління Генштабу, ген.-майор (1910). Під його керівництвом був введений новий мобілізаційний розклад загальної та окремих мобілізацій.

З початком I Світової війни очолив канцелярію військ. мін-ва, ген.-лейтенант (1914), був нагороджений за успішне проведення мобілізації. 1915 одночасно в. о. помічника військ. мін-ра. Нач. 32-ї піхотної дивізії, нач. штабу 10-ї армії (1916). 21.10.1916 обійняв посаду ген.-квартирмейстера штабу Верх. головнокомандувача, брав участь у розробці плану кампанії 1917. З 02.06.1917 нач. штабу Верх. головнокомандувача. Підтримав виступ ген. Л. Корнілова, був знятий з посади і заарештований, утримувався у Бихівській тюрмі разом з іншими прихильниками Л. Корнілова. Після звільнення прибув до Новочеркаська, допомагав ген. М. Алексєєву і Л. Корнілову у формуванні Добровольчої армії, очолював її штаб у грудні 1917 — лютому 1918.

В лютому таємно виїхав до Катеринодара як представник Добровольчої армії при Кубанському уряді. Був затриманий більшовиками, але йому вдалося звільнитися. Перебрався до Києва. Зустрічався з гетьманом П. Скоропадським, отримав пропозицію очолити військ. мін-во УД. Відмовився, оскільки, за його власними спогадами, по-перше, повинен був, повернутися в Добровольчу армію, а головне — «ніколи, за будь-яких обставин, не погодився б співпрацювати з німцями».

У червні 1918 прибув до Добровольчої армії, призначений заст. голови Особливої наради — урядового органу при головнокомандувачі. Очолював її у вересні–грудні 1919. Згодом став головою нового урядового органу — уряду при Головнокомандувачі ЗСПР. На поч. 1920 звільнений ген. А. Денікіним разом з групою генералів за те, що не підтримали його пропозицію щодо кандидатури нового головнокомандувача. Виїхав за кордом, був представником ген. П. Врангеля при союзному командуванні в Константинополі.

На еміграції мешкав в Ніцці на півдні Франції. Брав активну участь в діяльності білоемігрантських гром. об'єднань. Став радником вел. кн. Миколи Миколайовича, виконував його секретні доручення (1924–1925). Входив до керівництва Рос. загальновійськ. союзу (РЗВС), був призначений нач. усіх військ. емігрантських орг-цій Далекого Сходу і Америки (1926–1928). Згодом відійшов від політ. діяльності, працював над спогадами. 1938 передав свої рукописи й документи до Рос. закорд. іст. архіву в Празі. Після II Світової війни вони були передані до Москви. Похований на кладовищі Сент-Женев'єв де Буа.

Тв.: Воспоминания. Т. 1–2. Берлин, 1922; Очерки из моей жизни // Вопросы истории. 2001. № 1–12.

Літ.: Брусилов А. А. Мои воспоминания. Минск: Харвест, 2003; *Волков С.В.* Белое движение. СПб., 2002; *Рутыч Н.Н.* Биографический справочник выс-

ших чинов Добровольческой армии и Вооружённых Сил Юга России. М.: Астрель, 2002; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. М.: Астрель. 2003. 894 с.; *Скоропадський П.* Спомини. Кінець 1917 — грудень 1918 року. Київ: Темпора. 2019. 756 с.

Олена Бойко

ЛЬВОВ Георгій Євгенович (21.10.1861, Дрезден — 06.03.1925, Париж) — князь, поміщик, рос. гром. і політ. діяч.

Закінчив юрид. ф-т Московського ун-ту (1885). 1903–1905 — гол. Тульської губ. земської управи. Перебував на посаді гласного управи протягом 17 років. Під час рос.-японської війни — гол. уповноважений загальноземських орг-цій з допомоги хворим і пораненим воїнам. Брав участь у з'їздах земств (1904–1905). Обраний до І Державної думи (1905) від Тульської губ. Вступив, згодом вийшов з партії кадетів. 1914 на установчому з'їзді Всерос. земського союзу обраний його головою. Разом з міським головою Москви М. Челноковим став керівником Земгору (1915).

В результаті Лютневої революції 1917 став міністром-головою Тимчасового уряду Росії. 17.03.1917 прийняв укр. депутацію у складі О. Лотоцького, М. Славинського, М. Корчинського та ін., яка передала йому меморіал з низкою вимог. Про прагнення українців прем'єр-міністру доповів О. Лотоцький. У відповідь **Л. Г.** заявив, що уряд не має принципових заперечень проти викладених у документі вимог та зробив наголос на потребі у спільній праці кабінету з представниками укр. руху. 23.03.1917 відбулася зустріч **Л. Г.** з уповноваженими Укр. нац. ради у Петрограді. За її результатами П. Стебницьким була складена та подана Тимчасовому уряду спеціальна записка із пропозиціями щодо кандидатур на посади губ. комісарів в Україні. Офіційно кабінет мін-ів на це подання не відреагував.

16.06.1917 уряд ухвалив та оприлюднив «Звернення до укр. народу» за підписом **Л. Г.**, як реакцію рос. урядових кіл на видання УЦР І Універсалу (10.06.1917), із закликом не одриватися від «спільної Батьківщини». 07.07.1917 подав у відставку через незгоду із програмою реформ, підготовленою міністрами-соціалістами.

Після жовтневого перевороту у січні 1918 арештований в Тюмені. Три місяці відсидів у тюрмі Єкатеринбургу. У серпні того ж року взяв участь у нараді представників Сибірського й Уральського тимчасових урядів у Челябінську. Восени 1918 виїхав до США для переговорів про воєнну та техн. допомогу антибільш. військам, що виявилися безрезультатними. Оселився у Франції. Проводив потужну гром. роботу. За його ініціативою у Парижі 1921 відбувся установчий з'їзд Рос. земсько-міського к-ту допомоги рос. громадянам за кордоном. До кінця життя очолював К-т та його французьке відділення. Входив до складу «Рос. політ. наради».

Дж.: Вестник Временного Правительства. 1917. 17 (30) июня.

Літ.: Соснер И. Георгий Евгениевич Львов // Российский либерализм: идеи и люди / общ. ред. А.А. Кара-Мурзы. М.: Новое издательство, 2007. С. 477–483; *Голостенов М.Е.* Львов Георгий Евгениевич // Политические деятели России. 1917. Биографический словарь / гл. ред. П.В. Волобуев. М.: Науч. изд-во «Большая российская энциклопедия», 1993. С. 196–198; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава. Ч. 3, 1934. 392 с.

Олександра Кудлай

ЛЮБИНСЬКИЙ Всеволод Юрійович (1870, Київщина — 1920 (?)) — лікар-фармаколог, мін-р нар. здоров'я і опікування УД.

Закінчив мед. ф-т ун-ту св. Володимира, був відомим своєю лікарською практикою у Києві. Мав консервативні укр. погляди, що привело його навесні 1918 до створеної П. Скоропадським Укр. нар. громади. Кандидатура мін-ра нар. здоров'я і опікування була визначена П. Скоропадським однією з перших. Мін-во власне й створювалося під нього, адже в УНР такого урядового органу не було.

Департамент нар. здоров'я УНР склав осн. базу новоутвореного мін-ва. Його керівник лікар-гігієніст Б. Матюшенко, відомий діяч УСДРП, залишився на посаді в якості дир. мед. департаменту. **В. Л.** запросив до мін-ва ще одного укр. соціал-демократа М. Ґалаґана, який не мав мед. освіти і став дир. департаменту заг. справ. Сан. департамент очолив відомий учений-епідеміолог О. Корчак-Чепурківський. Департаментом держ. опіки керував енергійний фахівець Ю. Вітте. Заст. мін-ра став Є. Яковенко, відомий лікар-психіатр.

Загалом до осені склалася організаційно-функціональна структура мін-ва: 4 департаменти, 16 відділів і кілька допоміжних підрозділів. Поволі формувалися дорадчі органи відомства — рада мін-ра, учений к-т, суд.-мед. рада. У липні 1918 вийшов перший номер мін-рського «Вісника». Спочатку мін-во тіснилося в адм. приміщеннях на Софійській пл., потім перейшло до колиш. лікарні швидкої допомоги по вул. Рейтарській.

В. Л. взяв участь у першому засіданні Ради Міністрів, яке провів пізно увечері 02.05.1918 П. Скоропадський. Вважав першочерговим завданням боротьбу з епідеміями. Це дійсно була надзвичайно серйозна проблема, породжена тривалим перебігом війни, антисанітарією, міграцією великих людських мас. Але тільки у сер. липня 1918, коли захворювання на холеру набули епідемічного характеру, Рада Міністрів виділила 2 млн. крб. на боротьбу з холерною пошестю. Питання протидії поширенню заразних хвороб періодично розглядалися на засіданнях уряду, але асигнування для цих цілей виділялися незначні. Загалом видатки на боротьбу з холерою та ін. пошестями з Держ. скарбниці склали близько 10 млн. крб.

25.05.1918 **В. Л.** зробив подання Раді Міністрів про виділення 5 млн. крб. на витрати по утриманню і лікуванню упродовж трьох місяців інвалідів, які поверталися з полону, з розрахунку на 6345 ліжок. Уряд ухвалив асигнування лише 2 млн. крб. Цього ж дня **В. Л.** запитав в уряду ще 3 млн. крб. на потреби держ. опіки. Однак таке асигнування було рішуче відхилено через «неналежне обґрунтування запитуваного кредиту».

В. Л. був зацікавлений в утворенні тов-ва Укр. Червоного Хреста і використанні мін-вом його чималих запасів матеріалів мед.-сан. призначення. Уряд УНР свого часу оголосив майно Рос. Червоного Хреста на тер. України її власністю. Однак Мала Рада Міністрів дійшла висновку, що рішення уряду УНР слід відмінити і зберегти в Україні установи Рос. Червоного Хреста. Що ж до його майна, то це слід вирішувати шляхом переговорів з керівництвом орг-ції.

Мін-во було змушене перебирати на себе все нові повноваження, особливо у сфері соціальної опіки. В Україні в цей час згортали діяльність чимало доброчинних орг-цій, які опікували широким спектром надання соціальної допомоги пораненим, інвалідам, сиротам, вдовам — Відомство імператриці Марії, Романовський, Олексіївський, Тетянинський к-ти та ін. У їхньому віданні були певні запаси матеріалів сан.-мед. призначення, а головне — сотні установ соціальної опіки, які фактично залишилися «нічийними». Упродовж літа 1918 були здійснені заходи з передачі соціальних установ колиш. добродійних орг-цій у відання держави та органів місц. самоврядування.

Станом на травень 1918 у таборах держав Четверного союзу перебувало близько 1,6 млн. українців, гол. чином в Австро-Угорщині і Німеччині. Проблема їх повернення на батьківщину була надзвичайно складною, вимагала створення певної держ. інфраструктури і чималих коштів. До того ж значною мірою залежала від політ. волі керівництва Центр. держав, які неохоче розлучалися з дешевою роб. силою. На цей же час в Україні перебувало 830 тис. біженців, якими мав опікуватися спец. департамент МВС.

В. Л. вніс на розгляд Ради Міністрів проект постанови про введення посади Головноуповноваженого з питань евакуації. Мін-ри усвідомлювали, що підпорядкувати таку складну справу мін-ву нар. здоров'я та опіки було б невиправданим. Воно не мало ні достатніх кадрових сил, ні відповідної управлінської вертикалі на місцях. Тому було ухвалено залишити департамент, який опікувався біженцями, у віданні МВС. Мін-во нар. здоров'я мало забезпечувати лише сан. нагляд за біженецькою і евакуаційною справами.

10.10.1918 можна назвати днем мін-ва нар. здоров'я і опіки в Малій Раді. Був схвалений статут уповноважених мін-ва на місцях, що давало можливість створення галузевої управлінської структури. Наступним

рішенням був схвалений статут попередження та боротьби з інфекційними хворобами, прикінцева редакція якого була доручена правникам Держ. канцелярії. Ще раз була підтверджена передача мін-ву справи постачання «ампутованих воїнів» протезами і виділено для цих цілей 317 тис. крб. 19.10.1918 на останньому засіданні вже фактично відставленого гетьманом уряду **В. Л.** провів два з-нопроекти фін. характеру — про виділення авансом 1 млн. крб. для лікувально-санаторних установ органів місц. самоврядування і 100 тис. Київському к-ту протезування.

Тривала жовтнева урядова криза ніяк не торкнулася **В. Л.** Він цілком влаштовував гетьмана, а лідери опозиції не вимагали його заміни. Він залишився на займаній раніше посаді й у другому уряді Ф. Лизогуба, який поповнився групою укр. діячів. Однак це істотно не вплинуло на держ. політику в галузі охорони здоров'я і соціального захисту. Тим більше, друга каденція Ради Міністрів була рекордно короткою, лише три тижні.

07.11.1918 **В. Л.** доповів урядові про поширення в окр. регіонах холери і просив 2 млн. крб. на протиепідемічні заходи. Мін-ри погодилися виділити 1 млн. Правда, за кілька днів асигнували ще 500 тис. крб. для боротьби з інфекціями на залізницях. 14.11.1918 гетьман відправив Раду Міністрів у відставку, оглосив т. зв. федераційну грамоту і сформував новий склад уряду в основному з пророс. діячів на чолі з С. Гербелем. **В. Л.** залишився на посаді. Як і раніше це був особистий вибір П. Скоропадського. У спогадах він писав, що той «якось уживався з усіма партіями. І великороси, і українці до нього добре ставилися». Тільки два члени кабінету А. Ржепецький і **В. Л.** втрималися на своїх посадах у всіх трьох складах урядів.

Місячна праця **В. Л.** в останньому уряді не була позначена особливою активністю. Та й Раді Міністрів було не до справ охорони здоров'я. Значні тер. УД були охоплені повстаннями, війська Директорії вели наступ на столицю, тому в центрі уваги кабінету мін-рів були питання орг-ції оборони, формування добр. загонів, хліборобських дружин, посилення Держ. варти, підтримки білих армій. Саме на це у екстреному порядку виділялися мільйони карб., за які голосував й міністр **В. Л.**

Останнє запротокольоване засідання Ради Міністрів датоване 11.12.1918. Не дивлячись на критичну ситуацію з обороною столиці, зібралася переважна більшість членів кабінету, включаючи й **В. Л.** Вищі урядовці Гетьманату вже ретроспективно дали **В. Л.** різні характеристики, включаючи й вельми негативні. Природно, що П. Скоропадський своєму протеже дав цілком позитивну оцінку: «Д-р Любинський, хороша людина, чесна. У раді (мін-рів) ніколи не говорив, але справу свою робив». Подальша доля колиш. мін-ра залишається не з'ясованою. В літ-рі вказана дата його смерті — 1920 рік, без зазначення місця та обставин події.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. Київ, 2001; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Київ, 2002; *Жванко Л.* Внутрішня політика Української Держави в галузі охорони здоров'я і соціального захисту населення (квітень–грудень 1918 року). Автореф. … к. і. н. Харків, 2002; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

МАЗУРЕНКО Семен Петрович (1879, сл. Криворіжжя (Криворядне), Донецький округ, Обл. війська Донського (суч. с. Ростовської обл., РФ) — р.с. невід.) — політ. діяч, дипломат.

Народився в родині заможного селянина. Брат В. Мазуренка та Ю. Мазуренка. Активний учасник рев-ції 1905–1907, співзасновник Всерос. сел. союзу. 1906 заарештований і засланий. Після Лютневої рев-ції повернувся в Україну, вступив до УСДРП.

За дорученням Директорії УНР вів у Москві укр.-рос. мирні переговори (17.01.–04.02.1919) щодо припинення агресії проти УНР та визнання її незалежності Кремлем. За урядовими директивами погоджувався на запровадження рад. форми влади в УНР за умови пропорційного представництва роб. і сел. у радах, укладення укр.-рос. ек. союзу і дотримання УНР принципу нейтралітету. Ці пропозиції були блоковані більш. стороною, що наполягала обмежитись угодою про спільну боротьбу з експедиційними військами Антанти, Військом Донським й А. Денікіним без визнання де-юре УНР. Після припинення переговорів недовгий час працював в Укр. Червоному Хресті. Згодом — посол УНР у Фінляндії. 1920 повернувся в Україну. 1925 заарештований. Подальша доля невідома.

Літ.: Симоненко Р.Г., Реєнт О.П. Українсько-російські переговори в Москві (січень–лютий 1919 р.). Збірник документів. К., 1996; Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х томах. Т. 2. К., 2004.

Олексій Лупандін

МАЙ-МАЄВСЬКИЙ Володимир Зенонович (15.09.1867, м. Санкт-Петербург — 12.11.1920, м. Севастополь) — рос. військ. діяч.

Походив з дворянської сім'ї військового. Здобув освіту у 1-му кадет. корпусі (1885), Миколаївському інж. училищі (1888), Миколаївській академії Ген. штабу (1896). Учасник рос.-японської війни, начальник

штабу 8-ї Сх.-Сибірської стрілецької дивізії. У І Світовій війні показав себе як блискучий полковий командир 44-го піхотного Камчатського полку (1914), був нагороджений Георгіївською зброєю та орденом св. Георгія. Командував 11-ю, 35-ю та 4-ю піхотними дивізіями, з 08.07.1917 р. — командир 1-го гвардійського корпусу. Крім офіційних нагород мав т. зв. «Георгія з гілочкою», введену Тимчасовим урядом відзнаку, яку генералам і офіцерам вручали солдатські збори.

1918 прибув на Дон, у березні вступив рядовим до Дроздовської дивізії Добровольчої армії. Після смерті її командира очолив дивізію. Командир Донецької групи військ (січень 1919), з травня — Добровольчої армії, утвореної з військ Донецької групи. Його війська успішно воювали проти Червоної армії, витримали 6-місячну оборону Донецького кам'яновугільного басейну, а в ході наступу на Москву дійшли до Києва, Орла й Воронежа.

Був «головноначальствуючим» — головою тимчасової адміністрації у Харківській обл., адмін. одиниці денікінського режиму, де перебрав усю військ. і цивільну владу. Відомий антиукр. настроями, 23.08.1919 видав наказ «Про малоросійську мову» (згодом дія цього наказу була поширена на всі окуповані тер.), яким ввів суттєві обмеження для укр. освіти: школи, переведені за укр. влади на укр. мову викладання, знову поверталися до рос.; укр. могли бути лише приватні школи, засновані приватними особами та тов-ми; фінансування з казни не розповсюджувалося на виклади укр. мовою; вивчення «українознавства» (іст. та географії України) припинялося; укр. мова та літ-ра ставали необов'язковими предметами.

27.11.1919 звільнений з посади за розклад тилу та особисте пияцтво. На його місце був призначений ген. П. Врангель. Останній повернув **В. М.** в армію (1920). Під час оборони Криму керував тиловими частинами. Помер від розриву серця.

Літ.: Рутыч Н.Н. Биографический справочник бывших чинов Добровольческой армии и Вооруженных сил Юга России. Москва: Астрель, 2002. 381 с.; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. М.: Астрель. 2003. 894 с.; Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. Кн. 2. К.: Наукова думка, 2012. 463 с.

Олена Бойко

МАКСИМОВ Микола Лаврентійович (25.10(6.11).1880–15.11.1961, м. Ніцца, Франція) — військ.-морський діяч, заст. військ. мін-ра УД.

Походив з донських козаків. Закінчив Морський корпус, у чині мічмана брав участь у рос.-японській війні, в обороні Порт-Артура. Георгіївський кавалер (1905). Закінчив Миколаївську морську академію, ко-

мандував міноносцями. В роки І Світової війни командир канонерського човна, ст. офіцер Гол. штабу Чорноморського флоту. Капітан 1-го рангу.

Підтримав укр. рух на флоті. У квітні 1918 служив у морському мін-ві УНР, після держ. перевороту деякий час в. о. морського мін-ра. Оскільки морське мін-во було ліквідоване, флотська справа ввійшла до єдиного військ. мін-ва. 27.05.1918 Рада Міністрів рекомендувала його на посаду заст. військ. мін-ра з морських справ і надала право особистої доповіді на засіданнях уряду. **М. М.** фактично перебрав на себе розв'язання всіх військ.-морських питань. У червні–серпні 1918 брав участь у більшості засідань кабінету мін-рів, а в їх протоколах йдеться про Морське відомство чи Морське мін-во.

01.06.1918 очолювана адміралом А. Покровським комісія подала план орг-ції військ.-морського флоту УД. Однак його реалізація в тогочасних умовах виявилася неможливою. Зайнявши Крим і Севастополь — гол. базу Чорноморського флоту, німці оголосили кораблі інтернованими до кін. війни. Не дивлячись на фактичну відсутність власного флоту, укр. уряд пішов на збереження управлінських структур морського мін-ва: гол. морського штабу, ген. морського штабу, гол-них морських госп., мед.-сан., військ.-судочинної управ та низки спец. відділів, канцелярії тощо. Представником морського відомства в Севастополі 21.05.1918 був призначений капітан 1-го рангу М. Остроградський, який увійшов у конфлікт з німецьким контр-адміралом А. Гопманом і був замінений контр-адміралом В. Клочковським. Нач. військ. портів Чорного і Азовського морів із штабом в Одесі став віце-адмірал А. Покровський, нач. штабу — віце-адмірал С. Ворожейкін. Загалом це була обґрунтована політика, спрямована на збереження вищих командних кадрів військ. флоту, повернення якого П. Скоропадський послідовно і твердо відстоював перед німецьким керівництвом.

На засіданнях Ради Міністрів у червні 1918 **М. М.** зробив доповіді про демобілізацію торг. флоту, тобто повернення власникам суден, мобілізованих ще царським урядом для військ. потреб. Необхідно було виробити умови повернення, визначитися з коштами на демонтаж озброєння та ремонт кораблів. Спеціальну комісію з цього питання очолив віце-адмірал Д. Ненюков. Йшлося також про роботи з підняття затонулих кораблів, розмінування Одеського порту, встановлення посад військ.-морських аташе при укр. дипмісіях у Берліні, Відні, Константинополі, Бухаресті.

Однією з нагальних турбот **М. М.** було фінансування Морського відомства. У сер. червня 1918 уряд виділив 300 тис. крб. на погашення заборгованості з зарплати офіцерам і чиновникам колиш. мін-ва. У липні 1918 він вніс з-нопроекти про асигнування на потреби відомства, Одеського, Миколаївського і Маріупольського портів 3 млн. 800 тис.,

10 млн. на ремонт і демобілізацію торг. флоту, 4,5 млн. крб. для Транспортної річної флотилії. Уряд схвалив ці подання, а клопотання про кредит для миколаївських заводів «Наваль» і «Россуд» було передано на розгляд міжвідомчої комісії.

Опікувався **М. М.** створенням резерву чинів військ.-морського відомства. Уряд продовжив чинність резерву до 01.01.1919, але ухвалив більше його не поповнювати. За його рекомендацією морські офіцери входили до Думи Геогіївських кавалерів, шкільної та ін. комісій. Наказами гетьмана у Морському відомстві були введені нова флотська уніформа, укр. військ.-морський прапор, вимпели військ. кораблів.

Під час вересневого 1918 візиту П. Скоропадського до Німеччини була досягнута попередня домовленість про передачу Україні Чорноморського флоту. Постала необхідність функціонування морського мін-ва. 14.11.1918 воно було відновлене, мін-ром став віце-адмірал А. Покровський. Його заступником у Києві — контр-адмірал О. Гадд, в Одесі — контр-адмірал **М. М.** У спогадах П. Скоропадський дав високу оцінку діяльності **М. М.**: «Ця людина була щиро віддана своїй справі і вибивалася з сил, щоб якось зібрати рештки того колосального майна, яке ще так недавно мав наш Чорноморський флот». Цілком можливо, що ця сумлінна праця мала на меті «збирання» Чорноморського флоту для відродженої Росії. Не випадково у жовтні 1918, коли йшлося про кандидатуру морського мін-ра, **М. М.** заявив, що «моє мін-во готове до переведення в Петроград». У кін. листопада 1918 до Севастополя і Одеси зайшли кораблі Антанти. Генерал А. Денікін призначив колиш. командувача Балтійським флотом адмірала В. Каніна командувачем Чорноморського флоту. **М. М.** також став на службу ЗСПР. Емігрував до Франції.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Тинченко Я.* Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; *Пиріг Р.* Військова еліта Української Держави: еволюція лояльностей// Український історичний журнал. 2018. № 4.

Руслан Пиріг

МАКУХ Іван Ілліч (17.09.1872, с. Дорожів, Самбірський пов., Львівщина — 18.09.1946, м. Галлайн, Австрія) — правник, держ. і гром. діяч, видавець.

Народився в бідній багатодітній сім'ї. Навчався у поч. однокласній школі, яку не закінчив через скрутне матеріальне становище, з 1882 у чотирикласній школі. 1887 вступив у Дрогобицьку гімназію, з якої

виключений за поширення програмних ідей Русько-української радикальної партії. З 1892 навчався у Львівській академічній гімназії. Давав приватні уроки, працював інструктором в Ін-ті св. Миколая у Львові. Закінчив правн. ф-т Львівського ун-ту (1895–1900). Доктор права (1901). Розпочав адвокатську практику (1901), працював в НТШ, редагував і видавав друк. орган радикалів «Громадський голос». Відкрив адвокатську контору в Товмачі (1907), очолив пов. виборчий к-т. Посол Галицького крайового сейму (1907, 1913), де неодноразово виступав із доповідями про незадовільний стан фінансування нар. шкіл. Заст. гол. Укр. сеймового клубу від УРП. Організатор осередків «Січі» і читалень «Просвіти» в Товмацькому пов. 1910–1913 опікувався питанням нар. шкільництва в Галичині.

З початком І Світової війни мобілізований до полку заг. ополчення, згодом поміч. жандармерії в Товмачі. Звільнений з військ. служби через хворобу (грудень 1914). До липня 1915 проживав у Відні, повернувся до Товмача. Працював на відбудові зруйнованих війною сіл і допомозі малограмотним селянам, за що отримав австрійську медаль «Цивільний хрест за заслуги» ІІ ступеня. Під час Брусіловського прориву (червень 1916) переїхав до Нового Сончу, потім Львова (кін. 1916). Працював у «Сільському господарі» та «Союзі для збуту худоби», «Централі відбудови краю» (Краків), від якої контролював в Сяніку відновлювальні роботи.

Весною 1918 повернувся до Товмача. Орг-зував віче щодо Берестейського мирного договору. Очолив місц. владу. Учасник засідання УНРади у Львові (18–19.10.1918), на якому було проголошено створення Української держави. Після консультацій з членами УНРади виїхав до Станиславова (31.10.1918) і передав наказ місц. укр. проводу взяти владу. Обраний гол. Товмацької пов. нац. ради (01.11.1918). 09–18.11.1918 — держ. секретар гром. робіт у першому уряді ЗУНР. Відмовився від посади через неможливість в. о. в умовах воєнних. дій. Обійняв посаду держ. комісара Товмацького пов., займався орг-цією набору до війська, забезпеченням населення прод., заснував газету «Товмацькі вісти». За його порадою С. Голубович переніс уряд до Станиславова (грудень 1918). 10.01.1919 погодився очолити Держ. секретаріат внутр. справ за умов розмежування цивільно-адм. та військ. функцій, зміцнення армії, підпорядкування жандармерії секретаріату внутр. справ. 15.01.1919 запропонував призвати до військ. служби всіх богословів-українців (без зброї), українців 1885–1900 років народження та учнів сер. шкіл, яким виповнилось 18 років. Спільно з М. Мартинцем випустив циркуляр пов. комісаріатам щодо проведення весняних польових робіт. За його пропозиціями впроваджуються нові форми керівництва в пов. Для боротьби з корупцією та хабарництвом заснована посада Держ. ревізора, яку посів

М. Воробець. Після проголошення Злуки ЗУНР і УНР на засіданні Держ. секретаріату 25.02.1919 за участю С Петлюри запропонував утворити єдину адм. і жандармерію на тер. всієї УНР. Гол. з'їзду УРП (поч. 1919). Обраний до складу шк. комісії УНРади та комісії техн. відбудови (02–04.02.1919). Після обрання Є. Петрушевича диктатором відмовився від посади Уповноваженого Диктатора.

Після відступу УГА за р. Збруч переїхав на Наддніпрянщину (липень 1919), призначений заст. мін-ра внутр. справ УНР. Очолив крайову раду в м. Хмільник (суч. Вінницька обл.) (грудень 1919). У липні 1920 повернувся до Галичини, від 1921 проживав у Товмачі. 1921 відбув триденний арешт за участь в акціях щодо бойкоту перепису населення польською владою. 1922 закликав бойкотувати вибори до польського сейму й сенату. 1923–1926 — голова УРП. 1928–1935 — сенатор Польщі. У сенаті захищав права укр. населення Галичини. 1930–1939 — керівник УСРП.

Брав участь у крайовому з'їзді УРП (06.06.1924). У промові з нагоди відкриття наголосив на важкому становищі укр. народу, що знаходився під польською окупацією, розкритикував тактику уряду ЗУНР, наголосив найважливіші завдання партії — поширення масових вічевих акцій, проведення щоденної роботи з розбудови твердого підґрунтя розвитку нац. життя. На з'їзді обрано нову Гол. управу УРП, **І. М.** став заст. гол. Упродовж др. пол. 1920-х послідовно реалізував задекларовані з'їздом програмні завдання партії. За його участю відбулися демонстраційні віча в Станиславові, Самборі, Тернополі, Бережанах, Косові, Коломиї, Стрию, Дрогобичі та ін., на яких піднімалися питання боротьби за укр. школу, повернення місц. влади українцям та повного нац. визволення.

Після вступу Червоної армії на терени Галичини (17.09.1939) **І. М.** отримав повістку про арешт (27.09.1939), того ж дня залишив Товмач і перейшов на нелегальне становище до с. Горошів (суч. Борщівський р-н, Тернопілька обл.). Переховувався у своєї дочки, дружину арештовано та депортовано у Казахстан. За німецької окупаційної влади повернувся до Товмача (травень 1942). Арештований гестапо (липень 1942), звільнений. Проживав у Товмачі до березня 1944. 1944 емігрував до Австрії. Похований у м. Зальцбурґ (Австрія). 1975 перепохований у м. Кемпбелл-Голл (штат Нью-Йорк, США).

Тв.: На народній службі. Дітройт, 1968. 628 с.

Літ.: Бондар О. Макух Іван // Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті. Львів, 2009. С. 172–184; *Дземан М*. Іван Макух, адвокат із Товмача — міністр ЗУНР. Тлумач, 2010. 187 с.*; Артимишин П., Кульчицький Р., Паска П., Соляр І.* Макух Іван Ілліч // Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Т. 2. Івано-Франківськ, 2019. С. 505–506; *Кульчицький Р.* Посольська діяльність Івана Макуха (1908–1914) // Схід (журнал). 2008. № 5 (89). С. 33–38.

Роман Тимченко

МАРТИНЮК Ілля Сильвестрович (21.07.1869, Волинь — після 1935) — військ. діяч, командир 4-го Київського корпусу.

Народився у сел. родині. Закінчив Київське піх. училище, Академію Генштабу. Полк. (1913). Під час І Світової війни командир полку, дивізії. Ген.-майор (1916). У березні 1918 член комісії по створенню укр. армії. З 17.04.1918 командир Київського корпусу УНР. Залишився на цій посаді й у збройних силах Гетьманату. Нач. штабу полк. О. Шестаков. Корпус формувалися з кадрів колиш. рос. армії і мав у своєму складі дві дивізії. 7-ма піша дивізія зі штабом у Києві (командир ген.-лейтенант Л. Федяй) складалася з чотирьох полків, які тільки у сер. липня 1918 були переведені з Харкова до Києва. Вони отримали назви Овруцького, Радомишльського, Сквирського і Козятинського. На той час кадри Козятинського полку складали 38 старшин і підстаршин та 7 чиновників. 8-ма піша дивізія (командир ген.-майор М. Острянський) зі штабом у Білій Церкві також мали чотири полки — Канівський, Васильківський, Черкаський і Чигиринський, які дислокувалися Білій Церкві, Василькові, Черкасах, Умані.

Командування корпусом **І. М.** припало на поч. період формування з'єднання. 20.07.1918 переведений у розпорядження військ. мін-ра. Служив у Генштабі, входив до Думи Георгіївських кавалерів. З січня 1919 в армії УНР — командувач Київського і Сірожупанного корпусів. У травні 1919 потрапив у польський полон. У кін.1920 повернувся до Армії УНР, був інтернований до таборів у Польщі. У 1922 повернувся до Києва. Перебував на обліку в ДПУ як колиш. царський і петлюрівський ген-л. У квітні 1935 арештований «за поширення контррев. чуток», але незабаром звільнений. Подальша доля не з'ясована.

Літ.: Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії УНР (1917–1921). Кн. І. Київ, 2007; *Його ж:* Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ, 2009.

Руслан Пиріг

МАРТОС Борис Миколайович (20.05.1879, м. Градизьк, Полтавська губ. — 19.09.1977, США) — укр. гром. і політ. діяч, теоретик та практик кооп. руху.

Походив зі старовинного козацького роду. Отримав освіту у Лубенській гімназії (1897), мат. відділенні Харківського ун-ту. Член таємної Укр. студ. громади Харкова (з 1899), учасник Першого Укр. студ. конгресу у Галичині (1900). За участь у студ. демонстрації арештований (1901), висланий на два роки з Харкова «під нагляд поліції» із забороною жити в ун-тських містах. Працював у Кооп. комісії на Полтавщині, спів-

працював з Революційною укр. партією, заснував кілька політ. гуртків, займався культурно-освітньою роботою. Взяв участь у підпільній конф-ції Укр. студ. громад (Полтава, 1901). Повернувся до Харкова (1903), за співпрацю з РУП відбув піврічне ув'язнення (1903–1904). Активний учасник Першої рос. революції (1905–1907), вступив до УСДРП. З 1908 викладав у гімназіях та на курсах Харкова. Працював на Волині ст. контролером статистичних робіт у Волинській губ. земській управі; ст. інструктором кооп-ції при Волинській земській касі дрібного кредиту (1911–1912), організував низку кредитних тов-в та кооп. курси. У 1912–1913 керівник фін. відділу Управління Чорноморсько-Кубанської залізниці; входив до дирекції Кубанського кооп. банку (1913), член правління Кубанського кредитного союзу, редколегії друкованого кооп. органу «Союз». Повернувся на Полтавщину, працював інспектором кооп-ції Полтавського губ. земства (1913–1917). Брав участь у створенні кооп. союзів; учасник кооп. з'їздів і конф-цій; член кооп. відділу полтавського «Общества сельского хозяйства».

Під час І Світової війни заснував та завідував «Закупочним бюро» при Полтавському губ. земстві для забезпечення місцевого населення речами першої необхідності. Брав активну участь у кооп. русі, обстоював ідею створення всеукр. кооп. центрів.

Після Лютневої революції учасник конф-ції УСДРП (Київ, 04–05.04.1917). Член президії Всеукр. сел. з'їзду (червень 1917), обраний до Тимчасового ЦК Сел. спілки, член УЦР та Малої Ради (з 23.06.1917). Учасник Всеукр. роб. з'їзду (11–14.07.1917). У першому складі Генерального Секретаріату ген. секретар земельних справ. За його секретарювання при секретарстві були орг-вані курси по земельній реформі для підготовки інструкторів та для орг-ції сільськогосподарських спілок. Взяв участь в роботі Укр. нац. з'їзду у Полтаві (21–22.05.1917). Став одним з розробників земельного закону УЦР. На Восьмій сесії УЦР виклав план земельної реформи та подав у відставку, продовживши працю у земельному секретарстві. Обстоював позицію, що гасло «земля — народу» — «… балачки, що земля як сонце, як повітря повинна належати всім, не витримує критики». Запропонував ухвалити тимчасовий закон, «який поможе в першу чергу забрать землю у панів та інвентар і заспокоїть хліборобів».

Учасник переговорів у штаб-квартирі Півд.-Зах. фронту з ген. М. Володченком про визнання укр. влади (06.11.1917).

Вів плідну кооп. діяльність. Один з засновників Центр. кооп. к-ту (березень 1917). Його зусиллями у Києві відбулося два кооп. з'їзди, підготовлений план подальшої кооп. роботи під назвою «Схеми дальшої господарської розбудови кооперативів».

За доби Гетьманату П. Скоропадського відійшов від політ. діяльності, працював у сфері кооп-ції. Викладав на Вищих інструкторських кооп.

курсах ім. Доманицького, кооп. школі «Дніпросоюзу». У співавторстві з М. Туган-Барановським та К. Мацієвичем став автором першої програми навчання Кооп. ін-ту у Києві. Голова орг-ційної комісії зі скликання Всеукр. загальнокооп. з'їзду (Київ, травень 1918); обраний головою управи Коопцентру (жовтень 1918). Розроблена **Б. М.** теоретична схема орг-ції кооп. руху ухвалена Третім Всеукр. кооп. з'їздом. Голова наглядової ради «Дніпросоюзу», член наглядової ради «Українбанку», редакційної комісії журналу «Українська кооперація».

За доби Директорії УНР повернувся до активної політ. роботи. Міністр фін-сів у кабінеті В. Чехівського (до кінця січня 1919) та С. Остапенка. Зберіг посаду після обрання прем'єр-міністром (Рівне, 09.04.1919). 12.04.1919 очолений ним уряд оприлюднив декларацію, якою оголосив своїм завданням опертися на власні сили, без залучення «чужої військ. сили», звернути головну увагу на забезпечення армії та військовослужбовців; здійснити фактичну злуку зах. і сх. укр. земель. Програму здійснити не вдалося. Подав у відставку 17.08.1919 р. Залишився на посаді міністра фін-сів, працював до кінця травня 1920. Його зусиллями Директорією був ухвалений закон про самостійність укр. валюти.

З 1920 на еміграції. У Німеччині вивчав досвід кооп. руху. У Чехословаччині (з 1921) — директор кооп. бюро при Укр. гром. к-ті у Празі. Став одним з засновників Ін-ту сільськогосподарської кооп-ції (Прага, 1922), економічно-кооп. ф-ту Укр. господарської академії у Подєбрадах (1922). Працював доцентом Академії, отримав проф. звання (1924); декан економічно-кооп. відділу (1923–1925). Автор низки підручників, наук. статей. Дійсний член міжнар. наук. орг-ції «Institut pur les Cooperatives». Один з фундаторів Тов-ва укр. кооп-торів та його голова протягом 13 років. Організував при Укр. господарській академії низку споживчих тов-в, кооп. кабінет (1923). Редагував студ. журнал «Кооп. альманах» та часопис «Кооп. огляд». Секретар термінологічної комісії економічно-кооп. відділу Академії.

Взяв участь у роботі міжнар. кооп. з'їзду в Генті (1924). Один з фундаторів Укр. техн.-господарського ун-ту. Член Укр. економічного тов-ва у Подєбрадах, Укр. наук. асоціації у Празі, Масарикової академії у Празі, Міжнар. ін-ту кооп. студій у Парижі, Тов-ва укр. кооп-торів та ін. (1922–1945). Представляв укр. еміграцію у Чехословаччині на засіданнях Ліги націй у Женеві (1936–1937); співпрацював із дорадчим к-том для біженців.

Під час ІІ Світової війни перебував у Чехословаччині. Переїхав до Мюнхена (Німеччина, 1945), де працював над орг-цією Укр. вищої економічної школи. Викладав у ній низку дисциплін; ректор (1945–1949), отримав ступінь доктора. Продовжив викладацьку працю в Укр. господарському ін-ті (м. Регенсбург, Німеччина, 1945–1952). Голова Першого

кооп. з’їзду у Німеччині (Мюнхен, 08–09.06.1946). Член Переселенської комісії та Гол. переселенської ради при центр. представництві укр. еміграції Німеччини (1946–1949). Взяв участь у Першому переселенському з’їзді укр. еміграції (04–06.10.1946). Обраний дійсним членом Укр. вільної академії наук та Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка (1948). Заст. директора Ін-ту для дослідження питань Сходу Європи.

З 1951 жив у Швейцарії. За запрошенням укр. наук. закладів повернувся до Мюнхена. Взяв участь у реорганізації Ін-ту з вивчення іст. і культури СРСР (1954–1957), голова наук. ради Ін-ту (1954–1956); секретар наук. ради (1956–1958), голова видавничої колегії (до 1957). Під керівництвом **Б. М.** видано п’ятнадцять «Українських збірників».

З 1958 переїжджає до США (Ірвінгтон, біля Нью-Йорку). Продовжив наук. дослідження; викладав в Укр. техн. ін-ті у Нью-Йорку (1958–1960), виступав з публічними лекціями. Голова комісії зі встановлення фактів і дат періоду укр. визвольних змагань (1965). Керівник ініціативного к-ту по відзначенню 50-ліття відновлення укр. державності (1966).

Помер у США. Похований на цвинтарі Церкви-Пам’ятника коло могил його соратників — Андрія Лівицького та Олександра Лотоцького.

Тв.: Схема кооперативного будівництва / В працях III Всеукраїнського Кооперативного З’їзду у Києві. К., 1918; Розмежування чинності кооперативних союзів // Українська Кооперація. К., 1918; Курс валюти і забезпечення її золотом. Прага: Нова Україна, 1922; Теорія кооперації. Подєбради, 1924; Теорія кооперації: курс лекцій. Подєбради, 1924; Регенсбург–Берхтесгаден, 1947; Кооперативна ревізія. Львів, 1927; Класифікація кооперативів // Наукові записки Української Господарської Академії. Т. 1. Париж, 1937 (франц. мовою); Межі розвитку кооперації споживачів // Наукові записки Української Господарської Академії. Т. II. Париж, 1936 (франц. мовою); До методи студіювання кооперації. Подєбради: Економіст, 1928; Відбудова української кооперації // Збірник «Сільське господарство України». Прага, 1942; Значення власної продукції для кооперації. Львів: Кооперативна Республіка, 1937; Значення М.І. Туган-Барановського для української кооперації // Наукові записки Українського Технічного Інституту. Кн.5. Мюнхен, 1954; Балін і Козлов. Львів: Кооперативна Республіка, 1937; Василь Ломаницький. Львів: Видавництво Ревізійного Союзу Українських Кооперативів, 1938; Оскілко й Болбочан. Спогади. Мюнхен, 1958; М.С. Грушевський, яким я його знав // Український історик. 1966. № 1–2; Велика українська революція: (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року / упорядник Я. Зозуля; *ред. коментарів* Б. Мартос та ін. / Нью-Йорк, 1967; Автобіографія // Вільна Україна. 1970. Ч. 62; Українська валюта 1917–1920 рр. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. Мюнхен, 1970. Кн. 20; Гроші Української Держави (*у співавторстві з Яковом Зозулею*). Мюнхен, 1972; Перші кроки Центральної Ради // Український історик. 1973. № 3–4; Визвольний шлях України. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979, 1989; Визвольний здвиг України. Нью-Йорк–Париж–

Сідней–Торонто, 1989; Крути // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 р. Дрогобич, 1995.
Дж.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. К., 1997.
Літ.: Біда М. Проф. Борис Мик. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1977. № 3–4 (55–56). Рік XIV; *Качор А.* Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загально-громадської праці. Вінніпег, 1977; Українські кооператори (історичні нариси). Кн. 1. Львів, 1999; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. К., 1998. С. 122–123; Видатні діячі Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки — ювіляри 2009 року: Кость Левицький, Борис Мартос, Ісаак Мазепа. Бібліографічний нарис. К., 2009; *Липовецький І.* Борис Мартос // Дороговказ. Орган вояцької думки і чину. Торонто. Ч. 25 (44). Липень–вересень 1969; *Шумовський Ю.* Відходять заслужені: Професор Б. Мартос // Українське Православне слово. 1978. № 1; *Кудлай О.* Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011. С. 21–44.

Олександра Кудлай

МЕЛЛЕР-ЗАКОМЕЛЬСЬКИЙ Володимир Володимирович (1863–1920) — рос. підприємець і політ. діяч, барон.

Народився у військ. дворянській родині. Закінчив Пажеський корпус, служив у лейб-гвардії Кінному полку. Вийшов у відставку, брав участь в управлінні мідеплавильними підприємствами, які належали родині. Був великим землевласником. З 1906 очолював Санкт-Петербурзьку губ. земську управу. Входив до керівництва партії октябристів. 1912 обраний до Держ. ради.

На поч. 1918 переїхав до Києва, де, рятуючись від більш. влади, зібралися відомі рос. політ. і держ. діячі, колиш. члени Держ. думи і Держ. ради, Церк. собору, мін-ри. Гуртуючись на антибільш. платформі, вони ініціювали створення тимчасового представницького органу держ. об'єднання Росії, який би міг стати на місці рад. влади. До ініціативної групи увійшли В. Меллер-Закомельський, В. Кривошеїн, Є. Трубецькой, В. Бобринський, П. Мілюков та ін. Не дивлячись на монарх. погляди багатьох політиків, вони розділяли позицію вождів Добр. армії щодо невизначення форми держ. устрою Росії до перемоги над більшовиками і проведення виборів до Установчих зборів.

У відносинах П. Скоропадського з т. з. Парламентським бюро, яке представляло рос. політ. еліту в Україні влітку 1918, склався стан мирного співіснування. Колиш. член Держ. ради В. Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до «хохломанії», як би у приват. бесідах не висміювали «оперетковий двір Скоропадського», однак проти нього

ніяких виступів не затіювали, розуміючи, що падіння гетьманської влади «до повалення більшовизму у Москві перетворить і весь південь Росії у більш. застінок».

Виношувану тривалий час рос. політиками в Україні ідею про утворення єдиного управлінського органу, вдалося втілити лише у кін. жовтня 1918. У Києві відбувався з'їзд колишніх членів Держ. дум та Держ. ради, Церк. собору, земств, політ. партій. Врешті, вдалося обрати Раду держ. об'єднання Росії (РДОР) — найбільш представницький орган антибільш. сил того часу. До її складу ввійшло 45 осіб. Гол. став **В. М.-З.**, заст. — давні політичні опоненти кадет П. Мілюков і монархіст О. Кривошеїн. Керівники РДОР були монархістами здебільшого не чорносотенного, а націоналістично-октябристського, столипінського типу.

31.10.1918 **В. М.-З.** направив А. Денікіну листа, в якому запевнив, що новоутворений орган надасть всі сили, знання і досвід в розпорядження Добр. армії у її ратному подвигу відновлення великої, єдиної і неділимої Росії. У відповідь ген-л привітав створення РДОР і пообіцяв використати її живі сили і держ. досвід для спільної рос. справи. Керівництво РДОР також звернулося до держав Антанти з закликом допомогти відродженню Росії. Була сформована делегація на чолі з **В. М.-З.** для участі у нараді з представниками Антанти, яка проходила 16–23.11.1918 у тимчасовій рум. столиці Яссах.

Делегати домагалися від країн Згоди невідкладної військ. допомоги Добр. армії, зайняття обох рос. столиць, збереження німецьких гарнізонів на окупованих тер. до заміни їх союзними чи рос. силами. Однією з принципових позицій рос. делегації була вимога не визнавати всіх держ. утворень, які виникли на тер. колиш. Рос. імперії, включаючи й Гетьманську державу. У кін. листопада 1918 керівники РДОР перемістилися до Одеси, куди прибули кораблі Антанти. Вони продовжували розробку моделей майбутнього устрою рос. держави. Після евакуації французького десанту з Одеси РДОР припинила діяльність. Окремі її члени брали у часть в Особливій нараді при командуванні Добр. армії та ін. антибільш. центрів. **В. М.-З.** емігрував за кордон.

Літ.: Сардак Л. Барон В. В. Меллер-Закомельский (1863–1920) // Новый исторический вестник. 2006. Т. 1 (14); *Деникин А.И.* Очерки русской смуты: Вооружённые силы юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 — январь 1919). Минск, 2002; *Пиріг Р.* Українська гетьманська Держава 1918 року. Історичні нариси. Київ, 2011.

Руслан Пиріг

МЕРІНГ Сергій Федорович (1862–1920 (?)) — землевласник, підприємець, мін-р торг. і пром. УД.

Батько **С. М.** — обрусілий німець Федір (Фрідріх) Мерінг приїхав до Росії з Саксонії (1845). став одним з найавторитетніших київських лікарів

та успішним підприємцем, який збагатився на іпотечних оборудках у центрі Києва. **С. М.** навчався в Англії, знав англійську, німецьку, французьку, іспанську мови. Успадкував частину батькових статків, став досить успішним підприємцем, власником цукрового і цегельного заводів, водяного млина. Йому належала розкішна споруда в с. Стара Прилука на Вінниччині, яка нагадувала Маріїнський палац у Києві; власний будинок на вул. Банковій, вартісна колекція живопису.

Під час формування уряду УД у жовтні 1918 П. Скоропадський був упевнений у необхідності заміни мін-ра торг. і пром. С. Гутника. Новим главою відомства став рекомендований ПРОТОФІС-ом **С. М.** Він з'явився у будинку мін-ва на вул. Столипінській (суч. Гончара, 55-б) 27.10.1918, не заставши там свого попередника С. Гутника, який ще до призначення нового уряду повернувся до Одеси.

Значних перестановок в апараті мін-ва він не проводив. Заст. мін-ра залишився С. Бородаєвський — відомий фахівець в сфері кооп-ції і банк. справи. Заст. мін-ра В. Ауербах, який нещодавно залишив посаду, був призначений членом ради мін-ра. У кін. жовтня 1918, в якості мін-ра **С. М.** взяв участь у роботі з'їзду ПРОТОФІС-у. У своїй промові наголосив, що ніякі зусилля усіх відомств і уряду загалом не відновлять промисловості, якщо вона буде в ек. відношення відособлена від решти областей колиш. Рос. імперії.

01.11.1918 розпочалися засідання новосформованого уряду. При складанні порядку денного доповідь **С. М.** була запланована на 07.11.1918. Цього ж дня він поставив питання про недофін-вання урядовців центр. установ. Йшлося не про заробітну плату, а кошти на придбання сукна з метою оновлення гардеробу держ. службовців. Було ухвалено виділити 400 тис. крб. для осіб, які ще не придбали згаданого матеріалу. На ін. засіданні уряду **С. М.** запропонував впорядкувати грошову винагороду учасникам різних нарад та з'їздів, які чимало проводило мін-во. Було ухвалено асигнувати на ці цілі 50 тис. крб., при умові, що особи, які не перебували на держ. службі, отримуватимуть не більше 25 крб. за захід.

Під час урядової кризи накопичилося чимало невідкладних завдань. Підписаний у серпні 1918 договір між УД і Всевеликим Військом Донським про спільне регулювання питань, пов'язаних з Донецьким басейном, потребував механізму реалізації. 05.11.1918 уряд по доповіді **С. М.** ухвалив кандидатури до складу укр.-донської комісії у справі донецького вугілля. Від Мін-ва торг. і пром. до неї увійшов член ради мін-ра С. Гаєвський.

Загострився дефіцит нафтопрод-ів і мастильних матеріалів. Спроби прямого обміну харч. продуктів на нафту з Батумі ситуацію не рятували. Рада Міністрів 06.11.1918 виділила в розпорядження **С. М.** 5 млн. крб. для закупівлі нафти. 16.11.1918 авансовано 15 млн. крб. на оплату

операцій з купівлі і розподілу мастильних матеріалів. На прохання **С. М.** 30.11.1918 Рада Міністрів наділила його виключним правом видобутку, заготівлі і розподілу палива, мастильних і освітлювальних матеріалів. Рішення це було майже символічним, оскільки Донбас був зайнятий білокозачими загонами, а столиця була блокована повстанцями. Німецьке командування вступило з ними у переговори, фактично визнавши Директорію.

У кін. листопада 1918 гетьманські військові не пропустили через лінію фронту делегатів С. Петлюри, які їхали на переговори з німцями. Представники Оберкомандо звернулися з протестом до С. Гербеля, який доповів про це на засіданні уряду. Ухвалили доручити **С. М.**, який вільно володів німецькою мовою, пояснити німецькому командуванню, що парламентарів Директорії не пустили тому, що не був попереджений головнокомандуючий ген. О. Долгоруков. А самі переговори можливі лише у присутності представників укр. уряду.

05.12.1918 Рада Міністрів прийняла постанову про асигнування у розпорядження мін-ра торг. і пром. 35 млн. крб. з коштів Держ. казначейства для закупівлі військ. майна. 11.12.1918 уряд вніс корективи у повноваження **С. М.** щодо розподілу палива. Він міг передавати ін. установам тільки ту кількість палива, яка не перевищувала потреби відомства. **С. М.** залишався на посту до кінця роботи Ради Міністрів. Його підписи стоять під останніми актами гетьманського уряду — постановами про відновлення у Києві діяльності міськ. думи і управи, про передачу влади Директорії. П. Скоропадський так підсумував урядову працю **С. М.**: «Він, мабуть, був сповнений бажань швидше розпочати справу, а потім грянула катастрофа і все рухнуло».

Верховна слідча комісія Директорії пред’явила **С. М.**, як й усім мін-рам останнього гетьманського уряду, звинувачення і безуспішно намагалася заарештувати. **С. М.** пощастило врятуватися. У 1919 разом з дружиною іспанкою Терезією, донькою Кармен та мол. сином Борисом виїхав до Австрії. Відомостей про його життя в еміграції виявити не вдалося, як й обставин його смерті.

У 1921 у Відні побачила світ його книга «В грозу: Мелочь, шутки, эпиграммы». Нині про С. Мерінга нагадують занедбаний палац у с. Стара Прилука та картини з його колекції у Вінницькому худ. музеї, в т. ч. й портрет його батька Ф. Мерінга роботи відомого художника М. Ге.

Літ.: Енциклопедія українознавства. Т. 4. Париж–Нью-Йорк, 1962; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

МИРОВИЧ Костянтин Костянтинович (1867 — д. с. невід.) — гром. і держ. діяч, мін-р віровизнань УНР.

Закінчив Санкт-Петербурзьку дух. академію, кандидат богослов'я, член Всерос. церк. собору. У 1918 працював інспектором Київської дух. семінарії. Мін-р віровизнань гетьманського уряду проф. В. Зеньковський у пошуках заст. свій вибір зупинив саме на ньому. У спогадах він характеризував **К. М.** як «дуже скромну, але дуже порядну, сердечну і гідну всілякої довіри людину». За поданням мін-ра 27.05.1918 уряд схвалив, а через день П. Скоропадський затвердив призначення **К. М.** дир-ром департаменту дух. освіти і т. в. о. заст. мін-ра віровизнань. Йому відразу довелося зануритися в складний процес протидії мін-ва обранню митрополитом Київським Антонія (Храповицького), підготовку Всеукр. церк. собору, листів уряду до патріарха Тихона.

В. Зеньковський вирішив в обхід митрополита Антонія провести реформу дух. освіти. **К. М.** і співробітники його департаменту підготували на розгляд уряду проекти статуту дух. академій, згодом семінарій. Пізніше мін-р визнавав, що діючи без митрополита «порушував нормальні межі для світської влади: але що було робити з впертістю митр. Антонія, який не бажав поступитися мені». З кін. серпня до сер. вересня 1918 **К. М.** у зв'язку з відпусткою В. Зеньковського в. о. мін-ра, беручи участь у засіданнях уряду. Хоч жодного з-нопроекту на його розгляд не виносив. У жовтні 1918 в другому складі Ради Міністрів посаду мін-ра віровизнань зайняв О. Лотоцький, палкий адепт автокефалії Укр. церкви. За його тритижневої каденції **К. М.** був заст. мін-ра. В уряді С. Гербеля мін-ром віровизнань був призначений М. Воронович, який не приступив до роботи. Фактичним керівником мін-ва залишався **К. М.** Після приходу до влади Директорії залишився на посаді дир. департаменту. У квітні 1919 у зв'язку з відрядженням мін-ра культів І. Липи уряд УНР призначив **К. М.** тимчасово кер. Мін-вом. Він працював на цій посаді всю каденцію прем'єрства Б. Мартоса. 21.08.1919 останній раз був присутній на засіданні Ради Міністрів. Більше в документах Директорії і уряду УНР його прізвище не згадується. Є відомості, що на початку 1920-х **К. М.** проживав у Польщі. Подальша доля не з'ясована.

Літ.: Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября1918 г.): Воспоминания. Москва, 1995; *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ, 1997; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. У 2-х т. Т. I. Київ, 2006.

Руслан Пиріг

МИХАЙЛОВ (МИХАЙЛІВ) Леонід Дмитрович (1884 — р. с. невід.) — гром.-політ. діяч, дипломат.

Член Укр. соціал-дем. партії. Тов. генерального секретаря праці в урядах В. Винниченка й В. Голубовича (14.08.1917–18.03.1918), керуючий мін-вом праці УНР (19.03.1918–29.04.1918), в. о. мін-ра праці УНР в уряді В. Чехівського (26.12.1918–11.02.1919), радник і заст. гол. Надзвичайної дип. місії УНР в Польщі (1919–1920). Виступав речником курсу С. Петлюри за воєнно-політ. союз із Польщею. Брав активну участь у виробленні Варшавського договору 1920. У 1920–1921 очолив дип. місію УНР у Варшаві. З 1922 працював у луцькому Українбанку. 1939 репресований. Подальша доля невідома.

Літ.: Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. К., 2002; *Головченко В.І.* Михайлов Леонід // Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. / Редкол.: Л В. Губерський (гол.) та ін. Знання України, 2004. Т. 2; *Головченко В.І.* Михайлов Леонід Дмитрович // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=64861

Олексій Лупандін

МІХНОВСЬКИЙ Микола Іванович (31.03.1873, с. Турівка, Прилуцький пов., Чернігівська губ. — 03.05.1924, м. Київ) — укр. гром.-політ. діяч, правник, журналіст, один з ідеологів укр. самостійництва.

Народився в сім'ї священника. Освіту набув на правн. ф-ті Київського ун-ту (1890–1895). З 1891 — провідник та ідеолог таємної студ. орг-ції Братство тарасівців, автор її програми «Кредо молодого українця». Після розгрому орг-ції (1893) та арешту більшості її членів входив до складу т-ва «Молода Україна», за дорученням якого виїздив до Львова для налагодження зв'язків із галицькими політ. колами та закупівлі укр. літ-ри. Займався адвокатською практикою спочатку в Києві, з 1899 — Харкові. На пропозицію керівництва РУП розробив програму партії під назвою «Самостійна Україна» (1900), яка спричинила жваві політ. дискусії у Великій Україні та Галичині. У львівському часопису «Молода Україна» було опубліковано його відкритого листа до рос. міністра внутр. справ Д. Сипягіна із приводу заборони напису укр. мовою на пам'ятнику І. Котляревському в Полтаві. Наприкінці 1901 — початку 1902 створив УНП, що проголосила своєю метою боротьбу за незалежність України. У 1902–1904 написав статті і відозви: «Робітницька справа у програмі УНП», «Справа української інтелігенції в програмі УНП», «Десять заповідей УНП», де розробив гол. засади укр. самостійників. У 1903 за його сприяння при УНП була створена напіввійськ. орг-ція, яка здійснила

низку політ. терористичних акцій у Харкові (1904), Києві (1909) та ін. Ідеологію укр. націоналізму популяризував у часописах «Самостійна Україна» (1905), «Хлібороб» (1905), «Запоріжжя» (1906), «Слобожанщина» (1906), «Сніп» (1912–1913), які заснував разом з братами Шеметами та ін. У 1914 був мобілізований до рос. армії. Служив у чині поруч. у Київському воєнно-окружному суді.

З його ініціативи у Києві в березні 1917 було орг-вано три військ. віче, 16.03.1917 — т-во Укр. військ. клуб ім. гетьмана П. Полуботка. Член УГВК і Укр. військ. орг-ційного к-ту, який розпочав організацію 1-го Укр. полку ім. Б. Хмельницького. На Всеукр. нац. конгресі обраний членом УЦР від Укр. військ. клубу ім. гетьмана П. Полуботка. Один із засновників УДХП (29.06.1917). За деякими відомостями, **М. М.** був одним з керівників повстання полуботківців (04–06.07.1917), після якого на вимогу лідерів УЦР був відправлений на Рум. фронт. Восени 1917 був обраний Лубенським мировим суддею. Попри опозицію УДХП гетьманській владі, був категорично проти антигетьманського повстання. Розстріл П. Болбочана, на захист якого він виступив перед С. Петлюрою, остаточно підірвав його віру в Директорію. За деякими свідченнями був автором відозв М. Григор'єва до населення. На поч. 1920 виїхав до Новоросійська, звідки марно намагався емігрувати за кордон. Згодом переїхав на Кубань, працював нар. учителем, у кооп. установах. У 1924 повернувся до Києва, де був заарештований співробітниками ДПУ УСРР. Після звільнення зробив ще одну спробу емігрувати. Намагаючись уникнути рад. політ. провокацій, вкоротив собі віку. Похований на Байковому кладовищі у Києві.

Тв.: Самостійна Україна. К., 2002. 80 с.

Літ.: Шемет С. Микола Міхновський (посмертна згадка) // Хліборобська Україна. Кн. 5. Відень, 1925. С. 3–30; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998. С. 131–133; *Єфримович В.* Військо йде. Спогад про Миколу Міхновського // Календар української родини на переступний рік. Мондер-Альберта (Канада), 1948. Річник 9. С. 104–115; *Мірчук П.* Микола Міхновський. Апостол української державності. Філадельфія. 1960. 136 с.; *Турченко Ф.* Микола Міхновський: Життя і слово. К., 2006. 320 с.

Тетяна Осташко

МОГИЛЯНСЬКИЙ Микола Михайлович (18.12.1871, м. Чернігів — 01.02.1933, м. Прага, Чехія) — учений-антрополог, держ. діяч, заст. держ. секретаря УД.

Закінчив фіз.-матем. ф-т Петербурзького ун-ту. Навчався і стажувався у Німеччині і Франції. Працював хранителем у Музеї антропології АН, зав. етнографічним відділом Рос. музею, займався викладацькою і жур-

налістською діяльністю. Належав до партії кадетів. Був прихильником автономії України у складі Росії, засуджував укр. сепаратизм.

У січні 1918 переїхав з Петрограда до Києва. 20.05.1918 був призначений заст. держ. секретаря УД. Як він писав пізніше: «З половини травня до половини жовтня майже безперервно просидів я на засіданнях Ради міністрів, тобто впродовж п'яти місяців». Постійна присутність на засіданнях уряду була зумовлена його функціональними обов'язками як заст. держ. секретаря. Відповідав за забезпечення документування діяльності Ради Міністрів, яка мала форму журналів засідань: подачі з-онопроектів до Держ. канцелярії, внесення їх на розгляд уряду, фіксація зауважень і побажань членів кабінету мін-рів і запрошених осіб, подача на підпис прем'єр-міністру і профільному мін-рові, затвердження гетьманом і оприлюднення з-ну в «Держ. вістникові».

З поч. мирних переговорів з РСФРР у кін. травня 1918 при укр. делегації було створено сім комісій. Юрид.-редакційну очолив **М. М.** Його підпис стоїть поряд з підписами прем'єра Ф. Лизогуба, глави МЗС Д. Дорошенка на документах про повноваженнях гол. делегації С. Шелухіна та її членів. У кін. липня 1918 І. Кістяковського на посаді держ. секретаря замінив відомий рос. правник С. Завадський. **М. М.** залишився на посаді, а після переходу О. Романова до мін-ва юст. — єдиним заст. держ. секретаря.

Сумлінно працюючи в урядовому апараті УД, **М. М.** оцінював її самостійність як тимчасове явище. До укр. діячів ставився негативно, називаючи їх «націоналістичними елементами», а укр. членів уряду — «сепаратистами». У вересні 1918 держ. контролер Г. Афанасьєв подав до уряду записку, в якій стверджував, що «з громадської і держ. точки зору шкідливо оголошувати монополію укр. мови в офіц. актах і в офіційному листуванні і витісняти з них рос. мову». Він пропонував визнати укр. і рос. мови цілком рівноправними. У відповідь на це 11.10.1918 група провідних службовців Держ. канцелярії звернулася до держ. секретаря С. Завадського з листом на захист укр. мови. **М. М.** не підтримав колег.

В мемуарах **М. М.** подавав себе переконаним антантофілом, який не вірив у перемогу Німеччини у І Світовій війні, а перспективи України пов'язував з автономним статусом у складі відродженої Росії. Хоч, усвідомлюючи, що його призначення послом до Франції має бути погоджене з представниками Німеччини, у жовтні 1918 в листі до заст. мін-ра закорд. справ О. Палтова писав: «Наше майбутнє як України, так й Росії в добросовісних тісних відносинах з Німеччиною».

15.10.1918 Рада Міністрів схвалила призначення **М. М.** представником УД у Франції. Однак він просив МЗС відкласти виїзд дип. місії на два тижні, до з'ясування міжнар. кон'юнктури. У сер. листопада 1918 **М. М.** із співробітниками посольства вирушив через Румунію до Франції.

Однак рум. влада не дала дозволу на проїзд дип. місії і вона пароплавом дісталася Одеси. 12.12.1918 у зв'язку з наступом військ Директорії на місто **М. М.** переїхав до Ялти, де його застала звістка про відречення П. Скоропадського від влади. Вірча грамота до уряду Франції втратила силу. На поч.1919 виїхав до Константинополя, де написав нарис «Трагедия Украйны», який був надрукований 1923 в «Архиве русской революции». Влітку 1919 в очікуванні французької візи перебував у Швейцарії, зокрема у Берні і Лозанні зустрічався з П. Скоропадським, потім з ним листувався і деякі з листів опублікував. У 1920–1923 жив у Парижі, займався наук. і виклад. діяльністю. Згодом переїхав до Праги, де отримав проф. стипендію чехословацького уряду. Викладав у місцевих рос. навч. закладах, брав участь у діяльності гром. орг-цій рос. еміграції, активно виступав у пресі. Похований на Ольшанському кладовищі, могила знесена через несплату оренди.

Тв.: Трагедия Украины. // Революция на Украине по мемуарам белых. Москва–Ленинград, 1930.

Літ.: Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 7. Київ, 2010; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

МОРКОТУН Сергій Костянтинович (15.07.1893, м. Санкт-Петербург — 15.01.1971, Канарські ос-ви) — масонський діяч, особистий секретар гетьмана П. Скоропадського.

Народився в сім'ї відомого в столиці лікаря, який обслуговував членів царської родини, учасника масонської ложі. Навчався на іст.-філол. та юрид. ф-тах Київського ун-ту. У мол. віці вступив до масонської орг-ції. Завдяки зв'язкам батька зайняв високе становище у ложі. У 1917 призначений нач. міліції Півд.-Зах. залізниці. Заснував у Києві франкофільську масонську організацію «Молода Україна», до якої залучив С. Петлюру і П. Скоропадського. Входив до Ген. ради Вільного козацтва. Довіра П. Скоропадського до **С. М.** пояснювалася дружбою його батька з графом О. Олсуф'євим, дядьком майбутнього гетьмана.

Після приходу до влади П. Скоропадський призначив його особистим секретарем. Характеризував його як українця надзвичайно поміркованих поглядів і порядну людину. Документальні свідчення про його діяльність на цій посаді дуже скупі. Очевидно, вона зводилася до виконання окр. конфіденційних доручень глави держави. Зокрема, у справі звільнення з в'язниці С. Петлюри. На поч. листопада 1918 з дозволу глави МВС В. Рейнбота **С. М.** мав зустріч з С. Петлюрою наодинці у Лук'янівській

тюрмі і від ім. гетьмана запропонував йому виїхати на кілька місяців з України, відійти від керівництва будь-якими «укр. угрупуваннями». С. Петлюра відмовився, маючи відомості від німецького штабу, що незабаром буде звільнений. Наказом гетьмана від 06.11.1918 **С. М.** призначений членом Великої козацької ради на правах ген. старшини з вирішальним голосом. Рада розгорнути діяльність не встигла, обмежившись у грудні 1918 аморфною відозвою уникнути кровопролиття.

Після падіння Гетьманату виїхав до Франції, де займався торг.-фін. операціями, політ. проектами. Створив Укр. нац. к-т, оголосив себе ворогом самостійної України і прихильником її федерації з Росією, уклав угоду з генералом П. Врангелем. У березні 1921 на засіданні Ради Республіки мін-р закорд. справ УНР А. Ніковський заявив: «Так званий Укр. Нац. К-т Моркотуна, інсценований рос. колами, веде з нами боротьбу». Невдовзі переорієнтувався на УСРР, встановив контакти з Х. Раковським, від якого отримував кошти. Пізніше пропонував свої послуги польській владі. Одночасно займався масонською діяльністю. Як секретар Об'єднання слов'янських масонів створював нові ложі у європейських країнах. Відзначився як талановитий і безпринципний авантюрист, політ. проекти якого були спрямовані на отриманні грошей. У 1939 оселився на Канарських островах, де придбав віллу.

Літ.: Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. Київ–Відень. 1920; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Крижановська О.*Таємні організації: масонський рух в Україні. Київ, 2009; *Соколов Б.* Сергей Моркотун — банкир и авантюрист // День. 2017. 19 жовтня.

Руслан Пиріг

МУММ Філіпп Альфонс Шварценштейн барон фон [нім. Philipp Alfons Freiherr Mumm von Schwarzenstein], (19.03.1859, м. Франкфурт на Майні, Німечиина — 07.1924, м. Портофіно, обл. Лігурія, Італія) — німецький дипломат, керівник німецької делегації в Україні у 1918.

Походив з відомої родини виробників шампанського G.H. Mumm. Вивчав юриспруденцію у Геттінгенському, Лейпцигському, Гейдельберзькому, Берлінському ун-тах, доктор права. З 1885 перебував на дип. службі. У 1914–1916 завідував відділом пропаганди у прес-службі МЗС. **А. М.** цінував імператор Вільгельм II, нерідко гостював у приват. резиденції дипломата у Портофіно (Італія).

Укладення у лютому 1918 державами Четверного союзу Брестського мирного договору з УНР передбачало експорт прод-ва з України до Центр. держав шляхом укладання тристоронніх торг.-ек. угод. Це мало стати першочерговим завданням дип. представництв Німеччини і Австро–

Угорщини в Україні. 09.03.1918 держ. канцлер Г. Гертлінг підписав вірчу грамоту «посланнику у відставці, таємному радникові доктору Мумму фон Шварценштайну» представляти інтереси Німеччини в УНР.

На час приїзду дип. місії нач. штабу Оберкомандо в Україні ген. В. Гренер отримав надзвичайно широкі повноваження як військ., так і політ. характеру. Швидко з'ясувавши управлінську неміч урядовців УНР, він постійно інформував Ген. штаб про неможливість отримати прод-во з України при нинішньому недієздатному уряді. Посол **А. М.** мав дотримуватися позиції МЗС щодо УНР як дружньої держави, уряд якої слід підтримувати, домагаючись виконання взятих зобов'язань з поставок прод-ва і сировини Досвідченому дипломатові вдавалося уникнути конфронтації з В. Гренером і навіть постійно погамовувати його досить прямолінійні спроби скинути соц. уряд УНР. Як писав **А. М.**, ген-л намагався розв'язати укр. «квадратуру кола» військ. методами — замінити цей уряд німецьким ген.-губернаторством.

26.03.1918 **А. М.** отримав від глави МЗС Р. Кюльмана розгорнуті директиви щодо діяльності німецького представництва в Києві. У них відзначалося, що військ. вторгнення в Україну здійснене на прохання УЦР, яка визнана законним урядом і з нею укладений мирний договір. Ці факти й повинні визначати «наше подальше ставлення до України, якщо ми не хочемо порушити основи нашої політики». Далі вказувалося на гол. ціль «нашої окупації» — забезпечення хлібного експорту з України до Центр. держав. І в реалізації цієї політики не слід допускати ніяких хитань.

02–03.04.1918 **А. М.** і німецькі ек. радники проводили консультації з прем'єром УНР В. Голубовичем щодо орг-ції товарообміну, платіжних засобів, обсягів поставок хліба та цін на нього. Перші контакти з вищими посадовцями УНР переконали **А. М.**, що істотною перепоною в реалізації поставок хліба до Німеччини буде не тільки управлінська слабкість уряду, але й його соціалізаторська платформа.

РНМ УНР розуміла необхідність договірно-правового врегулювання ек. і військ. відносин з союзниками. 05.04.1918 на засіданні уряду була прийнята розгорнута постанова про укладення остаточної угоди з Центр. державами щодо поставок до нового урожаю 60 млн. пудів зернових, бобових продуктів та борошна.

Наступного дня **А. М.** інформував МЗС, що укр. уряд прийняв складений німцями організаційний план, погодився поставити до 31.07.1918 1 млн. тон хліба і кормових продуктів, а переговори щодо їх вартості ще продовжуються. Він також наголошував, що «постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соц. теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе». **А. М.** вже знав, що цими днями офіцери штабу Оберкомандо в пошуках майбутнього глави укр. держави зустрічалися з ген. П. Скоропадським — лідером Укр. нар. громади, політ. орг-ції консервативного спрямування.

23.04.1918 договір про торг.-ек. відносини Центр. держав з УНР був підписаний М. Поршем, послами А. Муммом і Й. Форгачем. Наступного дня штаб Оберкомандо зупинив свій вибір нового правителя України на кандидатурі ген. П. Скоропадського. Цього ж дня В. Гренер запросив його до штабу і виклав умови підтримки його кандидатури на посаду гетьмана. Йшлося про зобов'язанням визнати Брестський мирний договір, укладені торг.-ек. угоди, розпустити УЦР, не скликати Установчі збори, нові вибори з-нодавчого органу призначити за згодою німецького командування.

Вжиті штабом Оберкомандо заходи по забезпеченню зміни влади в Україні, дозволили провести 29.04.1918 Хліборобський конгрес, на якому ген. П. Скоропадського було проголошено гетьманом. Зранку 30.04.1918 у кабінеті В. Гренера за участю А. Мумма розпочалося формування гетьманського уряду. Були обговорені вимоги союзників до нового уряду, які гетьман письмово зобов'язався виконувати, а також погоджені кандидатури деяких міністрів.

Представники Центр. держав зробили висновки з недієздатності уряду УНР, який формувався без їхньої участі і тепер намагалися взяти повністю під свій контроль призначення нового кабінету міністрів. Склад майбутнього уряду формувався у кабінеті В. Гренера. 30.04.1918 він висловив П. Скоропадському сумніви щодо постаті прем'єра М. Сахна-Устимовича. Гетьман доручив складання уряду М. Василенку, якому упродовж двох днів вдалося сформувати основний склад уряду. **А. М.** контролював формування гетьманського уряду і подальші зміни його персонального складу.

В. Гренер і **А. М.**, які брали безпосередню участь у формуванні гетьманського уряду, фактично погодилися з переважно кадетським складом, хоч добре усвідомлювали його потенційну пророс. орієнтацію. Серед лідерів загальнорос. кадетів не було одностайності й у ставленні до Німеччини та її можливої ролі у розв'язанні рос. питання. У сер. червня 1918 П. Мілюков прибув до Києва, де мав розмову з **А. М.**, якого переконував у необхідності якнайшвидшого походу німецьких військ на Москву. Посол ухилився від прямої відповіді на пропозиції лідера рос. кадетів, а на поч. липня держ. нарада у Спа під головуванням кайзера Вільгельма II визнала небажаним домагатися ліквідації більш. режиму.

Відразу після приходу до влади П. Скоропадський почав прямо і наполегливо ставити перед німецькою стороною питання про включення Криму до складу УД. Однак Ген. штаб в особі ген. Е. Людендорфа мав власні далекосяжні плани щодо Криму як плацдарму просування інтересів Рейху на Схід. Глава МЗС Р. Кюльман відразу після перевороту в Україні однозначно заявив: « я не бачу зараз для нас жодного сенсу в тому, щоб бодай поворухнути пальцем заради приєднання Криму до

України» . З дозволу німецького командування у Криму був сформований крайовий уряд ген. С. Сулькевича.

Керівництво УД не визнало кримський уряд, прирівнюючи його до управління губ. старости. С. Сулькевич видав розпорядження: «Ні в які відносини з Урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від Уряду України, такі не виконувати». У відповідь на початку липня 1918 Рада Міністрів запровадила ек. блокаду півострова. Було припинено залізничне і морське сполучення, торг. операції, поштовий зв'язок тощо.

У липні 1918 фельдмаршал Г. Айхгорн і **А. М.**здійснили поїздку до Криму. С. Сулькевич розраховував поставити перед ними питання відносин з Києвом, але високі гості демонстративно уникли контактів з кримськими урядовцями. Г. Айхгорн і А. Мумм у супроводі військ.-морського аташе контр-адмірада А. Гопмана побували у Севастополі, відвідали Херсонес.

Дип. діяльність **А. М.** була ускладнена невизначеною і мінливою політикою «верхів» Німеччини у Сх. кампанії. 09.07.1918 Р. Кюльмана на посаді статс-секретаря закорд. справ замінив контр-адмірал П. Гінце. Новий глава МЗС дав доручення **А. М.** встановити особисті контакти з О. Кривошеїним — відомим держ. діячем, палким адептом монарх. ідеї, і з'ясувати бачення ним шляхів відновлення монархії в Росії та ставлення до гетьмана.

Рос. монархісти, які перебували у Києві, робили спроби через німецьких представників донести до керівництва Німеччини турботу про спасіння сім'ї Романових. У відповідь на їх домагання **А. М.** заявив, що в даний час рос. монархісти не повинні розраховувати на допомогу Німеччини. Посол дізнався про убивство царської сім'ї 19.07.1918 підчас обіду в гетьманському палаці. Побоюючись перетворення панахиди в масову монарх. демонстрацію, німецькі дипломати і військ. командування не взяли участі у поминанні колишнього рос. імператора. Як наслідок, ні гетьман, ні члени уряду також не були присутні на багатотис. панахиді по вбитому імператору.

31.07.1918 група бойовиків, за рішенням ЦК Рос. партії лівих есерів здійснила замах на фельдмаршала Г. Айхгорна, який того ж дня увечері помер у лікарні. **А. М.** виїхав до Берліна, де взяв участь участь у похоронах фельдмаршала на військ. кладовищі Інваліденфрідгоф. Убивства в Москві посла В. Мірбаха і фельдмаршала Г. Айхгорна у Києві справили на **А. М.** гнітюче враження. Боячись за своє життя, він переселився з готелю до кварталів Печерська, дуже обмежив своє пересування і посилив охорону.

Стурбований можливістю небажаного для УД повороту політики Німеччини щодо Криму, П. Скоропадський 17.08.1918 відрядив до Німеччини делегацію на чолі з гол. Ради Міністрів Ф. Лизогубом. **А. М.** не був

впевнений у її доцільності і спочатку навіть радив відмовитися від поїздки, згодом погодився. Візит укр. прем'єра відбувся, хоч і не був підготовлений належним чином. Ніким з найвищого керівництва рейху він не був принятий. П. Скоропадський вважав, що поїздка Ф. Лизогуба до Берліна принесла чимало користі, але справа залишалася не до кінця з'ясованою. Зокрема, це стосувалося Криму, Чорноморського флоту, укр. армії тощо.

Гетьман усвідомлював, що розв'язати їх можна лише безпосередньо з керівництвом Німеччини. Він звернувся до **А. М.** з проханням орг-вати його офіц. візит до Берліна. Німецькі посол і МЗС спрацювали дуже оперативно. Вже у кін. серпня 1918 **А. М.** повідомив гетьмана про погодження поїздки і навіть визначену дату його зустрічі з імператором Вільгельмом II — 05.09.1918.

02.09.1918 вересня П. Скоропадський спец. потягом виїхав до Німеччини. Його супроводжували радник посольства Г. Берхем і кап. К. Альвенслебен, який фактично виконував роль представника кайзера при гетьманові. За протоколом мав би їхати А. Мумм, але саме у ці дні закінчувалася підготовка укладання нової тристоронньої ек. угоди Німеччини, Австро-Угорщини і Української Держави.

Повільна робота укр.-німецької комісії викликали невдоволення **А. М.**, який повідомляв МЗС, що переговори просуваються черепашиним кроком. Імпульс поспішному укладанню ек. угоди дав П. Скоропадський, який був прийнятий кайзером й усіма вищими цивільними і військ. керівниками Німеччини. У сподівання на згоду керівництва Рейху вирішити питання про передачу Україні Криму і Чорноморського флоту, він дав Ф. Лизогубу телеграфну вказівку негайно укласти угоду.

10.09.1918 новий ек. договір був підписаний С. Гутником, **А. М.** і Й. Форгачем. Він мав діяти до 01.09.1919 і передбачав поставку з України до Центр. держав не менше 40 млн. пудів хліба, 2,5 млн. пудів цукру, до 20 млн. л. спирту, 6 млн. пудів великої рогатої худоби, 2,5 тис. вагонів яєць тощо. У той же час німці залишили дуже вигідні для них поставки до України вугілля. Успішно завершивши доволі складний процес укладення нового ек. договору, **А. М.** і В. Гренер відбули до Берліна. Вже в останній день візиту, 15.09.1918 П. Скоропадський на їх честь дав обід у готелі «Алдон». Увечері вони були присутні у Королівській опері, де слухали «Летючого голандця» Р. Вагнера. П. Скоропадський писав у спогадах, що після вистави він «розпопрощався з своїми гостями, з Муммом остаточно, оскільки він на Україну не повернувся».

З сер. вересня 1918 **А. М.** офіційно перебував у відпустці. На цей час припала чергова зміна глави МЗС. Адмірала П. Гінце змінив відомий сходознавець, колиш. мін-р колоній В. Зольф. У жовтні 1918 новий статс-секретар ще направляв на ім'я **А. М.** директивні вказівки, але виконувати

їх довелося радникові Г. Берхему та ген. консулу Е. Тілю. У листопаді 1918 р. вийшов у відставку. Останні роки життя були позначені істотними матеріальними труднощами. Помер на власній віллі у м. Портофіно.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936; *Groener W.* Lebenserinneung. Jugend. Generalstab. Weltkrieg/ Gottingen, 1957: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Філадельфія–Київ, 1995; Alfons Mumm von Schwarzenstein. In: Neue Deutsche Biographie (NDB). Band 18, Berlin, 1997; Українська дипломатична енциклопедія. Т. 2. Київ, 2004; Енциклопедія історії України. Т. 7. Київ, 2010; *Hahn p.* Mumm. Diplomat, Photograph & anders als die Anderen. Oase Verlag, 2012; *Гай-Нижник П.* Альфонс фон Мумм — дипломат і посол Німеччини в Україні: коротка хроніка життя (1859–1924) // Гілея. 2017. Вип. 127 (№ 12): *Пиріг Р.* Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. Київ, 2018.

Руслан Пиріг

МУСТАФІН Володимир Андрійович (24.06.1867–21.02.1933, м. Париж, Франція) — військ. юрист, міськ. отаман Одеси в добу УД.

Навчався в кадет. корпусі, 2-му Костянтинівському військ. училищі. У 1895 закінчив Олександрівську військ.-юрид. академію. Служив у Приамурському і Туркестанському військ. округах. Полк. (1902). Учасник рос.-японської війни. Ген.-майор (1910). Під час І Світової війни військ. суддя, ген. для доручень при головнокомандувачі арміями Півд.-Зах. фронту. Восени 1917 залишив Могилів, оселився у Києві, де мав власне помешкання.

У травні 1918 з командуванням австро-угорської армії була досягнута домовленість про призначення урядом УД Одеського міськ. градоначальника. На цю посаду був рекомендований ген. **В. М.** У спогадах він писав, що вагався, оскільки не хотів йти «на компроміс з совістю і обов'язком рос. громадянина». Але, сформувавши основні кадри управління, виїхав до Одеси.

На цей час фактичним господарем міста був австрійський військ. губернатор фельдмаршал-лейт. Е. Бельц. Доповідні записки **В. М.** на адресу уряду подають масштабну картину реквізицій прод., товарів і матеріалів, які вивозилися до Австро-Угорщини. Однак істотно вплинути на грабіжницьку практику військ. адм-ції у австрійській окупаційній зоні і в самій Одесі градоначальник не міг.

У червні 1918 **В. М.** видав циркуляр про обов'язкову реєстрацію іноземн. підданих в Одесі, але Рада Міністрів визнала, що міськ. отаман присвоїв повноваження центр.уряду. МВС мало взяти у нього пояснення. На той час в Одесі скупчилася значна кількість вояків колиш. рос. армії, які домагалися виїзду на батьківщину. Управління Одеського міськ. ота-

мана займалося їх реевакуацією, отримавши від уряду на ці цілі 352 тис. руб.

Складні проблеми відносин з союзниками **В. М.** намагався розв'язувати з німецьким консулом в Одесі В. Онесзейтом та австро-угорським консулом Г. фон Цітковські. Однак вони не мали вирішального впливу на дії військових. Стосунки з австрійським комендантом Одеси Е. Бельцом залишалися напруженими. Фельдмаршал навіть планував ініціювати заміну **В. М.** У вересні 1918 вони ще більше загострилися, коли з'ясувалося, що більшовики і ліві есери влаштували потужний підрив артилер. складів. підкупивши австрійського вартового.

В. М. взяв активну участь у протидії більш. осередкам, діяльність яких координувалася консульством РСФРР в Одесі. За санкцією глави МВС І. Кістяковського консул М. Бек і частина співробітників були заарештовані, але незабаром звільнені на вимогу німців. В Одесі активно діяла рос. монарх. орг-ція (Сухомлінови, Сумароков-Ельстон, Палєн, Трубецькой, Лівен та ін.), під їх впливом знаходилася газета «Голос Юга». Однак управління міськ. отамана претензій до них не мало.

У жовтні–листопаді 1918 **В. М.** інформував МВС про розклад австро-угорських військ Одеського гарнізону, розправи над офіцерами, грабежі, дезертирство, стихійний від'їзд на батьківщину. Йому довелося бути присутнім на похороні фельдмаршала Е. Бельца, який 08.11.1918 вчинив самогубство, і був похований на 2-му міськ. християнському кладовищі.

Після падіння Гетьманату **В. М.** перебував у резерві чинів Добр. армії. У січні 1920 призначений Ставропольським губернатором. У травні 1920 виїхав до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців. 1921 написав мемуари «Отрывки из воспоминаний русского служивого человека, судьи и администратора. Революция и скитання». Згодом перебрався до Франції. Входив до рос. ветеранських військ. орг-цій в еміграції.

Тв.: Самостоятельная Украина — Правление Рады — Гетманщина // 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. Москва, 1998; Воспоминания генерала В.А. Мустафина // Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014.

Літ.: Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

НАТІЄВ Зураб (Олександр) Георійович (20.08.1869–16.06.1919, р-н м. Батумі) — військ. діяч, командир дивізії в армії УД.

Походив з грузинського дворянського роду Натішвілі. Закінчив Тифліський кадет. корпус, Костянтинівське артилер. училище, Миколаївську артилер. академію. В роки І Світової війни командував артилер. частинами. У 1917 командир 4-ї важкої артбригади. Ген.-майор.

З лютого 1918 в армії УНР. Командир Запорізької дивізії, яка разом з німецькими військами звільняла Україну від більш. військ. Підрозділи дивізії брали участь у кримському поході, але були зупинені німецьким командувачем ген. Р. Кошем. **З. Н.** довелося особисто владнувати конфлікт. Частини дивізії вважалися одними з найбільш боєздатних, водночас у їх складі було чимало незадоволених гетьманським режимом і окупантами.

У спогадах П. Скоропадський писав, що йому доповідали про неладне у дивізії, навіть підготовку виступу. Він оцінював **З. Н.** «хоч і добрим військовим, але людиною слабкою у тій новій порівняно мирній обстановці». У жовтні 1918 гетьман затвердив його у чині ген. хорунжого, але на посаді комдива замінив ген. М. Бочковським. **З. Н.** виїхав до Добр. армії. Командував Кавказьким добр. батальйоном. Загинув у бою з більшовиками.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. І. Київ, 2007; *Його ж.* Українські збройні сили березень1917 р. — листопад 1918 р. Київ, 2009; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 7. Київ, 2010.

Руслан Пиріг

НАУМЕНКО Володимир Павлович (19.07.1852, м. Новгород-Сіверський — 08.07.1919, м. Київ) — укр. гром. діяч, педагог, мін-р освіти та мистецтва УД.

Належав до старшого покоління укр. діячів, чиє життя було присвячене нац. відродженню в легально можливих умовах царської Росії. Народився у родині дир. гімназії. Закінчив іст.-філол. ф-т Київського ун-ту. Працював у багатьох навч. закладах Києва викладачем рос. словесності, здобув авторитет блискучого педагога-новатора

Був переконаний, що найефективнішим шк. навчання може бути за умови викладання рідною мовою дитини. Тому послідовно виступав за скасування Емського указу 1876 про заборону використання укр. мови в школах. 1905 у складі укр. делегації виїздив до Петербурга, щоб переконати голову Ради Міністрів С. Вітте у необхідності скасування обмежень стосовно укр. мови. Брав участь у підготовці комісією АН відповідних обґрунтувань, які так й не були сприйняті рос. мін-вом освіти.

В. Н. брав активну участь в укр. нац. русі, входив до київської «Старої громади», тов-ва «Просвіта». У 1902 викупив ділянку землі, на якій знаходилася могила Т. Шевченка, опікувався доглядом за нею. Тривалий час редагував журнал «Киевская старина». Належав до рос. партії кадетів.

15.03.1917 на першому засіданні УЦР під головуванням М. Грушевського **В. Н.** було запропоновано стати заст. гол., але відмовився і в подальшому участі в її роботі не брав. Причиною стало неприйняття ним рев. психології. На поч. квітня призначений Тимчасовим урядом заст., в травні 1917 — куратором Київської шк. округи. Відстоював поступовість укр-зації нар. освіти, нерідко всупереч позиції ген. секретаря освіти УЦР І. Стешенка.

У грудні 1917 з групою однодумців заснував Укр. федеративно-дем. партію. П. Скоропадський у спогадах писав: «Була ще партія дуже не чисельна, яку очолював Науменко, поміркованого українства, але це була партія недіяльна, м'якотіла, ні до якого прояву себе не здатна, особливо в такий гострий час, який ми переживали». Така оцінка цілком відповідала дійсності.

У листопаді 1918 до постаті **В. Н.**, поміркованого укр. діяча, неприхильного до радикальної укр-зації, звернулися в пошуках очільника мін-ва освіти ініціатори створення останнього гетьманського уряду на чолі з С. Гербелем. Перспектива відродження дем. федеративної Росії була тим імперативом, який породив у нього сподівання на реалізацію власних уявлень про нац. освіту в автономній Україні, а відтак й згоду прийняти мін-рський портфель.

15.11.1918 **В. Н.** та ін. щойно призначені мін-ри зібралися на перше засідання. Воно розпочалося з повідомлення С. Гербеля про розстріл офіцерами добр. дружини маніфестації студентів та учнів, які протестували проти призову до війська. Від ім. уряду було випущено офіц. співчуття з приводу «сумних подій». Наступного дня **В. Н.** домігся обговорення в Раді Міністрів цих подій. Секретарі уряду сформулювали його як «питання про правила і порядок застосування збройної сили взагалі, і особливо стосовно учнів. молоді всіх навч. закладів України». В ухваленій постанові містилося посилання на поточний тривожний час і доручення військ. мін-рові довести до всіх воєначальників про необхідність при застосуванні збройної сили точно керуватися діючими на цей предмет вказівками.

Наступним **В. Н.** вніс з-нопроект про необхідність звільнення від призову на військ. службу колиш. військових — учнів сер. навч. закладів, викладачів сер. школи і проф. стипендіатів. Колеги-міністри, посилаючись на «вкрай важкий для держави момент», погодилися звільнити від призову лише учнів — колиш. військовослужбовців.

Намагаючись не допустити розміщення в ун-ті св. Володимира добр. дружин **В. Н.** разом з мін-ром шляхів сполучень Е. Ландсбергом 28.11.1918 вніс проект постанови про відповідну заборону. Було ухвалене звернення до військ. мін-ра вжити заходів, щоб приміщення ун-ту були зайняті військ. частинами тільки у випадку крайньої необхідності. **В. Н.** намагався не допустити припинення занять у 7-8 класах у зв'язку з призовом учнів на службу.

В. Н. доводилося займатися й багатьма ін. питаннями. При ньому завершився процес утворення УАН. 28.11.1918 доповів Раді Міністрів про обрання зборами академіків президентом УАН В. Вернадського, разом з П. Скоропадським підписав відповідний наказ. Було ухвалено з-ни про створення Держ. симфонічного оркестру, про остаточну передачу мін-ву освіти і мистецтва колиш. шкіл Найсвятішого синоду і їх майна.

11.12.1918 займався підготовкою з'їзду з питань дошк. виховання і позашк. освіти, попросивши 18 тис. крб. на його проведення. Довелося звертатися до уряду й з не зовсім приємного приводу, коли мін. касир зник з 104 тис. крб. зарплати співробітників. Чимало ухвал уряду з профільних питань мін-ва залишилися не реалізованими, оскільки до падіння Гетьманської держави залишалися лічені дні.

П. Скоропадський у спогадах, порівнюючи з ін. мін-рами останнього кабінету, подав виключно позитивну оцінку самої постаті і діяльності **В. Н.**: «Він з великою енергією взявся за деякі реформи, які оздоровляли нашу навч. діяльність. Крім того, він хотів створити взірцеву укр. гімназію. Я завжди дуже любив його доповіді, оскільки бачив у ньому світлу ідейну особистість, що так рідко зустрічається у наш час».

Після приходу до влади Директорії газети почали публікацію матеріалів про діяльність уряду С. Гербеля. В одній з публікацій **В. Н.** ставилося на карб залучення учнів ст. курсів до військ. служби. 22.12.1918 він направив до ред-ра часопису «Трибуна» листа, в якому, спираючись на документи, показав власні намагання протидіяти намірам військ. керівництва. Врешті, наголошував він, не загинув жоден учень, на відміну від минулорічних жертв студ. і учнів. молоді, які «здобули собі гучний похорон», маючи на увазі трагедію Крут.

З приходом на поч. лютого 1919 більшовиків залишився у Києві, працював в АН. 07.07.1919 заарештований київськими чекістами. Наступного дня за постановою колегії ЧК був розстріляний за контррев. діяльність як гетьманський мін-р. Похований на Лук'янівському кладовищі. Реабілітований у 1991.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; *Пайкова Є.* Володимир Науменко (1852–1919) // Український історичний журнал. 1998. № 6; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. ІІ. Київ, 2004; Українська

Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

НЕКРАСОВ Микола Віссаріонович (20.10.1879, Санкт-Петербург — 07.05.1940, Москва) — рос. гром. і політ. діяч.

Освіту отримав у санкт-петербурзькій гімназії, Ін-ті інженерів шляхів сполучень (1902). Стажувався у Германії і Швейцарії. Проф. Томського технологічного ін-ту (1906). Брав активну участь у революційних подіях 1905-1907; вступив до партії кадетів (належав до її лівого крила), делегат Третього з'їзду партії у Петербурзі (1906). Орг-тор і керівник місцевого к-ту кадетів у Томську. Обраний до III Державної думи, увійшов до керівного складу кадетської фракції. Член ЦК партії (1909). Висловлювався за обл. автономію Сибіру та забезпечення корінним народам права на самостійне улаштування свого життя (1912). У IV Державній думі — тов. голови кадетської фракції. Брав активну участь у блоці «прогресистів»; тов. голови Думи (1916).

Під час I Світової війни уповноважений Всерос. союзу міст, працював у Сибірському т-ві допомоги хворим і пораненим та постраждалим від війни. Брав участь у засіданнях Особливої наради з оборони держави (Особое совещание по обороне государства). Через принципові розбіжності із кадетським керівництвом вийшов із складу ЦК партії (1915).

У 1917 член Тимчасового к-ту Державної думи. Увійшов до складу Тимчасового уряду як міністр шляхів сполучень. 14.05.1917 здійснив поїздку до Катеринослава, де на привітання члена місцевої укр. ради у міському театрі, заявив, що завжди був прихильником автономії і федерації, проте від імені уряду з цього приводу говорити відмовився. Увійшов до складу делегації Тимчасового уряду (разом з О. Керенським, І. Церетелі та М. Терещенко), що прибула до Києва 28.06.1917 для переговорів з УЦР. Взяв участь у приватній нараді президії Виконавчого К-ту РОГО на квартирі М. Терещенка, міністра закордонних справ (28.06.1917), в ході якої з'ясувалася нагальна потреба в укладенні угоди з УЦР. Приймав участь у переговорах на їх початковому етапі. Повернувшись до Петрограду зауважив, що «український рух, який знайшов співчуття по всій Україні, необхідно розглядати як явище, що заслуговує найсерйознішої уваги… Уряд повинен дотримувати точки зору децентралізації законодавства. Необхідно зрозуміти, що творчі сили національних течій треба залучити до державного річища».

Вийшов з партії кадетів (03.07.1917) та вступив до Рос. радикально-демократичної партії. Тов. прем'єр-міністра (08.07.1917). У третьому

складі Тимчасового уряду міністр фін. і віце-прем'єр (21.07.1917). Брав участь в роботі Першого Всеросійського з'їзду рад (липень 1917). На Держ. нараді в Москві виступив з докладом про фін. стан країни (12.08.1917). Після відставки з посади міністра призначений ген.-губернатором Фінляндії.

Після жовтневого перевороту брав участь у підпільних урядових засіданнях. Переїхав до Москви (березень 1918), працював управляючим московською конторою Союзу Сибірських кредитних союзів. Під іншим ім'ям деякий час працював у Москві та Казані (з 1919). Викритий і арештований (1921), після зустрічі з В. Леніним легалізований рад. владою. Працював у Центр. союзі споживчих тов-в, читав лекції у московських вишах.

Арештований у справі «Союзного бюро ЦК РСДРП (меншовиків)» (1930), отримав вирок 10 років таборів (1931). Працював на будівництві Беломорканалу та каналу Москва–Волга. Достроково звільнений (1933), залишившись працювати на будівництві. Нагороджений орденом Трудового Червоного прапора (1934). 1939 знов арештований. Розстріляний. Реабілітований по двох справах у 1990 та 1991.

Тв.: Кооперативна торгівля. Організація і техніка. Москва, 1924.

Літ.: Шелохаев В. Николай Виссарионович Некрасов: «Найти равнодействующую народного мнения…» // Российский либерализм: идеи и люди / под общ. Ред. А.А. Кара-Мурзы. М.: Новое издательство, 2007. 904 с.; *Серков А.И.* Русское масонство 1731–2000 гг. М.: РОССПЭН, 2001. С. 502–503; Большая российская энциклопедия: в 30 т. / председ. науч.-ред. Совета Ю.С. Осипов. Т. 22. М.: Науч. Изд-во «БРЭ», 2013; *Голостенов М.Е., Сенин А.С.* Некрасов Николай Виссарионович // Политические деятели России 1917. Биографический словарь / гл. ред. П.В. Волобуев. М.: «Большая росс. энциклопедия», 1993. С. 231–232; *Манилов В.* Из истории взаимоотношений Центральной Рады и Временного правительства // Летопись революции. 1927. № 5–6; *Кудлай О.Б.* Центральна Рада — Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень–жовтень 1917 р.) // Дис. … к. і. н. Спец. 07.00.01 — Іст. України. К., 1997. С. 61–62, 88, 90–91.

Олександра Кудлай

НЕМІТЦ Олександр Васильович (26.07.1879, Бессарабія (суч. с. Катюжани, Вінницька обл.) — 01.10.1967, м. Севастополь) — військ.-морський діяч.

Походив з обрусілої німецької дворянської родини. Закінчив Морський кадет. корпус. Службу почав мічманом Чорноморського флоту. Під час суду над учасниками повстання 1905 на учбовому кораблі «Прут» виступив захисником і домігся пом'якшення покарання. У 1912 закінчив Морську академію. Видав кілька праць з іст. морських операцій під час рос.-японської війни.

У роки І Світової війни командував канонерським човном, дивізіоном ескадренних міноносців, мінною дивізією. Нагороджений Георгіївською зброєю. У червні 1917 призначений командуючим Чорноморським флотом. Контр-адмірал (серпень 1917). Підтримав жовтневий переворот у Петрограді. У грудні 1917 самовільно залишив посаду, за що Верх. морською колегією був засуджений до страти, але покарання уник. У 1918 перебував у Києві.

Після візиту до Німеччини у вересні 1918 гетьмана П. Скоропадського з'явилася перспектива повернення Україні Чорноморського флоту. У зв'язку з цим робилися спроби виділити морське мін-во в окреме відомство. 23.09.1918 в. о. гол. уряду М. Василенко від імені гетьмана вніс це питання на розгляд кабінету мін-рів, але рішення відклали до з'ясування штатів морського міністерства.

30.09.1918 прем'єр Ф. Лизогуб запропонував урядові схвалити кандидатуру колиш. командувача Чорноморським флотом адмірала **О. Н.** на посаду морського мін-ра. Однак нач. матроського відділу Морського штабу адмірал В. Лукін виступив у газеті «Голос Киева» з викриттям минулої поведінки претендента і гетьман не затвердив поданий на підпис указ.

З березня 1919 **О. Н.** на службі в Червоній армії. Нач. штабу Півд. групи військ, яка влітку цього року під командуванням Й. Якіра вела бої проти військ ген. А. Денікіна і отамана Н. Махна, вийшла з оточення. Був поранений, нагороджений орденом Червоного прапора. Після закінчення громадянської війни займав різні керівні посади у Військ.-морських силах, перебував на виклад. роботі. Віце-адмірал (1941). Нагороджений другим орденом Червоного Прапора (1944), орденом Леніна (1945). У 1947 вийшов у відставку, жив у Севастополі. Похований на центр. алеї міськ. кладовища Комунарів.

Літ.: Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Харків, 2007; *Залесский К.* Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

НЕНЮКОВ Дмитро Всеволодович (13.01.1869–05.07.1929, м. Земунд, пригород Бєлграда, Сербія) — військ.-морський діяч. Представник морського відомства УД у справі демобілізації торг. флоту.

Закінчив Морський корпус (1889). Миколаївську академію Генштабу (1909). Брав участь у рос.-японській війні, відзначився при обороні Порт-Артура. Нагороджений орденом св. Георгія IV ст. 1906–1913 командир канонерського човна, міноносця, лінкора.

З поч. І Світової війни нач. воєнно-морського управління ставки Верх. головнокомандувача. Командир загону кораблів на Дунаї (1915). Вице-

адмірал (1916). У 1918 перейшов на службу у морське відомство УД, був призначений уповноваженим у справі повернення власникам суден, мобілізованих для воєнних потреб. Перебуваючи на укр. службі, нелегально очолював представництво Добр. армії в Одесі. Використовуючи службове становище, відправляв для неї транспорти з зброєю і військ. спорядженням до Новоросійська. Після висадки в Одесі французького десанту призначений А. Денікіним управляючим військ.-морською базою, в серпні 1919 — командувачем Чорноморського флоту. Проявив себе як прихильник П. Врангеля, в лютому 1920 звільнений зі служби.

У квітні 1920 призначений П. Врангелем командувачем Чорноморського флоту. На поч. листопада 1920 керував масштабною транспортною операцією по евакуації Білої армії з Криму до Туреччини. Емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців. Займався літ. діяльністю. Постійний автор «Зарубежного морского сборника». Похований у рос. секторі місц. кладовища. Залишив рукопис спогадів, які зберігалися в Рос. закорд. архіві у Празі, згодом у ДАРФ. Видані у Москві в 2014.

Тв.: От Мировой до Гражданской войны. Воспоминания 1914–1920. Москва, 2014.

Літ.: Ел. ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ненюков_Дмитро_Всеволодович; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Харків, 2007; *Залесский К.* Кто был кто в Первой мировой войне. Москва, 2003; Енциклопедія історії України в 10-ти т. Т. 10. Київ, 2010.

Руслан Пиріг

ОНІХІМОВСЬКИЙ Віктор Павлович (06.04.1877 — д. с. невід.) — в. о. держ. секретаря РНМ УНР.

У 1919 працював дир. департаменту законодавчих справ Держ. Канцелярії УНР. Наказом Директорії УНР призначений тимч. в. о. Держ. секретаря (31.05.1920). Звільнений 14.01.1921, залишившись на посаді дир. департаменту законодавчих справ. У квітні 1921 одночасно очолював департамент заг. справ Держ. канцелярії. За рад. влади обвинувачувався в ході «Процесу ЦК УПСР», засуджений до розстрілу. Однак не був арештований, через що суд оголосив **В. О.** поза законом.

Джер.: Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали. У 2 т. / Ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.). Т. 1. К., 2006. 688 с.; Т. 2. К., 2006. 744 с.; ГДА СБУ, т. 2, арк. 114; ЦДАВО, ф. 1065, оп. 3, спр. 41, арк. 1–14.

Віталій Скальський

ПАЛТОВ Олександр Олександрович (1867, м. Санкт-Петербург — р. с. невід.) — держ. діяч, заст. мін-ра закорд. справ УД.

Народився у дворянській сім'ї гвардійського морського офіцера. Закінчив юрид. ф-т Петербурзького університету. Завдяки родинним зв'язкам отримав придворне звання камергера. Працював у мін-ві шляхів сполучень на посаді дир. канцелярії. Виявився замішаним у корупційній оборудці, змушений був давати свідчення слідчому поліції, але справа не дістала завершення.

Під час I Світової війни працював юрид. консультантом управління Галицько-Буковинських залізниць. Навесні 1918 мешкав у Києві у власному будинку. Напередодні квітневого держ. перевороту (1918) за завданням П. Скоропадського підготував проекти двох основоположних документів майбут. Гетьманату: «Грамоту до всього укр. народу» і «З-ни про тимчасовий держ. устрій України». Останні були скальковані з «Свода законов Росс. империи» (ред-ція 1906).

Прийшовши до влади, П. Скоропадський високо оцінив «ясність розуму і швидкість роботи» **О. П.** Офіц. став заст. мін-ра закорд. справ, але весь час фактично залишався гол. політ. радником і довіреною особою гетьмана. Вже на другий день після перевороту, зранку 30.04.1918 разом з отаманом Ради Міністрів М. Сахно-Устимовичем в кабінеті нач. штабу німецьких військ ген. В. Гренера займався формуванням нового кабінету мін-рів. Протокол першого засідання уряду 02.05.1918 травня він підписав як заст. держ. секретаря.

Ґрунтовна фахова підготовка, знання інозем. мов, зокрема німецької, довіра з боку глави держави робили **О. П.** провідною постаттю у визначенні зовнішньополіт. курсу Гетьманату. П. Скоропадський пізніше визнавав, що закорд. політика «знаходилася в моїх руках, руках Палтова, і частково, Лизогуба». Під час офіц. візитів до Німеччини і прем'єра, і гетьмана супроводжував не глава МЗС Д. Дорошенко, а його заст. **О. П.** Будучи людиною надзвичайно енергійною і працездатною, від ім. гетьмана займався багатьма держ. справами. Директор УТА Д. Донцов писав у щоденнику: «Палтов робить все: організує пресові бюро, призначає архиєреїв, видумує нову уніформу для армії. Крім того, постійно в розмовах з німцями».

У другому складі уряду Ф. Лизогуба (25.10–14.11.1918) у зв'язку з виїздом Д. Дорошенка до Європи для налагодження контактів з дипломатами країн Антанти, **О. П.** в. о. мін-ра закорд. справ. Доповідав проект з-ну про створення за кордоном кількох десятків консульських установ УД, постанов про направлення дип. місій до Галичини і Війська Донського, виділення коштів на їх утримання, призначення голів місій. Рада Міністрів доручила **О. П.** скласти ноту польському урядові щодо становища на Холмщині.

11.11.1918 на засіданні уряду зробив доповідь з питань зовн. політики, яка була взята до уваги. Цього ж дня отримав повноваження Ради

Міністрів підписати з представниками РСФРР угоду про обмін дип. місіями. За його поданням 12.11.1918 ще одним заст. мін-ра закорд. справ був призначений А. Галіп. 14.11.1918 **О. П.** останній раз брав участь у засіданні уряду, який цього ж дня був відправлений гетьманом у відставку. П. Скоропадський сформував нову Раду Міністрів і оголосив федераційну грамоту. Твердження про підготовку цього документа **О. П.** не відповідають дійсності. Її текст складали сенатори С. Завадський та І. Кістяковський.

Новий зовнішньополіт. курс на відродження Росії і пошуку порозуміння з Антатою вимагав від П. Скоропадського видалення з урядових структур діячів, які мали виразну германофільську позицію. **О. П.** належав до кола найвиразніших прихильників Німеччини. 20.11.1918 подав заяву про відставку. П. Скоропадський у спогадах дав йому абсолютно позитивні характеристики: «видатна за своїм розумом людина, за своєю широкою всебічною освіченістю», «вражаюче працездатний, врівноважений», «відданий справі, якій служив, і тим самим мені».

О. П. емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців. Разом з колиш. держ. секретарем УД М. Гіжицьким, графом О. Бобринським та ін. входив до складу Белградського закорд. к-ту. Дата смерті та місце поховання досі не встановлені.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; *Донцов Д.* Рік 1918. Київ. Київ, 2002; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. ІІ. Київ, 2004; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Гай-Нижник П.* Олександр Палтов — державно-політичний діяч, заступник міністра закордонних справ Української Держави / Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ПАНОЧИНІ (КАРАКАШ) Сергій Сергійович (1891, Полтавщина — ?) — біолог, літературознавець, літ. критик.

Співпрацював з часописом «Сніп», входив до Тов-ва ім. Г. Квітки-Основ'яненка у Харкові (1912). Під час І Світової війни підпоручик 151-го зап. полку Казанської військ. округи. 1917 — член УЦР, Всеукр. ради військ. депутатів. Член комісії по виборах до Укр. Установчих зборів. 1918 — один з фундаторів відновленого акціонерного тов-ва «Час» (Київ), секретар його видавництва. Друкувався у першому укр. бібліологічному часописі «Книгар». Став упорядником збірників про укр. друковану продукцію за 1917 й 1918 роки.

За радян. влади працював штатним співробітником, редактором, секретарем зоологічної секції природничого відділу Ін-ту укр. наук. мови ВУАН (1925–1930). Був секретарем редакційної колегії «Вісника Інсти-

туту української наукової мови». Автор низки термінологічних словників і збірників.

Після 1931 доля невідома.

Тв.: Словник біологічної термінології / Науково-дослідний ін-т мовознавства ВУАН. Харків, 1931; *Щоголів І., Паночині С.* Словник зоологічної номенклатури. Ч. 3: Назви безхребетних тварин. Evertebrata. (проект). К.: ДВУ, 1928; У справі усталення української природничої таксономії // Вісник ін-ту української наук. мови. 1928. Вип. 1; Книжкова українська продукція в 1917 році. Книгар. 1918. № 5 (січень); Огляд української книжкової продукції в 1918. Книгар. 1919. Число 20; Скалки життя. Український декламатор. Зразки творчості українських письменників в поезії й прозі для читання й декламації. К.: Видавниче тов-во «Орхід», 1918.

Дж.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х т. Т. 1 / Відповід. ред. В.А. Смолій. К.: Наукова думка, 1996.

Літ.: Устіннікова О., Сенько П. З історії створення видавничого акційного товариства «Час», 1918 рік. (за матеріалами спецфонду Книжкової палати України) / ukrbook. net/DAD/publ/Uatinnikova_10_2006/pdf.

Олександра Кудлай

ПЕТЛЮРА Симон Васильович (22.05.1879, м. Полтава — 25.05.1926, м. Париж, Франція) — видатний укр. держ., політ., військ. діяч, Гол. Директорії Української Народної Республіки (вища посадова особа держави), Гол. отаман армії УНР, ген. секретар військових справ.

Народився у родині полтавських міщан Василя та Ольги Петлюр. Рід мав давнє козацьке коріння. Багатодітна (четверо синів і п’ятеро доньок) сім’я Петлюр жила в старому трикімнатному будинкові на околиці Полтави. Батько прийшов до Полтави молодим хлопцем, згодом мав візницький промисел. Мати Симона, Ольга Олексіївна, походила зі старого козацького роду. Життя сім’ї було пронизане укр. нар. культурою, основу якої складала козацька й православна традиції. Укр-кі мова, казка, пісня, одяг, страви, свята, звичаї становили духовно-побутову атмосферу, в якій виростали діти. Освіту **С. П.** здобував у Полтавській дух. семінарії, до якої вступив 1895. 1901 виключений з випускного класу за участь у нелегальній громаді Рев. укр. партії (РУП). З того часу присвятив себе політ. боротьбі, яка супроводжувалася частими змінами місць проживання, арештами, вимушеним перебуванням за кордоном. Виключений із семінарії, влітку 1901 взяв участь у Всеукр. студ. з’їзді, що відбувся в Полтаві. Навесні 1902 став одним із орг-торів виступу учнів семінарії, які вимагали скасувати систему шпигунства, звільнити наглядачів, змінити програму навчання, ввести до неї укр-знавчі предмети. Тоді ж, коли під впливом агітації РУП Полтавщину та Харківщину охопив могутній сел. рух, що супроводжувався захопленням поміщицької землі, худоби, рема-

ненту, розгромом маєтків, полтавська жандармерія зафіксувала виїзди **С. П.** та його друзів до сіл губернії з метою агітації та порушила кримінальну справу. Рятуючись від неминучого арешту, разом із приятелем та ідейним однодумцем П. Понятенком восени 1902 виїхав на Кубань. Недовго жив із приватних уроків, які давав у Катеринодарі, згодом знайшов роботу в експедиції члена-кореспондента Рос. АН Ф. Щербини, який займався впорядкуванням архівів кубанського козацтва. У грудні **С. П.** разом із П. Понятенком арештували. До березня 1904 був ув'язнений, випущений під грошову заставу, яку вніс батько, продавши останню десятину лісу.

Повернувшися з Кубані, **С. П.** недовго перебував у Києві, де близько зійшовся з М. Поршем. Восени 1904 з паспортом на ім'я С. Тагона виїхав до Львова, де тоді містився закорд. к-т РУП. У Львові впродовж 1905 редагував часопис «Селянин», який видавали укр. соціал-демократи. Під час перебування у місті познайомився і тісніше зблизився з багатьма укр. галицькими діячами, особливо М. Грушевським, І. Франком, В. Гнатюком, співробітничав у «Літ.-наук. віснику», «Записках НТШ», «Волі», відвідував лекції підпільного укр. ун-ту.

Протягом 1905 в РУП велася дискусія з нац. питання. Лідер партії Д. Антонович оголосив його неіснуючим, його опонентом був М. Порш, якого підтримував С. Петлюра. У травні 1905 дискусія, що до того точилася на сторінках преси, стала предметом конференції РУП, яка відбулася у Києві. **С. П.** нелегально прибув до міста і, за словами М. Порша, виявив «сміливість у вирішенні складних справ та непохитну віру в укр. нац. справу».

Революція 1905–1907 зробила **С. П.** провідним політ. діячем, членом ЦК УСДРП, авторитетним парт. публіцистом. Працював у першій щоденній укр. газеті «Рада», тижневику «Слово», місячнику «Вільна Україна». Восени 1908 скрутні матеріальні обставини змусили **С. П.** переїхати до Петербурга, де він знайшов пристойно оплачувану роботу бухгалтера в транспортному тов-ві, деякий час працював бухгалтером в Москві, до якої перебрався, за одними свідченнями, 1909, за іншими, 1911.

В наступне після поразки революції 1905–1907 десятиліття **С. П.** пережив період глибокого внутр. осмислення сусп. процесів, що зумовило вагомі світоглядні зміни, розширило його освітній, культ. і політ. кругозір, змінило масштаби його гром.-політ. діяльності. Ці зрушення стали помітними вже напередодні І Світової війни, коли **С. П.** разом із О. Саліковським заходилися видавати в Москві журнал «Украинская жизнь» (1912–1917). Нац.-визвольна боротьба стала політ. кредо **С. П.**, а в характері проявилися ознаки сильної особистості.

За свідченням М. Грушевського, на час І Світової війни **С. П.**, перетворився на визначного провідника укр. громади. Ще яскравішу, майже

пророчу, характеристику того часу дала йому людина прихильна, але стороння для укр. руху. «Українці самі не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра — видатний редактор, патріот, гром. діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда, Петлюра — безмірно вищий за те, що про нього думають. Він — з породи вождів, людина з того тіста, що колись, у старовину, закладали династії, а за нашого дем. часу стають нац. героями... Буде він вождем народу укр-кого. Така його доля», — так характеризував **С. П.** академік Ф. Корш.

Харизматичні риси характеру **С. П.** найповніше розкрила революція 1917–1921. Для такого типу людей, як **С. П.**, не могло бути благодатнішого часу за рев-ційний. Падіння самодержавства, рев.-дем. зміни в країні застали його на фронті — у 1915 був мобілізований, перебував на Зах. фронті, де обіймав високу посаду заст. уповноваженого Союзу земств. У квітні виступив ініціатором та орг-тором проведення в Мінську укр. з’їзду Зах. фронту, який створив Укр. фронтову раду, а її гол. обрав **С. П.**

Важливою подією в політ. кар’єрі **С. П.** став Всеукр. військ. з’їзд (05–08.05.1917) у Києві. Він був однією з провідних постатей з’їзду, входив до його президії, головував на декількох засіданнях, виголосив низку промов, запропонував найважливіші резолюції. Якщо до весни 1917 **С. П.** був відомий у вузькому колі парт., рев. інтелігенції, то від часу Першого Всеукр. військ. з’їзду став публічним політиком, а його ім’я — одним із символів укр. нац.-визвольного руху. «Перший раз я почув Симона Петлюру як промовця до військ. мас на Першому військ. з’їзді, — згадував В. Кедровський. — Враження від промови Петлюри лишилося колосальне. У кожному його слові чулася щирість, якась захоплююча задушевність та глибока віра у перемогу тих ідей, які він проголошував». У травні 1917 він був обраний головою Укр. ген. військ. к-ту (УГВК). Політична воля **С. П.**, його орг-заційні здібності, відданість укр. справі виразно виявилися в процесі підготовки і проведення Другого Всеукр. військ. з’їзду (05–10.06.1917). З’їзд відбувся всупереч забороні військ. мін-ра Росії О. Керенського. На з’їзді **С. П.** виступив з доповіддю про структуру і завдання УГВК. Трохи згодом, 15.06.1917, був обраний К-том УЦР до складу Генерального Секретаріату, в якому посів місце ген. секретаря військ. справ.

Як і в УГВК, так і в Ген. секретарстві військ. справ гол. завданням **С. П.** була укр-зація військ. частин. Вона повсякчас натрапляла на перепони в рос. військ. мін-ві. На поч. вересня 1917 **С. П.** на чолі укр. делегації прибув до Ставки верх. головнокомандуючого рос. армії. Внаслідок переговорів з О. Керенським було досягнуто домовленості про укр-зацію 15 піх. дивізій. Проте здійснити укр-зацію в повному обсязі не вдалося.

Військ. діяльність **С. П.** активізувалась у листопаді 1917 після падіння Тимчасового уряду. Він виступив ініціатором об'єднання Рум. та Півд.-Зах. фронтів у єдиний Укр. фронт і водночас підготував план роззброєння збільш-зованих частин у Києві та на решті тер. України. Водночас із турботами про збереження боєздатності старої армії та її реорг-зацію багато зусиль докладав до оборони України від більш. агресії, неодноразово інформував Ген. Секретаріат про зростання небезпеки. На засіданні 15.12.1917 звернувся до укр. уряду з вимогою остаточно визначитись, «чи воюємо ми, чи ні» з більшовиками. Ген. секретарі В. Єщенко і М. Шаповал підтримали **С. П.**, тоді як В. Винниченко вважав, що «раніше треба запитати Совіта нар. комісарів, чи воює він, чи ні, тільки тоді можна зважитись на такі рішучі засоби боротьби». На тому самому засіданні Ген. Секретаріату було ухвалено негайно послати ультиматум РНК із вимогою припинити війну, одночасно обрано особливий К-т оборони України, до складу якого увійшли С. Петлюра, М. Порш та В. Єщенко.

18.12.1917 Ген. Секретаріат був поінформований В. Винниченком щодо заяви **С. П.** про відставку з посади ґен. секретаря. Відставку було прийнято. Причини її в джерелах та літ-рі залишилися недостатньо з'ясованими. Правдоподібно, що **С. П.** вдався до відставки тому, що не мав достатньої підтримки з боку гол. Ген. Секретаріату.

Залишивши урядову посаду, **С. П.** створив Укр. гайдамацький кіш Слобідської України, до складу якого входила укр. молодь. Кіш, який поділявся на чорних та червоних гайдамаків, став одною з найбоєздатніших укр. частин. Разом з Січовими стрільцями відіграв гол. роль у придушенні січневого більш. виступу у Києві.

С. П. негативно поставився до запрошення УЦР німецьких та австрійських військ в Україну, тому участі в роботі УЦР навесні 1918 не брав. Прийняв пропозицію Київського губ. земського союзу стати його головою, згодом очолив Всеукр. земський союз. За влади УД П. Скоропадського перебував в опозиції, чотири місяці відбув у Лук'янівській в'язниці, що додало його постаті ореол мучеництва та популярності. Вийшовши на волю був обраний членом Директорії і в якості Гол. отамана очолив антигетьманське повстання. У лютому 1919 після відставки В. Винниченка фактично керував Директорією, яка волею Трудового конгресу України стала вищим органом влади УНР. 11.02.1919 звернувся до ЦК УСДРП з листом, в якому писав: «Виходячи з того, що суч. ситуація для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний момент всі сили творчі нашого краю повинні взяти участь у держ. праці, не вважаю для себе можливим ухилятися од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу, перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при держ. праці. З огляду на це я тимч. виходжу зі складу членів Укр. С.-Д. партії».

Вихід **С. П.** із УСДРП засвідчив завершення еволюції його світогляду в бік нац.-держ. ідеї. До партії він більше не повернувся. Укр. соціал-демократія втратила одного зі своїх лідерів, зате Україна знайшла послідовного борця за її держ. незалежність. Загалом Директорія як колективний дем. орган вищої влади не виправдала свого призначення та підтвердила істину про те, що демократія миттєво не народжується в полум'ї революції. Набагато вагомішою за колективний орган влади виявилася постать одного його члена — Гол. Директорії, Гол. отамана військ УНР **С. П.** 1919 рік зробив його лідером укр. нац.-визвольного руху, об'єднавчим символом нації. Про оптимізм і віру **С. П.** говорено не один раз, та майже завжди мемуаристи, мов змовившись, одразу ж наголошують на вмінні **С. П.** передати свою віру та оптимізм навколишнім, не тільки легко спілкуватися з малознайомими людьми, насамперед солдатами і старшинами на передовій, але й надихнути їх до переможного бою. Це цілком очевидна риса харизматика.

Причини поразок армії УНР наприкінці 1919 залежали аж ніяк не від особливостей характеру **С. П.**, а від заг. несприятливої внутр. й зовнішньополіт. ситуації. Це змусило Гол. отамана активно шукати зовн. союзників у боротьбі з більшовиками. Його погляди звертаються до Польщі, в якій він побачив стратегічного партнера у боротьбі з Росією.

21–24.04.1920 у Варшаві між урядами УНР і Польщі були підписані політ. та воєнна конвенції, які увійшли до історії як Варшавська угода або союз Пілсудський–Петлюра. Укр. сторона отримала військ. підтримку у боротьбі із більшовиками. Проте спільний похід виявився невдалим. З кінця 1920 для **С. П.** розпочався останній, еміграційний період життя. Він був короткий, всього шість неповних років, але насичений орг-заційною та аналітичною роботою. Насамперед Гол. Директорії УНР вважав за необхідне розібратися в причинах невдачі визвольних змагань. На його думку, вже 1917 — рік поч. революції — виявив ряд недоліків у орг-зації нації. Серед політ. сил не існувало єдності, парт. інтереси переважали нац. Несуголосність укр. політ. дій, на думку **С. П.**, виростала з ґрунту невиробленості держ. ідеології, неоформленості волі народу. Незважаючи на глибокі й вагомі внутр. нац. проблеми, **С. П.**, хоч і передбачав «ще деякі нові ускладнення в реалізації нашої держ. ідеї», але не втрачав «ні віри, ні надії на те, що ідеал нації буде здійснений».

С. П. робить висновок про те, що здобуття Укр. держави це справа всієї нації, а не одного класу чи однієї партії, справа, яка вимагає єдності волі нації, пріоритет державності над партійністю. Висновок, який до сьогодні не втратив своєї актуальності.

Поряд із загальними, **С. П.** формулює ряд спец. завдань:

- гостру необхідність використовувати найменші можливості «до заманіфестування своїх нац.-держ. постулатів»;

- шукати собі симпатиків та прихильників у країнах світу, вступати в контакти з різними політ. силами цих країн, використовувати міжнар. наук. об'єднання, брати участь в європейській пресі та журналістиці, використовувати друковане слово для пропаганди укр. тематики, а одночасно вести боротьбу проти ідеології «великої, єдиної Росії».

Цікавим був геополітичний прогноз **С. П.** Він передбачав, що «всі держави, утворені після 1917 року на тер. бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди загроженими, поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава укр. народу».

С. П. залишався послідовним і непримиренним опонентом більш. режиму. Він одним із перших зрозумів усю небезпечність «зміновіхівської» ідеології і висунув завдання розв'язати остаточно ілюзію можливості співробітництва Європи з більш. владою: «В умовах нашого перебування за кордоном свій обов'язок в цій справі тоді виконаємо, коли допоможемо остаточній компромітації больш. експериментів в очах світу».

С. П. гостро відчував потребу культ. модернізації укр. нації, відтак ставив завдання вивчення європейських мов, створення перекладної літ-ри з різних галузей науки, освіти та мистецтва, без чого важко було б уявити ефективне функціонування Укр. держави. Усвідомлював необхідність проведення в Україні ек. модернізаційних заходів. Будував у цьому напрямі широкі плани, в які входило будівництво шляхів, орг-ція пром. виробництва з пристосуванням його до військ. потреб, підготовка нації до оборони Батьківщини. Як великий позитивний чинник нац. життя, **С. П.** розглядав укр. церкву, турбувався справами її внутр. зміцнення.

1923 під тиском обставин **С. П.** змушений залишити Варшаву і переїхати до Парижа, куди прибув восени 1924. Його приїзд активізував діяльність укр. політ. еміграції у Франції. З 1925 почав видаватися журнал «Тризуб». **С. П.** був його редактором та одним з публіцистів, писав під псевдонімами В Марченко, Г. Рокитний, О. Р. та ін. Тижневик став одним з рупорів українства на Заході. Звичайно, більш. влада вважала **С. П.** одним із своїх найнебезпечніших ворогів. Особливо боялася Москва відновлення союзу Пілсудський–Петлюра. Коли на поч. травня 1926 Ю. Пілсудський повернув собі владу в Польщі, відновлення союзних дій стало цілком ймовірним. Це, на наш погляд, стало справжньою причиною вбивства **С. П.**, здійсненого 25.05.1926 більш. агентом Ш. Шварцбартом. **С. П.** був похований 30.05.1926 на паризькому кладовищі Монпарнас. Велелюдна похоронна процесія засвідчила популярність політ. діяча. Трагічна смерть ще виразніше підкреслила унікальність і масштаб цієї постаті в історії України XX ст. Підступне вбивство, сплановане і здійснене більш. агентами, фізично знищило **С. П.**, але ідейно перетворило його в укр. свідомості на потужний символ нац. державотворення.

Не випадково більш. пропаганда докладала всіх можливих зусиль для спотворення та паплюження образу **С. П.**, замовчування та фальсифікації його діяльності. Більшовики зробили все можливе, щоб перетворити процес над вбивцею **С. П.** в процес над **С. П.**, якому інкримінували відповідальність за єврейські погроми, які мали місце в Україні 1919–1920. Частково вони добилися свого, суд присяжних виправдав вбивцю. Наслідки цієї агресивної антипетлюрівської пропаганди не подолані остаточно ще й сьогодні.

Дж.: Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. 1. Нью-Йорк, 1956; Т. 2. Нью-Йорк, 1979; Т. 3. К., 1999; *Петлюра С* Статті. К., 1993; *Петлюра С.* Вибрані твори та документи. К., 1994; *Сергійчук В.* Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. К., 1998; *Його ж.* Симон Петлюра і єврейство. К., 1999; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2-х т. К., 1996–1997; Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. К., 2003; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у 2-х томах. К., 2006; Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920–1992 та ін.

Літ.: Він з когорти вождів (кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність Симона Петлюри). К., 1994; У 70-річчя паризької трагедії. 1926–1996: Збірник пам’яті Симона Петлюри. К., 1997; Полтавська петлюріана. Вип. 1–8. Полтава, 1993–2019; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. пр. Фастів, 1999; *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. К., 2001; Політична історія України. ХХ століття: В 6-ти т. Т. 2: Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). К., 2003; *Савченко В.*А. Симон Петлюра. Х., 2004; *Сергійчук В.І.* Симон Петлюра. К., 2004; *Яблонський В.* Від влади п’ятьох до диктатури одного, історико-політичний аналіз Директорії УНР. К., 2001; *Його ж.* Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки). К., 2020.

Владислав Верстюк

ПЕТРОВ Сергій Миколайович (рр. н. і с. невід.) — держ. контролер УД.

Належав до членів уряду УД, чий життєвий шлях найменш відомий. Жодної оцінки його діяльності не висловив у спогадах П. Скоропадський. Найпоінформованіший з історіографів Гетьманату Д. Дорошенко наводить про нього лише скупі дані: «служив раніше в полевім контролі в Центр. установах рос. контролю в Петербурзі». Прихід **С. П.** до уряду цілком обумовлений його попередньою професійною діяльністю.

Документи фонду «Державного контролера» ЦДАВО України містять наказ гетьмана про призначення **С. П.**, його накази про вступ на посаду, кадрові питання, але дані біографічного характеру відсутні. Журнали

засідань Ради Міністрів подають лише формальні відомості про урядову діяльність **С. П.** і не розкривають змістовний бік справи. Однак це обумовлено функціональною специфікою відомства, яке було покликане контролювати бюджетні видатки не стільки по факту їх використання, а на етапах прийняття з-нів і постанов про виділення асигнувань з держ. скарбниці. Представники відомства працювали у Фін. раді, Бюджетній комісії, Малій Раді Міністрів, ДХБ, комісіях по розробці міждерж. договорів тощо. Ні **С. П.**, ні його попередник Г. Афанасьєв жодного разу не доповідали Раді Міністрів результатів своїх відомчих ревізій.

На перших засіданнях другого уряду Ф. Лизогуба, які розпочалися 01.11.1918, **С. П.** участі не брав, підписав відредаговані протоколи засідань. Відомство представляв заст. держ. контролера Д. Валлійський. 07.11.1918 секретарі Ради Міністрів вперше зафіксували присутність **С. П.** на засіданні кабінету міністрів. Наступного дня при затвердженні плану роботи уряду доповідь держ. контролера була намічена на 13.11.1918.

Дійсно цього дня **С. П.** вніс з-нопроект про здавання в Держ. казначейство грошових сум, які зберігаються у периферійних касах різних держ. установ. З-н міністри схвалили, доповнивши пропозицією посилити відповідальність за збереження коштів не тільки штрафними санкціями, але й кримінальною відповідальністю. З-н був цілком нагальним, оскільки на місцях наростали деструктивні прояви. Однак наступного дня уряд був відправлений у відставку.

С. П. залишився на посаді й у новому кабінеті мін-рів, очолюваному С. Гербелем. Прем'єра і гол. ідеологів зміни політ. курсу України на Антанту і відродження Росії, постать **С. П.** влаштовувала. Перші засідання нового складу уряду він майже регулярно відвідував. 23.11.1918 в. о. прем'єра А. Ржепецький вніс на розгляд Ради Міністрів два з-нопроекти: про додаткові штати Штабу гетьмана і про штати установ Ген. козацької ради. Перше питання було постійною «головною біллю» мін-ра фінансів, оскільки штати установ і військ. підрозділів адм-ції гетьмана весь час розширювалися і вимагали додаткового фін-вання.

З-н про відродження укр. козацтва також тривалий час не ухвалювався урядом через незгоду мін-рів з утворенням козацтва як держ. орг-ції. Врешті П. Скоропадський протиснув його через уряд і сам очолив Козацьку раду. А. Ржепецький і цього разу ухилився від прийняття позитивного рішення, запропонувавши передати з-нопроекти на додатковий розгляд держ. контролерові **С. П.** і заст. мін-ра фін. К. Замену. Повторно ці питання на розгляд уряду не виносилися.

26–30.11.1918 **С. П.** на засіданнях кабінету мін-рів був відсутній, а в грудні постійно брав участь. Ніякі питання по контрольному відомству не розглядалися. Лише 05.12.1918 мін-ри, обурені інформацією про появу на

ринку великої кількості спорядження військ. призначення, ухвалили створити спец. комісію для розслідування інциденту, до якої мав увійти й представник держ. контролю.

Не дивлячись на явну небезпеку взяття Києва військами повстанців, **С. П.** брав участь в останньому засіданні Ради Міністрів 14.12.1918. Його підписи стоять під двома останніми постановами: про відновлення у Києві роботи міськ. думи і про передачу влади Директорії. 08.01.1919 Верх. слідча комісія, створена для розслідування діяльності уряду П. Скоропадського, пред'явила всім мін-рам останнього кабінету, включаючи **С. П.**, стандартне обвинувачення у намаганні «скасувати укр. державність і прилучити Україну до Московської (Російської) Держави озброєною силою». Уник арешту і залишив Київ. Виявити відомості про його подальшу долю не вдалося.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ПЕТРУШЕВИЧ Євген Омелянович (03.06.1863, м. Буськ — 29.08.1940, м. Гермсфдорф, Німеччина) — адвокат, укр. гром., політ. і держ. діяч, дипломат, голова УНРади, диктатор ЗОУНР.

Народився у сім'ї священика. Навчався у школі м. Буськ, Львівській Академічній гімназії та на правн. ф-ті Львівського ун-ту. Гол. студ. тов-ва «Академічне Братство» у Львові. Адвокатський кандидат у Львові (1896–1897). Адвокатську практику проходив у канцелярії С. Федака. Адвокат у Сокалі (1897–1905) та Скольому (1905–1914). У Сокалі очолював філію тов-ва «Просвіта», заснував пов. Касу Ощадності. Разом з адвокатом Т. Ваньо заснував укр. торг. спілку «Єдність». Співзасновник Укр. Банку Парцеляційного у Львові (1917). Діяч УНДП, член Нар. К-у. Посол до австрійської Держ. Ради (1907–1918) з виборчого округу Сокаль–Радехів–Броди. Заст. гол. (1907–1917), гол. (1917–1918) Укр. Парламентарної Репрезентації. Посол до Галицького Сойму (1911–1914) від виборчого округу Стрий. Член Гол. Укр. Ради (1914–1915), Заг. Укр. Ради (1915). Був прихильником більш радикальної позиції у переговорах з австрійським урядом щодо вирішення укр. питання у Сх. Галичині.

Гол. укр. Конституанти (УНРада ЗУНР) у Львові (18–19.10.1918). Очоливши Віденську делегацію УНРади (19.10.1918), домагався від австрійського уряду офіційної передачі влади в Сх. Галичині УНРаді. Проводив переговори з австрійським мін-ром у справах Галичини К. Галецьким щодо шляхів укр.-польського порозуміння. Повернувся до Галичини напр. листопада 1918. Стримано ставився до перспектив об'єднання

ЗУНР з УНР. Після відкриття сесії доповненої УНРади в м. Станиславів (02.01.1919), склав свої повноваження, після чого УНРада таємним голосуванням обрала його гол. («президентом») Президії та Виділу УНРади. Мав репрезентативні функції глави держави. Член комісії закорд. справ УНРади. Впродовж зими–весни 1919 виїжджав до Відня по фін. та політ. підтримку ЗУНР. Учасник Надзвич. з'їзду УНДП у Станиславові (28–29.03.1919). Член Директорії УНР, вперше в такому статусі брав участь у Держ. Нараді у м. Проскурів (15.03.1919). Диктатор ЗУНР (09.06.1919–15.03.1923). Мав складні стосунки з С. Петлюрою через різні політ. орієнтації щодо державотворення УНР та характеру об'єднавчого процесу УНР та ЗУНР. Стосунки особливо загострилися після проголошення Диктатури. Разом з Галицькою Армією, що відступала за Збруч, в липні 1919 переїхав до м. Кам'янець на Поділлі. Перебуваючи влітку–восени 1919 у Наддніпрянщині не зрікся своїх надзвич. повноважень, хоча цього від нього вимагали Гол. Отаман та галицькі й буковинські соціал-демократи. Зневірений в перспективах утвердження і захисту суверенітету УНР в боротьбі з більшовиками, схилявся до угоди з антибільш. силами Росії. Не погоджувався з наддніпрянським керівництвом щодо союзу з Польщею.

Проти ночі 16 листопада 1919 виїхав з Кам'янця на Поділлі, через Румунію та Чехо-Словаччину дістався до Відня. На поч. 1920 перебував у Парижі та Лондоні, де домагався зрушень у справі визнання ЗУНР Мирною Конференцією в Парижі, фактично керуючи закорд. справами ЗУНР. У серпні 1920 сформував уряд — Колегію Уповноважених Диктатора ЗУНР. В офіц. зверненнях до міжнар. інституцій виступав як гол. («президент») УНРади. 1920 — поч. 1923 проводив активну зовнішньополіт. діяльність, домагаючись від керівництва зах. держав та міжнар. інституцій визнання прав українців Сх. Галичини на нац. самовизначення. Брав участь у роботі делегацій ЗУНР на міжнар. форумах у Женеві (1920) та Ґенуї (1922). У своїх міжнар. контактах практикував т. зв. нафтову дипломатію — обіцяв діловим колам Канади преференції у наданні концесій на видобуток нафти у Сх. Галичині, при умові підтримки укр. самостійницьких прагнень. Після рішення Ради Послів про належність Сх. Галичини до Польщі (14.03.1923), розпустив уряд. Через тиск зверхників Польщі на уряди Австрії та Чехо-Словаччини змушений виїхати до Берліна, де зі своїми співробітниками утворив Колегію Політ. Центру Зах. України. У 1920-х мав контакти з більш. дипломатами та спецслужбами, деякий час був на позиціях радянофільства. Розірвав з радянофільською орієнтацією після краху політики «українізації» в рад. Україні.

У 30-х фактично перебував поза організованим укр. рухом в еміграції. Після трагічної загибелі Є. Коновальця (1938), написав на прохання О. Думіна, політ. заповіт, в якому передав свої повноваження зверхника

збройних сил ЗУНР А. Мельнику. Після захоплення нацистською Німеччиною Польщі написав меморандум до німецького уряду про самостійницькі прагнення українців. Похований у м. Берлін на цвинтарі катедри св. Ядвіги. Перепохований у Львові на Личаківському цвинтарі.

Дружина — Леокадія Пуніцька (1864–1917). Брати: Степан Петрушевич (1855–1920), священик, депутат УНРади, капелан Галицької Армії; Роман Петрушевич (1872–1940), суддя, пов. комісар ЗУНР у Камінці Струмиловій. Син — Антін Петрушевич (1892–1941), правник, член дип. місії УНР в Парижі.

Тв.: До війська галицької землі! // Український Прапор. Відень, 1920. 29 серпня. Ч. 46. С. 3–4; До Українського Народу Галицької Землі! // Український Скиталець. Відень 1923, 15 травня. Ч. 9–10. С. 4–5; Українські Громадяне! // Український Прапор. Берлін, 1927. 15 вересня. Ч. 18. С. 1; Мешканці Східної Галичини Українці не Поляки! // Український Прапор. Берлін, 1928. 1 березня. Ч. 4/5. С. 1.

Літ.: Киричук Ю.А. Євген Петрушевич — президент ЗУНР // Буськ в історії України. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю від дня народження Євгена Петрушевича. Буськ, 2000. С. 3–6; *Кручкевич Г., Солодяк О.* Євген Петрушевич видатний громадський, політичний і державний діяч. Львів: Край, 2008; *Максимчук І.О.* Нарис історії роду Петрушевичів. Шикаго, 1967; *Павлишин О.* Адвокатська діяльність Євгена Петрушевича // Збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу «Адвокатура України: історія та сучасність» на пошану адвоката, президента Української Народної Республіки в екзилі Степана Порфировича Витвицького), 24 листопада 2015 р., м. Львів / Уклад. І.Б. Василик, І.С. Яковець. Київ: КВІЦ, 2015. С. 93–98; *Його ж.* «Диктатор в екзилі»: політичні впливи Євгена Петрушевича в Західній Україні у 1920-х роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. / За редакцією І. Підкови, Р. Тарнавського. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. Вип. 53 С. 189–203*; Його ж.* Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013; *Його ж.* Петрушевич Євген Омелянович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 198–199; *Його ж.* Петрушевич Євген Омелянович // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник / Національна академія наук України. Інститут історії України. Київ, 2016. Вип. 6. С. 103–105; *Павлюк О.В.* Радянофільство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність // Український історичний журнал. 1997. № 4. С. 95–101; *Райківський І.* Євген Петрушевич в оцінці галицьких соціал-демократів (1918–1919 рр.) // Галичина, Івано-Франківськ, 2014. Ч. 25–26: До 95-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. С. 114–126; *Соляр І.* Закордонне представництво Західної України: діалог між краєм та еміграцією в середині 1920-х рр. // Галичина. Івано-Франківськ, 2013. Ч. 20–21: До 60-річчя професора Миколи Кугутяка. С. 223–232; *Сохоцький І.* Військова канцелярія Диктатора // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участи у Визвольних Змаганнях. (Матеріяли до історії) / Видав хорунжий УСС

Дмитро Микитюк. Вінніпеґ, 1958. С. 136–138; *Його ж*. Будівничі новітньої української державности в Галичині // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. / Наукове Товариство ім. Шевченка. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1961. С. 159–207; *Турчин А*. Євген Петрушевич // Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник / Редакційна Колегія: Микола Мартинюк (гол. редактор) та ін. Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, 1994. Т. 3. С. 588–602; *Федорів О*. Радянський фактор у політиці уряду Євгена Петрушевича (1921–1922 рр.) // Галичина. Івано-Франківськ, 2004. № 10. С. 261–267.

Олег Павлишин

о. ПЕТРУШЕВИЧ Степан (1855, Галичина — 14.01.1920, ст. Слобідка) — громад.-політ. і культ. діяч, делегат УНРади.

Народився в родині священика Омеляна Петрушевича (1830–09.10.1901) і Савини з Коцюбів. Брат Євгена Петрушевича. Висвячений 1879. Сотрудник парохій у с. Семигинів Стрийського пов. (1879–1880), м. Щирець Львівського пов. (1880–1881). Адміністратор парохії у с. Покрівці Жидачівського пов. (1881–1883). Парох у с. Полове (1883–1894) та у с. Холоїв (1894–1920) Радехіського пов. Віце-декан Камінки Струмилової (1914–1918). Засновник читальні тов-ва «Просвіта» й місц. відділення Каси Райфазена. Засновник та дир. Повіт. Каси Ощадности. Діяч УНДП, член Нар. К-ту. Делегат до УНРади від Радехівського пов. (Станиславів, січень–травень 1919). Член фін. комісії. Гол. Пов. УНРади ЗУНР в Радехові (листопад 1918 — травень 1919). Учасник Надзвич. з’їзду УНДП у Станиславові (28–29.03.1919). Влітку–восени 1919 культосвітній інструктор при Пов. Управі УНР в м. Староконстянтинів (суч. Хмельницька обл.). Згодом капелан (полевий духовник) при Стаційній Команді. Помер від тифу в залізничному вагоні на ст. Слобідка біля Бірзули (суч. Одеська обл.). Син Лев Петрушевич став суддею, пізніше — адвокатом, був депутатом УНРади.

Літ.: Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. У 45-річчя участи у Визвольних Змаганнях (Матеріяли до історії) / Видав о. Іван Лебедович. Вінніпеґ, 1963. С. 85, 189–191; *Максимчук І.О*. Нарис історії роду Петрушевичів. Шикаґо, 1967. С. 19, 152–154, 171; *Павлишин О*. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. Львів: Манускрипт–Львів, 2013. С. 22, 29, 60, 236.

Олег Павлишин

ПІЩЕВИЧ Семен Григорович (03.01.1863–14.12.1945, м. Париж, Франція) — держ. діяч, Херсонський губ. староста УД.

Походив з дворянської родини Олександрійського пов. Херсонської губ. Був власником с. Троянка (629 дес. землі). Закінчив Миколаївське

кавалер. училище. У 1891 вийшов у відставку в чині ротмістра. Тривалий час очолював Олександрійську пов. управу. Відзначався благодійністю, зокрема за його кошти збудували пов. лікарню на 100 ліжок. Депутат ІІ і IV Держ. дум. Дійсний статський радник.

Після Лютневої революції Олександрійський пов. комісар Тимчасового уряду. 13.05.1918 призначений Херсонським губ. старостою. Одним з перших своїх розпоряджень виселив з будинку дворянського зібрання укр. орг-ції. Був призупинений випуск газети «Дніпро» у зв'язку з протиурядовими закликами. Проводилися арешти, вислання до Центр. держав. Водночас відкривалися укр. дитячі установи і навч. заклади, проводилися укр-align знавчі курси для учителів. Відновлювали роботу пром. підприємства. Заст. глави МВС В. Рейнбот відносив **С. П.** до трьох губ. старост, на яких можна було покластися.

Восени 1918 займався створенням добр. дружин, співчутливо ставився до добр. руху, сподівався на рятівну місію Антанти. 09.12.1918 зустрів у порту Одеси англійський міноносець «Сенатор». Наступного дня був зміщений з посади розпорядженням Директорії, яка призначила свого губ. комісара. Восени 1919 з приходом денікінців кілька місяців очолював губ. земську управу. У 1920 емігрував до Франції. Проживав у Парижі. Похований на кладовищі Сент-Женев'єв де Буа.

Літ.: Ел. ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Пищевич,_Семён_Григорьевич; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; Российское зарубежье во Франции 1919–2000. Москва, 2008.

Руслан Пиріг

ПОКРОВСЬКИЙ Андрій Георгійович (14.08.1862–1944, Єгипет) — військ.-морський діяч, мін-р морських справ УД.

Народився в родині офіцера, яка мала козацьке походження. Закінчив Морське училище, Військ.-морську академію. Командував есмінцями, лінкором. У 1912 став нач. штабу Чорноморського флоту, отримав звання контр-адмірала. З поч. І Світової війни під його керівництвом бригадою крейсерів було проведено ряд успішних морських операцій, за які отримав іноземн. і рос. нагороди, в т. ч. два Георгіївських хрести, а також звання віце-адмірала. У березні 1916 вдруге став нач. штабу Чорноморського флоту Не сприйняв призначення адмірала О. Колчака командуючим флотом, подав у відставку, очолив ескадру есмінців.

Після Лютневої революції активно підтримав укр-зацію флоту. Урядом УНР призначений нач. військ. портів Чорного і Азовського морів. За часів УД на цій посаді безпосередньо займався створенням берегової охорони, відновленням портової інфраструктури та поверненням кораблів до складу укр. флоту. Вже в еміграції **А. П.** писав: «Моя служба у геть-

манський час дала можливість підтримати голодуючий кілька місяців офіцер. склад, який давно не отримував ніякої платні, і відновити хоч якийсь порядок».

Після візиту до Німеччини П. Скоропадського з'явилася перспектива повернення Україні Чорноморського флоту. У зв'язку з цим робилися спроби виділити морське мін-во в окр. відомство, однак тільки при формуванні уряду С. Гербеля 15.11.1918 морське мін-во отримало самостійний статус. Мін-ром був призначений **А. П.** 15.11.1918 він єдиний раз взяв участь у засіданні нового уряду, і відбув до Одеси, сподіваючись здійснити конкретні заходи по прийому від німців кораблів Чорноморського флоту.

Заст. мін-ра став контр-адмірал О. Гадд, який представляв морське мін-во на засіданнях уряду. 16.11.1918 у зв'язку з прибуттям до Одеси ескадри держав Антанти Рада Міністрів затвердила повноважну урядову делегацію для зустрічі ескадри у складі мін-рів: фін. А. Ржепецького, закорд. справ Г. Афанасьєва та морського **А. П.** Гетьман запропонував при зустрічі ескадри на укр. військ. кораблях підняти комбінований морський прапор — андріївський з укр. в його крижі. Однак делегація так й не виїхала до Одеси, оскільки Антанта розглядала Гетьманат як сателіта Німеччини. Сподівання П. Скоропадського на рятівну місію держав Згоди не справджувались.

А тим часом представник Антанти на Кубані оголосив про призначення А. Денікіна головнокомандуючим усіх збройних сил, які діють проти більшовиків, включаючи й Україну. Незабаром ген-л призначив командуючим Чорноморським флотом адмірала В. Каніна, колишнього командувача Балтійським флотом. Фактично це означало підпорядкування Чорноморського флоту А. Денікіну і позбавляло повноважень **А. П.** як морського мін-ра. Становище ускладнювалося й тим, що майже всі вищі офіцери, які перебували в військ.-морських силах УД, перейшли до ЗСПР. Нач. штабу командування військ. портів Чорного і Азовського морів адмірал С. Ворожейкін повернувся до керівництва Морським кадет. корпусом в Севастополі. Адмірал Д. Ненюков, уповноважений по демобілізації торг. флоту, після зайняття Одеси французами став нач. військ.-морської бази, а в 1919 призначений командувачем Чорноморським флотом ЗСПР.

За таких умов **А. П.**, не бажаючи загострювати відносини з керівництвом Добр. армії, фактично відійшов від справ. Перед цим П. Скоропадський присвоїв йому звання адмірала флоту. Заст. мін-ра контр-адмірал О. Гадд ще залишався у Києві. 03.12.1918 домігся виділення урядом коштів на підняття затоплених лінкора «Императрица Мария» і ескадренного винищувача «Гневный». Згодом виїхав до Севастополя, вступив на службу ЗСПР.

Довідкові видання подають суперечливі відомості про службу **А. П.** у ЗСПР. Від присвоєного гетьманом звання повного адмірала **А. П.** відмовився, визнаючи лише чини «Царскаго производства». У листопаді 1920 разом з армією П. Врангеля евакуювався до Туреччини. Проживав у Болгарії, згодом переїхав до Бельгії, працював робітником-машиністом у Льєжі. З 1936 жив у Єгипті. Похований на кладовищі православного монастиря св. Георгія в Старому Каїрі.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Львів–Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. І. Київ, 2007; Енциклопедія історії України у 10-тит. Т. 8. Київ, 2011; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ПОРАЙКО Василь Іванович (12.10.1888, с. Устя (суч. Снятинський р-н, Івано-Франківська обл.) — 25.10.1937, м. Київ) — укр. рад. держ. діяч, юрист.

Після закінчення школи продовжив навчання у гімназії м. Коломия, згодом на юрид. ф-ті Чернівецького ун-ту, перевівся до Львівського, який закінчив у 1914. Був членом Укр. радикальної партії (1908–1914), снятинської філії «Просвіти». 1911 став одним з керівників правового тов-ва в с. Устя. Напередодні І Світової війни в очолював одну із семи секцій філії «Просвіти» по боротьбі з неграмотністю (1914).

Мобілізований до австрійської армії. 1915 потрапив у рос. полон, відправлений до табору для військовополонених в м. Астрахань Підтримав жовтневий переворот. Деякий час працював гол. Астраханського губраднаргоспу, був членом губвиконкому. 1919 отримав відрядження в Україну. Очолив Тимчасовий к-т Сх. Галичини (квітень 1919), згодом реорганізований у Галицький рев. к-т. З червня 1919 член президії Тимчасового к-ту комуністів Сх. Галичини і Буковини, з жовтня 1919 член оргбюро Компартії Сх. Галичини і Буковини. Призначений командувачем ЧУГА (лютий 1920). Працював уповноваженим Рев. військ. ради XII Червоної армії з реорг-ції УГА. 27.02.1920 призначений командувачем ЧУГА. Прибув до м. Балти для реорганізації УГА в ЧУГА в складі делегації від XII Червоної армії. Ревком ЧУГА розпустили, у галицьких частинах розгорнули більш. агіт. роботу. Начальну команду реорг-зовано у Польовий штаб ЧУГА, який очолив **В. П.** Він звернувся до воїнів ЧУГА, де критикував політику Є. Петрушевича та С. Петлюри, закликав не довіряти старшинам. Закликав стрільців йти визволяти робітників і

селян з економічної і політичної неволі. Він висловлював задоволення галичанами, які вчасно взяли долю УГА до своїх рук. У квітні 1920 обраний до складу Галицького організ. к-ту КП(б)У (Голорком) на чолі з Ф. Коном.

На початку 1920-х займав посади гол. Київської губ. ради нар. госп-ва, гол. Полтавського і Подільского губвиконкомів. Після переїзду до Харкова у 1923–1924 працював заст. голови Малої РНК УСРР. Був гол. Укр. спілки кустарів, в 1925–1926 гол. Укрсільбанку. Нар. комісар юстиції УСРР та ген. прокурор (05.03.1927–10.07.1930), заст. гол. РНК УРСР (грудень 1930 — серпень 1937), гол. Харківського облвиконкому (березень–липень 1932). Член ВУЦВК 5-13-го скликань, член президії ВУЦВК та ЦВК СРСР 1-го скликання, член оргбюро ЦК КП(б)У (1930–1937). У 1932–1935 постійний представник РНК УРСР при РНК СРСР. У серпні 1937 заарештований НКВС УРСР за сфабрикованим обвинуваченням участі у «буржуазно-націоналістичній антирад. орг-ції колишніх боротьбистів» та «Укр. військ. орг-ції». Розстріляний в підвалі спецкорпусу київської в'язниці. Реабілітований 1957.

Літ.: Сеньків М., Думинець І. З історії боротьби за соборність українських земель 1917–1945 рр. Дрогобич, 1995; *Бойда А.* Від рядового до генпрокурора: життя та діяльність Василя Порайка (1888–1937) // Студентські історичні зошити. 2020. Вип. 12. С. 39–47.

Роман Тимченко

ПОРШ Микола Володимирович [псевд.: Гордієнко] (19.10.1879, м. Лубни, Полтавська губ. — 16.04.1944, Бізенталь, Німеччина) — укр. гром.-політ. діяч, економіст, публіцист, один з теоретиків укр. соц.-дем. руху.

Народився у німецько-єврейській родині. Навчався у Лубенській гімназії, увійшов до укр. гімназійного гуртка, заснованого В. Шеметом. Під час навчання у Київському ун-ті належав до укр. студ. громади і очолював Київський к-т РУП. Разом з Д. Антоновичем редагував партійний часопис «Праця» (Львів, 1904–1905). Співробітничав у газеті «Селянин», провадив агіт.-пропагандистську роботу в Києві і Ніжині. З 1906 очолював УСДРП. У міжрев. період став відомим кооп. діячем, орг-ром кооп. тов-в і спілок. Підготував і видав наук. дослідження із статистики — «Статистика землеволодіння в 1905 р.» (1907), «Із статистики України» (1907) та ін.

Після Лютневої революції — член Київського губвиконкому Ради об'єднаних гром. орг-цій, голова Всеукр. ради роб. депутатів, член ЦК УСДРП, УЦР та Малої Ради. У вересні 1917 брав участь у Дем. нараді у Петрограді, член Передпарламенту Росії. 01.11.1917 генеральний секретар праці, 18.12.1917 — в. о. ген. секретаря військ. справ УНР. 14.03.1918

очолив комісію у справах товарообміну з Центр. державами при РНМ УНР, 19.04.1918 — голова укр. делегації на мирних переговорах з РСФРР. Заарештований разом із С. Петлюрою гетьманською владою (28.06.1918), звільнений напередодні повстання Директорії. Протягом 1919–1920 — посол УНР у Німеччині. Згодом відійшов від політ. діяльності і присвятив себе наук.-дослідній роботі. В наук. працях чимало уваги присвятив проблемі визиску царською Росією України та її значенню в ек. піднесенні імперії. Під псевдонімом Гордієнко полемізував із П. Струве про перспективи самостійного розвитку укр. економіки. Похований у Берліні.

Тв.: До питання про автономію // Літературно-Науковий Вістник. 1907. Т. XXXIX. Кн. VIII–IX. С. 344–359; Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-Науковий Вістник. 1907. Т. XXXVII. С. 135–139; Про автономію України. К., 1907. 124 с.; Сучасний момент в житті української нації // На теми дня (Львів). 1910. С. 1–18. Автономія України і соціал-демократія. К., 1917. 80 с.; Україна в державному бюджеті Росії (1918). Катеринослав, 1918. 32 с. та ін.

Літ.: Українська Центральна рада: Документи і матеріали. Кн. 1–2. К., 1996–1997; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної ради. К., 1998. С. 149–151; *Галаган М.* З моїх споминів. К., 2005. 656 с.; *Магурчак А*. Громадсько-політична діяльність Миколи Порша // Історичний календар: навч. посіб. для студ. гуманіт. ф-тів: щорічник: наук.-попул. та літ. альманах. К., 1996. С. 323–327; *Його ж.* Микола Порш у вирі революційних подій 1917 р. // Київська старовина. 2007. № 3 (трав.–черв.). С. 150–160; *Його ж.* Громадсько-політична діяльність Миколи Порша (1900–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2006. 191 с.

Тетяна Осташко

ПРІНЦІГ Вальтер Ріттер фон Гервальт [нім. Walter Ritter Princig von Herwalt] (06.08.1862–09.01.1943, м. Стокгольм, (Швеція) — австро-угорський дипломат.

Батько Карл Прінціг у 1872–1886. був австро-угорським консулом в Одесі. **В. П.** мав багаторічний досвід консульської служби, працював у Лондоні, Бєлграді, Афінах. У 1913–1918 — генконсул у Гамбурзі. Отримав ранг ген. консула 1-го класу. Очевидно, призначення в Україну певним чином було пов’язане з тим, що **В. П.** був одружений з одеситкою Ольгою Шульц і володів рос. мовою.

11.04.1918 цісар Карл видав йому вірчу грамоту до уряду УНР. У Київ прибув 22.04.1918. Саме у цей час була укладена тристороння укр.-німецько-австрійська торг.-ек. угода, яку підписав глава австро-угорської делегації Й. Форгач. Виконавши доручену місію, він виїхав на батьківщину. 28.04.1918 **В. П.** отримав повноваження надзвич. посланника і

уповноваженого мін-ра. Працювати йому довелося з урядом П. Скоропадського, який прийшов до влади в результаті держ. перевороту 29.04.1918.

30.04.1918 **В. П.** разом з військ. аташе майором М. Фляйшманом був запрошений на засідання у нач. штабу Оберкомандо ген. В. Гренера, на якому за участю отамана (гол.) Ради Міністрів М. Сахна-Устимовича та довіреної особи гетьмана О. Палтова обговорювалися зобов'язання, які мав взяти на себе майбутній укр. уряд взамін на військ. і ек. допомогу. У телеграмі до МЗС **В. П.** детально інформував про переговори з представниками гетьмана щодо складу кабінету мін-рів, лише частина з яких була погоджена союзниками. Його враження від прем'єра — «не дуже презентабельний», очевидно, поділяли й німці, бо цього ж дня під приводом хвороби М. Сахна-Устимовича усунули від створення Ради Міністрів.

01.05.1918 **В. П.** повідомив МЗС, що справа формування гетьманського уряду затягується. Він вказував на певні протиріччя німецької політики в Україні і робив висновок, що їх плани «не обмежуються однією лиш зміною уряду на Україні і найближчим часом можливо очікувати перевороту з метою відновлення монархії по всій Росії». Очевидно, такі висновки він зробив на підставі чуток про прибуття до Києва цариці-матері Марії Федорівни, а також перебування у місті вел. кн. Дмитра Павловича.

За дорученням П. Скоропадського кістяк уряду 02.05.1918 сформував М. Василенко. Про це 03.05.1918 гетьман офіційно повідомив командувача німецьких військ в Україні фельдмаршала Г. Айхгорна, посла А. Мумма і **В. П.** Гетьман також відвідав кожного з них з візитом. У спогадах австрійському дипломатові він присвятив короткий коментар: «Що ж до Прінціга, то це був уже, очевидно, дипломат другого класу. Між ін., на нього так і дивились його колеги. Він вів дуже складну і, по-моєму, невдалу політику».

Навряд чи **В. П.** встиг вести якусь складну політику, оскільки його дип. місія в УД тривала менше місяця і носила ознайомчий характер. За цей час він відвідав т. в. о. мін-ра закорд. справ М. Василенка, послів А. Мумма та І. Шишманова, був на прийняттях у Г. Айхгорна і П. Скоропадського. 19.05.1918 взяв участь у відкритті укр. клубу «Батьківщина». Київські газети повідомляли про відвідання ним оперного театру. У сер. травня 1918 вже знав про призначення Й. Форгача послом в Україну.

Остання його інформація МЗС датована 20.05.1918, у якій ставиться питання про недоцільність використання в Україні австро-угорських військ. частин «із значною домішкою укр. елементів». При цьому він посилався на скарги багатьох поміщиків на вояків укр. національності, які підбурюють селян не виконувати наказів щодо здачі зброї, обробітку

полів, охорони посівів тощо. На поч. червня 1918 після вручення Й. Форгачем вірчої грамоти П. Скоропадському повернувся на посаду ген. консула у Гамбурзі.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936; Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. Москва, 1942; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Матяш І.* Українсько-угорські відносини (1918–1991): інституційний аспект // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 27. Київ, 2018.

Руслан Пиріг

РАГОЗА Олександр Францевич (08.06.1858, м. Вітебськ — 29.06.1919, м. Одеса) — держ. діяч, військ. мін-р УД.

Народився в потомственній дворянській родині. Військ. освіту отримав у Михайлівському артилер. училищі та Академії Генштабу. Бойове хрещення прийняв на фронті рос.-турецької війни. У І Світову війну командував дивізією, корпусом, армією. Ген. від інфантерії (вересень 1914). Георгіївський кавалер. З квітня 1917 командувач Рум. фронтом. У листопаді 1917 змушений вийти у відставку під тиском фронтового військ.-рев. к-ту.

Пропозицію від гетьмана П. Скоропадського очолити військ. мін-во **О. Р.** отримав у сер. травня 1918, але вперше участь у роботі Ради Міністрів взяв 27.05.1918. Мін-р розпочав діяльність з розв'язання нагальних кадрових питань апарату мін-ва. Ген. О. Лігнау зайняв посаду першого заст. мін-ра. Заст. військ. мін-ра з морських справ став капітан 1-го рангу М. Максимов. Заст. мін-ра з інтендантської служби і постачання був призначений полк. Ю. Корнієнко. На посаді нач. Ген. штабу залишився О. Сливинський, який пізніше отримав звання полк.

На час приходу **О. Р.** до військ. мін-ва формування восьми кадрових корпусів було на почат. стадії. Їх командувачі були призначені за часів УНР. Майже всі вони були етнічними українцями. Зречення царя звільнило їх від присяги, а участь в укр-зації військ, утворення укр. державності активізувало процес етнічного самоусвідомлення, спонукало піти на службу УНР, а потім й гетьманської армії. Однак лише окремі з них були переконаними укр. патріотами. Для переважної більшості це була іманентна потреба профес. реалізації і здобуття засобів для існування.

Упродовж травня–червня 1918 вищі командні посади у мін-ві, генштабі, корпусах і дивізіях були заповнені ген-лами переважно укр. походження чи пов'язаних з Україною народженням, службою, маєтністю. За підрахунками суч. дослідників, влітку 1918 на службу було прийнято близько 300 ген-лів і адміралів. Серед них 51% складали ро-

сіяни і 39 — українці. Безперечно, П. Скоропадський і О. Рагоза не надавали такого значення етнічному походженню офіцерів, як військ. керівництво УНР. Однак у затвердженому **О. Р.** положенні про вступ до укр. армії однією з основних умов була наявність певного зв'язку з Україною (походження, народження, служба, маєтність тощо).

Невдовзі після вступу на посаду в інтерв'ю кореспондентові газети «Відродження» **О. Р.** виклав осн. засади орг-ції укр. збройних сил. Він наголосив, що розпочато утворення нац. армії, до якої покличуть військових-українців, а при їх нестачі прийдеться звернутися до послуг і знання осіб неукр. походження, які будуть чесно служити «укр. нац. ідеї в складі армії молодої Української Держави». Мін-р заявив, що військ. будівництво не терпить імпровізації, потребує поступових і обережних дій. До того ж армія має бути поза всілякою політикою.

Важливим аспектом урядової діяльності **О. Р.** стало з-нодавче забезпечення військ. будівництва. Перший з-нопроект, який він доповідав на засіданні Ради Міністрів, стосувався військ. підсудності. Це був досить складний юрид. акт, укладачі якого намагалися створити вичерпний перелік вчинених військовими «злочинств» — від держ. зради до зґвалтувань. Ще однією його особливістю була зворотна дія. Правда, встановлювався термін до 01.04.1919 р.

За участі **О. Р.** Рада Міністрів 28.05.1918 ухвалила текст військ. присяги. Вона була скалькована з аналогічного акту Рос. імператорської армії, однак мала й певні відмінності. Замість клятви «Його Імператорській Величності Самодержцю Всерос.» укр. вояки клялися «Українській Державі і Ясновельможному пану Гетьманові». Текст присяги для військовослужбовців нехристиянської віри та язичників не містив вимоги цілувати Хрест Спасителя.

Намагаючись вберегти збройні сили від розкладницького впливу політ. партій, Рада Міністрів 01.08.1918 ухвалила з-н «Про політико-правове становище службовців військ. відомства». Громадянам УД, які перебували на дійсній службі і вільнонайманим, заборонялося брати участь у виборах, мітингах, демонстраціях та маніфестаціях, входити до складу політ. партій і гром. орг-цій. За порушення з-ну встановлювалася кримінальна відповідальність.

О. Р. довелося вести постійну і напружену боротьбу за фін-вання збройних сил. Спочатку мін-р домігся порівняно незначних асигнувань. Зокрема, було виділено 3 млн. крб. для потреб Одеського військ. порту, по 1 млн. крб. — Севастопольському і Миколаївському портам, 2 млн. крб. — Луганському патронному заводу на погашення заборгованості по зарплаті. Влітку 1918 фін-вання армії дещо поліпшилося. На поч. серпня **О. Р.** вдалося провести з-нопроекти про виділення 20 млн. крб. для забезпечення восьми корпусів, а також 1,5 млн. для придбання чобіт. Згодом ще 30 млн. у рахунок серпневих витрат мін-ва. Основні видатки

на армію проходили через Гол. інтендантське управління. У кін. вересня 1918 воно отримало 70 млн. крб. на заготівлю прод-ва.

У серпні 1918 Ген. штаб завершив розробку плану орг-ції армії УД. У мирний час її чисельність мала складати понад 300 тис. осіб: 175 ген-лів, 14930 старшин, 2975 військ. урядовців, 291 тис. підстаршин і козаків. Основу збройних сил мали скласти 8 корпусів, Сердюцька (гвардійська) дивізія, чотири кавалер. дивізії, окремі піх. та артилер. бригади, залізничні, саперні, авіаційні та ін. частини. Безперечно, це були теоретичні напрацювання, реалізація яких за умов німецько-австрійської окупації була малоймовірною.

Усвідомлюючи неминучий вивід німецьких військ, у жовтні 1918 гетьман вдався до спроби створити Окремий корпус, набравши на службу колиш. офіцерів і унтер-офіцерів росіян, які після демобілізації залишилися в Україні і не бажали йти до укр. армії. Корпус мав складатися з двох дивізій по 4 полки. Підлягав безпосередньо гетьманові і не входив до укр. армії. Утримання особового складу здійснювалося за чинними у ній нормами, у своєму внутр. житті корпус керувався статутами і носив форму колиш. царської армії.

О. Р. був активно задіяний у відносинах УД з Всевеликим військом Донським, очолюваним ген. П. Красновим. За фін. підтримки німецького командування і П. Краснова у Києві почалося створення Півд. армії. Влітку 1918 вербувальні пункти відкрито діяли в багатьох містах України. Тут формувався один з її корпусів — Воронізький, для прикриття півн.-сх. кордону від більш. експансії. За наказом **О. Р.** до його складу будо передано кадри 4-ї піх. дивізії. Крім того, Рада Міністрів виділила 4,5 млн. крб.

У кін. вересня 1918 на розгляд Ради Міністрів **О. Р.** виніс розроблений Ген. штабом Статут військ. повинності. Його обговорення членами кабінету тривало безпрецедентно довго, з перервами від 29.09. до 10.10.1918. Ухвалили ввести у дію I–X глави статуту. Коли через деякий час довелося видавати з-н про призов на військ. службу, він містив чимало посилань на статті «Устава о воинской повинности» 1915.

Військ. невдачі Німеччини, поч. розпаду Четверного союзу, очевидна перемога Антанти восени 1918 загострили внутрішньополіт. ситуацію в Україні, привели до урядової кризи. 18.10.1918 кабінет мін-рів Ф. Лизогуба подав у відставку. Упродовж тижня навколо формування нового складу Ради Міністрів точилася гостра боротьба. Очолюваний В. Винниченком УНС вимагав поряд з ін. мін-рами й відставки **О. Р.** Однак гетьман відстояв його кандидатуру.

Другий уряд Ф. Лизогуба працював в умовах наростання внутрішньополіт. напруженості і очікування кінця Світової війни. Неминучий вивід військ союзників, невизначеність представників Антанти щодо

Гетьманської держави, посилення повстанського руху примушували П. Скоропадського вживати термінових заходів. Військ. мін-во в авральному порядку почало створення окр. інструкторських рот з офіцерів для поповнення ними Окремого та тер. корпусів. З цією метою було виділено 21 млн. крб. Крім того, уряд ухвалив з-н про проведення 17.11.–17.12.1918 у всіх місцевостях України дострокового призову юнаків 1899 року народження. Проте він так не був реалізований.

На поч. листопада 1918 ситуація на місцях все більше загострювалася, уряд втрачав управління губерніями, П. Скоропадський змушений був ввести надзвич. стан на Волині та в Одесі. Наказом гетьмана і **О. Р.** з 09.11.1918 запроваджувався військ. стан в Катеринославській, Харківській, Подільській губ. та Таврійській окрузі, а з 12.11.1918 — у Чернігівській, Київській, Полтавській губ. Командири корпусів отримували всю повноту влади, їм надавалися права командувачів окремою армією. Наказ залишився не виконаним.

А тим часом опозиційні сили, об'єднані в УНС, взяли курс на повалення гетьманської влади. На 17.11.1918 було намічено скликання Нац. конгресу. Мін-р внутр. справ В. Рейнбот не дозволив його проведення. П. Скоропадський вагався у цьому питанні, але схилився до заборони конгресу, вбачаючи можливу аналогію з квітневим з'їздом хліборобів, який фактично легітимізував держ. переворот. На той час гетьман вже прийняв рішення про радикальну зміну політ. курсу, який мав реалізувати новий уряд, у т. ч. й новий міністр військ. справ ген. хорунжий Б. Щуцькой, колиш. командир дивізії в рос. армії і нач. відділу Генштабу — в українській.

П. Скоропадський у своїх спогадах чимало місця присвятив оцінці діяльності **О. Р.** Він образно називав його «у всіх відношеннях рицарем без страху і докору», однак надто довірливим, недостатньо вимогливим. Саме військ. мін-рові гетьман ставив на карб, що серед ген-лів знайшлися зрадники, які першими перейшли на бік змовників. Загалом він писав, що «про ген. Рогозу назавжди збережу пам'ять як про хорошу людину, але в рев. час створювати армію йому було не до снаги».

У тривожні часи облоги Києва військами Директорії і падіння держави **О. Р.** перебував у Києві. Пізніше зумів дістатися Одеси. Достовірних даних про його піврічне буття там немає. Є свідчення, що він намагався виїхати до Добр. армії, але не отримав згоди А. Денікіна. З приходом більшовиків залишався в Одесі, був розстріляний за відмову піти на службу до Червоної Армії.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. І. Київ,

2007; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 9. Київ, 2012; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

РЕЙНБОТ Віктор Євгенович (01.06.1869, м. Санкт-Петербург — 16.06.1956, м. Ніцца, Франція) — правник, мін-р внутр. справ, мін-р юстиції УД.

Народився в поміщицькій сім'ї, яка мала помістя на Полтавщині. Рід Рейнботів (Rheinbott) мав німецьке походження. У 1890 закінчив Імператорське училище правознавства, престижний навч. заклад для підготовки освічених правників-чиновників з числа дворянських дітей. Понад два десятиліття обіймав прокурорські і суддівські посади у багатьох містах Росії. Був досвідченим і авторитетним правником. У 1914–1917 гол. Петроградського окруж. суду. У вересні 1917 Тимчасовий уряд призначив **В. Р.** заст. обер-прокурора кримінального касаційного департаменту Правительствуючого сенату.

Після жовтневого перевороту **В. Р.** залишався у Петрограді, в липні 1918 приїхав в Україну. Його приїзд до Києва збігся з вступом на посаду мін-ра внутр. справ І. Кістяковського. Він прийняв **В. Р.** і мав з ним двогодинну розмову, в ході якої йшлося про стан держ. управління, спрямування внутр. політики, ставлення до відновлення Росії. Співрозмовники зійшлися та тому, що у даний час Україні потрібна тверда влада, яка б опиралася на законність.

На пропозицію І. Кістяковського **В. Р.** 12.08.1918 зайняв посаду заст. мін-ра внутр. справ. За розподілом обов'язків опікувався департаментами заг. справ та Держ. варти. 25.10.1918 був сформований новий уряд, у якому **В. Р.** став мін-ром внутр. справ. Належав до правої пророс. групи кабінету мін-рів, був проти приходу п'яти міністрів — представників УНС, які значно посилили позиції українофільської фракції. **В. Р.** був дуже невдоволений тим, що уряд приділяв багато часу створенню Укр. АН — справи, на його погляд, майбутнього. Водночас лежали без розгляду з-нопроекти держ. ваги.

Невдовзі перед **В. Р.** постала ще складніша проблема — звільнення з тюрми С. Петлюри та ін. укр. діячів, заарештованих влітку 1918. Питання це, за свідченням Д. Дорошенка, неодноразово піднімалося і П. Скоропадський схилявся до того, щоб знайти якусь форму його звільнення. Тепер ініціатива звільнення С. Петлюри раптово надійшла від німецької сторони. **В. Р.** був переконаний, що антидерж. діяльність С. Петлюри твердо доведена і звільнення його німцями буде публічним ударом по гетьманській владі.

Мін-р затребував до себе слідчу справу С. Петлюри, чималі обсяги якої складали агентурні донесення. В один з недільних днів він упродовж шести годин вивчав матеріали, але не знайшов там беззаперечних доказів провини С. Петлюри. **В. Р.** з цього питання мав зустріч з П. Скоропадським і з'ясував, що той наполягає на припиненні справи. Більше того, він вважав, що С. Петлюра проти нього особисто не піде. **В. Р.** у спогадах пише, що за таких умов він змушений був підписати «освободительное распоряжение» щодо С. Петлюри.

Показовим є ставлення **В. Р.** до визначення ворогів укр. державності. Зокрема, 31.10.1918 видав циркуляр щодо боротьби з таємними та легальними партіями. До сил антидерж. спрямування були віднесені РКП(б), КП(б)У, ліві рос. та укр. есери, анархісти. Жодна з росій. політ. сил чи орг-цій правоконсервативного, монарх. спрямування, які діяли в Україні, не була зарахована до реєстру ворожих.

Становище на місцях ускладнювалося, окр. регіони втрачали керованість. Володіючи реальною ситуацією, **В. Р.** усвідомлював всі загрози існуванню гетьманської влади. 06.11.1918 після чергового обговорення статуту Укр. АН на засіданні уряду він заявив, що «пора відкласти в бік статут Академії наук; нехай полежить у портфелі мін-ра освіти; тепер необхідно терміново обговорити відповідальність влади не перед окремими приват. особами, а перед цілісністю держ. гетьманського будівництва». Глава МВС пропонував на більшій тер. України ввести військ. або надзвич. стан. Уряд 7 голосами проти 5 висловився за введення надзвичайного стану.

В. Р. відразу доповів П. Скоропадському про ухвалу уряду і аргументував переваги введення надзвич. стану. При цьому влада залишиться в руках цивільної адм-ції і водночас отримає право у разі необхідності викликати війська. Однак П. Скоропадський під впливом нач. Генштабу О. Сливинського змінив думку і вирішив ввести військ. стан у більшості губерній. **В. Р.** вважав, що таке рішення призвело до конфліктів між командирами корпусів і губ. старостами.

Розпад Австро-Угорської імперії мав спричинити масове повернення на батьківщину військовополонених українців. На доповідь **В. Р.** 05.11.1918 Рада Міністрів ухвалила постанову про створення на Волині управління особоуповноваженого з питань евакуації. Для орг-зації прийому військовополонених у розпорядження біженецького департаменту МВС було асигновано 2 млн. і 0,5 млн. крб. Волинському губ. старості.

Наприкінці другої каденції уряду Ф. Лизогуба **В. Р.** провів кілька досить складних з-нопроектів, які тривалий час напрацьовувалися апаратом МВС — з-н про зміни в з-нодавстві про вол., пов. і губ. установи по управлінню сільськими місцевостями. Він мав цілком реставраційний характер і спрямований на ліквідацію з-нодавства Тимчасового уряду про вол. земське управління і земське оподаткування.

З кін. жовтня 1918 ситуація на місцях виходила з під контролю. Майже у всіх губ. був введений військ. чи надзвич. стан. Намагаючись зберегти дієздатність підрозділів Держ. варти, **В. Р.** 14.11.1918, фактично вже у день відставки, запросив на їх утримання 60 млн. крб., але уряд погодився виділити 40. Цього ж дня він подав запит на 3 млн. крб. для Катеринославського губ. земства, яке мало формувати добр. дружини. Рада Міністрів ухвалила надати кошти у формі позики і під наглядом Мін-ва фін. і Держконтролю.

Вдавався **В. Р.** і до кадрових змін у керівництві губ. Зокрема, був звільнений катеринославський губ. староста ген. І. Черніков, який став членом ради МВС. Призначений на його місце сенатор Д. Носенко до виконання обов'язків не став. Так само, як й С. Величко, рекомендований урядом на посаду Полтавського губ. старости.

Розпад Австро-Угорської імперії, революція в Німеччині, втрата гетьманським режимом військ. підтримки спонукала радикально налаштованих лідерів УНС до орг-ції його повалення. На 17.11.1918 вони призначили скликання Нац. конгресу. 12.11.1918 **В. Р.** викликав до себе гол. УНС В. Винниченка і заявив, що уряд не дозволить проведення конгресу. Такої ж думки дотримувався й П. Скоропадський, побоюючись, що Нац. конгрес може стати інструментом його відсторонення від влади, як у квітні Хліборобський конгрес вчинив з УЦР.

П. Скоропадський прийняв рішення про зміну політ. курсу на об'єднання з небільш. Росією. До цього його підштовхувала й права частина кабінету мін-рів, насамперед А. Ржепецький, С. Гербель і В. Рейнбот. Вони зібрали таємне засідання правої фракції і розробили план відставки уряду, скориставшись розходженнями серед мін-рів у справі автокефалії укр. церкви. П. Скоропадський погодився з таким планом дій. В гетьманській адм-ції готувався текст федераційної грамоти, велося формування нового складу Ради Міністрів.

15.11.1918 о 13-ій годині зібрався щойно призначений кабінет мін-рів на чолі з С. Гербелем. На посаду мін-ра внутр. справ повернувся І. Кістяковський, а **В. Р.** став мін-ром юстиції. Він покликав до мін-ва в якості своїх заст. «відданих Росії судових діячів»: колиш. мін-ра юстиції О. Романова і заст. мін-ра Я. Затворницького, О. Осовського — дир. з-нодавчого департаменту. Всі були сенаторами Держ. сенату УД. За свідченнями самого **В. Р.**, мін-во працювало над проектами вотчинного та іпотечного статутів, спрощенням деяких складних форм суд. процесу. Один з важливих профільних з-нопроектів, внесених **В. Р.** на розгляд уряду 25.11.1918, стосувався пенітенціарної системи.

У спогадах **В. Р.** високо оцінював злагоджену роботу уряду С. Гербеля: «В Раді міністрів, яка збиралася щоденно у повному складі, всі пропоновані з-нопроекти обговорювалися з великою увагою, ніхто не

захоплювався ні власною красномовністю, ні непідготовленими критичними зауваженнями. Слів було менше, справ — більше». Цей пасаж спрямований проти попереднього уряду, в якому проблеми укр-зації так дратували мін-ра внутр. справ.

На останньому засіданні Ради Міністрів 14.12.1918 **В. Р.** не був присутній, оскільки його не попередили, що колеги зібралися не у гетьманському палаці, а військ. відомстві. Падіння Гетьманату у спогадах він подає у ностальгічно-патетичному ключі: «Закрылась одна из книг страды преданных родине людей на тяжёлой пашне, готовившей ниву возрождения могучей Великой России со своей сестрой Малой Россией в единении».

В. Р. залишився у Києві, хоч добре усвідомлював власну одіозність в очах Директорії. Створена нею Верх. слідча комісія (ВСК) на чолі з сенатором С. Шелухіним 08.01.1919 ухвалила притягнути до відповідальності уряд С. Гербеля у повному складі. Заарештувати вдалося лише трьох членів Ради Міністрів С. Гербеля, А. Ржепецького, **В. Р.** та заст. мін-рів С. Секрет-Варуна і М. Гаврилова. Спочатку їх утримували у Лук'янівській в'язниці, потім — в залізничних вагонах, нарешті — у Кам'янець-Подільській тюрмі. Тільки на поч. квітня 1919 колиш. гетьманські урядовці були звільнені прокурором Кам'янецького округ. суду і виїхали до сусіднього румунського Хотина, а звідти до Одеси.

В еміграції **В. Р.** спочатку перебував у Польщі, потім переїхав до Франції, мешкав у Ніцці. Працював у банку. Брав активну участь у гром. житті рос. зарубіжжя. Входив до Союзу рос. адвокатів, Союзу колиш. діячів суд. відомства, Об'єднання випускників Імператорського училища правознавства. Виступав з доповідями про історію гучних суд. справ. Захоплювався теорією шахової гри. Залишив спогади «Чотири місяці у кріслі міністра гетьманського уряду. Записки колишнього міністра». Похований у Ніцці.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Ч. ІІ. Київ, 2002; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

РЖЕПЕЦЬКИЙ Антон Карлович (1868, м. Київ — 06.12.1932, м. Ніцца, Франція) — держ. діяч, мін-р фін. УД.

Походив з дворянської польської родини, отримав сер. освіту, мав досвід роботи у фін. установах, працював дир. банку, упродовж 20 років

обирався гласним Київської міськ. думи, в роки І Світової війни очолював місц. відділення Тетянинського к-ту допомоги біженцям. Належав до партії кадетів.

02.05.1918 увечері взяв участь у першому засіданні Ради Міністрів під головуванням П. Скоропадського. Очоливши Мін-во фін., **А. Р.** залишив на посаді заст. мін-ра В. Мазуренка, українця з Донщини, інж.-технолога, ідейного укр. соціал-демократа. Решта заст. — Г. Лерхе, Б. Матусевич, Г. Курило, К. Замен, були колиш. працівниками мін-ва фін. Росії, знаними ще у дорев. часи фахівцями фін.-банк. справи.

Відразу після вступу на посаду **А. Р.** у розмові з співробітником газети «Відродження» виклав власне бачення пріоритетів держ. фін. політики: запровадження і утримання високого курсу укр. валюти, оновлення банк. апарату у формі Держ. і приватних банків, регулювання госп. життя і встановлення сталого бюджету.

З перших днів функціонування нова влада зіткнулася з гострим дефіцитом обігових коштів на виплату зарплат, утримання держ. апарату, кредитування пром-ті і сільського госп-ва. На засіданні уряду **А. Р.** наголосив, що не варто розраховувати на швидкий друк укр. грошей за кордоном, а тому до створення Держ. експедиції виготовлення казначейських білетів треба налагодити у київській типографії Кульженка та в Одесі друкарні військ. мін-ва, передавши її Мін-ву фін.

09.05.1918 за поданням **А. Р.** Рада Міністрів дозволила емісійний випуск знаків Держ. скарбниці на суму 400 млн. крб., які 30.06.1918 надійшли до обігу. Перший розгорнутий з-н про випуск грош. знаків на суму 500 млн. крб. був ухвалений 20.05.1918. У ньому наголошувалося, що знаки Держ. скарбниці забезпечуються всіма держ. прибутками і всім майном УД.

Поповнення грош. маси йшло також за рахунок друку у Німеччині грошей, замовлених як УНР, так й Гетьманатом. Загалом уряд замовив друк грошей на суму 11,5 млрд. грн., проте встиг отримати лише близько 4 млрд., з яких перші 75 млн. надійшли в Україну у серпні-вересні 1918. Довелося розв’язувати й проблему нестачі розмінних грошей. З цією метою було продовжено, започатковану ще УНР, практику випуску розмінних марок-шагів, еквівалентних половині коп.

Мін-ву фін. вдалося налагодити роботу Експедиції заготівлі держ. паперів (ЕЗДП), заснованої УНР. Це було досить громіздке і витратне госп-во з огляду на складність технології друку валюти та ін. цінних паперів. Основний худ. склад творців гривні становили укр. митці, зокрема авторство гривневих банкнот належало: 2 гривні — В. Кричевському, 10, 100, 500 — Г. Нарбуту, 1 і 2 тис. гривень — І. Модзалевському.

З метою розширення джерел надходження коштів до держ. скарбниці **А. Р.** запропонував ввести держ. монополію на цукор, тютюн, сірники,

відновити винну монополію та підвищити залізничні тарифи. Уряд відповідною постановою схвалив пропоновані заходи. 08.05.1918 **А. Р.** вніс на розгляд уряду в якості першочергових з-нопроекти про введення цукрової монополії, підвищення цін на цукор і дріжжі, виготовлення горілки з меляси та ін.

«Ручне» управління грошовими видатками зробило **А. Р.** провідною постаттю в уряді. Адже від позиції мін-ва, його особисто залежало фінвання не тільки відомств, а й численних проектів, які кредитувалися з Держ. скарбниці. Не випадково він залишався на посаді в усіх трьох складах урядів. За відсутності прем'єра заступав його, головуючи на засіданнях кабінету мін-рів. Значною мірою це пояснюється потужною підтримкою мін-ра такими впливовими власницько-корпоративними об'єднаннями, як ПРОТОФІС і Всеукр. союз зем. власників.

Однією з гол. турбот мін-ва фін. було складання зведеного держ. бюджету. **А. Р.** неодноразово ставив це питання на засіданнях уряду, 18.06.1918 звернувся з офіц. доповідною запискою, у якій вказував на нагальну необхідність в інтересах «фін. благополуччя Української Держави якнайшвидшого складання всіма відомствами відповідних бюджетів і затвердження Радою Міністрів держ. бюджету». Конкретних термінів постанова уряду не містила.

Мін-ву фін. довелося фактично заново створювати Держ. банк, оскільки УЦР тільки задекларувала перетворення Київської контори Держ. банку Росії в Укр. держ. банк. Формально робота по відкриттю нац. банк. установи була завершена 10.08.1918 з затвердженням статуту Держ. банку. Його основний капітал складав 100 млн. крб. і 10 млн. запасний. Банк мав досить розгалужену мережу своїх установ — Київську, Харківську та Одеську контори, а також 21 відділення. Значно активізували діяльність приватні комерційні банки.

Набагато складнішою була справа створення Держ. зем. банку, оскільки **А. Р.** істотно розходився з гетьманом у поглядах на проведення зем. реформи. П. Скоропадський у спогадах писав: «У питанні аграрної реформи він був невмолимий, ніяких реформ не потрібно, земля природно перейде дрібним хліборобам. Він зем. питання просто не переносив». У той же час реалізація аграрної реформи цілком залежала від вчасного створення ключового інструменту перерозподілу земель — Держ. зем. банку. 16.07.1918 на засіданні Ради Міністрів почалося обговорення його статуту, затвердженого 23.08.1918.

Постійний дефіцит держ. бюджету вимагав проведення жорсткої фіскальної політики. Мін-во фін. постійно працювало над пошуком нових джерел надходжень до Держ. скарбниці. Були відновлені горілчана та тютюнова монополії. Ставки акцизу з вина, горілки, спирту постійно підвищувалися. Це ж стосувалося й виробів цигаркової та сірникової

пром-ті. Уряд встановив патентний збір на виробництво і збут квасу, морсів, штучних мінеральних вод та ін. безалкогольних напоїв. Оподатковувалися навіть прилюдні вистави, гуляння, ввезення гральних карт.

Мін-во фін. мало у своєму підпорядкуванні кілька досить потужних служб, покликаних захищати ек. інтереси України, боротися з контрабандою, сприяти наповненню Держ. скарбниці. Насамперед, це Департамент митних зборів та Кордонна охорона України. Обидві підвідомчі структури довелося створювати майже заново, особливо на кордоні з РСФРР. Після підписання з нею перемир'я у червні 1918 мін-р домігся виділення 250 тис. крб. на потреби новостворюваних митниць.

А. Р. доводилося розв'язувати доволі складні питання фін. відносин з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Зайняв тверду позицію щодо обігу в Україні німецької та австрійської валюти, виступав проти пропонованого представниками Центр. держав завищеного курсу марки і крони. Вже у кін. травня 1918 наполіг на тому, щоб всі валютні операції проводилися через кредитну канцелярію мін-ва. Упродовж усього літа 1918 твердо відкидав спроби представників німецької і австрійської сторони нав'язати «примусовий прийом марок і крон по твердому курсу, довільно ними ж установленого».

На поч. вересня 1918 **А. Р.** довелося головувати в уряді, коли німці наполягали на терміновому підписанні нового ек. договору на умовах обтяжливих для України. 06.09.1918 доповів на засіданні уряду про результати його переговорів з представниками Центр. держав щодо умов угоди про поставку їм хліба, цукру і спирту. За вказівкою П. Скоропадського, який перебував у Німеччині з офіц. візитом, 10.09.1918 ек. і валютна угоди з Центр. державами були підписані. Десять українських урядовців отримали німецькі нагороди, в т. ч. мін-р **А. Р.** — орден Корони 1-го ступеня.

Залишався незавершеним процес складання держ. бюджету. За наполяганням Мін-ва фін. 30.09.1918 це питання на засіданні уряду підняв особисто прем'єр Ф. Лизогуб. **А. Р.** доповів про повільну роботу бюджетної комісії, а також наголосив, що окремі відомства й досі не подали свої кошториси. Уряд ухвалив збільшити чисельність бюджетної комісії і вкотре зобов'язав мін-ва «по можливості невідкладно подати кошториси. Однак скласти зведений бюджет не вдалося аж до падіння Гетьманату.

Заг. видатки держ. бюджету склали понад 5,3, прибутки 3,2 млрд. крб., дефіцит становив 2,1 млрд. крб. і покривався за рахунок випуску білетів Держ. скарбниці та кредитових операцій. Складений мін-вом проект держ. бюджету був у січні 1919 прийнятий новим урядом УНР, а заст. мін-ра В. Мазуренко, який брав діяльну участь у повалення Гетьманату, очолив мін-во фін., гол. укладач бюджету Х. Лебідь-Юрчик став його заст.

Від поч. жовтня 1918 опозиційні сили, представлені УНС, чинили істотний тиск на П. Скоропадського з метою домогтися укр-зації уряду. У цих намірах вони дістали підтримку німецьких військових і дипломатів. Гетьман був змушений піти на запрошення до уряду представників нац.-дем. сил, зокрема соціалістів-федералістів.

У відповідь права, кадетська більшість, десять міністрів, підготували записку з викладом їхнього бачення політ. курсу УД у зв'язку із змінами міжнар. ситуації. Вони наголошували, що Україна своє благополуччя і самобутність має пов'язувати «зокрема з відновленням у Великоросії знищеного правопорядку і позбавленням її від більшовиків». Публікація записки у пресі прискорила відставку Ради Міністрів. Складений 24.10.1918 новий уряд поповнився групою проукр. мін-рів, а кадетське крило істотно зменшилося. Гетьманові вдалося відстояти на чолі уряду Ф. Лизогуба. Залишився на посаді й **А. Р.**, який у всіх варіантах складу уряду не мав альтернативної кандидатури.

У листопаді 1918 **А. Р.** довелося двічі, відносно тривалий час головувати на засіданнях уряду. 07.11.1918 Ф. Лизогуб в останнє провів засідання кабінету міністрів і виїхав у відрядження до Криму. Це був надзвичайно складний, переломний час в історії УД. Поразка Четверного союзу у Світовій війні примусила П. Скоропадського змінити зовнішньополіт. курс у пошуках порозуміння з Антантою. Об'єднана в УНС опозиція готувалася до антигетьманського повстання. В кабінеті мін-рів все рельєфніше проступали ознаки розколу на проукр. і пророс. групи.

14.11.1918 П. Скоропадський відправив Раду Мінстрів у відставку, проголосив політ. курс на федерування з небільш. Росією і затвердив новий уряд на чолі з С. Гербелем. Провідну роль у формуванні його пророс., антантофільського складу відіграв **А. Р.**, який залишився на посаді мін-ра фін. На першому засіданні нового уряду він вніс на схвалення мін-рів своє розпорядження про припинення тарифної війни з Кримом, обґрунтувавши це зміною напрямку політики кабінету щодо Росії.

Того ж дня було асигновано 15 млн. крб. у розпорядження МВС «на екстерні витрати по охороні громадського спокою». Упродовж останнього місяця роботи Ради Міністрів основні з-нопроекти Мін-ва фін. стосувалися відкритих і таємних видатків величезних коштів на потреби збройних сил, Держ. варти, добр. формувань, білих армій тощо.

Після двох засідань Ради Міністрів С. Гербель захворів і з 18.11.1918 в уряді знову головував **А. Р.**, зміцнивши своє реноме провідної постаті кабінету мін-рів. Водночас становище Гетьманської держави стрімко погіршувалося, січові стрільці і повстанські загони брали столицю в облогу, частина гетьманських військ перейшла на бік повстанців, Велика німецька солд. рада вступила в переговори з Директорією, приїзд до Києва представництва Антанти відкладався.

02.12.1918 до в. о. повернувся прем'єр С. Гербель. Мін-рові **А. Р.** доводилося й надалі розв'язувати складні проблеми фін-вання власних і чужих військ. Він брав участь у всіх грудневих засіданнях уряду. 14.12.1918, діставши повідомлення про відречення П. Скоропадського від влади, члени уряду постановили скласти повноваження і передати владу Директорії. Серед семи міністрів, які до кінця розділили долю УД і власноруч поставили підписи під постановою-капітуляцією, був й **А. Р.**

Він добре знав про вкрай негативне ставлення до себе членів Директорії, але залишився у Києві, був заарештований разом з кількома мін-рами. Спочатку їх утримували у Лук'янівській в'язниці, потім перевезли до Жмеринки. Хворий **А. Р.** був залишений у місц. залізничній лікарні. Поширювалися чутки про його смерть. Однак в умовах наближення червоного війська до міста він виїхав до Одеси. У вересні 1919 під час денікінського правління приїздив до Києва. Потім виїхав до Ростова, де був призначений представником цукрозаводчиків при уряді ЗСПР. Далі перебував у Костантинополі, потім перебрався до Італії. Останні роки жив на півд. Франції у Ніцці. Похований на місц. рос. цвинтарі Кокад.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Ч. ІІ. Київ, 2002; *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 9. Київ, 2012; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

САВИЦЬКИЙ Микола Петрович (01.06.1867–1941, м. Прага, Чехословаччина) — держ. діяч, Чернігівський губ. староста, заст. мін-ра внутр. справ УД.

Походив з дворянської родини, поміщик Кролевецького пов. Чернігівської губ. Отримав військ. освіту. В 1892. вийшов у відставку, оселився у своєму маєтку, зайнявся гром. діяльністю. 1906–1915. — гол. Чернігівської губ. земської управи. Октябрист. Дійсний статський радник (1911). Обирався членом Держ. ради Рос імперії (1915). У березні 1917 призначений нач. Архангельська і Біломорського водного каналу.

Після жовтневого перевороту в Петрограді повернувся на Чернігівщину. 13.05.1918 призначений Чернігівським губ. старостою, 28.06.1918 — заст. мін-ра внутр. справ. Займався питаннями земського самоврядування, представляв МВС у Малій Раді Міністрів. Гол. Ради Міністрів Ф. Лизогуб одночасно займав й посаду глави МВС. На поч. липня 1918

П. Скоропадський наполіг на припиненні ним сумісництва. У спогадах гетьман пише, що серед ін. кандидатур він розглядав — й **М. С.**: «Людина дуже ліберальних переконань, але, на жаль дуже невживчивий». Мін-ром став відомий правник І. Кістяковський, який звільнив заст.-поміщиків М. Вороновича та О. Вишневського, 04.08.1918 — **М. С.** У 1919 співпрацював з «Особым совещанием», цивільною адм-цією Добр. армії, пізніше входив до «Русского совета» при ген. П. Врангелі. У 1920 емігрував до Чехословаччини, мешкав у Празі. Похований на Ольшанському кладовищі у Празі.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Ч. ІІ. Київ, 2002; *Рахно О.* Голова Чернігівської губернської земської управи М.П. Савицький // Сіверянський літопис. 2009. № 2–3. С. 10–128; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

САХНО-УСТИМОВИЧ Микола Миколайович (1863–1918) — землевласник, земський діяч, гол. (отаман) Ради Міністрів УД.

Походив з давнього укр. козацько-старшинського роду. За освітою інж.-технолог, людина енергійна і підприємлива. Великий поміщик, мав понад 3,5 тис. дес. землі, винокурню, конезавод, два помістя, будинки у Харкові і Києві. Був відомою постаттю на Полтавщині. Брав активну участь у діяльності місц. земства. З молодих років мріяв про відродження в Україні козацтва та гетьманської влади.

Ці переконання привели його навесні 1918 до створеної П. Скоропадським Укр. громади. Як і більшість поміщиків, **М. У.** був лояльним до царської влади, проте усвідомлював власну належність до давнього укр. шляхетського роду, намагався дотримуватися старих традицій. У маєтку одягався у широкі козацькі шаровари, вишиту сорочку, чумарку та смушеву шапку. Мав довгі козацькі вуса. У його кабінеті стояли бюсти Т. Шевченка і М. Гоголя. П. Скоропадський вважав, що **М. У.** «був прекрасним типом старого українця, дійсно не за страх, а за совість любив Україну».

Після приходу до влади П. Сокропадського формування уряду було невідкладним завданням. В динамічних умовах підготовки повалення УЦР він не мав часу на ґрунтовний підбір членів майбутнього кабінету мін-рів. Основним середовищем їх рекрутування стала Укр. громада. Попередньо кандидатура гол. (отамана) Ради Міністрів погоджувалася П. Скоропадським з вищим німецьким командування у Києві (Оберкомандо) і навіть викликала певну затримку з оголошенням «З-нів про тимчасовий держ. устрій України», які разом з гетьманом мав підписати гол. уряду. Ним став один з фундаторів УНГ **М. У.**

Офіц. акту про призначення отамана Ради Міністрів не було. Його легітимізація на цій посаді відбулася шляхом підписання разом з П. Скоропадським «З-нів про тимчасовий держ. устрій України», які упродовж усього функціонування УД служили своєрідною конституцією. Інспірувавши зміну держ. правління в Україні, яка мала усунути від влади недієздатний уряд укр. есерів, німецькі та австрійські військові і дипломати були зацікавленні у створенні ділового професійного кабінету мін-рів, який би дотримувався взятих П. Скоропадським перед союзниками зобов'язань. Вони були повністю в курсі перших спроб формування нового уряду і постійно тримали цей процес під своїм контролем.

30.04.1918 **М. С.-У.** і довірена особа гетьмана О. Палтов були викликані на нараду до нач. штабу Оберкомандо ген. В. Гренера. У ній взяли участь посол Німеччини А. Мумм і військ. аташе полк. Ф. Штольценберг, Австро-Угорщину представляли радник посольства В. Принціг та військ. аташе М. Флейшман. Хід наради засвідчує, що у центрі уваги були два взаємопов'язані питання: формування Ради Міністрів та визнання нею умов надання союзниками військ. і ек. допомоги.

Далі учасники наради перейшли до розгляду конкретних кандидатур на мін-рські посади. Постать **М. С.-У.**в якості гол. уряду при самому претендентові з етичних міркувань не обговорювалася. Німецька і австро-угорська сторона погодилася з призначенням низки мін-рів. Навколо кандидатур на ін. посади розгорнулася дискусія, яку домовилися перенести на другу половину дня.

Після наради німецькі і австрійські представники висловили П. Скоропадському сумніви щодо «презентабельності» **М. С.-У.** як голови уряду. П. Скоропадський у спогадах писав, що й сам бачив нездатність «добрейшего Николая Николаевича» справитися з такою складною справою. Ін. важливим спонукальним мотивом до відставки **М. С.-У.** став візит до гетьмана 30.04.1918 групи полтавських діячів, які навели П. Скоропадському «цілий ряд доказів, що Микола Миколайович Устимович не годиться для посади гол. ради міністрів». 30.04.1918 увечері під приводом хвороби **М. С.-У.** був відставлений від справ. Подальше складання уряду гетьман доручив М. Василенку. який на той час погодився взяти портфель мін-ра освіти, а його кандидатура дістала схвалення штабу Оберкомандо.

П. Скоропадський сподівався, що **М. С.-У** образиться, але той заявив: «Я Вам, пан Гетьман, людина віддана. Якщо Ви вважаєте, що я не годящий, наказуйте. Я особисто нічого не добиваюся». Він дійсно залишався вірним П. Скоропадському, хоч і не отримав високих урядових посад, став зав. відділом конярства мін-ва зем. справ. У червні 1918 він звернувся до Ради Міністрів з ґрунтовною доповідною запискою, у якій наголошував, що роки війни негативно відобразилися на забезпеченні України кінським складом. Тому нині заходи з відновлення кінського багатства

краю і правильна орг-ція завідування конярством вимагають від уряду пильної уваги.

Оскільки пропоновані заходи вимагали значних асигнувань, записка була відправлена на розгляд Малої Ради Міністрів. 21.06.1918 на її засіданні відбулося обговорення даного питання. Було констатовано, що завдання відновлення кінського поголів'я мають узгоджуватися з заг. напрямком сільськогосп. політики держави. Ухвалили створити у складі мін-ва землеробства департамент держ. конярства. Мін-р В. Колокольцов мав внести на розгляд уряду план сприяння розвитку конезаводів і конярства в країні, проект штатів департаменту і кошторис витрат до кінця року.

Таким чином, **М. С.-У.** мав отримати підвищення свого службового статусу і гол. — можливість займатися улюбленою справою. Але й станом на 05.12.1918 такий департамент не був створений, а невдоволений П. Скоропадський не затверджував штати мін-ва зем. справ. Тимчасово в. о. мін-ра В. Брунсту уряд доручив перетворити відділи конярства і тваринництва в департамент і відповідно переробити штатний розпис Мін-ва зем. справ.

05.11.1918 наказом Гетьмана всієї України та військ козацьких **М. С.-У.** був введений до президії Вел. козацької ради «як ген. старшина з правом рішучого голосу». До цього органу ввійшли співробітники гетьманської адм-ції, особи з ближчого оточення П. Скоропадського — І. Полтавець-Остряниця, Є. Лібов, **М. С.-У.**, С. Моркотун та ін. Це була запізніла спроба відродити козацький стан як соціальну і збройну опору гетьманської влади. Реальної сили і впливу у суспільстві Вел. козацька рада не мала.

У найскладніші для УД грудневі дні 1918, коли загроза взяття Києва повстанцями Директорії ставала все більш очевидною, а сподіваний десант військ Антанти так й не дістався столиці, **М. С.-У.** був поряд з П. Скоропадським. Разом з ін. довіреною особою гетьмана П. Дорошенком він намагався виконати делікатне доручення — підібрати групу поміркованих укр. діячів, які стоять на позиції укр. самобутності і водночас не противляться рішуче федеративному устрою Росії. З приходом військ Антанти з цих людей мав бути сформований уряд, який би міг виторгувати у нових союзників «максимум самостійності Україні».

У будинку **М. С.-У.** 06.12.1918 зібралися відомі політ. діячі В. Леонтович, П. Стебницький, М. Славинський, Є. Чикаленко, С. Шелухін та ін. Вони усвідомлювали всю складність ситуації і вихід вбачали у пошуку примирення Гетьмана і Директорії. Посланці П. Скоропадського, **М. С.-У.** і П. Дорошенко, стверджували, що в даний момент такі контакти не можливі, оскільки влада втратить підтримку рос. добровольців. І все ж вирішили, що у разі приходу військ Антанти центристські укр. партії

(соціалісти-федералісти, демократи-федералісти, хлібороби-демократи, можливо й соціал-демократи) виділять своїх представників до коаліційного уряду. Та сподівання на рятівну місію Антанти не справдилися. 14.12.1918 війська Директорії оволоділи Києвом. Гетьман зрікся влади, констатувавши, що Бог не дав йому сили впоратися з цим завданням.

Епілог долі першого отамана Ради Міністрів УД виявився трагічним. П. Скоропадський у своїх спогадах присвятив йому чимало уваги. Зокрема, про смерть **М. С.-У.** він писав: «Тут тепер (у Відні на поч. 1919) розлетілася звістка, що його розстріляли українці за те, що він був за мене і бився у Дарниці у грудневі дні». Є. Чикаленко у щоденнику 05.12.1918 свідчить, що після переходу полковника П. Болбочана на бік Директорії і захоплення його військом Полтави **М. С.-У.** збирався виїхати до Миргорода для переговорів з бунтівним полк., «хоч я лякав його тим, що там його петлюрівці захоплять заложником». О. Шульгин писав про смерть дядька, що той у грудні 1918 виїхав з вел. сумою грошей на Полтавщину для закупівлі коней для війська і «десь над Дніпром банда повстанців захопила його, пограбувала і живим пустила під лід».

Трагічною та складною виявилася й доля п’яти синів Миколи та Любові Сахно-Устимовичів. Найстарший — Юрій поліг на фронті у перший рік Світової війни. Василь і Марко загинули на Кавказі в лавах Добр. армії. Проти більшовиків воювали Кирило та Адріян, які опинилися в еміграції. Любов Сахно-Устимович жила самотньо і померла на Харківщині у роки ІІ Світової війни. Мати **М. С.-У.** до самої смерті не знала про трагічну загибель сина, сподіваючись, що йому вдалося виїхати за кордон.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине в 1918 году. Москва, 1936; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Ч. ІІ. Київ, 2002; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. ІІ. Київ, 2004; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

САХНО-УСТИМОВИЧ Олександр Олександрович (23.11.1880, Полтавщина — 15.06.1942, м. Берлін, Німеччина) — військ. діяч, полк., старший осавул гетьмана П. Скоропадського.

Народився у дворянській родині. Закінчив Київський кадет. корпус, Костянтинівське артилер. училище (1901). Займав офіцерє посади в рос. армії, підполк. У 1917 ад’ютант командуючого Київським військ. округом. Брав активну участь в укр-зації військ Київського гарнізону. Входив до Укр. військ. к-ту. Один з орг-торів вільного козацтва на Полтавщині. Діяльний член створеної П. Скоропадським УНГ. Безпосередній учасник

гетьманського перевороту 29.04.1918. Був призначений ст. осавулом (ст. ад’ютантом) гетьмана П. Скоропадського, отримав звання полковника.

З червня 1918 входив до президії Козацької ради, яка мала підготувати проект статуту відродженого укр. козацтва як військ.-станової орг-ції, але не спромоглася це зробити. Документ був розроблений правниками Держ. канцелярії і затверджений у жовтні 1918. **О. С.-У.** наказом гетьмана від 06.11.1918 призначений членом Вел. козацької ради на правах ген. старшини з вирішальним голосом. Рада розгорнути діяльність не встигла, обмежившись у грудні 1918 аморфною відозвою уникнути кровопролиття. **О. С.-У.** не виявив активності у захисті гетьманського правління під час наступу військ Директорії, після його падіння став на службу ЗСПР.

У 1920 служив у статусі експерта з укр. питання при цивільній адм-ції армії П. Врангеля. Велика кількість українців у військах змушувала ген-ла шукати їх підтримки у боротьбі проти більшовиків. **О. С.-У.** був одним з розробників проекту відновлення Запорізького козацького війська (Коша) на засадах автономії України у складі рос. федерації. Виступив з ініціативою видання звернення П. Врангеля до українців, у якому закликав синів України стати «на захист віри православної, рідної України і всього надбання вашого». Входив до створеного при штабі Кримської армії тимчасового Укр. нац. блоку із правами уряду на чолі з ген. В. Кирієм. Засуджував політику С. Петлюри за «продажу України полякам». Восени 1920 очолював т. зв. Катеринославський повстанський кіш врангелівської армії, який вивів до Румунії і передав до інтернованих частин армії УНР. З 1921 жив у Німеччині. Похований на цвинтарі Теґель.

Літ.: Скоропадский П. Воспоминания. Конец 1917 — декабрь 1918. Киев–Филадельфия, 1995; *Гай-Нижник П.* Особисті ад’ютанти і секретарі П. Скоропадского // Український історичний журнал. 2010. № 6; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 9. Київ, 2012.

Руслан Пиріг

СЄВЄРОВ-ОДОЄВСЬКИЙ Опанас Семенович (1884, м. Олександрівськ (суч. м. Запоріжжя) — 26.08.1938, м. Москва, СРСР) — політ. і державний діяч.

Навчався у міськ. училищі в Олександрівську, Вищій вільній школі Петра Лесгафта (суч. Нац. держ. ун-т фізичної культури, спорту та здоров’я ім. П. Лесгафта) у Санкт-Петербурзі. Вступив до Союзу соціалістів-рев.-максималістів. У 1907 під час спроби арешту вчинив збройний опір, після чого переїхав до Києва. На поч. березня 1907 затриманий. Після спроби втечі відправлений до Санкт-Петербурга. Санкт-Петербурзьким військ.-окружним судом засуджений до 6 років каторги, що була замінена засланням (02.05.1908), яке відбував у Братськоострозькій

вол. Іркутської губ. 1909 втік за кордон, проживав у Франції, Швейцарії, Італії, Англії.

1917 повернувся у т. зв. «пломбованому вагоні» — потягом з дип. імунітетом, яким до Росії зі Швейцарії через тер. Німеччини повернулись лідери більшовиків. У липні 1917 ненадовго арештовувався у Києві. Приєднався до укр. нац. руху, вступив до УПСР, очолив Раду Слобідської України. Гол. Харківської губ. ради гром. орг-цій. Обраний до складу УЦР. У жовтні 1917 очолив харківський ревком. Затриманий у приміщенні УЦР за підозрою у співпраці з більшовиками (16.01.1918). За даними слідчої комісії Центральної Ради, група лівих укр. есерів, у т. ч. й **О. С.-О.**, планували змову проти УЦР та передачу деяких сх. теренів України Росії. Після захоплення більшовиками Києва усі арештовані вийшли з ув'язнення. Обраний до Всерос. та Укр. Установчих Зборів. У березні 1918 взяв участь у роботі Другого Всеукр. з'їзду рад. З травня 1918 член партії боротьбистів. З липня 1918 проживав у Росії, де займав посади у різних органах влади. З червня 1919 член ВКП(б).

29.01.1938 арештований та засуджений Воєнною колегією Верх. суду СРСР. Розстріляний 26.08.1938. Реабілітований 1956.

Літ.: Протасов Л. Люди Учредительного собрания: портрет в интерьере эпохи. М.: РОСПЭН, 2008; Партия левых социалистов-революционеров. Документы и материалы. 1917–1925 гг. В 3 т. Т. 2, ч. 3. Октябрь 1918 — март 1919 г. М.: РОССПЭН, 2017; Политическая каторга и ссылка: биографический справочник членов О-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев. Москва, 1934.

Віталій Скальський

СИДОРЕНКО Григорій Микитович (1874, Херсонська губ. — 06.02.1924, м. Прага, Чехословаччина) — укр. політ. і держ. діяч, дипломат, інженер шляхів.

За часів навчання у Томському імператорському ун-ті очолював укр. студ. громаду. Член Укр. партії самостійників-соціалістів. Входив до складу УЦР. З листопада 1917 тов. генерального секретаря шляхів. У лютому–квітні 1918 мін-р пошти і телеграфу. 28(15).02.1918 видав наказ про необхідність заміни в триденний строк всіх назв поштових, телеграфних і телефонних установ на укр. мову. За часів УД 1918 член Президії Всеукр. союзу земств. Як делегат Укр. Нац. Союзу брав участь у переговорах з представниками Антанти в Яссах (листопад–грудень 1918). З 20.01.1919 гол. делегації УНР на Паризькій мирній конференції. У серпні 1919 відкликаний Директорією УНР до Кам'янця-Подільського для звіту про діяльність делегації, після чого очільник делегації був змінений, ним став М. Тишкевич.

У 1919–1922 посол УНР у Відні. Повноваження **Г. С.** завершилися після акредитації у Відні посла УСРР Ю. Коцюбинського на поч. 1922. З 1923 працював дир-ром бібл-ки Укр. госп. академії у Подєбрадах (Чехословаччина). Похований на Ольшанському цвинтарі.

Літ.: Енциклопедія українознавства: Словникова частина. В 11-ти т. Т. 8. Париж–Нью-Йорк, 1976; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. Т. 2. К., 1997; *Павлишин О.* Сидоренко Григорій // Довідник з історії України. 2-е видання. К., 2001; *Головченко В.І.* Сидоренко Григорій Микитович // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Т. 2. К., 2004.

Олексій Лупандін

СИСАК Микола Софронович (05.10.1890, с. Джурин, Чортківський пов. — р. с. невід.) — лікар, вчений-бактеріолог, гром.-політ. діяч, депутат УНРади.

Народився у сел. родині. Навчався у Станиславівській гімназії (1909), на мед. ф-ті Віденського ун-ту (1915). Доктор медицини. Мед. працівник клініки внутрішніх хвороб у Відні, зав. інфекційним відділом табору Ґмінд, полк. лікар австрійського війська (1917–1918). Наук. співробітник Бактеріологічного ін-ту у Відні (1918–1919). Діяч УСДП. Кооптований до Львівської делегації УНРади (12.11.1918) від УСДП. Сотник мед. служби Галицької Армії (1918–1919). У складі сан. Місії Міжнар. Червоного Хреста виїхав у Наддніпрянську Україну. Гол. лікар та командант лікарні Укр. Червоного Хреста при ЧУГА (1919–1920). Асистент кафедри мікробіології Київського медін-ту (1920–1921). Ненадовго повернувся за кордон, де працював співробітником Паталогоанатомічного ін-ту у Празі та Тропічного ін-ту у Гамбурзі. У Празі створив к-т, який орг-зовував доброчинну допомогу науковцям УСРР. 1924 на запрошення Наркомату здоров’я України приїхав до Києва. Доцент Київського медін-ту, зав. анатомічними відділеннями в ортопедичному й туберкульозному ін-тах (1924–1935). Публікував наук. тексти на шпальтах мед. видань та наук.-популярні статті в часописі «Життя й революція» (Київ). 23.05.1935 арештов. по сфабрикованій справі УВО. 5.12.1935 засуджений Особливою Нарадою при НКВС СРСР до трьох років таборів. Ув’язнений в концтаборі в Комі АРСР. Обставини та дата смерті невідомі.

Тв.: До історії санітарної помочи для України // Український Прапор. Відень, 1920. 18 липня. Ч. 40. С. 5.

Дж.: Додатки. № 3 [Заява завідувача патологоанатомічного відділення Казанської міської клінічної лікарні ім. проф. А.Ф. Агафонова М.С. Сисака до Міністерства державної безпеки СРСР з проханням про реабілітацію]; № 4 [Висновок Міністерства безпеки ТаРСР…]; № 5 [Заява кандидата медичних наук М. С. Сисака…] // *Рубльов О.С.*, *Черченко Ю.А.* Сталінщина й

доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті рр.. XX ст. / НАН України: Ін-т Історії України; Інститут укр. археографії; Відпов. ред. П.С. Сохань. Київ: «Наукова думка», 1994. С. 246–251.

Літ.: Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти т. / Керівник роботи і відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2001. Т. 1. С. 427; Зібранє У. С. Д. П. // Українське Слово. Львів, 1918. 12 падолиста. Ч. 255. С. 4; *Павлишин О.* Українська Національна Рада ЗУНР–ЗОУНР: реконструкція особового складу (жовтень 1918 р. — червень 1919 р.) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні / Під ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича, О. Купчинського, І. Скочиляса. Львів, 1999. Вип. 2. (1995–1997 рр.). С. 250; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ, 2004. С. 384–386, 468–470; *Щуровський В.* Медична і санітарна Служба // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участи у Визвольних Змаганнях. (Матеріяли до історії) / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, Вінніпеґ 1958. Т. 1. С. 283, 288.

Олег Павлишин, Олесандр Рубльов

СІНҐАЛЕВИЧ Володимир Теодор Якович (13.01.1875, с. Москалівка, Косівський пов. (суч. Івано-Франківська обл.) — 07.11.1945, місцевість Бреґенц (за ін. д. Форальберґ), Австрія) — суддя, гром.-політ. діяч, дипломат, депутат УНРади.

Народився у родині священика, який походив з німецького роду Шиллінгів. Навчався на правн. ф-ті Львівського ун-ту (1893). Працював у суд. установах містечок Кам’янка Струмилова, Перемишляни та Глиняни. Діяч УНДП. Депутат австрійської Держ. Ради (1911–1918), Галицького Краєвого Сойму (1913–1914). Заст. гол. Бойової управи УСС (1914). Гол. Нар. Канцелярії УНДП у Відні (1915). Орг-тор встановлення укр. влади у Стрийському пов. на поч. листопада 1918. Депутат УНРади. Посол ЗОУНР у Австрії (1920–1923). Учасник наради послів та голів дип. місій УНР у м. Карлсбад (суч. м. Карлові Вари, Чехія). Уповноважений Диктатора Є. Петрушевича у справах фін., торг. та пром-сті (1920–1922), уповноважений для внутр. справ (1922 — березень 1923). 1924 отримав дозвіл уряду Польщі на повернення до Львова. Дир-тор Зем. банку у Львові (1930–1939). Член-засновник Укр. Католицького Союзу (1931). Звичайни член НТШ у Львові. Восени 1939 виїхав на еміграцію до Австрії.

Літ.: Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах / Керівник роботи і відповід. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2001. Т. 1; *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). Навчальний посібник. Львів: Літопис, 2008. С. 61, 88–89, 95; *Його ж.* Сінгалевич Володимир // Довідник з історії України / Ін-т іст. досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка; за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. Вид. 2-ге, доопрац. і доповн. Київ:

«Генеза», 2001. С. 753–754; *Соляр І.Я.* Сінгалевич Володимир // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 582.

Олег Павлишин

СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович (15(03).05.1873, м. Вісбаден, (суч. земля Гессен, ФРН) — 26.04.1945, м. Меттен, Німеччина) — військ. і держ. діяч, гетьман України 1918.

Походив з давнього старшинсько-гетьманського роду. І. Скоропадський — гетьман Лівобер. України (1708–1722). Батько Петро Скоропадський — чернігівський гром. і культ. діяч, дійсний статський радник, мати — Марія з роду Миклашевських.

Дитинство провів у фамільному маєтку Тростянець. Найпомітніший вплив на формування особистості юного **П. С.** справив дід Іван Михайлович — відомий полтавський гром. діяч і меценат, засновник Тростянецького дендропарку. Духовна атмосфера у дідівській оселі сприяла усвідомленню **П. С.** себе «малоросіянином знатного походження». У 1886–1893 навчався у Першому Санкт-Петербурзькому кадет. корпусі, по закінченні якого випущений корнетом у Кавалергардський полк. У 1898 взяв шлюб з донькою ген.-ад'ютанта П. Дурново — Олександрою.

У чині штабс-ротмістра брав участь у рос.-японській війні, отримав кілька нагород, в т. ч. Золоту зброю «За хоробрість». Після війни повернувся до кавалергардського полку, у грудні 1905 призначений флігель-ад'ютантом імператора Миколи ІІ. Командував ескадроном, полком. З березня 1912 ген.-майор, зарахований до Свити Його Імператорської величності. З поч. І Світової війни командував кінним полком, відзначився в боях у Сх. Пруссії, був нагороджений орденом св. Георгія 4-го ст., очолював кавалерійські бригаду і дивізію. Отримав звання ген.-лейтенанта, у січні 1917 призначений командиром 34-го корпусу, дислокованого в Україні. **П. С.** організовано провів укр-зацію з'єднання, яке отримало назву 1-й Український корпус. Визнав владу УЦР. Використав частини корпусу для захисту Києва від розпропагованих більшовиками військ. У жовтні 1917 на з'їзді Вільного козацтва обраний наказним отаманом. Соц. провід УНР не виявив бажання співпрацювати з **П. С.** У кін. грудня 1917 подав у відставку. Після звільнення Києва від більш. військ на поч. березня 1918 з колиш. офіцерів корпусу і цивільних прихильників створив політ. організацію УНГ, яка виступала за зміну влади в УНР на консервативно-ліберальних засадах.

У квітні 1918 німецькі військові і дипломати у Києві переконалися у неспроможності уряду УНР виконати взяті у Бресті зобов'язання з поставок прод-ва і сировини до Центр. держав і вдалися до пошуку право-

консервативного глави майбутнього укр. уряду. Штаб Оберкомандо у Києві зупинив свій вибір на генералі **П. С.,** досвідченому військовому, багатому поміщикові, нащадкові укр. гетьманського роду, лідерові орг-ції, політ. платформа якої базувалася на приматі права приват. власності. На зустрічі з нач. штабу німецьких військ ген. В. Гренером прийняв досить обтяжливі умови його підтримки у здійсненні держ. перевороту: визнання укладених ек. угод, безперешкодний експорт прод-ва і сировини до Німеччини і Австро-Угорщини, відмова від створення власних збройних сил та виборів Укр. сейму. 29.04.1918 на скликаному з дозволу німців Хліборобському конгресі був проголошений гетьманом усієї України.

П. С. видав Грамоту до всього укр. народу, у якій задекларував тимчасове взяття на себе всієї повноти влади, розпуск УЦР і зем. к-тів, звільнення мін-рів і їх заст., відновлення у повній мірі права приват. власності, вільної торгівлі землею. Одночасно були оголошені «З-ни про тимчасовий держ. устрій України». Цей звід з семи актів, складених за взірцем «Свода Законов Российской империи» (ред. 1906) став фактичною конституцією УД. За нею гетьман отримував виключну повноту влади у межах всієї України, призначав і звільняв гол. уряду і мін-рів, визначав зовн. політику, був верх. командувачем армії і флоту, мав право надання громадянства, оголошення амністії тощо.

Німецькі представники, турбуючись про дієздатність і керованість гетьманського уряду, активно долучилися до формування складу Ради Міністрів, яку очолив Ф. Лизогуб, полтавський поміщик і меценат, один з видатних земських діячів царської Росії. Кістяк уряду становили відомі діячі місц. орг-ції партії кадетів. Через відсутність представницького органу Рада Міністрів отримала законодавчі і виконавчі функції. Владну вертикаль регіонального управління склав інститут губ.і пов. старост, посади яких зайняли поміщики, судді, земські діячі.

П. С. усвідомлював першочергову необхідність проведення зем. реформи, викликаної докорінною зміною приватновласницьких відносин, прод. зобов’язаннями перед союзниками, потребою залагодження антагонізму між поміщиками і селянами. Створена зем. комісія напрацювала кілька досить прогресивних з-нопроектів, спрямованих на купівлю селянами через Зем. банк наділів до 25 дес. і створення у такий спосіб мережі фермерських господарств як основи продуктивного сільгоспвиробництва і соціальної опори гетьманської влади.

Реалізувати цей план не вдалося через небажання поміщиків продавати землю, запізніле відкриття спеціалізованого банку, загострення відносин між землевласниками і селянами. Основні завдання прод. політики Гетьманату полягали в орг-ції поставок обумовлених обсягів прод-ва і сировини до Центр. держав, а також задоволення потреб населення. Німеччина і Австро-Угорщина розгорнули мережу власних закупівельних

контор у гол. районах зерновиробництва, домоглися введення укр. урядом хлібної монополії, вдавалися до самовільних реквізицій хліба, цукру, сировини. Визначені угодами обсяги експортних поставок так і не були виконані, а німецькі сільгоспмашини і пром. вироби не знаходили попиту у селян.

Уряд не мав істотного впливу на становище підприємств Донецько-Криворізького басейну, зниження спаду пром. виробництва і змушений був закуповувати німецьке вугілля. У соціальній сфері влада вдалася до непопулярних заходів — збільшення тривалості роб. дня, заборони страйків, введення цензури. Чинився тиск на земські управи і міські думи. Становище ускладнювалося діяльністю німецьких і австрійських військ.-польових судів, широкою практикою страт, екзекуцій і вислання укр. громадян за межі держави. Масовий сел. повстанський рух жорстко придушувався спільними зусиллями німецьких військ і загонів Держ. варти.

Водночас у культ.-освітній сфері були здійснені позитивні реформи, пов'язані з укр-зацією шк. справи, відкриттям укр. гімназій, ун-тів, Академії наук, Нац. біб-ки та ін. Серйозний прорив вдалося здійснити у міжнар. сфері, дип. відносини були встановлені з двадцятьма державами. В результаті переговорів з делегацією РСФРР підписано угоду про перемир'я.

П. С. проводив тверду і послідовну кримську політику, домагаючись згоди Німеччини на приєднання Криму до України, а також передачі Чорноморського флоту. У гетьмана склалися ділові відносини з німецькими військовими і дипломатами у Києві. У вересні 1918 здійснив держ. візит до Німеччини. Був прийнятий усіма вищими керівниками Рейху. Кримське питання отримало перспективу розв'язання. У жовтні 1918 в Києві розпочалися укр.-кримські переговори про входження півострова до УД на правах автономії, які залишились незавершеними.

Провідні соц. партії склали легальну опозицію гетьманській владі, домагаючись заміни чинного уряду на більш укр. за своїм складом. До ген. В. Гренера з цього питання споряджалися делегації, але тільки у жовтні вдалося рекомендувати до нового кабінету кілька мін-рів — членів поміркованої партії соціалістів-федералістів. Після капітуляції Німеччини об'єднані в УНС опозиційні сили 13.11.1918 утворили Директорію і підняли повстання проти гетьманського режиму.

Фактична сателітна залежність Гетьманату від країн Четверного союзу в умовах їх поразки у Світовій війні негативно відобразилася на ставленні Антанти до України і її повоєнного статусу. Намагаючись зберегти державність хоч у якійсь формі, **П. С.** проголошує політ. курс на федерування з майбутньою небільш. Росією, призначає новий кабінет мін-рів пророс. орієнтації, намагається долучитися до спільного анти-

більш. фронту. Однак антигетьманське повстання стрімко поширювалося, військ. частини переходили на бік Директорії, чи відправлялися до Добр. армії, німецьке командування оголосило про нейтралітет і опікувалося евакуацією своїх військ. Взяття столиці стало неминучим. 14.12.1918 **П. С.** підписав акт відречення від влади і у німецькому сан. поїзді виїхав до Берліна.

Діти і дружина **П. С.** різними шляхами залишали Україну, у липні 1919 всі зібралася у Швейцарії. У січні–травні 1919 по гарячих слідах подій **П. С.** підготував рукопис своїх спогадів. Пізніше отримав німецьку пенсію і восени 1921 родина оселилася на віллі у Ванзее, мальовничому пригороді Берліна. **П. С.** став членом Ради присяжних Укр. союзу хліборобів-державників, утвореного В. Липинським і С. Шеметом. Союз мав осередки у Німеччині, Польщі, Чехії, Туреччині, Югославії. **П. С.** підтримував контакти з німецькими військовими і дипломатами, які служили у Києві за його гетьманування. Зокрема, ген. В. Гренер сприяв заснуванню у Берліні Укр. наук. ін-ту і очолював наглядову раду. На поч. 1930-х В. Липинський через розходження з **П. С.** залишив УСХД. У 1937 заснував Союз гетьманців-державників. Перед II Світовою війною посилає сина Данила до Англії з метою поширення ідей гетьманського руху. У жовтні 1944 дружина **П. С.** з дітьми переїхала до м. Оберстдорф. У лютому 1945 залишив Берлін і з дочкою Єлизаветою тривалий час намагався дістатися до родини, але був важко поранений під час нальоту американської авіації. Помер у госпіталі м. Меттен. Пізніше був перепохований у баварському цвинтарі м. Обертсдорф, де у повоєнний час мешкали Скоропадські.

Тв.: Спомини. К., 1992; Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія,1995; Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К., 2016.

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 2. Українська держава 1918 р. К., 2002; *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. К., 2003; *Реєнт О.* Павло Скоропадський. К., 2003; *Отт-Скоропадська О.* Остання з роду Скоропадських. Львів, 2004; *Савченко В*. Павло Скоропадський — останній гетьман України. Х., 2008; *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси. К., 2011; Скоропадські. Родинний альбом. У 2-х кн. / Упоряд. Осташко Т., Терещенко Ю. К., 2014.

Руслан Пиріг

СЛАВИНСЬКИЙ Максим Антонович (1868, с. Ставище, Київщина — 23.11.1945, м. Київ) — укр. гром. діяч, мін-р праці УД.

Народився в сел. родині. Закінчив юрид. та іст.-філол. ф-ти Київського ун-ту. Ідейний світогляд **М. С.** формувався під впливом громадівського руху 1880-х. Рано включився у нац.- культ. рух, належав до

Укр. дем.-радикальної партії, як публіцист писав на актуальні теми тогочасного суспільного життя.

У 1898 переїхав до Петрограда, де був співред-ром газет «Северный курьер», «Свобода и право», «Свободная мысль», секретарем редакції журналу «Вестник Европы». Співпрацював з Укр. парламентською фракцією, редагував її друк. орган «Украинский вестник» (травень–вересень 1906), в якому публікувалися статті М. Грушевського, М. Могилянського, звіти депутатів Держ. думи І. Шрага, С. Шемета, Ф. Штейнгеля та ін.

М. С. став одним з орг-рів велелюдної укр. демонстрації у Петрограді 12.03.1917, брав участь у зустрічі укр. депутації з гол. Тимчасового уряду Г. Львовим, яка виклала нагальні потреби орг-ції життя краю. Увійшов до виконавчого к-ту Укр. нац. ради, очолюваної О. Лотоцьким. У вересні 1917 як представник Тимчасового Уряду взяв участь у роботі З'їзду народів Росії у Києві.

Після жовтневого більш. перевороту залишався у Петрограді, повернувся до Києва у травні 1918. Очолював політ. комісію укр. делегації на мирних переговорах з РСФРР. На поч. серпня 1918 між УД і Всевеликим військом Донським була укладена угода про двосторонні відносини. До Новочеркаська у вересні 1918 була направлена тимчасова дип. місія на чолі з **М. С.** Його повернення до Києва було обумовлене формуванням у жовтні 1918 нового уряду. На пропозицію гетьмана був призначений мін-ром праці.

Перше орг-ційне засідання новопризначеної Ради Міністрів відбулося у 01.11.1918. Був складений календарний план доповідей мін-рів на період з 05.–15.11.1918. Після двотижневої перерви мін-ри намагалися втиснути у розклад роботи нагальні питання своїх галузей, насамперед фін. характеру. Доповідь мін-ра праці була включена на 15.11.1918. За два тижні **М. С.** не вніс на розгляд уряду жодного профільного питання. Єдина проблема, яку за цей період з-нодавчо розв'язав уряд, стосувалася порядку утворення регіональних бірж праці.

М. С. свою мін-рську місію розглядав через призму максимальної укр-зації діяльності уряду і часто виступав з питань нац., зовнішньополіт. характеру. Зокрема 06.11.1918 зробив позачергову заяву про необхідність вжити енергійних заходів проти розпорядження польського уряду австрійським підрозділам з польським складом залишатися на тер. України. Ін. разу **М. С.** звернув увагу колег на зайняття рум. військами деяких населених пунктів на тер. УД. 12.11.1918 наполягав на вжитті негайних заходів з повернення на батьківщину укр. громадян, висланих з України за вироками німецьких військ.-польових судів.

14.11.1918 на засіданні уряду **М. С.** від ім. укр. групи домагався виступу з позачерговою заявою, однак в. о. прем'єра А. Ржепецький приступив до розгляду питань порядку денного і надав йому слово лише

опівночі. **М. С.** різко критикував заборону проведення Нац. конгресу мін-ром внутр. справ В. Рейнботом і вимагав її скасування, порозуміння з УНС, проведення більш дем. внутр. політики.

З огляду на урядову кризу П. Скоропадський відправив у відставку весь складу кабінету мін-рів. **М. С.** залишив гетьманський палац о 3-й годині ночі 15.11.1918, не відаючи, що у типографіях вже набиралися гетьманські грамота про федерування з небільш. Росією і наказ про новий склад уряду, в якому посаду мін-ра праці зайняв його заступник В. Косинський.

Після встановлення влади Директорії за рекомендацією гол. уряду В. Чеховського 03.01.1919 **М. С.** був призначений послом УНР у Чехії. На поч. лютого 1919 дип. місія прибула в Прагу. Діяльність посольства була ускладнена тим, що уряд Чехословаччини не визнав самостійність УНР, тому юрид. статус дип. представництва залишався невизначеним. У серпні 1919 **М. С.** брав участь у нараді послів, яку проводило у Карлових Варах МЗС УНР. У листі до гол. Директорії С. Петлюри він писав, що не слід орієнтуватися на «світову революцію», як ідею більшовиків, частини соціал-демократів і есерів. Радив не проводити акцій, які б йшли у розріз з діями гегемонів Європи — Англії та Америки, настоювати на незалежності України, щоб бути суб'єктом міжнар. права тощо.

Гол. зусилля посольства **М. С.** зосередив на пропагандистській роботі, інформуванні європейської громадськості про історію, культуру, традиції, тогочасний політ.курс УНР. Восени 1919 було створене пресбюро місії й т. зв. Кошицький пункт для забезпечення нац.-культ. потреб українців Закарпаття. Засновано Укр. гром. клуб, відкрито курси укр. мови, видавався часопис «Народ». Після втрати УНР державності діяльність місії ускладнилася, а у березні 1923 на вимогу глави МЗС Чехословаччини Е. Бенеша була припинена.

М. С. залишився у Празі, займався наук.-пед. діяльністю, викладав курси з історії України, європейської історії та літ-ри в Укр. пед. ін-ті та Укр. госп. академії. Як публіцист, плідно співпрацював з україномовними виданнями «Літ.-наук. вістник», «Діло», був кореспондентом паризького часопису «Тризуб». Брав активну участь у гром. роботі: тривалий час головував у Республіканському дем. клубі, входив до правління Гол. укр. еміграційної ради, брав участь у наук. конференціях, викриваючи терористичну більш. владу в СРСР.

Після зайняття Праги гітлерівцями допитувався гестапо на предмет його ставлення до окупаційного режиму, відмовився від співпраці з орг-ціями, які підтримували III Рейх. З приходом Червоної армії у кін. травня 1945 заарештований співробітниками «Смершу», перевезений до Києва, утримувався Лук'янівській в'язниці. Після кількох місяців допитів у листопаді 1945 був складений обвинувальний висновок. Йому інкримінувалися активна участь у боротьбі «за відторгнення України від Радян-

ського Союзу та створення укр. буржуазної держави», антирад. агітації, співпраці з петлюрівськими виданнями тощо. Справу **М. С.** мав розглядати військ. трибунал НКВС, але він помер від виснаження. Реабілітований у серпні 1993.

Літ.: Верстюк В., Осташк Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 р. Т. II. К., 2002. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. Київ, 2003; *Очеретяний В.* Громадсько-політична та наукова діяльність М.А. Славинського (1868–1945 рр.). Автореф. дис. … к. і. н.. Запоріжжя, 2009; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Т. І. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

СЛИВИНСЬКИЙ (Слива) Олександр Володимирович (29.08.1886, Полтавщина — 21.12.1953, м. Монреаль, Канада) — військ. діяч, нач. Ген. штабу УД.

Закінчив кадет. корпус, Миколаївське інж. училище. Один з наймолодших випускників Академії Генштабу (1914). У роки І Світової війни нагороджений Георгіївською зброєю та орденом св. Георгія IV ст. Підполк. (1917). Брав активну участь в укр-зації військ Рум. фронту, делегат I та II Всеукр. військ. з'їздів, член Укр. ген. військ. к-ту. З березня 1918 нач. Ген. штабу УНР.

Після приїзду до Києва командувач німецьких військ фельдмаршал Г. Айхгорн з візитом відвідав не військ. мін-ра О. Жуковського, а нач. Ген. штабу **О. С.** Він висловив задоволення взаємодією зі штабом Оберкомандо. Оскільки на той час межі просування німецьких військ остаточно не було визначені, то він цікавився майбутніми кордонами України. На **О. С.** звернув увагу й уповноважений австро-угорського Генштабу у Києві майор М. Фляйшман, який характеризував його як дуже енергійного ген-ла, спритного та впевненого у собі, «людина майбутнього, яку я (очевидно, успішно) оброблюю».

З приходом до влади П. Скоропадського перейшов на його бік. Гетьман згадував, що спочатку поставився до **О. С.** з пересторогою, проте залишив на посаді і потім переконався: «... що це надзвичайно честолюбна, але одночасно з цим розумна і роботяща людина, що на укр. питання він дивиться так, як і я». На першому засідання Ради Міністрів 02.05.1918 брав участь в якості в. о. військ. міністра.

Під керівництвом **О. С.** була сформована структура Ген. штабу. Перше квартирмейстерство очолив ген.-майор Л. Дроздовський, українець за походженням, нач. штабу корпусу, учасник укр-зації підрозділів рос.

армії. Пізніше цю посаду зайняв ген.-майор В. Сінклер, швед, випускник Академії Генштабу, нач. штабу корпусу, який приєднався до укр. військ. будівництва за часів УЦР. Друге квартирмейстерство очолював ген.-майор А. Прохорович, українець, командир дивізії. Він був одним із розробників проекту з-ну про заг. військ. повинність, плану реорг-ції армії, статутів.

Гетьман П. Скоропадський погодився з розробленим **О. С.** планом орг-ції восьми військ. корпусів, дислокованих у всіх губ. центрах. Їх командувачі були призначені у квітні 1918 військ. мін-ром УНР. У сер. травня 1918 гетьман провів з ними нараду і залишив на посадах. Військ. мін-тр О. Рагоза також не запропонував істотних кадрових змін та ротацій.

29.05.1918 Рада Міністрів затвердила **О. С.** членом укр. делегації на переговорах з РСФРР. Разом з ін. членами делегації підписав договір між УД і Російською Федерацією про перемир'я від 12.06.1918. **О. С.** постійно брав участь у засіданнях уряду, де розглядалися проекти, розробкою яких займався Генштаб — військ. статутів, заг. військ. повинності, призову офіцерів, штати гол. управління Генштабу, Держ. військ. академії та ін. Гетьман був задоволений роботою енергійного нач. генштабу і своїм наказом присвоїв йому звання полк.

Один з найбільш правих членів гетьманського уряду, глава МВС В. Рейнбот підозрював **О. С.** у антигетьманській підривній діяльності. Нібито він попередив січових стрільців про наміри Київського губ. старости генерала П. Андріанова їх роззброїти, а також направив січовикам до Білої Церкви два вагони зброї і військ. спорядження. Одеський міськ. отаман ген. В. Мустафін у спогадах відзначав, що порядний, але малодіяльний військ. міністр ген. О. Рагоза знаходився під впливом вольового начальника Генштабу.

Документи підтверджують енергійну діяльність **О. С.** з розбудови збройних сил України. Чи розглядав він їх як складову частину майбутньої армії відродженої Росії невідомо. Але після проголошення гетьманом у листопаді 1918 федераційної грамоти про союз з небільш. Росією **О. С.** скликав нараду офіцерів Генштабу і заявив, що настав час відродження Росії, а тому слід створити об'єднане командування усіх армій, діючих на тер. колиш. імперії, «під Верх. командуванням досвідченого командира Добр. армії ген. Денікіна». За кілька днів полк. був звільнений з посади «за станом здоров'я». У грудні 1918 **О. С.** виїхав до Одеси, де приєднався до ЗСПР. Навесні 1920 емігрував до Югославії, згодом перебрався до Німеччини, на поч. 1950-х виїхав до Канади. Похований у Монреалі.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Київ, 2002;

Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Харків, 2007; *Тинченко Я.* Українські збройні сили (березень 1917 р. — листопад 191 р.). Київ, 2009; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

СЛЮСАРЕНКО Володимир Олексійович (02.05.1857–22.05.1933, м. Біла Церква, Югославія) — військ. діяч, командир корпусу збройних сил УД, ген. бунчужний.

Закінчив Санкт-Петербурзьку військ. гімназію, 1-ше Павлівське військ. училище. Учасник рос.-турецької та рос.-японської воєн. Георгіївський кавалер. Ген.-майор (1906). Командир артилер. бригад, інспектор артилерії корпусу. Ген.-лейтенант (1909). У роки I Світової війни командир дивізії, корпусу. Ген. від інфантерії (1915). В серпні 1917 залишив військ. службу, проживав в Україні.

На поч. червня 1918 **В. С.** був призначений командиром 6-го Полтавського корпусу, замінивши ген. О. Осецького, який став командиром військ. Залізничної охорони. Корпус складався з кадрів 11-ї (Полтава) і 12-ї (Лубни) піх. дивізій, кількох гарматних бригад, радіотелеграфного та панцирного дивізіонів, автомобільного та інж. загонів, частин забезпечення. Нач. штабу корпусу був ген. В. Генбачов.

Формування корпусу велося вкрай повільно, заповнювалися в основному штабні посади. Станом на жовтень 1918 11-та дивізія ледве налічувала 500 військовослужбовців, а вся артилерія складалася з п’яти гармат. Тільки на поч. листопада 1918 корпус поповнився призовниками. 12.11.1918 наказом гетьмана у Полтавській губ. був ведений воєнний стан, **В. С.** призначили головноначальствуючим з підпорядкуванням йому цивільної влади. Він видав наказ про заборону зібрань, приховування товарів, спекуляції тощо.

З поч. антигетьманського повстання підрозділи корпусу деякий час чинили опір, але 27.11.1918 склали зброю. 29.11.1918 **В. С.** був заарештований. У грудні 1919 виїхав у розташування Добр. армії. Перебував у резерві її чинів, членом комісії з перевірки тилових установ. У 1920 емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців. Підготував рукопис спогадів «О виденном и пережитом с 3.09.1917 по 20.10.1920», які зберігаються в ДАРФ.

Літ.: Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I. Київ, 2007; *Його ж.* Українські збройні сили березень1917 р. — листопад 1918 р. Київ,

2009; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014.

Руслан Пиріг

СОКОЛОВСЬКИЙ Юрій Юрійович (1875, м. Полтава — 1922, Сербія) — учений агроном, земський діяч, мін-р прод. справ УД.

Отримав вищу сільськогосп. освіту. Завідував агрономічним відділом Полтавської губ. земської управи. Належав до партії кадетів, співпрацював з журналом «Украинская жизнь», який видавали у Москві О. Саліковський і С. Петлюра. **Ю. С.** як авторитетний гласний Полтавської міськ. думи 27.04.1918 був обраний міськ. гол., але від посади відмовився у зв'язку з запрошенням до складу гетьманського уряду.

30.04.1918 на нараді у нач. штабу німецьких військ в Україні ген. В. Гренера, де обговорювався склад майбутнього кабінету мін-рів гетьманату, кандидатура **Ю. С.** на посаду мін-ра прод. справ дістала схвалення. На час приходу нового мін-ра керівні посади у мін-ві займали високопрофесійні фахівці. 03.05.1918 заст. мін-ра був перепризначений М. Гаврилов, який мав чималий досвід адм. роботи. Працював у мін-ві землеробства царської Росії, а в 1917 — особливоуповноваженим мін-ра прод. Тимчасового уряду. Другим заст. мін-ра 26.06.1918 був затверджений І. Черниш, у дорев. час нач. Києво-Подільського управління держ. майна і землеробства, авторитетний гласний Київської міськ. думи.

Дир-рами департаментів та членами ради мін-ра прод. справ були відомі фахівці та учені С. Франкфурт, С. Фрідолін, О. Мегеровський, П.Линниченко. Однак численні чиновники апарату мін-ва, підконтрольних йому органів в умовах хронічного дефіциту харчових продуктів та сировинних матеріалів погрузнули в спекулятивних оборудках. Їх справжні масштаби відкрилися вже після відставки міністра.

І прем'єр Ф. Лизогуб, і **Ю. С.** добре усвідомлювали роль і місце мін-ва прод. справ у системі органів вищої з-нодавчої і виконавчої влади. На нього покладалося кілька ключових завдань міжнар. і внутрішньоек. характеру. По-перше, виконання досить обтяжливих зобов'язань з поставок прод-ва і сировини Центр. державам. Ще 23.04.1918 була підписана ек. угода, за якою Україна мала до 31.07.1918 поставити Центр. державам 6 млн. пудів збіжжя, 2 млн. 750 тис. пудів рогатої худоби, 400 млн. штук яєць, картоплі та овочів 1,5 млн. пудів, а також сировинні матеріали: деревину, залізну, марганцеву руду тощо. По-друге, забезпечення власних прод. потреб, насамперед пром. центрів, залізниць. По-третє, надходження коштів до скарбниці від держ. монополії на продукти широкого попиту.

У сер. травня 1918 мін-во видало низку розпорядчих документів. Одним з перших був наказ «Про порядок заготівлі різних продуктів».

Ним визначалися засади заготівлі м'яса, худоби, свиней та сала. Наголошувалося, що збирання цих продуктів для укр. армії та експорту за кордон здійснюється «шляхом добровільної купівлі на місц. ярмарках і базарах». Роль контрагентів мін-ва могли виконувати земства та кооп. організації. 20.05.1918 **Ю. С.** видав наказ про виключне право заготівлі і закупівлі яєць тільки контрагентами мін-ва.

Виконання торг.-ек. угод з союзниками вимагало значних фін. витрат. 25.05.1918 по доповіді **Ю. С.** Рада Міністрів прийняла з-н про виділення мін-ву коштів у сумі 230 млн. крб. для заготівлі у травні хліба, худоби, яєць, прод. садівництва і городини для вивозу до Центр. держав. Але надходження коштів затягнулося.

З'ясувалося також загрозливе становище у галузі цукровиробництва. Значна частина бурякових плантацій залишалася незасіяною. Право на майбутній врожай буряків також було невизначеним. У травні 1918 **Ю. С.** вніс з-нопроект про фін-вання цукрової пром-сті. Загалом він був схвалений, але питання про виділення коштів не було розв'язане. Хоч мін-ву надали право за погодженням з мін-вом фін. визначати цін на цукор нового врожаю: пісок — 60 крб. за пуд; рафінад — 72 крб. за пуд.

Був також ухвалений спец. з-н «Про надання Мінпроду оборотних капіталів». З цією метою в Держ. банку відкривався спец. поточний рахунок, який забезпечувався гарантіями Держ. скарбниці на півроку. Кошти мали витрачатися виключно на закупівлю харчових продуктів. Загалом прод. справа була джерелом найбільших видатків держ. бюджету Гетьманату. Всього на потреби мін-ва прод. справ у 1918 було асигновано 1 млрд. 252 млн. крб.

Торг.-ек., фін.-валютні відносини у справі реалізації угод УНР з Центр. державами від 23.04.1918 розвивалися досить складно. 27.05.1918 на засіданні уряду **Ю. С.** доповів про ситуацію, яка склалася з оплатою завезених з Німеччини трьох поїздів сільськогосп. машин, за які німецька кампанія ультимативно вимагала від мін-ва внести аванс 10 млн. крб. Не бажаючи загострювати відносини з німцями, Рада Міністрів постановила: «Записати за рахунок німецького уряду авансом до розрахунку 10.000.000 крб.».

До перших суттєвих кординаційних заходів уряду слід віднести створення у сер. червня 1918 Вищої укр. прод. ради. До її складу ввійшли керівні працівники Мінпроду, Мінторгпрому та Гол. госп. централі союзників. За її рішенням тер. України для орг-ції чіткої схеми харчового забезпечення була розділена на три категорії: 1) Київ, Одеса, Донбас, збройні сили, залізничники; 2) окремі незернові повіти Чернігівщини, Волині, Гомельщини; 3) решта.

Особливу увагу Мінпрод приділяв прод. забезпеченню Києва. 03.06.1918 **Ю. С.** видав спец. наказ, яким для керівництва діяльністю всіх

прод. органів міста призначався тимчасово уповноважений мін-ра. Якщо столиця постачалася доволі стабільно, то забезпечення прод-вом ін. міст, особливо пром. центрів нерідко було критичним. Міські управи змушені були вводити нормування продажу хлібовиробів.

Незадовільні темпи заготівель на експорт, стрімке підвищення цін, зростання спекуляції прод. товарами викликали занепокоєння гетьмана П. Скоропадського. На поч. липня 1918 гетьман у листі до прем'єра Ф. Лизогуба вказував: «Третім питанням являється орг-ція прод. справи і боротьба з спекуляцією. В цьому відношенні досягнені урядом за минулі місяці результати не можна признати досить задовольняючими».

Критика глави держави стимулювала з-нотворчу діяльність мін-ва. 09.07.1918 **Ю. С.** вніс на розгляд уряду проект з-ну «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». Відповідно до його положень весь урожай прод. і фуражного зерна поточного року, за винятком запасу на харчування і госп. потреби власника, надходив у розпорядження держави і міг відчужуватися тільки офіц. продовольчими установами.

Ю. С. видав обов'язкову постанову «Про припинення спекулятивного зростання цін на рогату худобу, овець, свиней, вироби з них та сало». Будь-яка заготівля цих продуктів без дозволів Мінпроду чи його уповноважених заборонялася. Експорт свиней та сала належав до компетенції німецьких та австро-угорських госп. органів. Незаконно придбані продукти підлягали реквізиції, а порушення постанови каралися штрафом до 3 тис. крб. чи арештом до 3 місяців.

17.07.1918 Рада Міністрів затвердила статут Держ. хлібного бюро (ДХБ) — спеціального органу Мінпроду, покликаного стати мережевим інструментом реалізації прод. політики. До числа членів ДХБ входили хлібно-біржові тов-ва, кооперативи, союзи виробників зерна, які займалися його зсипкою, власники та орендарі млинів та круподерень. Бюро мало права юрид. особи. Воно отримало виключні повноваження у справі заготівель, зберігання, перероблення і транспортування хлібопродуктів.

Останні дні праці **Ю. С.** на посаді мін-ра позначені ухваленням Радою Міністрів двох принципово важливих законів. 30.07.1918 дістало розв'язання питання, яке Мінпрод ставив ще у травні 1918 — про фін. підтримку цукровиробництва. Уряд асигнував 285 млн. крб. «в обрахунок кошторису цукрової монополії». Нступного дня **Ю. С.** провів з-н про тверді ціни на хліб та ін. хлібні продукти. Питання довго і гостро дебатувалося. Врешті більшість членів кабінету визнала, що «в умовах даного часу хлібна монополія є необхідною». Ф. Лизогуб якийсь час противився вимогам гетьмана звільнити мін-ра прод. справ. Однак 05.08.1918 на засіданні Ради Міністрів він повідомив про вихід **Ю. С.** зі складу уряду з огляду на залишення ним посади мін-ра прод. справ. Очевидно, у такий

спосіб прем'єр хотів завуалювати не зовсім добровільну і першу відставку члена його кабінету. Повідомлення прийняли до відома, а **Ю. С.** висловили вдячність за важку працю на посту мін-ра. На цьому ж засіданні Ф. Лизогуб запропонував призначити главою прод. відомства С. Гербеля, який на той час займав посаду представника гол. Ради Міністрів при австро-угорському командуванні в Одесі.

П. Скоропадський у спогадах оцінив діяльність мін-ра прод. справ досить контроверсійно: «Соколовський, знаюча свою справу людина, оскільки чимало попрацював на цьому поприщі, але абсолютно безвольний. В його мін-ві була компанія, якій необхідна була людина з сильною волею. Соколовського жаль було усунути, оскільки він був безумовно чесна і знаюча людина». Після падіння Гетьманату **Ю. С.** виїхав у розташування Добр. армії. Пізніше емігрував до Сербії.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Ч. ІІ. Київ, 2002; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. ІІ. Київ, 2004; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

СТАРУХ Тимотей Михайлович (27.02.1860, с. Бережниця, Нижнє Ліський пов. — 21.04.1923, м. Бережани (суч. Тернопільська обл.)) — австрійський жандарм, господар, гром.-політ. діяч, депутат УНРади.

Народився у родині селянина-війта, депутата Крайового Галицького сойму. Початкову освіту здобув приватно, навчаючись з дітьми місцевого поміщика. Займався самоосвітою під час служби в австрійській армії (1880–1883). Жандарм в с. Устє Дільне, нач. дільниці («постерунку») в місцевостях: Нараїв, Підгайці, Делятин, Козова, Бурштин, Бережани, Бучач (1884–1896). Вийшовши на пенсію (1896), оселився в господарстві с. Золота Слобода Бережанського пов., незабаром став війтом. Проводив активну гром.-політ. і освітню роботу серед сільського населення Бережанщини. Очолював місцеву філію Читальні ім. Качковського, реорганізував її на Читальню Т-ва «Просвіта», став ініціатором будови Нар. Дому. Почесний член місц. секції «Укр. Студ. Союзу». Діяч УНДП, член Ширшого Нар. К-ту (1902–1919). Депутат австрійської Держ. Ради з виборчого округу Бережани–Рогатин (1907–1918) та галицького Крайового Сойму (1911–1914).

На поч. І Світової війни організовував набір добровольців до Легіону УСС на Бережанщині. Опинився під рос. окупацією, інтернований за проукр. діяльність й вивезений до Сибіру (1915–1917). Повертаючись із заслання брав участь в Всеукр. військ. з'їзді в Києві (1917). Учасник

встановлення укр. влади в Бережанському пов. на поч. листопада 1918. Депутат УНРади, член зем. комісії та комісії закорд. справ. Гол. Бережанської Ширшої Пов. УНРади. Держ. міськ. комісар ЗУНР у Бережанах. Учасник урочистого проголошення Актів Соборності у Києві, делегат, член Президії Трудового Конгресу України (23.01.–03.02.1919). Очолив засновану на конгресі окрему загальноукр. фракцію під назвою «Сел.-укр. дем. сторонництво». Обраний заст. гол. Нар. К-ту УНТП (02.04.1919). У сер. липня 1919 разом з Галицькою Армією та урядом ЗОУНР перейшов за Збруч. Брав участь у гром.-політ. діяльності галицьких середовищ в Наддніпрянщині У 1920 біля м. Кам'янець на Поділлі арештований польськими військовими. Засуджений за репресії щодо місц. польського населення в час укр. влади й ув'язнений у Бережанах, згодом переведений до в'язниці у Львові. Через хворобу звільнений за сприяння А. Шептицького. Похований у м. Бережани.

Дж.: ЦДІАУ, ф. 309, оп. 1, спр. 2227.

Літ.: Коковський Ф. Посол Т. Старух на військовому з'їзді у Києві 1917 р. // Літопис Червоної Калини. Львів, 1937. Ч. 5; *Павлишин О.* Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція. С. 170–183; *Його ж.* Старух Тимотей // Довідник з історії України / Ін-т історичних досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка / заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. Вид. 2-ге, доопр. і доп. Київ: «Генеза», 2001. С. 824; Радник Масляк і посол Старух перед польським судом // Громадська Думка. Львів, 1920. 30 червня. Ч. 151. С. 3–4; *Чорновол І.* 199 депутатів Галицького сейму. Львів: Тріада плюс, 1999. С. 183–184; *Wiszniewski S.* Brzeżany i Kresy Południowo-Wschodnie Rzeczypospolitej Poskiej w wojnie Ukraińsko-Polskiej 1918–1919. Lwów, 1935. S. 55, 63.

Олег Павлишин

СТЕБНИЦЬКИЙ Петро Януарійович (25.11.1862, с. Гореничі, Київська губ. — 03.1923, м. Київ) — укр. гром.-політ. діяч, публіцист, письменник.

Народився у родині священика. Закінчив фіз.-мат. ф-т Київського ун-ту. У 1888 переїхав до Петербурга, влаштувався на роботу в Гол. управлінні пошт та телеграфів. Зробив успішну кар'єру, отримав держ. і галузеві відзнаки, чин колезького радника. У 1904–1917 очолював відділ комерції у редакції «Торгово-телеграфного агентства». Друкував праці з ек. та соціальних проблем у провідній рос. пресі.

Разом з О. Лотоцьким опікувався виданням укр. книжок. Публікувався в часописах «Киевская старина», «Літ.-наук. вістник», «Укр. жизнь». Співпрацював з укр. фракцією у І та ІІ Держ. думах. 1908 заснував осередок Тов-ва укр. поступовців у Петербурзі. Значна частина публіцистичної і літ. спадщини ввійшла до книги його вибраних творів.

Після Лютневої революції 1917 став одним з керівників Укр. нац. ради в Петрограді, брав участь у зустрічах її делегації з гол. Тимчасового уряду Г. Львовим, на якій йшлося про задоволення нац. потреб укр. народу. УЦР делегувала йому повноваження представляти її у зносинах з Тимчасовим урядом. Після жовтневого перевороту у Петрограді — представник УНР при рос. уряді.

У травні 1918, після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського, повернувся до Києва. У цей час мін-во юстиції УД вело активну підготовку створення в Україні замість Ген. суду Держ. сенату за взірцем Правительствуючого сенату Рос. імперії. **П. С.** став сенатором Адм. Ген. суду Держ. сенату. 09.08.1918 Рада Міністрів схвалила його кандидатуру на посаді заст. гол. делегації Гетьманату на укр.-рос. мирних переговорах.

24.08.1918 **П. С.** вперше взяв участь засіданнях укр.-рос. комісії. Переговорний процес у цей час зайшов у глухий кут через визнання Гетьманатом державності Всевеликого Війська Донського. Рос. сторона у зв'язку з цим відмовлялася вести розмежування укр.-рос. кордону. З кін. вересня у зв'язку з хворобою С. Шелухіна делегацію очолював **П. С.** На думку Д. Дорошенка, більш. делегація була цим незадоволена, оскільки він був спокійний, урівноважений і його важко було вивести з себе.

07.10.1918 **П. С.** на засіданні Ради Міністрів доповів про хід мирних переговорів з РСФРР, які фактично згорталися. Доповідь була взята до відома, в постанові наголошувалося, що угода про перемир'я залишається в силі, всі справи комісій, які працювали при укр. делегації, повинні бути передані до відповідних мін-в для підготовки умов майбутнього мирного договору з Великоросією.

24.10.1918 **П. С.** призначений мін-ром освіти і мистецтва. Одним з невідкладних завдань стало законодавче оформлення заснування Укр. академії наук. На орг-ційному засіданні нового уряду 01.11.1918 за його поданням було розглянуто з-нопроект про утворення УАН. Датою її заснування встановлювалося 01.11.1918. Поч. склад членів УАН визначався у кількості 12 осіб, які вибирають з поміж себе президента.

П. С. доручено, не чекаючи поч. роботи академії, зайнятися проблемою виділення землі під Києвом 120 дес. для Ботанічного саду і 1000 десятин для Акліматизаційного саду; підшукати приміщення, доки не будуть зведені для неї відповідні споруди. Мав бути складений план і кошторис такого будівництва. **П. С.** намагався затвердити кошторис видатків на утримання УАН з 01.10.1918 по 01.01.1919. Оскільки заснування УАН було встановлено з 01.11.1918, то мін-рам фін. і освіти пропонувалося переробити кошторис, до його схвалення виділили в розпорядження УАН 200 тис. крб. Цього дня були затверджені штати УАН, розгляд статуту запланований на 05.11.1918. При цьому у постанові було записано: «прохати п. п. мін-рів внести свої спостереження з приводу статуту і по можливості у писаній формі».

Статут УАН Рада Міністрів затвердила на засіданні 06.11.1918. Дискусії з цього питання не було, оскільки в постанові відзначено лише одне спірне питання про ін-т вет. медицини, утворення якого мали узгодити УАН, мін-ва охорони здоров'я і зем. справ. Услід за цим уряд ухвалив надзвичайно важливу постанову про асигнування в розпорядження мін-ва освіти і мистецтв 870 тис. крб. на утримання УАН до 01.01.1919.

У наступні дні **П. С.** вдалося провести через уряд низку з-нопроектів з питань фін-вання освітньої галузі — було асигновано 644 тис. крб. на оплату праці допоміжного персоналу вищих навч. закладів. Розв'язав він і задавнене питання про видатки на похорони убитого бандитами у липні 1918 колишнього ген. секретаря освіти УНР І. Стешенка.

У вирішенні питань створення УАН **П. С.** підганяли М. Василенко і В. Вернадський. Міжнар. становище України залишалося невизначеним, внутрішньополіт. ситуація загострювалася, П. Скоропадський вводив надзвич. стан у губерніях, УНС призначив на 17.11.1918 відкриття нац. конгресу, де мало постати питання про владу. Треба було поспішати з призначенням першого складу академіків і виборами президента УАН. 13.11.1918 В. Вернадський з цього приводу мав розмову з **П. С.**, який обіцяв переговорити з держ. секретарем С. Завадським, від якого залежало затвердження документів гетьманом. Щодо самого **П. С.**, то В. Вернадський занотував у щоденнику: «Враження про нього, як мін-ра, слабке». Наступного дня уряд був відправлений у відставку.

П. С. працював на посаді мін-ра фактично два тижні — 01.11.–14.11.1918. Однак йому за цей час вдалося затвердити статут, штати, фін-вання і призначення членів УАН. З-н про заснування УАН, наказ про склад її дійсних членів були оприлюднені 22.11.1918, але датовані вони 14.11.1918, тобто останнім днем роботи уряду другого скликання і під ними стоять підписи **П. С.** Це значить доопрацьовувалися вони вже після відставки уряду.

Первісна чисельність УАН встановлювався у 12 дійсних членів по чотири у кожному відділенні: істо.-філол., фіз.-мат., соціальних наук, які складали спільне зібрання. Воно мало обрати гол.-президента і неодмінного секретаря. Повноваження їх зберігалися до досягнення числа академіків до 24 осіб, тоді призначалися нові вибори керівництва УАН.

14.11.1918 датований наказ гетьмана П. Скоропадського про призначення дійсних членів УАН. Іст.-філ. відділення склали проф-ри Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький; фіз.-мат. — академік РАН В. Вернадський, проф-ри С. Тимошенко, М. Кащенко, П. Тутковський; соціальних наук — М. Туган-Барановський, Ф. Тарнавський, В. Косинський, О. Левицький. Ці з-нопроекти вдалося прийняти у такі короткі для урядової практики терміни завдяки напрацювання комісії по заснуванню УАН, очолюваної В. Вернадським, підготовчій роботі мін-ра освіти і мистецтв М. Василенка.

З встановленням влади Директорії мін-р юстиції С. Шелухін на поч. січня 1919 вніс на розгляд РНМ 10 кандидатур на посади «найвищих суддів» УНР. Серед затверджених був й **П. С.** У зв'язку з наступом рад. військ урядові установи УНР і укр. діячі у кін. січня 1919 залишили Київ. Є. Чикаленко умовляв **П. С.** виїхати і навіть лякав тим, що більшовики його розстріляють. На що той відповів: «Що ж? Україна потребує жертв!».

Подальше життя **П. С.** справді складалося не дуже щасливо. Він був призначений співробітником постійної комісії УАН для складання біографічного словника укр. діячів і словника укр. живої мови. 07.03.1919 київські чекісти провели обшук у його помешканні по вул. Володимирській і заарештували його. Завдяки зусиллям В. Вернадського у квітні він був звільнений. З серпня 1920 став «керовничим працями» Комісії з складання біографічного словника. У жовтні 1922 призначений зав. відділом україніки Всенар. бібліотеки України (ВБУ). Йому належить розробка концепції фонду україніки та функцій цього підрозділу.

Життя **П. С.** було нужденним, потерпав від хронічного недоїдання, часто хворів. Останні місяці лікувався у Печерському військ. госпіталі. Перед смертю подарував бібліотеці ВУАН книги своєї домашньої книгозбірні. Похований у Києві на Щекавицькому цвинтарі.

Тв.: Вибрані твори. Київ, 2009.

Літ.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т. Т. І. Київ, 1996; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1998; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року. Зб. документів і матеріалів. Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. 2. Київ, 2004; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Т. І. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

СТЕЛЛЕЦЬКИЙ Гнат Якович (03.02.1878, с. Григор'ївка, Олександрівський пов., Катеринославська губ. — 11.11.1949, Москва) — укр. археолог, музейник, пам'яткоохоронець, спелестолог і спелеолог.

Походив з родини учителя. Початкову освіту отримав у церковно-приходській школі. Закінчив Харківський дух. колегіум та Харківську дух. семінарію. Вищу освіту здобув у Київській дух. академії, де навчався у відомого історика М. Петрова. 1905–1907 працював викладачем історії та географії у рос.-арабській семінарії у Назареті (Палестина). Брав участь в археологічних дослідженнях у Єгипті, Туреччині, Сирії. Продовжив навчання у Московському археолог. ін-ті, який закінчив із званням ученого-археолога (1907–1910). Працював діловодом у Московському

архіві мін-ва юстиції (1908–1916). З 1909 член Московського археолог. тов-ва. Засновник Комісії по вивченню підземної старовини (1912). Досліджував підземелля Москви, Пскова та Риги. Захоплювався ідеєю пошуків бібліотеки царя Івана Грозного.

З 1908 проводив археологічні дослідження у Лубнах, звідки родом була його дружина Ганна Супруненко, випускниця Московського археолог. ін-ту (1914). Досліджував замок Яреми Вишневецького, могильники та городища в м. Снітині на Лубенщині (1908), розкопував кургани на Тернівській толоці, Мгарському лісі, біля Мгарського кладовища, розвідував лубенські підземелля (1911–1914).

1915–1916 проф. Московського археолог. ін-ту. 1916 прибув добровольцем на Кавказький фронт, взяв участь у військ.-археолог. експедиції Військ. управління завойованими країнами на тер. окремих р-нів Туреччини (кін. 1916 — поч. 1918). Після жовтневого перевороту 1917 квартира археолога у Москві була реквізована, біб-ка й архів зникли.

На поч. 1918 **Г. С.** переїхав до Києва, одержав посаду у відділі охорони пам'яток старовини і мистецтва при мін-ві нар. освіти. Проводив розкопки Звіринецьких печер та підземель на околицях Києва. У травні 1918 увійшов до складу Міжвідомчої комісії в справі повернення з Росії культ. цінностей України. У червні 1918 член Культ. комісії при Укр. Мировій Делегації на мирних переговорах між Українською Державою та РСФРР. Один з авторів списку козацьких реліквій, що перебували в музеях та ін. сховищах у Петербурзі та Москві. Подав до комісії низку уточнень і додаткових даних. Запропонував її членам вимагати передачу Україні «полтавських трофеїв» — іст. предметів, захоплених рос. армією під час Полтавської битви 1709, яких, за його даними, в Оружейній палаті московського Кремля нараховувалося до 150 одиниць.

01.08.1918 заснував у Лубнах «Укр. іст. музей», що складався з археолог., іст., побутового відділів, галереї образотворчого мистецтва, біб-ки з археограф. відділом і центр. архівом Лубенщини. У 1919 р. увійшов до Комісії зі складання археолог. карти України — першої археолог. установи Укр. АН.

На початку 1920 **Г. С.** повернувся до Лубен, де очолив заснований ним музей. При ньому було створене «Укр. тов-во охорони й дослідування пам'яток старовини й мистецтва на Лубнях», що активно займалося збиральницькою та наук. роботою на Лубенщині. У червні 1921 складено каталог музею, запрацювала Лубенська галерея мистецтва. На поч. 1921 відкрито міську філію музею «Кірьяковський музей на Плютенцях», окремий сан.-освітній музей та закладено музейні філії: ім. С. Наливайка — у с. Засуллі, ім. Л. Яновської — у с. Таранівщині, ім. Д. Самоквасова — у с. Хорошках.

У серпні 1921 обраний проф. Київського археолог. ін-ту. У др. пол. 1921 за дорученням ін-ту та Археолог. к-ту Укр. АН здійснив масштабну

археолог. експедицію по Наддніпрянщині, т. зв. Укр. наук. експедицію, під час якої обстежив Крилівщину, Чигирин, Кам'янське, Суботів, Холодний Яр. Одним із сенсаційних результатів цієї роботи стала заява **Г. С.** про віднайдення ним залишків поховання гетьмана Б. Хмельницького.

Наприкінці 1923 виїхав до Москви. Працював біб-текарем в Іст. музеї, екскурсоводом в Рос. тов-ві туристів. Проводив археолог. та спелестологічні дослідження під час будівництва московського метрополітену. Планував створити музей «Підземна Москва». Протягом 1933–1935 брав участь у розкопках під Арсенальними баштами Кремля. Наприкінці 1930-х — консультант по спалеології в Наркоматі оборони.

У 1934 і 1939 здійснив дві експедиції до України. Намагався відшукати срібні копальні гетьмана І. Мазепи та влаштував розвідку «По слідах походу князя Ігоря Сіверського проти половців» під егідою Літ-турного музею. Під час II Світової війни проживав у Москві. Працював над рукописом книги про пошуки біб-ки Івана Грозного.

Похований на Ваганьківському цвинтарі у Москві.

Тв.: Мертвые книги в московском тайнике. М., 1993. 272 с.; Подземная Украйна // Украинская жизнь. 1913. № 2. С. 70–81; Поиски библиотеки Ивана Грозного. М., 1999. 400 с.

Літ.: Ванцак Б. Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький. Полтава, 1995. 135 с.; *Колибенко О.В.* Українська спадщина Гната Стеллецького // Археологія і давня історія України. К., 2012. Вип. 9: Історія археології: дослідники та наукові центри. С. 123–130; *Колибенко Ол., Колибенко О.* «Шукання» Гната Стеллецького: тонка межа між «подвижником» і «шкідником» // Переяславський літопис. 2014. Вип.5. С. 23–45; *Кот С.* Стеллецький Гнат Якович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографіч. довідн. К., 2005. Ч. 2. С. 215–218. *Кот С.* Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). К., 2020. 1020 с. *Кукса Н.В.* Гнат Якович Стеллецький: нотатки до портрета // Археологія та фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історико-архітектурного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 169–173; *Супруненко О.Б., Кулатова І.М.* Гнат Якович Стеллецький — фундатор Лубенського краєзнавчого музею, археолог і спелестолог // Старожитності Посулля. 100 років Лубенському краєзнавчому музею імені Г.Я. Стеллецького (1918–2018). Зб. наук. праць. К., 2018. С. 13–27; *Чеботарьова Л.В., Сидоренко О.В.* Рукописи професора Г.Я. Стеллецького з архіву Лубенського краєзнавчого музею // Старожитності Посулля. 100 років Лубенському краєзнавчому музею імені Г.Я. Стеллецького (1918–2018). Зб. наук. праць. К., 2018. С. 33–39.

Галина Басара-Тиліщак

ТЕРЕЩЕНКО Михайло Іванович (18.03.1886, Київ — 01.04.1956, Монако) — гром., політ. і держ. діяч Росії.

Освіту отримав у київській гімназії, Київському й Лейпцигському ун-тах (1905–1908), юрид. ф-ті Московського ун-ту (1909). Працював викладачем у Московському ун-ті, згодом чиновником з особливих доручень при дирекції імператорських театрів у Санкт-Петербурзі. Камер-юнкер, фінансист, великий цукрозаводчик. Депутат IV Державної думи. Прибічник створення партії, яка б об’єднала октябристів і кадетів. Під час І Світової війни взяв участь в орг-ції шпиталів Червоного Хреста на Півд.-Зах. фронті; помічник зав. санітарними орг-ціями при арміях Півд.-Зах. фронту. Голова Київського обл. воєнно-промислового к-ту (1915); тов. голови Всерос. воєнно-промислового к-ту (1915–1917). Взяв участь в роботі Першого з’їзду представників воєнно-промислових к-тів (1915). Уповноважений Гол. к-ту Земського союзу. Член Особливої наради по обороні (1914); правління Всерос. Тов-ва цукрозаводчиків; ради Волзько-Камського банку; Рос.-англійського тов-ва (1916).

Після Лютневої революції зайняв посаду міністра фін. у першому складі Тимчасового уряду. Після відставки П. Мілюкова — міністр іноземних справ (травень 1917). Учасник Першого Всеросійського з’їзду рад роб. і солд. депутатів.

Член делегації Тимчасового уряду, що провела переговори із УЦР у Києві 29–30.06.1917. Брав участь у приватній спільній нараді із членами президії ВК київських гром. орг-цій 28.06.1917; закритому засіданні Комітету УЦР і Генерального Секретаріату за участю членів уряду 29.06.1917; об’єднаному засіданні виконавчих к-тів і представників політ. партій; закритих засіданнях Комітету УЦР 30.06.1917. Разом з І. Церетелі поставив свій підпис під проектом угоди.

Вів переговори з урядом Великої Британії щодо надання притулку царській родині. Під час корніловського заколоту підтримав О. Керенського. Член Директорії (01.09.1917), заступник прем’єр-міністра Тимчасового уряду (з 05.09.1917). Подав у відставку 12.09.1917. Виступив проти роботи Тимчасової ради Рос. Республіки (Передпарламенту). Знов призначений міністром іноземних справ 25.09.1917. В ході жовтневого перевороту разом з іншими членами уряду арештований більшовиками у Зимовому палаці. Звільнений навесні 1918.

Емігрував. Жив у Норвегії, Франції, Англії. Прибічник збройної боротьби проти рад. влади. Матеріально підтримував «білий рух». Великий фінансист, володів фін. кампаніями та банками у Франції (1920–1930-ті).

Літ.: Серков А.И. Русское масонство 1731–2000. Энциклопедический словарь. М.: РОССПЭН, 2001. С. 793–794; *Голостенов В.Е.* Терещенко Михаил Иванович // Политические деятели России 1917. Биографический словарь /

гл. ред. П.В. Волобуев. М.: «Большая росс. энциклопедия», 1993. С. 313–314; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960; *Церетели И.Г.* Воспоминания о Февральской революции. Кн. II. Париж, 1963; *Кудлай О.Б.* Центральна Рада — Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень–жовтень 1917 р.) // Дис. … к. і. н. Спец. 07.00.01 — Іст. України. К., 1997. С. 88, 91–93, 95–96.

Олександра Кудлай

ТЕРШАКОВЕЦЬ Гринь (Гриць) Андрійович (15.02.1877, с. Якимчиці, Рудківський пов. — 28.07.1959, м. Львів) — селянин, гром.-політ. діяч, депутат УНРади.

Народився у заможній сел. родині. Навчався у 5-класній нар. школі м. Комарно (1888), далі займався самоосвітою. З 14 років член тов-ва «Просвіта», орг-тор низки її читалень у пов. і філії в Комарно. Член-засновник, гол. Надзірної Ради місц. відділень кас системи Райфайзена, молочарень. Член Гол. ради Крайового госп. тов-ва «Сільський Господар» у Львові, орг-тор та гол. філії Тов-ва у Комарно. Засновник і гол. осередку т-ва «Сокіл» у с. Якимциці-Кліцко. Діяч УНДП, з 1910 член її керівного органу — Тіснішого нар. к-ту. З 1913 депутат Галицького сейму (1913–1914).

В роки І Світової війни служив у австрійській армії. Під час облоги рос. військами м. Перемишль потрапив у полон, етапований до таборів у Самарканді, Вольську, Аткарську, Астрахані та ін. У Бузулуку Самарської губ. проводив нац.-просвітницьку роботу серед воєнних біженців з Волині, Холмщини та Полісся, бесідував з українцями — полоненими австрійської армії та солдатами рос. війська. Більш. переворот застав **Г. Т.** у конторі біженців в Бузулуку. 1917 деякий час мешкав у Києві, де став співзасновником «Галицько-Бук. к-ту допомоги жертвам війни». За дорученням мін-ва внутр. справ УНР навесні 1918 здійснював ліквідацію орг-ції галицьких москвофілів — «Нар. Совєт Прикарпатской Русі», що була розташована у Святошині біля Києва. Співпрацював з галицькими українцям, що гуртувалися навколо часопису «Наша Думка». У червні 1918 повернувся в Галичину. Член Конституанти у Львові (18–19.10.1918). Встановлював укр. владу у м. Комарно за дорученням Львівської делегації УНРади — зібрав досвідчених вояків з Кліцка та Якимчиць й в ніч на 01.11.1918 р. роззброїв ополченців-поляків з 40-го австрійського полку піхоти, госп. частини в Якимчицях та станиць австрійської жандармерії в Комарнянщині. Тимч. очолював цивільну владу в Комарно, сприяв орг-ції місц. укр. адміністрації. Депутат УНРади, член зем. комісії та адміністраційної комісій. У складі делегації ЗУНР брав участь у роботі Трудового Конгресу України. Після захоплення поляками Галичини заарештований, засуджений у Перемишлі та інтернований в

таборах у Пікуловичі та Домб'є. Звільнений з ув'язнення наприкінці 1920. Член Тіснішого нар. к-ту УНТП, працював у Міжпарт. Раді у Львові. За агітацію проти участі укр. населення у виборах до Польського сойму (1922) потрапив на 1,5 місяця до самбірської тюрми. Співзасновник УНДО, член президії Центр. к-ту (1925). Заг. збори Тов-ва «Просвіта» іменували його почесним членом (26.12.1926). У 1928 обраний послом до польського сойму від Самбірського округу. У вересні 1939 після приходу рад. влади у Зах. Україну заарештований (за різними даними між 24 і 28.09.1939). Особлива Нарада НКВС СРСР засудила його до 8 років конц-таборів з конфіскацією майна. Відбував ув'язнення у виправно-труд. таборі на тер. Комі АРСР. Звільнений з табору 25.09.1947, 05.11.1947 приїхав на Львівщину. Повернутися у рідне село не було можливості — усе майно **Г. Т.** було передано до колгоспу, у будівлях його господарства розмістилася сільрада. Мешкав у м. Золочів, у доньки Ольги, що була заміжня за місц. парохом, о. Романом Сологубом. Повторно арештований 17.10.1948. Особлива Нарада при Мін-рі держбезпеки СРСР 05.02.1949 постановила: «Тершаковця Григорія Андрійовича за потурання антирад. банді укр. націоналістів заключити в виправно-труд. табір терміном на десять ровів, числячи строк від 19 жовтня 1948 р.». Звільнений з ув'язнення 29.03.1956. Похований у Львові. Посмертно реабілітований 19.02.1994 згідно закону України від 17.04.1991 «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні».

Дружина Наталія (з Прухницьких) арештована більшовиками 1940 й вивезена до Казахстану, де померла 1942. Син Зеновій Тершаківець (19.03.1913–04.11.1948) — крайовий провідник ОУН, загинув від рук НКВС у лісі біля с. Великий Любінь на Львівщині.

Дж.: ДАЛО, спр. П-31922.

Літ.: Гель І. Історія сіл Кліцка та Якимчиць: Короткий нарис. Львів: Каменяр, 2003. С. 90–91; Гринь Тершаковець // Народній ілюстрований калєндар товариства 2Просвіти2 на перступний рік 1928. Ювилейне видання з нагоди 60-ліття «Просвіти» і 50-ліття калєндаря. Львів, 1928. С. 259–262; *Мудрий В.* Гринь Тершаковець (1877–1959) // Комарно-Рудки та околиця. Збірник історично-мемуарних, географічних та побутових матеріялів / Гол. редактор Василь Лев. (Український архів. Т. 43). Нью Йорк, Париж, Сидней, Торонто. 1987. С. 434–438; *Павлишин О.* Григорій Тершаковець — громадський діяч, посол, політв'язень // Родина Тершаківців: учений, політик, подвижник національної ідеї. Матеріали науково-практичної конференції. Львів, 4 листопада 2003 р. / Львівський нац. ун-тет ім. І. Франка; Ін-т укр-знавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Фонд духовного відродження ім. Митрополита А. Шептицького. Відп. ред. І. Гель. Львів, 2005. С. 28–40; *Його ж.* Тершаковець Гринь // Історія України: енцикл. довід. / упорядкув. та наук. ред.: І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич. НАН України, Ін-т історії України. Вид. 3-тє, доопр. і доповн. Київ: Генеза, 2008. С. 1197–1198; *Його ж.* Українська Національна Рада ЗУНР–ЗОУНР: реконструкція особового скла-

ду (жовтень 1918 р. — червень 1919 р.) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні / Під ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича, О. Купчинського, І. Скочиляса. Львів, 1999. Вип. 2. (1995–1997 рр.). С. 251.

Олег Павлишин

ТІЛЬ Фріц Август Еріх фон [нім. Fritz August Erich von Thiel] (р. р. н. і с. невід.) — ген. консул Німеччини у Києві.

Кар'єрний дипломат, тривалий час був перекладачем у німецьких дипустановах у Токіо і Осаці, згодом — ген. консул в Йокогамі. З 1915 працював у прес-відділі МЗС Німеччини. У березні 1918 отримав призначення до Києва. Після посла А. Мумма і радника Г. Берхема.був фактично третьою особою у посольстві. П. Скоропадський у спогадах писав: «Гол. невидимим верховодою всієї справи був у дипломатів генерал-консул Тіль, який пробув консулом 25 років у Японії. України зовсім не знав, але, завдяки своєму розуму і вмінню розбиратися у складних питаннях, досить швидко до них пристосувався».

Гол. завданням ек. делегації Німеччини в Україні було забезпечення дип. засобами виконання положень Брестських угод щодо експорту хліба і сировини до Центр. держав. **Е. Т.** відразу долучився до вироблення директив урядові УНР, які були покликані стимулювати здійснення першочергових заходів у сфері прод. поставок. Документ мав цілком імперативний характер — «Укр. уряд повинен негайно опублікувати два з-ни наступного змісту». III і IV Універсали УЦР привели до стихійного захоплення земель поміщиків, грабунків живого і мертвого інвентарю. Тому РНМ повинна видати розпорядження, за яким всі захоплені землі та інвентар мають бути негайно повернуті колиш. власникам, а порушене майно відновлене. Уряд також повинен дати згоду на купівлю селянами землі у поміщиків, а тих зобов'язати максимально сприяти селянам.

Друга постанова уряду мала зобов'язати кожного власника землі забезпечити «нормальну весняну сівбу». **Е. Т.** та ін. укладачі цих категоричних директив укр. урядовцям цілком усвідомлювали, що незасіяння полів обернеться істотним недобором майбутнього врожаю, а відтак й новими труднощами в отриманні з України прод-ва. Закінчувався текст попередженнями щодо заходів, які будуть вжиті Центр. державами, якщо уряд не підкориться цим вимогам. На документі стоїть підпис «1. 4. 18. Тіль».

Дійсно реакція РНМ на ці вимоги була досить кволою. Насправді вища укр. влада не мала дієвих інструментів впливу на ситуацію в селі. Породжені рев. практикою зем. к-ти були досить аморфними органами, для яких повернення земель колиш. власникам було неприпустимим. На звільнених від більшовиків територіях губ. та пов. комісари тільки почали призначатися, діючи паралельно з військ. комендантами.

За цих умов начальник штабу Оберкомандо ген. В. Гренер вирішив, що більш дієвим буде видання наказу вищого німецького командування в Україні у справі проведення посівної кампанії. 06.04.1918 наказ стосовно обробітку землі (засів полів) підписав командувач німецькими військами фельдмаршал Г. Айхгорн, який викликав різке неприйняття УЦР і розцінювався як грубе втручання у внутр. справи УНР. Справа дійшла до розгляду правомірності наказу у Рейхстазі. М. Грушевський був впевнений, що за такі дії Г. Айхгорн «злетить з посади». Однак, як відомо, обструкція наказу стала каталізатором повалення УЦР Ради. Після вторгнення німецького загону 28.04.1918 до зали засідань УЦР за поясненнями до посольства з'явився гол. уряду В. Голубович, де мав розмову з **Е. Т.** і вимагав пояснень. **Е. Т.** прийшлося також заспокоювати укр. діячів — прихильників Німеччини, які вважали, що такими діями союзники образили укр. нац. почуття.

Е. Т. належав до кола тих представників Німеччини в Україні, які пов'язували майбутнє України з відновлення Росії. В той час, коли посол А. Мумм уникав контактів з представниками правих рос. кіл, то **Е. Т.** 04.04.1918 зустрівся з одним з лідерів рос. монархістів, керівником союзу «Наша Родина» Г. Лейхтенберзьким. Герцог був рафінованим українофобом, не визнавав ні України, ні укр. народу і пропонував ввести в Україні правління за німецьким зразком і, почавши з Києва, відновити монарх. лад у всій Росії.

Е. Т. швидко зневірився у перспективах самостійного функціонування УД, але мав діяти у руслі політ. лінії німецького уряду на підтримку Гетьманату. З цього приводу 26.07.1918 він писав: «Не дивлячись на існуючі умови, ми все ще намагаємося триматися первісного плану дій, тобто створювати за допомогою своїх збройних сил незалежну Україну».

Влітку-восени 1918 Держ. варта провела масштабні заходи по викриттю підривної діяльності дип. місій РСФРР в Україні. Були здобуті докази зв'язків рос. мирної делегації з представниками УНС. Глава МВС І. Кістяковський санкціонував арешти рад. консула в Одесі М. Бека та частини співробітників. Однак генконсул **Е. Т.** домігся звільнення заарештованих, повернення вилучених матеріалів і вимагав відставки укр. міністра.

У першій пол. вересня 1918 П. Скоропадський з держ. візитом відвідав Німеччину. Після повернення він був схильний вдатися до реконструкції складу Ради Міністрів на користь поповнення її представниками укр. партій. На цей час посол А. Мумм формально перебував у відпустці, а фактично вже завершив свою місію в Україні, радник посольства граф Г. Берхем хворів, тому контроль за формуванням гетьманського уряду здійснював **Е. Т.**

Генконсул майже тиждень вів важкі переговори з В. Винниченком і П. Скоропадським. У повідомленні до Берліна він писав, що стосовно

прем’єра гетьман готовий погодитися на кандидатуру відомого діяча, колиш. члена Держ. думи І. Шрага, але віддав би перевагу харківському проф. Д. Багалію, який, на жаль, відмовляється від пропозиції. Збереглися складені **Е. Т.** різні варіанти персонального складу майбутнього уряду. У списку, який обговорювався 17.10.1918 з П. Скоропадським, ліву колонку прізвищ заповнив генконсул, праву, також німецькою мовою, — гетьман. Становище **Е. Т.** у справі формування нового складу кабінету мін-рів було складним. Потрібно було виконувати прямі вказівки міністра В. Зольфа опиратися в основному на кадри УНС. Цього вимагали ліві фракції рейхстагу, які мали безпосередні зв’язки з укр. соц. опозицією.

Врешті **Е. Т.** разом з радником Г. Берхемом, який після одужання став до роботи, вдалося сформувати компромісний склад Ради Міністрів, затвердженої гетьманом 24.10.1918. З 15 мін-рів попереднього уряду сім залишилися на своїх посадах, в т. ч. й прем’єр Ф. Лизогуб. Україноцентрична група мін-рів поповнилася п’ятьма посланцями партії соц.-федералістів і склала понад третину кабінету. Дійсно гетьман змушений був піти на певний компроміс і не останню роль у цьому процесі відіграла позиція німецьких дипломатів.

На поч. жовтня 1918 **Е. Т.** довелося займатися питанням переговорів про автономію Криму у складі УД. П. Скоропадський поскаржився **Е. Т.**, що Рада Міністрів тимчасово зняла ек. блокаду півострова, а приїзд кримської делегації відкладається. Гетьман входження Криму до України на правах автономії пов’язував з подальшою передачею Гетьманату Чорноморського флоту. **Е. Т.** через штаб Оберкомандо і командувача німецькими військами в Криму Р. Коша домігся прискорення прибуття кримської делегації, очолюваної сенатором А. Ахматовичем. Укр.-кримські переговори не дістали завершення.

З огляду на інформацію дипломатів про негативне ставлення представників Антанти до УД, П. Скоропадський змінює політ. курс на об’єднання з силами небільш. Росії. 14.11.1918 він видав федераційну грамоту, відправив у відставку Раду Міністрів і затвердив новий уряд. На цей раз вже без участі як німців, так й укр. діячів. Очолив його відомий адм-тор царських часів, член Держ. ради, переконаний антантист С. Гербель. Водночас укр. опозиція утворила тимчасовий керівний центр — Директорію на чолі з В. Винниченком і закликала до збройного повалення гетьманського правління.

Дії німецьких дипломатів у Києві визначалися директивами глави МЗС В. Зольфа, який все ще сподівався зберегти Україну у полі ек. інтересів Рейху. Над цим й працювали радник Г. Берхем, який у листопаді 1918 став тимчасовим повіреним, та генконсул **Е. Т.** Якщо П. Скоропадський почав видаляти з уряду діячів виразно пронімецької орієнтації, то в посольстві все ж хотіли бачити в уряді діячів лояльних до Німеччини.

Е. Т. з цього приводу зауважив: «Коли б Німеччині вдалося зробити цих людей, проти яких з боку Антанти не буде ніяких заперечень, стовпами республіканського режиму на Україні, то це послужило б гарантією, що такий уряд не буде проводити різкої антинімецької політики». Як бачимо, навіть за тиждень до краху Німецької імперії **Е.Т.** не втрачав надії на збереження впливу Німеччини на Україну у повоєнній Європі.

Через відсутність посла **Е. Т.** працював з Г. Берхемом до від'їзду співробітників посольства на батьківщину в лютому 1919. Відомостей про його життя у Веймарській республіці бракує, оскільки він не належав до вищого дип. істеблішменту Німеччини. Є підстави сумніватися у точності дат його народження і смерті. У статті україномовної Вікіпедії вказано, що **Е. Т.** народився у 1881 р. і тут же стверджується, що з 1880-х по 1907 він працював у німецьких дипустановах у Японії . Отже, **Е. Т.** народився раніше вказаної дати. На певний сумнів наводить й та обставина, що його роки народження і смерті абсолютно збігаються з цими ж датами життя Г.Берхема.

Літ.: Ел. ресурс: https://uk.wikipedia.org/wiki/Еріх_фон_Тіль; Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Федюшин О.* Украинская революция 1917–1918. Москва, 2007; *Пиріг Р.* Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. Київ, 2018.

Руслан Пиріг

ФЕДЕВИЧ Іван (19.01.1883, с. Орховичі, Мостиський пов. — 11.02.1939, м. Турка) — греко-католицький священик, гром. і політ. діяч, депутат УНРади.

Народився у родині вчителя. Навчався у Перемишльській гімназії (1902), Ген. дух. семінарії у Львові. Висвячений 1907. Сотрудник парохій у с. Конів, с. Волча Долішня (1907–1908), с. Стара Сіль (1908–1910) Старосамбірського пов. Адміністратор парохій с. Шум'яч (1916–1918) та с. Яблінка Вижня (1918–1919) Турківського пов. Катехит нар. шкіл у м. Турка (1910–1939). Учасник встановлення укр. влади у м. Турка на поч. листопада 1918. Суспільний референт пов. комісаріату ЗУНР. Делегат до УНРади від Турківського пов. (Станиславів, січень–травень 1919). Гол. Пов. Харчової Управи ЗУНР (1918–1919). Член Пов. Виділу та Міської Ради в Турці. Гол. філії тов-ва «Просвіта» в Турці (1921–1939). Член контрольної комісії Укр. Пед. Тов-ва. Член тов-ва «Взаємна Поміч Укр. Вчителів» (01.01.1921–11.02.1939). Похований м. Турка.

Літ.: Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). Навч. посібник. Львів: Літопис, 2008. С. 64, 76, 183, 192; *о. Лебедович І.* Українське Католицьке Духовенство у Відбудові Держави і його участь у Листопадовому Зриві 1918 р. // Полеві духовники

Української Галицької Армії. У 45-річчя участи у Визвольних Змаганнях (Матеріяли до історії) / Видав о. Іван Лебедович. Вінніпеґ, 1963. С. 43.

Олег Павлишин

ФОРГАЧ фон Гюмес і Гач Йоган, граф [нім. Johann Graf Forgách von Ghymes und Gács; угор. Forgách János] (24.10.1870, м. Галіч, королівство Угорщина — 25.09.1935, м. Будапешт) — австро-угорський дипломат.

Народився в угорській родині у Словаччині. З 1890-х працював у посольствах Австро-Угорщини в Росії, Болгарії, Італії, послом у Бразилії (1905–1907), Сербії (1907–1911), Саксонії (1911–1913). 1913–1917 працював в МЗС. Надзвичайний і Повноважний посол (1914).

У сер. березня 1918 направлений до Києва для участі у підготовці і укладенні тристоронньої укр.-німецько-австрійської торг.-ек. угоди на виконання умов Брестського мирного договору. З ним прибула група фахівців у галузі торгівлі, фінансів, прод. справи, перевезень — Вільднер, Льонарт, Гертнер, Кнефер та ін. З 28.03.1918 вони представляли Австро-Угорщину у спільній з німецькими спеціалістами комісії на тривалих і складних переговорах з делегацією УНР. Офіційно групи переговорників очолювали: німецьких — посол А. Мумм, австро-угорських — посол **Й. Ф.**, укр. — М. Порш.

22.03.1918 **Й. Ф.** доповідав МЗС перші враження від ситуації в Україні. Він писав про невизначеність завдань військ. операцій, які нібито мають завершитися по досягненні залізниці Харків — Крим. Водночас цілком зрозуміло, що Україна не може існувати без донецького вугілля. Він наголошував, що для отримання прод-ва «ми безумовно повинні діяти з максимальною енергією, не рахуючись ні з чим, тим більше, що уряд (УНР — *Р.П.*) не здатний на справжню дію — він надто слабкий».

03.04.1918 мін-р закорд. справ О. Чернін направив **Й. Ф.** телеграму, у якій повідомляв, що Австрія не в змозі протриматися до нового врожаю і якщо не одержить з України хоча б 50 тис. вагонів продовольства, то катастрофа буде неминучою. Він просив посла «діяти з максимальною енергією і добитися всього, що тільки можливо».

Робота підкомісій тристоронньої комісії з підготовки тристоронньої торг.-ек. угоди просувалася повільно. 09.04.1918 була досягнута домовленість про поставки УНР до 31.07.1918 60 млн. тон зерна, 13.04.1918 — про поставки 2,7 млн. пудів великої рогатої худоби (у живій вазі), 20.04.1918 — про експорт укр. сировини. Особливо складно велися переговори щодо фін.-валютних операцій, курсової політики тощо. Керівники німецької і австрійської делегацій були невдоволені ходом переговорів.

23.04.1918 торг.-ек. договір УНР з Центр. державами був укладений і відкривав повну можливість проведення заходів зі зміни влади в Україні. Увечері цього ж дня генерал В. Гренер запросив до себе послів А. Мумма і **Й. Ф.**, військ. представників Ф. Штольценберга та М. Фляйшмана і в цьому складі було ухвалено спільне рішення: «Співробітництво з нинішнім урядом. Беручи до уваги його тенденції, неможливе. Створення ген.-губернаторства визнати недоцільним. Настільки можливо зберігати укр. уряд, який однак у своїх діях повинен залежати від німецького і австро-угорського головнокомандуючих».

24.04.1918 вранці у такому ж колі військових і дипломатів були вироблені вимоги до майбутнього укр. уряду: не створювати власної армії, обмежившись поліційними формуваннями; правопорушення і злочини укр. громадян проти німецьких і австро-угорських військ підлягають військ.-польовим судам союзників; оскільки в Україні відсутній з-н про натуральні повинності у військ. час, то застосовується відповідне німецьке і австро-угорське з-нодавство. Цього дня увечері В. Гренер запросив до штабу Оберкомандо генерала П. Скоропадського, на якого була зроблена ставка у проведенні зміни правління в Україні, і обговорив умови його приходу до влади. На цій зустрічі, а також на засіданні у фельдмаршала Г. Айхгорна 28.04.1918 ніхто з австро-угорських представників не був присутній.

З підписанням торг.-ек. угоди Австро-Угорщини з УНР місія **Й. Ф.** як керівника делегації була вичерпана, він виїхав до Відня. У сер. травня 1918 був призначений послом в УД. За спільною домовленістю 02.06.1918 А. Мумм і **Й. Ф.** в урочистій обстановці вручили вірчі грамоти гетьманові П. Скоропадському, що означало юрид. оформлення дип. відносин. На церемонії А. Мумм від себе і **Й. Ф.** заявив, що цими актами висловлюється визнання гетьманського уряду. У відповідь П. Скоропадський запевнив, що й надалі вестиме Україну у тісному єднанні з Центр. державами.

Після офіц. визнання Німеччиною і Австро-Угорщиною гетьманського уряду наступним кроком у відносинах України з державами Четверного союзу мала стати ратифікація Брестського мирного договору. Австро-Угорщина під тиском польських кіл стала на шлях затягування ратифікації, пояснюючи свою позицію незадовільним виконанням Україною експортних зобов’язань. С. Буріан чинив тиск на уряди Центр. держав, вимагаючи відмови від затвердження договору. Не дивлячись на це, Болгарія, Німеччина, і Туреччина провели її у липні–серпні 1918.

Не ратифікуючи договір, Відень у такий спосіб відтягував і виконання умов таємного протоколу щодо утворення для українців Галичини і Буковини окр. коронного краю, термін підготовки відповідного з-нопроекту закінчувався 20.07.1918. Крім того, австро-угорський уряд фактично

підтримував дії польських властей на Холмщині і Підляшші, які за Брестським договором відходили до України.

Якщо у справі Холмщини німці ще дотримувалися сформованої у Бресті генералом М. Гофманом точки зору, то у питанні утворення окр. коронного краю на західноукр. землях МЗС Німеччини стало на бік Австро-Угорщини. Трапилося так, що після підписання протоколу, складеного лише у двох примірниках, з вини укр. делегації його осн. зміст став відомий у польських колах. Через це австрійська сторона домоглася передачі укр. екземпляра на зберігання до МЗС Німеччини. 20.07.1918 спливав термін підготовки австро-угорським урядом проекту з-ну про коронний край для Сх. Галичини та Буковини Керівництво Дунайської імперії, заручившись підтримкою німецької сторони, вирішило в односторонньому порядку розірвати таємну угоду.

01.07.1918 **Й. Ф.** отримав від глави МЗС С. Буріана вказівку офіційно поінформувати П. Скоропадського про те, що австрійська сторона вважає протокол таким, що втратив силу. 04.07.1918 липня **Й. Ф.** відвідав гетьмана і повідомив, що Австро-Угорщина анулює протокол стосовно Галичини. П. Скоропадський заявив, що не може з цим погодитися і має провести консультації з мін-ром закорд. справ. На зустрічі гетьмана з Д. Дорошенком було вирішено доручити В. Липинському з'ясувати чи це справа віденського уряду чи акція самого **Й. Ф**. 06.07.1918 при новій зустрічі з послом П. Скоропадський сказав, що він не має сили протитися анулюванню протоколу, але змушений заявити протест і нота з цього приводу вже готується МЗС. **Й. Ф.** відповів, що поява такої ноти буде розцінена австрійською стороною як втручання у її внутр. справи.

16.07.1918 укр. примірник таємного протоколу був спалений заст. держ. секретаря МЗС Німеччини Г. Буше у присутності австро-угорського посла Г. Гогенлое, про що було складено відповідний акт. 24.07.1918, вже маючи відомості про знищення укр. примірника протоколу, В. Липинський спробував вручити ноту, складену у доволі толерантних тонах, мін-ру С. Буріану, але той відмовився її прийняти, посилаючись на усну домовленість **Й. Ф.** і П. Скоропадського.

Й. Ф. відіграв істотну роль у визначенні офіц. ставлення до призначеного митрополитом Антонієм на 20.07.1918 у Софійському соборі траурного богослужіння через загибель рос. црської родини. Перед П. Скоропадським і Радою Міністрів постало складне питання щодо їхньої участі у поминальній панахиді. До того ж уряд мав зважати на позицію німецьких військових і дипломатів. На запит **Й. Ф.** з цього питання глава МЗС Австро-Угорщини С. Буріан відповів, що молебень в пам'ять царя може бути сприйнятий як маніфестація у великорос. дусі, спрямована проти укр. ідеї, а тому молебень видається не бажаним. Як наслідок, ні гетьман, ні члени уряду не були присутні 20.07.1918 на багатотис. панахиді по вбитому государеві.

Якщо у поводженні з укр. урядовцями **Й. Ф.**, за словами П. Скоропадського, був «безжальним», то у стосунках з німецьким послом А. Муммом — «виключно лояльним», усвідомлюючи його політ. вагу. Німецький повпред також гідним чином цінив австро-угорського колегу. Після підписання 10.09.1918 нового тристороннього торг.-ек. договору чимала група укр. урядовців були удостоєні прусських нагород. Зокрема, гол. делегації С. Гутник, мін-ри А. Ржепецький і С. Гербель — ордена Корони І ст., а ін. учасники переговорів — відзнак нижчого рівня. Орден Червоного орла І ст. отримав й **Й. Ф.**

Й. Ф. фактично завершив свою дип. місію в Україні на поч. жовтня 1918. П. Скоропадський з цього приводу писав: «Плани, очевидно, у нього були дуже великі, але вони не вдавалися, і вже у перших числах вересня (насправді, жовтня — *Р.П.*) він зник». 03.10.1918 посланник Е. Фюрстенберг став тимчасовим повіреним у справах Австро-Угорщини в Україні. Формально **Й. Ф.** подав у відставку на поч. листопада 1918. Мешкав у Будапешті.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 9. Париж–Нью-Йорк. 1980; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; Українська дипломатична енциклопедія у 2-х т. Т. 2. Київ, 2004; Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. Київ, 2018.

Руслан Пиріг

ХАНУКОВ Олександр Павлович (19.12.1867–04.12.1943, м. Нові Сад, Королівство сербів, хорватів і словенців) — військ. діяч, Київський столичний отаман у травні–жовтні 1918.

Закінчив Михайлівське артилер. училище, Академію Генштабу, учасник рос.-японської війни, полк. (1907). Під час І Світової війни командир полку, нач. штабу корпусу, командир дивізії, ген.-майор (1915). З липня 1917 у резерві чинів Київської військ. округи.

За Гетьманату П. Скоропадського у зв’язку з відновленням дорев. структури адм. органів 13.05.1918 призначений Київським градоначальником. Постановою Ради Міністрів від 01.08.1918 градоначальство було реорг-зоване в управління Київського міськ. отамана. До його відання входили передмістя Києва — Пуща Водиця, Верхня і Нижня Солом’янка, Батиєва гора, Протасів Яр, Караваєві дачі, ряд висілків Київського пов. Штати управління складали поміч. отамана: інспектор держ. варти і сан. інспектор, 12 діловодів та їхніх помічників. Інж-ер, архітектор та електротехнік були вільнонайманими. Кошторис на піврічне утримання штатів управління складав понад 203 тис. крб. Столичному отаманові підпорядковувалася міська Держ. варта чисельністю близько 2 тис. служ-

бовців. 19.10.1918 **О. Х.** був звільнений з посади і призначений членом Військ. ради. Новим столичним отаманом став К. Маршалк, колиш. поміч. нач. Московської кримінальної поліції. **О. Х.** емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців. Похований у м. Нові Сад.

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Київ, 2002; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Харків, 2007; *Юрій І.* Реорганізація інституту градоначальництва в отаманство у структурі української держави доби гетьманату П. Скоропадського // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. Вип. 42. Одеса, 2011; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ Лонгин (29.08.1875, м. Камінка Струмилова — 13.12.1950, м. Філадельфія, США) — правник, укр. гром.-політ. та держ. діяч, дипломат, публіцист, видавець.

Народився у родині священика Михайла Цегельського та Анізії з Дзеровичів. Брат Романа Цегельсського (1882–1956), вченого-фізика, укр. гром.-політ. діяча. Навчався в Львівській Академічній гімназії та на правн. ф-ті Львівського ун-ту. Активний учасник укр. студ. руху. Член літ. секції наук. гуртка «Академічної громади» (1898). Співорг-тор з'їзду укр. студентів у Львові (1900). Відбув фахову практику в Мін-ві закорд. справ Австро-Угорщини та посольстві у Швеції. Захистив у Львівському ун-ті докторат з міжнарод. права (1902). Деякий час працював у адвокатській конторі, невдовзі присвятив себе журналістській діяльності і видав. справі. Його наук.-популярна брошура «Русь-Україна, а Московщина-Росія» (1901, перевидання 1915) мала широкий сусп. резонанс. Співробітник часопису «Молода Україна» (1900–1902), відповід. ред-тор «Літ.-Наук. Вісника», ред-тор львівських газет «Діло» (1906–1908), «Свобода» (1907–1908) та «Укр. Слово» (1915–1918), видавець і ред-тор газети «Товариш» (Львів, 1914); член редколегії газети «Трибуна» (Київ, 1918). Підтримував тісні зв'язки з наддніпрянськими діячами, зокрема, з М. Міхновським. Сприяв виданню у Львові його брошури «Самостійна Україна» (1900). Звичайний член НТШ. 1905 одружився з Ольгою Дудкевич, з якою мав синів Юрія та Лавра. Діяч УНДП, член Тіснішого Нар. К-ту УНДП (1913–1919). Депутат австрійської Держ. Ради (1911–1918) та Галицького Сойму (1913–1914). Член Гол. управи тов-ва «Сокіл», Надзірної ради страх. Тов-ва «Дністер». Член Гол. Укр. Ради (1914–1915), Заг. Укр. Ради (1915–1916), секретар Укр. Парламентарної Репрезентації (1916–1918). Член Бойової Управи УСС, співробітник Союзу Визволення України. Член дип. місій до Туреччини, Швеції та Болгарії. Учасник засідань укр. Конституанти у Львові (18–19.10.1918),

член УНРади. З 11.11.1918 секретар внутр. справ першої Ради Держ. Секретарів ЗУНР. 01.12.1918 у Фастові разом з Д. Левицьким від імені УНРади підписав з Директорією т. зв. Передвступний договір про об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу. У січні-лютому 1919 секретар без портфеля і керівник секретаріату зовн. справ ЗУНР в уряді С. Голубовича. У складі делегації наддністрянської України брав участь в урочистому проголошенні злуки УНР і ЗУНР на Софійській пл. Києва (зачитував Акт злуки) та у роботі Трудового Конгресу України. 22.01.1919 призначений заст. мін-ра зовн. справ УНР. У січні–березні 1919 здійснив ряд дип. візитів до Австрії, Німеччини та Чехії. Голова місії ЗУНР у США (1920–1921). Пропагував у США ідею самостійної укр. держави в Сх. Галичині та орг-вував грошову позику на визвольну боротьбу. Член Укр. Допомогового К-ту (Вашингтон).

Після завершення повноважень місії залишився в еміграції, став активним діячем укр. громади. Працював викладачем в укр. філії протестантської теологічної семінарії в Балтиморі, редагував газету «Український вісник» (Нью-Йорк), єпархіальний часопис «Шлях» (Філадельфія). Співпрацював з укр. католицьким щоденником «Америка», його редактор (1943–1950). 1938 для з'ясування перспектив вирішення укр. питання здійснив візит до Європи, де мав консультації з мін-рами закорд. справ Німеччини, Польщі та Чехо-Словаччини. Заст. гол. Пан-Американської Укр. Конференції (ПАУК), співзасновник та діяч Укр. Конгресового К-ту Америки (УККА), співзасновник Літ.-мистецького клубу у Філадельфії. Автор спогадів, в яких подав свою версію підготовки та здійснення листопадового повстання 1918 у Львові. Похований у Філадельфії на цвинтарі Факс Чейз.

Тв.: В справі «з'їзду гетьманців» // Нова Рада. Львів, 1920. 14 лютого. Ч. 34. С. 3; Від легенд до правди. Спомини про події в Україні звязані з Першим Листопадом 1918 р. Ню Йорк; Филаделфія, 1960. 313 с. (Перевид.: Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра. Видавничий відділ «Свічадо», 2003. 336 с.). *Рец.: Кедрин І.* Викривлена правда. Події в Україні у 1918 р. у кривому дзеркалі споминів д-ра Лонгина Цегельського. Нью-Йорк, 1963. 35 с.

Літ.: Дашкевич Я. Лонгин Цегельський. На переломі доби. Спогади Лонгина Цегельського про 1918–1919 рр. в Україні // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид. Львів, 2007. С. 504–508; *Дроздовська О.* Цегельський Лонгин Михайлович // Українська журналістика в іменах. Львів, 1997. Вип. IV. С. 267–268; *Павлишин О.* Цегельський Льонгин // Довідник з історії України / Ін-т іст. досліджень Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка; заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. Вид. 2-ге, доопр. і доп. Київ: «Генеза», 2001. С. 1031–1032; *Його ж.* Цегельський Лонгин Михайлович // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник / Національна академія наук України. Ін-т історії

України. Київ, 2016. Вип. 6. Біографічна частина. С. 298–300; *Цегельський Ю.М.* Заґа роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову / Редактор Богдан Катамай. Ellicott City, 1992.

Олег Павлишин

ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ Михайло (06.11.1848, с. Висоцьке, Брідський пов. — 05.04.1944, м. Камінка Струмилова) — греко-католицький священик, гром.-політ. діяч, депутат УНРади.

Батько Лонгина та Романа Цегельських. Народився в родині священика. Навчався у Бродівській та Львівській Академічній гімназіях, на правн. та богослов. ф-тах Львівського ун-ту. Висвячений 1873. Парох та декан в Камінці Струмиловій (1882–1944). Папський шамбелян. Член-засновник тов-ва «Просвіта» та «Руського Педагогічного Товариства». Засновник, гол. управи філії тов-тв «Просвіта» й «Рідна школа», «Комітету опіки над сиротами» в Камінці Струмиловій. Діяч УНДП. Член Повіт. Ради від сільських громад у м. Камінка Струмилова, заст. гол. Пов. Виділу (1914). Арештований рос. окупаційною владою і вивезений як закладник до Житомира, згодом до Києва (березень 1915–1917). Митрополит А. Шептицький призначив його Ген. вікарієм греко-католиків центр. регіонів України (1917–1918). Делегат до УНРади від пов. Камінка Струмилова (Станиславів, січень–травень 1919). Член військ. комісії УНРади. Арештований польською владою і ув'язнений у тюрмі «Бригідки» у Львові (1919–1920). Член-засновник Укр. Католицького Союзу (15.01.1931). Похований у м. Камінка Струмилова.

Літ.: Павлишин О. Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). Навчальний посібник. Львів: Літопис, 2008. С. 39, 76, 137, 176, 184; *Його ж* Цегельський Михайло // Довідник з історії України / Інститут історичних досліджень Львівського національного університету ім. Івана Франка; за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. Вид. 2-ге, доопрац. і допов. К.: «Генеза», 2001. С. 1032; *Цегельський Ю.М.* Заґа роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову / Редактор Богдан Катамай. Ellicott City, 1992.

Олег Павлишин

ЦЕРЕТЕЛІ Іраклій Георгійович (20.11.1881, Кутаїсі — 21.05.1959, Нью-Йорк, США) — гром. і політ. діяч Росії й Грузії.

Освіту отримав у Тифліській гімназії, юрид. ф-ті Московського ун-ту (1900–1902). Брав участь в студ. русі, член соціал-демократичного гуртка. Арештований, виключений з ун-ту, засланий до Іркутська (1902). Наступного року амністований, повернувся до Тифлісу. Співробітничав із часописами, публікував іст. та публіцистичні статті. Вступив до РСДРП, увійшов до тифліського к-ту партії (1903). Брав участь у роботі Другого

з'їзду Кавказького союзу РСДРП (1903), різко критикував В. Леніна. Редактор легального щотижневика «Квалі» («Борозна»). Через загрозу арешту емігрував до Німеччини. Вступив на юрид. ф-т Берлінського ун-ту. Учасник Першої загальнорос. конф-ції партійних робітників у Женеві (1905). Повернувся на батьківщину. Обраний до II Державної думи (1907), член її аграрної комісії, голова соціал-демократичної фракції. Делегат V з'їзду РСДРП у Лондоні (1907). Меншовик. Після розпуску II Державної думи арештований. Засуджений до семи років ув'язнення в Олександрівській каторжній в'язниці з наступним поселенням під Іркутськом (1913). Лідер «сибірських циммервальдистів» (1914–1915).

Під час Лютневої революції один з орг-торів К-ту гром. об'єднань Іркутська, ради роб. депутатів, військ. орг-ції. З середини березня 1917 у Петрограді. Увійшов до складу Виконавчого К-ту Петроградської ради. У першому складі Тимчасового уряду обійняв посаду міністра пошт і телеграфу. Обраний членом Президії ВЦВК на Першому Всерос. з'їзді рад, тов. голови ЦВК рад (червень-жовтень 1917).

Член делегації Тимчасового уряду, що прибула до Києва 28.06.1917 для переговорів з УЦР. Взяв участь у зустрічі з представниками Виконавчого к-ту РОГО, закритому засіданні К-ту УЦР та Генерального Секретаріату. Разом з М. Терещенко підготував проект угоди між Тимчасовим урядом та УЦР. Наполягав на зобов'язанні Центральної Ради не підтримувати нац. домагання інших народів Росії. **Ц. І.** стояв на точці зору, що під час війни остаточне вирішення укр. питання є несвоєчасним, а створення крайового органу уряд розглядав як забезпечення культурно-нац. розвитку України. Брав участь в роботі наради представників київських гром. орг-цій і політ. партій (30.06.1917) з обговорення питань представництва неукр. демократії у крайовому органі та етнографічних меж України. Разом з М. Терещенко на засіданні Тимчасового уряду докладав про результати поїздки до Києва (02.07.1917).

08–24.07.1917 управляючий мін-ва внутрішніх справ. Вийшов зі складу Тимчасового уряду. Брав участь в роботі Держ. наради, обраний членом ЦК на об'єднаному з'їзді РСДРП (серпень 1917). Учасник Демократичної наради (вересень 1917). Після жовтневого перевороту кілька разів заарештовувався. Обраний до Всерос. Установчих зборів. Після їх розгону виїхав до Тифлісу. Член Закавказького парламенту (сейму). Оголосив про проголошення незалежності Грузії (25.05.1918). Увійшов до складу грузинського меншовицького уряду (1918). Член грузинської делегації на Паризькій мирній конф-ції (1919–1920). Учасник міжнар. конгресу соціалістичних партій у Женеві (1920). Після встановлення у Грузії радян. влади емігрував до Франції (1921). Представник грузинських соціал-демократів у Міжнар. соціалістичному бюро; член Виконкому II Інтернаціоналу; противник більшовизму. З 1940 жив у США.

Літ.: Серков А.И. Русское масонство 1731–2000 гг. Энциклопедический словарь. М.: РОССПЭН, 2001. С. 861–862; Большая энциклопедия: в 62 т. / гл. ред. С.А. Кондратов. Т. 57. М.: «ТЕРРА», 2006; *Барсукова Н.П.* Церетели Ираклий Георгиевич // Политические деятели России 1917. Биографический словарь / гл. ред. П.В. Волобуев. М.: «Большая росс. энциклопедия», 1993. С. 339–341; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960; *Грушевський М.* Спомини // Київ. 1989. № 10; *Церетели И.Г.* Воспоминания о Февральской революции. Кн. II. Париж, 1963; *Кудлай О.Б.* Центральна Рада — Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень–жовтень 1917 р.) // Дис. … к. і. н. Спец. 07.00.01 — Іст. України. К., 1997. С. 88, 90–96.

Олександра Кудлай

ЧАЙКОВСЬКИЙ (ЧАЙКІВСЬКИЙ) Микола Андрійович (02.01.1887, м. Бережани (суч. Тернопільська обл.) — 07.10.1970, м. Львів) — вчений математик, педагог, гром. діяч.

Народився в родині адвоката та письменника Андрія Чайковського. Навчався у Бережанській гімназії (закінчив 1905), Німецькій вищій техн. школі у Празі, Празькому та Віденському ун-тах. У Відні був членом студ. тов-ва «Січ» (секретар, гол.) і роб. тов-ва «Поступ». У 1911 захистив у Віденському ун-ті дисертацію, отримав ступінь докт. філософії. У 1912–13 займався наук. роботою у Берліні, отримавши стипендію австрійського уряду. Дійсний член матем.-природн.-лікарської секції Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка (1913–1939). У 1910–1914, 1915–1918 викладав математику у школах Львова, Тернополя та Рави-Руської.

З квітня 1915, за дорученням СВУ, працював серед військовополонених-українців рос. армії у таборі Фрайштадт (Австрія). Як співробітник «Просвітнього відділу» СВУ проводив з полоненими навч. заняття з математики, фізики, хімії, географії, біол., німецької мови, орг-зував фотогурток. Держ. пов. комісар ЗУНР у Раві-Руській (листопад 1918). Як делегат ЗУНР учасник урочистого проголошення актів Злуки у Києві (22.01.1919). Депутат Трудового конгресу України (23.01–02.02.1919) від ЗУНР, обраний гол. бюджетної комісії. З лютого 1919 читав лекції з вищої матем. у Держ. Укр. ун-ті у Камянці на Поділлі (суч. Кам’янець-Подільський). 1919–1921 гастролював по Європі у складі Укр. хору під кер-вом О. Кошиця в якості адміністратора. У 1922–1924 викладав матем. в Львівському (таємному) Укр. ун-ті. Був задіяний в обговоренні перспектив створення Укр. ун-ту у Кракові, Львові чи Станиславові. У 1922–1926 очолював приватні гімназії Тов-ва «Рідна Школа» в Яворові, 1926–1929 — в Рогатині. Розгорнув широкий антиалкогольний рух серед молоді Зах. України. На запрошення місц. укр. громади 1929 переїхав до Одеси, де працював на посаді проф. матем. Ін-ту нар. освіти, співорг-

затор та завуч Фізико-матем. ін-ту. У березні 1933 заарештований і засуджений у справі т. зв. «Української Військової Організації». Відбував заслання в Карелії на будівництві Біломоро-Балтійського каналу, Архангельську (1941–43), Томську (1943–44), Семипалатинську (1944–47), Уральську (1947–56). 1956 реабілітований, повернувся в Україну. Обіймав посаду доц. Львівського пед. ін-ту (1956–1961), з 1962 проф. Львівського ун-ту. Читав спецкурси з вищої матем. у Дрогобицькому та Івано-Франківському педін-тах.

Автор численних наук. та наук.-популярних статей та монографій в галузі матем. Автор гасел з матем. наук в Заг. Укр. Енциклопедії (Коломия, 1933) та в Укр. Рад. Енциклопедії. Похований на Личакіскому цвинтарі.

Тв.: Систематичний словник української математичної термінології. Берлін: Вид-во Української Молоді, 1924. 116 с.; Квадратні рівняння. Вид. 2-е перероб. Київ: Рад. школа, 1970. 244 с.; Російсько-український математичний словник / у співавт. 1960 та ін.

Літ.: Кордуба М. Щоденник 1918–1925. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2021. С. 203, 512, 560, 563, 583–585, 587–591; *Павлишин О.* Львівщина в добу Західно-Української Народної Республіки (1918–1919). Навчальний посібник Львів: Літопис, 2008; *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року) // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 2–3: За 1997–1998 рр. С. 132–193; *Павлишин О.* Чайковський (Чайківський) Микола // Історія України: енцикл. довід. / упорядкув. та наук. ред.: І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич. НАН України, Ін-т історії України. Вид. 3-тє, доопр. і доповн. Київ: Генеза, 2008. С. 1401–1402; *Полєк В., Дзвінчук Д., Угорчак Ю.* Відомі педагоги Прикарпаття. Біографічний довідник (до 1939 року). Івано-Франківськ, 1997. С. 151–152; *Ярема С.* Микола Чайковський // Ювілейна книга Української гімназії у Тернополі 1898–1998. Тернопіль–Львів, 1998. С. 458–459.

Олег Павлишин

ЧАРТОРИЖСЬКИЙ Іван Львович (1860 — р. с. невід.) — держ. діяч, Київський губ. староста УД.

У 1916–1917 рос. губернатор Тернопільщини у складі рос. Галицько-Буковинського ген.-губернаторства. Д. Дорошенко дав двоїсту характеристику його тогочасної діяльності: «Спеціально Чарторижський не був гонителем укр. населення і навіть дбав про його ек. добробут. Але в його устах всі свідомі українці були «мазепинцями», до укр. нац. руху ставився неприхильно і подавлював його в Тернопільщині».

З приходом до влади в Україні гетьмана П. Скоропадського 09.05.1918 був призначений Київським губ. старостою. Очевидно, його призначення пролобіював заст. мін-ра внутр. справ М. Воронович, колиш. царський губернатор Бессарабії. Це призначення привернуло увагу авс-

тро-угорської дип. місії у Києві. Однак на її запити з Відня відповіли, що рос. губернатор з місц. населення поводився гуманно, і питання було знято. 16.05.1918 **І. Ч.** оголосив населенню Київщини, що вся влада в Україні належить гетьману П. Скоропадському, визнаному німецьким і австрійським військ. командуванням, яке готове «підтримати цю владу своєю збройною силою і суворо карати за непослух цій владі».

Влітку 1918 у багатьох повітах Київської губ. розгорнувся активний повстанський рух, викликаний намагання місц. поміщиків повернути пограбоване селянами та відшкодувати понесені збитки. Наймасовішим було Звенигородсько-Таращанське повстання. 12.06.1918 сел. загони оволоділи м. Таращa, а невдовзі вся тер. повіту була звільнена від гетьманської адм-ції і німецьких військ. У липні **І. Ч.** доповідав МВС, що три чверті Таращанського пов. зайняті повстанцями, там немає ні цивільної адм-ції, ні агентурної розвідки. Він просив мін-ра звернутися до вищого німецького командування щодо направлення до повіту такої кількості військ, яка б дозволила негайно і рішуче придушити повстання. 18–21.08.1918 МВС провело у Києві нараду губ. старост. З доповіддю виступив мін-р І. Кістяковський, були заслухані звіти старост. Заст. мін-ра В. Рейнбот за підсумками наради дав оцінку роботи кожного з них. Зокрема він писав: «Губернаторы Харьковский и Киевский — Турчанинов и Чарторыжский — могли быть определены малоросс. ярким выражением: «Нікому нічого». Відразу після наради І. Кістяковський вніс до Ради Міністрів подання на звільнення **І. Ч.** 23.08.1918 уряд ухвалив постанову про його звільнення з посади губ. старости і призначення членом ради при главі МВС. Відомо, що **І. Ч.** виїхав за кордон, однак даних про його життя в еміграції досі виявити не вдалося.

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. II. Київ, 2002; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

ЧЕРНІКОВ Іван Іванович (23.10.1863 — р. с. невід.) — військ. діяч, Катеринославський губ. староста УД.

У 1886 закінчив 1-ше Павлівське військ. училище. Службу проходив на викладацьких та виховательських посадах. Полк. (1907). У роки І Світової війни — в управлінні військ.-навч. закладів Генштабу. Ген.-майор (1917). Вакансія була заповнена однією з останніх. Обов'язки губ. старости виконував військ. комендант полк. М. Осипенко. На посаду Катеринославського губ. старости **І. Ч.** призначений 25.05.1918. Як вел. землевласник підтримував репресивні заходи поміщиків з відшкодування збитків, завданих селянами у добу УЦР. Періодично інформував МВС

про сел. антиурядові виступи, страйковий рух у Донбасі, про реквізицію австро-угорськими вояками прод-ва, звертався до німецького командування за військ. допомогою у придушенні повстань.

У серпні 1918 заст. глави МВС В. Рейнбот так характеризував **І. Ч.**: «Черніков — прекраснодушний, хлібосольний поміщик, центр. увагу зосереджував на взаємних, пишних прийомах з німецьким ген-лом». У жовтні 1918 І. Кістяковський висловлював невдоволення бездіяльністю губ. влади щодо безчинств австро-угорських військ, які стихійно залишали Україну. Постанову про звільнення **І. Ч.** з посади губ. старости 01.11.1918 ухвалив новий склад уряду Ф. Лизгуба. Ген-л був призначений членом ради при МВС. Подальша доля не з’ясована.

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. Харків, 2007; Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. У 2-х т. Київ, 2015.

Руслан Пиріг

ЧЕРНІН Оттокар [нім. Ottokar Czernin, повне ім’я Ottokar Theobald Otto Maria Graf Czernin von und zu Chudenitz] (26.09.1872, м. Димокурі, (суч. Чехія) — 04.04.1932, Відень, Австрія) — австрійський гром.-політ. і держ. діяч, дипломат, граф.

Походив з древнього чесько-німецького аристократичного роду. Вивчав право в Німецькому ун-ті у Празі. З 1895 на дип. службі, працював у Парижі. 1899 переведений в посольство у Гаазі. Змушений перервати кар’єру за станом здоров’я. У 1903 обраний депутатом чеського сейму від Німецької партії. З 1912 член верхньої палати австро-угорського парламенту. Повернувся на дип. службу. У 1913–1916 очолював дип. місії Австро-Угорщини в Румунії. У грудні 1916 — квітні 1918 мін-р закорд. справ Австро-Угорщини. Незважаючи на повну лояльність до Німеччини, **О. Ч.** усвідомлюючи глибоку кризу монархії Габсбургів, прагнув до укладення компромісного миру з Антантою, який би дозволив Австро-Угорщині зберегти свою цілісність. Пішов на таємні переговори з урядами цих країн. Інформація про них була оприлюднена Ж. Клемансо, що призвело до його відставки (квітень 1918).

Очолював австро-угорську делегацію на Брестських мирних переговорах 1917–1918. 26.01(8.02).1918 уклав з делегацією УНР таємну угоду про поділ Галичини на польську й укр. частини та об’єднання Сх. Галичини з Буковиною в окремий коронний край. 27.01(09.02).1918 підписав Брестський мирний договір УНР з Центральними державами. Йому належить термін для визначення Брестського миру — Brotfrieden (Хліб-

ний мир). Таємні угоди у справі Холмщини і Галичини викликали протест поляків у Австрії і захитали позицію **О. Ч.** як члена австро-угорського уряду. У 1920–1923 депутат Нац. ради Австрійської Республіки.

Літ.: Головченко В.І. Чернін Оттокар // Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. Т. 2. К.: Знання України, 2004; Чернін // Універсальний словник-енциклопедія. 4-те вид. К. Тека, 2006; Чернін (Czernin) Оттокар // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 6. Біографічна частина. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016.

Олексій Лупандін

ЧИКАЛЕНКО Євген Харлампович (09.12.1861, с. Перешори, Ананіївський пов., Херсонська губ. — 20.06.1929, м. Прага, Чехословаччина) — землевласник, теоретик і практик сільськ. господарства, громад.-політ. та культ. діяч, меценат, публіцист, член УЦР.

Народився в родині урядовця та землевласника. Навчався в приват. пансіонаті, Елисаветградській гімназії та на природн. ф-ті Харківського ун-ту. 1885 арештований за участь в драгоманському гуртку і 5 років мешкав у рідному селі під наглядом поліції. У 1894 переїхав до Одеси, де став активним членом укр. громади. 1897 почав видавати популярну працю «Розмови про сільське господарство» у 5 книгах, де виклав свої погляди на раціональне землеробство. У 1900 переїхав до Києва. Діяч «Старої громади» (1900), Заг. укр. безпарт. дем. орг-зації, Укр. Дем. Партії (1904), Укр. дем.-радикальної партії (1905). Давав кошти на друк щоденних укр. газет «Громадська Думка» (1906), «Рада» (1906–14), журналу «Селянин». Ред-тор журналу «Київська Старовина». Виплачував гонорари та премії за найкращі іст., наук. та художні твори опубліковані у цьому часописі. Як меценат жертвував кошти на популярні видання з історії України та словники, літ. твори В. Винниченка, М. Коцюбинського, А. Тесленка, І. Франка та ін. Матеріально підтримував діяльність НТШ у Львові, став фундатором будівництва «Академічного дому» у Львові, орг-ції наук. курсів укр-знавства у Львові (1904–1905). Один з засновників Тов-ва Укр. Поступовців (1908).

У роки І Світової війни переховувався від переслідувань царської охранки у Фінляндії та Москві. Після повалення самодержавства повернувся в Україну. У квітні 1917 став членом УЦР від Союзу укр. автономістів-федералістів. Сприяв друку часопису «Нова Рада» (1917–1918). Відзначав, що укр. селянство в нац. рев-ції найбільше турбувало розв’язання аграрного питання, втім не підтримував соціалізацію зем. ресурсів. Критично оцінював рев. та державотворчу практики М. Грушевського, В. Винниченка та С. Петлюри. У квітні 1918 не погодився на пропозицію німецького командування очолити правління в Україні після припинення діяльності УЦР. У лютому 1919 переїхав на тер. ЗУНР–

ЗОУНР, мешкав у Станиславові, Жаб'є та Славську. Приятелював з діячами УНРади о. Є. Качмарським, М. Кордубою та П. Шекериком-Доником-Доників.

Після відступу влади ЗОУНР польська адміністрація інтернувала **Є. Ч.** у Мостиськах та Перемишлі (до зими 1920). У цей час аналізував тексти місц. укр. часописів, календарів та книжок й зафіксував безліч слів рос. («московського»), церковнослов'янського та польського походження в літ. мові галицьких українців. Перелік таких слів і висловів із нац.-державницького дискурсу подав у спец. брошурі. 1920 зустрівся з С. Петлюрою у Варшаві, лікувався у Карлсбаді (суч. м. Карлові Вари, Чехія). Переїхав до Австрії, мешкав у м. Рабенштайн. На еміграції підтримав ідею т. зв. варязького монархізму для України, контактував з цього питання з В. Вишиваним (В. Габсбурґом) та В. Липинським. Жив в Австрії в складних матеріальних умовах на стипендію Укр. Громадського К-ту. 1925 переїхав до Чехо-Словаччини, зайняв посаду проф. Укр. госп. академії в Подєбрадах, голова Укр. термінологічної комісії. Почесний член Т-ва «Просвіта» (1926). Помер після тривалої хвороби.

Тв.: Про українську літературну мову. Перемишль: Накладом редакції «Українського Голосу», 1920; Спогади 1861–1907. Нью-Йорк, 1955; Щоденник, 1919–1920. Київ, Нью-Йорк: Видавництво ім. О. Теліги, 2005.

Літ.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Цетральної Ради. Київ, 1998. С. 184–187; *Кордуба М.* Щоденник 1918–1925. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2021. С. 141–142, 592; *Павлишин О.* Українці Наддніпрянщини у Східній Галичині в 1918–1920 рр. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2012. № 20–21: На пошану М.В. Кугутяка. С. 172–182; *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття): Монографія. Київ: «МП Леся», 2006; Посмертні згадки. Евген Чикаленко // Діло. Львів, 1929. 30 червня. Ч. 139. С. 5; *Терещенко Ю., Осташко Т.* Український патріот із династії Габсбургів: Науково-документальне видання. Київ: Темпора, 2011. С. 83–86, 88–98, 117–120, 254–258, 346.

Олег Павлишин

ЧУБИНСЬКИЙ Михайло Павлович (1871–1943, м. Белград, Сербія) — учений-правник, мін-р юстиції УД.

Походив з родини відомого укр. вченого, гром. діяча, поета, автора слів гімну «Ще не вмерла України…» П. Чубинського. Закінчив юрид. ф-т Київського ун-ту св. Володимира, займався наук. і викладацькою діяльністю. Вдосконалював освіту в ун-тах Відня, Берліна, Лейпціга, Брюсселя, Лондона. У 1905 захистив докт. дисертацію. Проф. **М. Ч.** викладав у Харківському, Петербурзькому, Дерптському ун-тах, ін. вузах. Перед І Світовою війною співпрацював з журналом «Укр. жизнь», редагованого С. Петлюрою. Був активним діячем партії кадетів. Входив до

масонських лож. Після жовтневого перевороту у Петрограді повернувся до Києва.

М. Ч. призначений мін-ром суд. справ Гетьманату 02.05.1918. УД успадкувала від УНР суд. систему, яка являла певний симбіоз установ дорев. часу і новоутворень УЦР.07.05.1918 на засідання уряду **М. Ч.** виніс питання, яке складалося з двох частин: від чийого ім. вершити суд і про мову в суд. діловодстві. З першою — було все зрозуміло — «іменем з-ну Української Держави». Щодо мови у судочинстві переважною більшістю (8 проти 2) було ухвалено надалі зберегти в судочинстві і судомовленні мову рос. Мін-во суд. справ мало невідкладно створити комісію для розробки юрид. термінології укр. мовою і приступити до перекладу рос. з-нодавства.

В інтерв'ю газеті «Последние новости» **М. Ч.** фактично прокоментував постанову кабінету мін-рів. Він заявив, що «буде старатися проводити укр-зацію суду з відповідною постепенністю. Це дасть можливість залишити на місцях багато цінних суд. діячів, непідготовлених зараз вповні до негайного переходу на укр. мову. Держ. мовою є українська, але в перших порах прийдеться користуватися з-нами на рос. мові».

Наказ командувача німецькими військами в Україні фельдмаршала Г. Айхгорна про запровадження німецьких військ.-польових судів призвів до необґрунтовано широкого застосування їх юрисдикції до громадян України. 28.05.1918 **М. Ч.** поставив це питання на розгляд уряду. Було ухвалено зробити подання до штабу Оберкомандо про бажаність більш точного визначення підсудності німецьким військ. судам, а також інформування про такі випадки укр. прокуратури.

30.05.1918 **М. Ч.** вніс на схвалення урядом проект з-ну про обітницю держ. службовців у цивільних та присягу у військ. відомствах. Та обставина, що цей з-н був прийнятий одним з перших, мала досить вагому політ. мотивацію. Апарат колиш. мін-в УНР був насичений представниками соц. партій. Невизнання їх керівними органами гетьманської влади могло спровокувати обструктивні дії з боку рядових партійців в управлінських інстанціях. Тому прийняття урочистої обіцянки було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Ті, хто відмовлявся її приймати звільнялися, або ж не зараховувалися на службу.

Комісія під головуванням **М. Ч.**, до якої були включені такі відомі правники, як Б. Кістяковський і Є. Спекторський, здійснила розробку з-нопроекту про громадянство в УД. Після тривалого обговорення і узгодження поправок з-н про укр. громадянство був ухвалений Радою Міністрів. Цим актом скасовувався відповідний з-н УЦР (березень 1918). Всі рос. піддані, які перебували в Україні на час видання нового з-ну, визнавалися громадянами УД. Небажаючі мали протягом місяця подати відповідну заяву в управління місц. старости «для запису в особливий

алфавіт підданих і громадян чужих держав». Подвійне громадянство не допускалося.

З перших днів урядування **М. Ч.** виношував плани реформування суд. системи. Власне це було дещо адаптоване до тогочасних умов повернення моделі судочинства Рос. імперії. У сер. травня 1918 при мін-ві створюються комісії з підготовки з-нопроектів про Держ. сенат, суд. палати, військ. юстицію. До цієї роботи залучалися рос. правники, які перебували в Києві, зокрема колиш. сенатори і віце-прокурори Рос. Правительствуючого сенату. У кін. червня 1918 напрацьовані документи були подані на розгляд уряду.

Засідання Ради Міністрів 02.07.1918 майже повністю було присвячене обговоренню з-нопроектів, внесених мін-вом суд. справ. Уряд приступив до розгляду проекту статуту Держ. сенату, який конструювався за взірцем Рос. Правительствуючого сенату. Колишній ген. суддя УНР С. Шелухін і його прихильники виступали проти такої побудови вищої суд. інстанції УД. Обговорення було тривалим, особливо щодо обрання президента і ген. суддів — на певний термін чи пожиттєво. Перевагою в один голос (Ф. Лизогуба) схвалили останню позицію.

Цього ж дня мін-ри розглянули і схвалили з-нопроекти про суд. палати та апеляційні суди і погодилися на перейменування мін-ва суд. справ у мін-во юстиції, а підпорядковане йому гол. управління місць замкнення — на Гол. тюремне управління. Були також затверджені штати мін-ва юстиції: мін-р, два заст., рада мін-ра, дир-ри департаментів, віце–директори, нач. відділів, — діловоди, урядовці, кур'єри, всього 291 особа.

Орієнтація на суд. систему царських часів виявилася й у відновленні Суд. палат. Були утворені три суд. палати — Київська, Харківська та Одеська. Для забезпечення їх функціонування відновлювалася чинність рос. з-ну від 03.07.1914. Окремим з-ном врегульовувалася проблема військ.-суд. установ. Військ. суди поділялися на вищі, корпусні та дивізійні. Участь прокурора і адвоката була обов'язковою тільки для вищих судів. Зазначалося, що військ. суди, крім цього з-ну мали керуватися й колишнім рос. з-нодавством.

М. Ч. мав репутацію одного з авторитетних членів кабінету мін-рів, був добрим оратором, володів укр. мовою, за відсутності Ф. Лизогуба головував на засіданнях уряду. 23.07.1918 виніс на розгляд уряду давно і активно обговорюване в столиці питання про склад Держ. сенату. **М. Ч.** запропонував кілька десятків кандидатур. Це були ген. судді УНР, колиш. сенатори, заст. обер-прокурора Рос. Правительствуючого сенату, які, рятуючись від більш. репресій, перебували у той час в Києві. Частина з них була пов'язана з Україною походженням, попередньою службою, маєтностями тощо.

Після схвалення урядом складу майбутніх сенаторів Ф. Лизогуб оголосив про залишення **М. Ч.** посади мін-ра юстиції і запропонував його

кандидату в члени Держ. сенату. Колеги висловили жаль з цього приводу і одноголосно рекомендували гетьманові затвердити подання уряду. Ще під час підготовки проекту з-ну про Держ. сенат **М. Ч.** готувався його очолити. Поза сумнівом це рішення було погоджене з гол. уряду, можливо попередньо й з П. Скоропадським. Оскільки президент Держ. сенату не міг займати ін. посади, то **М. Ч.** мав залишити мін-во юстиції.

29.07.1918 на пропозицію Ф. Лизогуба було проведене попереднє голосування кандидатур на посади президента Держ. сенату і голів ген. судів. Претенденти отримали голосів: **М. Ч.** — 9, М. Василенко і Носенко — по 2. Однак П. Скоропадський витримав десятиденну паузу і призначив президентом Держ. сенату мін-ра освіти М. Василенка. Очевидно, ображений **М. Ч.** не захотів повертатися на посаду мін-ра і був призначений гол. Карного ген. суду. Офіц. відкриття Держ. сенату відбулося 01.09.1918.

П. Скоропадський у спогадах відмову **М. Ч.** у призначенні президентом Держ. сенату обґрунтував так: «Коли настав час призначити голову Сенату, Чубинському дуже хотілося самому бути на цьому місці. Я його не призначив. Сенат у моїх очах був вищою держ. установою, яка в критичний момент життя могла, якщо б вона була на висоті, відіграти велику роль. Я шукав в головуючі людину, яка ні за яких умов не зронить цю висоту, хоча б довелося йти проти гетьмана. Я вважав, що Чубинський не така людина, і призначив Василенка. Правий я був чи ні, це інша справа».

В умовах очікуваного падіння УД **М. Ч.** виїхав на Дон. Там разом з представниками Особливої наради — цивільної адм-ції при Добр. армії, працював над створенням Правительствуючого сенату як вищої суд.-адм. інстанції для тер. півд. Росії, звільнених від більш. влади. У квітні 1919 **М. Ч.** отримав посаду обер-прокурора карного департаменту, був помітною постаттю в цивільно-владному істеблішменті ЗСПР.

Їх командувач А. Денікін відносив **М. Ч.** до кола політ. діячів, які визнавали наявність окремого укр. народу, вважали необхідним дати йому повністю укр. школу, включаючи й вищу. **М. Ч.** в очах А. Денікіна був латентним укр. сепаратистом, але він визнавав його як теоретика права, поміркованого ліберала, який не прийняв революцію з її свавіллям і правовим нігілізмом.

У кін. зими 1920 **М. Ч.** разом з цивільними установами ЗСПР евакуювався до Криму. Новий головнокомандувач ген. П. Врангель у травні 1920 видав наказ: «Звільнюється сенатор М.П. Чубинський від виконання обов’язків обер-прокурора кримінального касаційного департаменту Правительствуючого Сенату з 29 січня цього року».

М. Ч. емігрував Королівства сербів, хорватів і словенців. Теоретичні знання і практичний досвід **М. Ч.** були запитані у Сербії. Читав курс

лекцій з кримінальної політики у Белградському ун-ті. Проф-ми цього вузу були й ін. гетьманські міністри — Г. Афанасьєв, Ю. Вагнер, В. Зіньковський. **М. Ч.** входив до постійної з-нодавчої ради при мін-ві юстиції, підготував кримінальний і процесуальний кодекси Королівства. При його допомозі був створений ін-т і музей криміналістики. Був одним з фундаторів Тов-ва рос. учених та Рос. академічної групи. Д. Дорошенко у спогадах писав: «І ось ми бачимо проф. М. Чубинського у Белграді як рос. професора і діяча такого рос. напрямку, що виключає всяке визнання і порозуміння з українством».

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Козлитин В.* Русская и украинская эмиграция в Югославии 1919–1945. Харьков, 1996. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. ІІ. Київ, 2002; Юридична енциклопедія. Т. 6. Київ, 2004; Енциклопедія історії України в 10 томах. Т. 10. Київ, 2010; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. І. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ЧУДІНОВ (БОГУН) Микола (1886, Полтавщина — 1939) — публіцист, гром.-політ. діяч, засновник Укр. Нар. Партії, технік шкіряного промислу.

Народився у сел. родині. Навчався у Тифліській гімназії. Заробляв репетиторством. Зайнявся рев. роботою в РУП. Після розколу РУП обраний до ЦК УСДРП, орг-вував парт. гуртки у Полтавській губ. Перед загрозою арешту виїхав до Галичини (1907), звідти до Франції. Працював робітником на фабриці, водночас займався самоосвітою та діяльністю в «Українській Громаді» Парижа, став бібл-карем Громади. Спонукав А. Луначарського виступити на Шевченківському вечорі в Парижі. Переклав його виступ укр-ською й опублікував окремою брошурою, яка тричі друкувалась в Україні (Львів, Полтава, Одеса). Повернувся в Україну 1914. Дійшов переконання, що соціальною основою самостійної України мав бути не поміщик, а міцний, ек. незалежний селянин. Член Всеукр. союзу хліборобів-власників (1918). У лютому 1919, як службовець уряду УНР, переїхав на територію ЗОУНР. У Станиславові зблизився з галицькими націонал-демократами, учасник Надзвич. з'їзду УНДП (28–29.03.1919). Протидіяв соц. пропаганді та розпочав роботу над створенням УНП. Ідеолог та орг-тор УНП, яка представляла інтереси укр. селянина-середняка. Став головою Управи партії (15.05.1919). На поч. липня 1919 переїхав до Камянця на Поділлі, де був серед тих наддніпрянців, які намагалися порозумітися з галичанами. Учасник зустрічі, яку організував Укр. Національно-Держ. Союз (19.08.1919). Був в опозиції до

соц. урядів Директорії УНР, що було не до вподоби оточенню С. Петлюри. **М. Ч.** ув'язнили й випустили після тривалого голодування. Наприкінці 1919 — на поч. 1920 перебував в Одеському пов. Херсонщини, де, разом з тов-ми по партії, працював над орг-цією місц. селянства. Створив т. зв. нар. оборону Херсонської губ. Навесні 1920 разом з однодумцями переїхав у м. Могилів. Став відповідальним ред-тором парт. часопису УНП «Голос» (Могилів).

Влітку 1920 виїхав на еміграцію до Австрії¸ де контактував з діячами ЗУНР, був радником В. Вишиваного. Згодом переїхав на постійне проживання до Чехо-Словаччини, мешкав у Братиславі. 02.03.1923 виступив перед стрільцями роб. відділу УГА у Братіславі з приводу акту Ради Амбасадорів про передачу Сх. Галичини Польщі. Співзасновник тов-ва «Українська Громада в Братиславі» (16.10.1923). Обставини, місце смерті та поховання невідомі.

Тв.: В справі Польсько-Українського порозуміння // Голос. Могилів, 1920. 23-го травня. Ч. 1. С. 2–3; Промова // Український Скиталець. Відень, 1923. 5 квітня. Ч. 8 (30). С. 23–25; Фрагмент зі споминів про «Народню Оборону херсонської ґубернії». На передодні кінця Денікінщини на Херсонщині // Український Скиталець. Відень, 1923. 15 січня. Ч. 2 (24). С. 32–37; *Луначарський А.* Великий народний поет (Тарас Шевченко). Переклав з рукопису Микола Чудінов (М. Богун). До 60 літніх роковин смерти Тараса Шевченко (11.III.1861–11.III.1921). Одеса: Всеукр. Держ. Видавництво, 1921; Лист до Редакції // Українська Думка. Львів, 1920. 30 жовтня. Ч. 22. С. 3.

Літ.: Андрієвський В. До характеристики правих партій. (З докладу, читаного 16–17.XII.1920 р., в українськім військовім таборі в Райхенбергу). Берлін, 1921. С. 20; Історичні справки, пояснення, уваги // Українська Партія Самостійників-Соціялістів (У.Н.П.). Українська революція (1917–1919). Діяльність партії С.-С. в звязку з політичними подіями на Україні за час 1901–1919. Ідеольогія, програм і статут партії. Відень; Київ, 1920. С. 53; *Німчук І.* Українська політична еміграція до світової війни // Визволення. Відень–Прага, 1923. Лютий. Ч. 1. С. 23–28.

Олег Павлишин

ЧХЕЇДЗЕ Микола (Карло) Семенович (09.03.1864, с. Пути, Шоранський пов., Кутаїська губ. — 07.06.1926, Левіль (біля Парижу), Франція) — громад.-політ. і держ. діяч Росії й Грузії.

Навчався у Новорос. ун-ті (м. Одеса) та Харківському ветеринарному ін-ті. Виключений за участь у студ. русі. Повернувся до Грузії, де став одним з засновників соціал-демократичного руху. З 1898 жив і працював у Батумі. Гласний батумської Міської думи (1892–1902), член Міської управи. Входив до Батумського соціал-демократичного к-ту (1902), згодом меншовик (1903). Брав активну участь у революції 1905–1907 у

Грузії. Гласний тифліської Міської думи (1907). Депутат III та IV Державних дум від Тифліської губернії. Голова меншовицької фракції останньої. Член ОК РСДРП (1912), Рос. колегії меншовиків (з 1915); ЦК РСДРП (з серпня 1917).

Після Лютневої революції член Тимчасового комітету Державної думи (27.02.–02.03.1917); голова виконкому Петроградської ради роб. і солд. депутатів (лютий-серпень 1917), голова ВЦВК першого скликання (липень 1917). Входив до редколегії меншовицького часопису «Рабочая Газета». Як голова Петроградської ради мав зустріч із членами делегації УЦР до Тимчасового уряду у травні 1917. Ознайомившись із укр. вимогами, категорично відмовився їх підтримати: «Сповнення ваших думок було б рівнозначним з поділом Росії. Жодний російський демократ не піде на це». Учасник Державної наради у Москві (12–15.08.1917), на якій оголосив Декларацію революційної демократії. Відкрив Демократичну нараду (14–22.09.1917). Член Тимчасової Ради Російської Республіки (Передпарламенту).

Повернувся до Грузії. Голова (з правами президента) Закавказького сейму (лютий–травень 1918). З березня 1919 — голова Установчих зборів Грузинської Демократичної Республіки. Учасник Версальської мирної конф-ції, переговорів з Радою Антанти про підтримку меншовицького уряду Грузії. Після встановлення більш. влади у Грузії емігрував до Франції (березень 1921). Брав активну участь у роботі грузинських емігрантських орг-цій. Покінчив життя самогубством.

Літ.: Матвієнко В.М. Чхеїдзе Микола // Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960; *Серков А.И.* Русское масонство. 1731–2000 гг. Энциклопедический словарь. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. 1224 с.; Страна гибнет сегодня. М., 1991; *Ильящук Г.И., Миллер В.И.* Чхеидзе Николай (Карло) Семенович // Политические деятели России 1917. Биографический словарь / гл. ред. П.В. Волобуев. М.: «Большая росс. энциклопедия», 1993. С. 353–355; *Кудлай О.Б.* Центральна Рада — Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень–жовтень 1917 р.) // Дис. … к. і. н. Спец. 07.00.01 — Іст. України. К., 1997. С. 56–57; *Протасов Л.Г.* Люди Учредительного собрания: портрет в интерьере эпохи. М.: РОСПЭН, 2008.

Олександра Кудлай

ШАДЛУН Микола Якимович (06.12.1883, с. Веселе, Таврійська губ. (суч. смт. Мелітопільського р-ну, Запорізька обл.) — 12.08.1932, м. Москва, РФ) — гірничий інженер, вчений-геолог, гром.-політ. і держ. діяч, мін-р УНР.

Навчався в Петербурзькому гірничому ін-ті. В 1914–1917 проводив пошукові геологічні роботи на Уралі, розвідав Ново-Черемшанське родовище силікатного нікелю, що уможливило побудову першого в Рос. імперії нікелевого заводу.

1918 повернувся в Україну. Діяч УСДРП (з 1920 член ЦК УСДРП). З початку 1919 працював в урядових структурах УНР. Мін-р шляхів УНР (квітень–серпень 1919). У квітні 1919 у складі урядової делегації відвідав ЗОУНР. Провадив перемовини з галицьким урядом з приводу статусу та долі наддніпрянців, які прибули на тер. ЗОУНР та формату співпраці наддніпрянського і галицького керівництва. Брав участь у засіданнях Ради Держ. Секретарів. Тимч. мешкав у Дрогобичі, де ознайомився з роботою нафтовидобувної та переробної промисловості. Учасник Зїзду укр. інж-рів і техніків у Станиславові (04–05.05.1919). Мін-р нар. господарства УНР (серпень 1919 — травень 1920). Восени 1920 виїхав на еміграцію, працював у торг. та дип. структурах УНР у Австрії та Німеччині. У 1922–1923 проф. Укр. госп. академії в Подєбрадах (Чехо-Словаччини). На запрошення більш. уряду переїхав до СРСР. Службовець Держплану СРСР (1923–1926). Проф. та зав. кафедри геології гірничого ф-ту Уральського політехн. ін-ту (1926–1930). 1930 заарештований за звинуваченням у антирад. діяльності, проте незабаром випущений на волю. Похований у Москві.

Літ.: Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / Упор. В. Кавунник. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2016. С. 443, 534, 543, 622, 655, 658, 743, 753, 782; *Павлишин О*. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. — перша половина 1919 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37/1. С. 327–349; *Шадлун М.* // Українська мала енциклопедія: 16 кн., 8 т. / проф. Є. Онацький. Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентині. Буенос-Айрес, 1967. Т. 8, кн. XVI. С. 2069.

Олег Павлишин

ШВЕЦЬ Федір Петрович (11.11.1882, с. Жаботин, Черкаський пов., Київська губ. — 20.06.1940, м. Прага, Чехословаччина) — укр. гром.-політ. і держ. діяч, вчений-геолог.

Освіту набув на природ. ф-ті Дерптського ун-ту (1909). 1909–1916 — викладач гімназії, доцент палеонтології Дерптського ун-ту. Наук. зацікавлення були пов'язані з геологічними дослідами Керченського піво-ва, Кавказу та Криму. В березні 1917 повернувся в Україну. Член УЦР, Всеукр. ради сел. депутатів, ЦК Сел. спілки, ЦК УПСР. У вересні 1918 призначений проф. і проректором Київського держ. укр. ун-ту. Член пре-

зидії Укр. Нац. сюзу. 13.11.1918 обраний членом Директорії УНР від ЦК Сел. спілки. 15.11.1919 виїхав за кордон для участі у Паризькій мирній конф-ції. Виступив з гострою критикою Варшавського договору між УНР та Польщею, за що був позбавлений С. Петлюрою повноважень члена Директорії. Залишився в еміграції. Викладав геологію в укр. вищих школах: проф. Укр. вільного ун-ту (з 1923), Укр. високого пед. ін-ту ім. М. Драгоманова (з 1924) у Празі. 1928–1929 разом з О. Андрієвським і А. Макаренком очолював Укр. Нац. раду, створену з метою об’єднання українців на еміграції. Автор наук. досліджень з геології.

Літ.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної ради: Біографічний довідник. К., 1998. С. 191; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. С. 142, 125, 176, 333; *Онацький Є.* Українська мала енциклопедія: 16 кн.: у 8 т. Буенос-Айрес, 1967. Т. 8, кн. XVI. С. 2076.

Тетяна Осташко

ШЕКУН-КОЛОМИЙЧЕНКО Марія Феофанівна (1893, м. Єлисаветград (суч. м. Кропивницький) — 03.03.1938, м. Сімферополь) — співачка, виконавиця класич. оперного й камерного репертуару та укр. нар. пісень, гром. діячка.

Народилась у родині військ.-морського лікаря Феофана Шекуна. Переїхала з родиною до м. Ніжин, де брала участь у виставах самодіяльних театр. колективів. Зустрілася з М. Заньковецькою, яка стала її вокальним педагогом. У 1913 вступила до Московського філармонічного училища (клас О. Донського), згодом перейшла до Московської консерваторії, де вчилася у італійського педагога У. Мазетті. В роки навчання виступала в концертах укр. муз.-драм. тов-ва «Кобзар». Вийшла заміж за укр. гром.-культ. діяча Федора Коломийченка, взяла подвійне прізвище. Удосконалювала вокальне мистецтво в Італії (1917–1918). Дістала ангажементи оперних театрів Італії та ін. країн. 1918 разом з чоловіком прибула до Галичини. У Стрию брала уроки співу та вивчала укр. репертуар в О. Нижанківського. У квітні 1919 виступала з концертами у Дрогобичі, Станиславові та Стрию. Концерт у Станиславові 19.03.1919 відвідали представники італійської місії, яка перебувала в тимч. столиці ЗУНР. Пізніше гастролювала в Італії, Австрії та Польщі. Присвятила себе концертно-камерному виконавству, якого в Україні ще не існувало. 1921 прибула до Харкова. Після 12 тріумфальних концертів у тодішній столиці УСРР, протягом кількох місяців з великим успіхом виступала на Кубані, Північному Кавказі, Ростові та ін. містах. 1927, після виступу в Києві (15.01.1927), дала 15 концертів у Ленінграді. 1928 виступала в Білорусії. 1929 здійснила концертне турне по Закавказзю у т. ч. у Тбілісі та Баку. Пізніше, через запалення легенів, виступала зрідка, лише у Севастополі,

куди переїхала. Репресована після арешту її другого чоловіка морського офіцера Куценка (1937). За звинуваченням у шпигунстві на користь зарубіжних держав засуджена до розстрілу. Вирок виконаний у Сімферополі. Посмертно реабілітована 27.03.1957.

Літ.: Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. / І. Боберський / Упоряд. Ю.А. Мицик. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 169; *Лисенко І.* Розстріляний талант (До 120-річчя від дня народження Марії Шекун-Коломийченко) // Кримська світлиця. Сімферопіль, 2013. 19 квітня. № 6; *Онищенко Н.* Чому зчорніла червона троянда // Дзеркало тижня. Київ., 2008. 8–14 березня. № 9. С. 12; *Павлишин О.* Українці Наддніпрянщини у Східній Галичині в 1918–1920 рр. // Галичина. Івано-Франківськ, 2012. № 20–21. На пошану М.В. Кугутяка. С. 172–182.

Олег Павлишин

ШИШМАНОВ Іван Димитров (22.06.1862, Свиштов, Болгарія — 22.06.1928, Осло, Норвегія) — болгарський гром.-політ. діяч, літ-знавець, етнограф, історик, філософ, дипломат.

Походив з давнього роду болгарсько-македонського царя Шишмана. Закінчив пед. училище у Відні, навчався в Єнському, Женевському і Лейпцігському ун-тах. Докт. філософії (1888). Один із засновників Софійського ун-ту (його проф. з1894), Держ. рисувальної школи, що згодом стала Нац. худ. академією (1896). Заснував серійне наук. видання «Збірник народних пісень, науки й літератури» (1889–1902), був ред-ром журналу «Болгарський оглядач» (1893–1900). Дійсний член Болгарської АН, член-кореспондент Сербської АН та Югославської Академії наук і мистецтв, Грецької, Чехословацької і Угорської академій наук.

Входив до Нар.-ліберальної партії. 1903–1907 мін-р нар. освіти. На цьому посту відкрив школу для сліпих (1906), ініціював заснування Нац. театру, муз. училища, Академії мистецтв, Музею етнографії, бібл-к тощо. Пішов у відставку через незгоду з діями уряду під час Ун-тської кризи. Значної уваги надавав вивченню болгарського нац. відродження XIX ст. Активно займався громад. діяльністю, обирався гол. Спілки болгарських учених, письменників і художників та Спілки болгарських читалень.

Зі студ. років тісно пов'язаний з укр. нац. рухом — підтримував контакти з М. Драгомановим (одружений із його донькою Лідією), І. Франком, М. Павликом, Л. Українкою, В. Гнатюком, К. Студинським. 1907 обраний почесним проф. Харківського ун-ту, 1914 — дійсним членом НТШ у Львові. Після укладення Брестського мирного договору УНР з Центральними державами (1918) призначений повноважним представником Болгарії в УНР та УД (1918–1919). 07.05.1918 вручив вірчі грамоти гетьману П. Скоропадському. Після захоплення Києва більшовиками в березні 1919 повернувся до Софії, зберігши довірчі зв'язки з укр. політ.

діячами в еміграції. 1926 обраний головою Укр.-болгарського тов-ва. Став засновником і першим президентом Болгарського відділу Пан'європейського союзу. Пожертвував частину власної бібл-ки Македонському студ. тов-ву «Вардар». Член Македонського наук. ін-ту.

Літ.: Енциклопедія українознавства / Наукове товариство імені Шевченка. Париж, 1955–2003. Словникова частина. Т. 10.; *Головченко В.І.* Шишманов Іван Димитров // Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / Л.В. Губерський (гол.). К.: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.; Енциклопедія українознавства / Наукове товариство імені Шевченка. Париж, 1955–2003. Словникова частина. Т. 10; *Павленко В.* Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. К., 2010. Т. 19. С. 59–70; *Гай-Нижник П.П.* Українсько-болгарські міждержавні і дипломатичні відносини: рік 1918-й // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 125. С. 47–58; *Матяш І.* Роль дипломатичних установ у започаткуванні українсько-болгарських міждержавних відносин (1918–1921 рр.) // Український історичний журнал. 2018. № 2 (539) (березень–квітень). С. 53–73.

Олексій Лупандін

ШМІГЕЛЬСЬКИЙ (Шміґельський, Шмигельський) Андрій (Андрух) [крипт. та псевд.: Н. Н., Селянин] (1866, с. Залужжя, Збаразький пов., Австро-Угорщина (суч. Тернопільський р-н, Тернопільська обл.) — 11.1919 (01.1920), м. Проскурів (суч. м. Хмельницький)) — гром. і держ. діяч, селянин, член УНРади.

Належав до Русько-укр. радикальної партії. 1899 став співзасновником і провідним діячем УСДП. 1902 один з орг-торів сел. страйків у Збаразькому пов. Друкувався у виданнях «Народ», «Земля й Воля» та ін. соціал-дем. часописах. 16.05.1898 разом з П. Думкою та ін. зустрів І. Франка та Л. Мартовича у Тернополі. У вересні 1907 обраний до Галицького сейму від УСДП (на додаткових виборах після смерті Д. Остапчука). Став першим і єдиним за всю історію Галицького сейму послом — соціал-демократом (1908–1913). 1918–1919 делегат Укр. Нац. Ради ЗУНР від Збаразького пов., заст. голови Президії (управи). У складі делегації УНради взяв участь в проголошенні Акту Злуки у Києві (22.01.1919) та роботі Трудового конгресу України. У липні 1919 переїхав до Кам'янця-Подільського. Воював у складі Збаразького куреня 17-ї бригади УГА. Помер від тифу.

Літ.: Малюта О.В. Шмігельський Андрій // Енциклопедія історії України: Т. 10. К., 2013. С. 548–649; *Павлишин О.* Шмігельський Андрій // Довідник з історії України. К., 2001. С. 1092–1093.

Роман Тимченко

ШУЦЬКОЙ (ПЛАКСА) Борис Йосипович (11.04.1870, Херсонщина — 1964, м. Бордо, Франція) — військ. діяч, військ. мін-р УД.

Закінчив Нижньоновгородський кадет. корпус, 2-ге Костянтинівське військ. училище, Академію Генштабу. Учасник рос.-японської війни 1904–1905. Після повернення з Маньчжурії підполк. Плакса змінив прізвище на Щуцькой. Під час I Світової війни командував полком, стрілецькою дивізією, Георгієвський кавалер, був важко поранений. З березня 1917 знаходився у резерві чинів Одеської військ. округи.

За Гетьманату нач. відділу Ген. штабу, представник військ. офіції при мін-ві фін-сів. При формуванні нового складу уряду 12–14.11.1918 зайняв посаду військ. мін-ра. Це був особистий вибір глави держави. Пізніше П. Скоропадський наголошував: «Рогозу, дуже поважну людину, я з задоволенням змінив на молоду і рішучу людину, генерала Щуцького». У складеному станом на 21.11.1918 списку генералітету УД вказується, що ген. хорунжий **Б. Ш.,** в. о. військ. мін-ра, пов'язаний з Україною місцем проживання, має помешкання в Одесі. У графі щодо знання укр. мови — позначка «не розмовляє». 23.11.1918 наказом гетьмана йому присвоєно звання ген. значкового (генерал-лейтенанта).

У новому уряді була введена посада морського мін-ра, тому **Б. Ш.** мав опікуватися лише військами сухопутними. Саме на його урядування прийшовся поч. бойових дій проти повстанських сил Директорії, що позначилося на характері його діяльності як мін-ра. Вже першого дня засідань Ради Міністрів 15.11.1918 **Б. Ш.** отримав доручення уряду разом з мін-ром шляхів сполучень Е. Ландсбергом надати допомогу німецьким військам в орг-ції їхньої евакуації. Наступного дня зробив доповідь про внутр. становище держави, яка була прийнята до відома. Її зміст і хід обговорення не протоколювалися.

Фактична відсутність регулярного війська примушували уряд і П. Скоропадського шукати бойову силу у боротьбі з Директорією. Ставка була зроблена на орг-цію добр. дружин рос. офіцерства. За наполяганням мін-ра внутр. справ І. Кістяковського 18.11.1918 гетьман призначив головнокомандувачем усіх збройних сил ген. Ф. Келлера, підпорядкувавши йому й цивільну адм-цію. П. Скоропадський сподівався, що великий авторитет уславленого кавалер. воєнач., «першої шаблі» Росії в армії дозволить залучити до захисту гетьманської влади значні сили рос. офіцерства.

Рішучий ген-л зрозумів свої повноваження як диктаторські і відразу призначив члена уряду, військ. мін-ра **Б. Ш.** «гол. нач. постачання укр. армії фронту». 22.11.1918 мін-р повідомив про це на засіданні Ради Міністрів і попросив виділити у його розпорядження 150 млн. крб. на витрати, пов'язані з військ. діями. Ніяких заперечень з боку уряду таке призначення не викликало. Заявлена сума асигнувань була обмежена

25 млн. крб. Існували побоювання, що виділені гроші будуть використані на потреби Півн. армії, командувачем якої був Ф. Келлер.

У наступні дні **Б. Ш.** вносив нові пропозиції щодо виділення 25 млн. крб. для забезпечення евакуації укр. військовополонених з Австро-Угорщини. Уряд погодився асигнувати 5 млн. крб. По 25 млн. крб. було виділено на загальні військ. потреби та Луганському патронному заводові за виготовлену продукцію. Доводилося ухвалювати постанови уряду й дрібніших питань — про охорону рум. військ. складів на тер. України, повернення військ. відомству гарматної майстерні тощо. Низка відомчих з-нопроектів розглядалася в Малій Раді Міністрів за участю заст. військ. мін-ра ген. Ю. Корнієнка, але до затвердження їх урядом справа не дійшла.

Виразно промонарх., антиукр. спрямованість дій ген. Ф. Келлера і створеної ним цивільної Ради оборони, примусили П. Скоропадського 27.11.1918 звільнити його з посади головнокомандувача і призначити свого полк. тов. кн. О. Долгорукова. Було ухвалено рішення оголосити призив до армії. 28.11.1918 **Б. Ш.** у доповіді з цього питання запропонував призвати до виконання військ. повинності осіб 1899 року народження, які проживають у Києві та Київському пов. Цей з-н так і не набув чинності. Стало очевидним, що призов киян лише одного року народження не дасть бажаного результату. Тим більше, що його проведення у селах Київського пов. було дуже проблематичним.

За тиждень був напрацьований новий з-нопроект, який **Б. Ш.** 05.12.1918 вніс на розгляд Ради Міністрів. Ним передбачалося призвати усіх чоловіків-киян, народжених у 1889–1898, здатних носити зброю. Очевидно, з-нопроект був скалькований з аналога, розрахованого на умови призову мирного часу. Створювалися центр. та районні приймальні комісії. Нач. районної Державної варти подавали до них списки мешканців, гол. комісій у триденний термін мали провести призов. Обговорення з-нопроекту завершилося 12.12.1918, коли бої вже точилися у передмістях столиці.

За яких обставин **Б. Ш.** залишив посаду військ. мін-ра встановити за журналами засідань уряду не вдалося, оскільки за 07–10.12.1918 вони відсутні. 06.12.1918 він ще брав участь у роботі кабінету мін-рів, зробив доповідь про становище у Шостці у зв’язку з від’їздом німецьких військ. 11.12.1918 на засіданні Ради Міністрів **Б. Ш.** не було. Цього ж дня за пропозицією прем’єра С. Гербеля уряд схвалив кандидатуру нач. Єлисаветградського кіннотного училища ген. хорунжого Б. Генгросса на посаду військ. міністра. Виявити наказ гетьмана про його призначення не вдалося, проте 14.12.1918 він взяв участь в останньому засіданні уряду.

Цілком вірогідно, що **Б. Ш.** в період з 07.12. по 10.12.1918 залишив посаду. В ці дні чи пізніше він виїхав до Одеси. У 1919–1920 перебував у

резерві чинів ЗСПР і Рос. армії П. Врангеля. В еміграції жив спочатку в Естонії, працював у рос. видавця. Згодом переїхав до Франції, працював на заводі, у торг. центрах. Займався літ. творчістю. В кін. 1930-х вийшли книги його оповідань «Рок», «Бой», роман «Суд» та ін. Похований на кладовищі м. Бордо, Франція.

Літ.: Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст. Генерали і адмірали. Харків, 2007; *Тинченко Я.* Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. І. Київ, 2007; Генерал Келлер. Москва, 2007; Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. І. Київ, 2015; *Пиріг Р.* Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016.

Руслан Пиріг

ЩОРС Микола Олександрович (06.06.(25.05).1895, м. Сновськ, Городнянський пов., Чернігівська губ. — 30.08.1919, біля с. Білошиці) — рад. військ. діяч, командувач дивізії.

Народився у сім'ї залізничника-машиніста. Закінчив церк.-парафіяльну школу, 1910 вступив до Київської військ.-фельдшерської школи. Брав участь у І Світовій війні, спочатку військ. фельдшером, потім рядовим дійсної військ. служби. У квітні 1917 присвоєно звання підпоруч., у грудні 1917 за станом здоров'я був звільнений від військ. служби.

Повернення **М. Щ.** до Сновська на поч. лютого 1918 збіглося із німецько-австрійською окупацією України, встановленням на кордонах з РФСРР т. зв. «нейтральної зони» завширшки 10–40 км, з якої мали бути виведені як рос., так й укр. війська. Сюди влітку відступали з тер. України сотні учасників антигетьманського Звенигородсько-Таращанського повстання, придушеного німцями. Рад. керівництво вирішило сформувати з колиш. повстанців військ. підрозділи. 22.09.1918 Всеукр. ЦВРК видав наказ про створення двох укр. повстанських дивізій. **М. Щ.** був призначений командиром Богунського полку у складі 1-ї дивізії. Полк формувався у районі Унеча–Зерново, де **М. Щ.** познайомився з Фрумою Хайкіною — діяльною співробітницею місцевої ЧК, яка стала його цивільною дружиною.

13.11.1918 Раднарком РФСРР анулював умови Брестського мирного договору і повстанські дивізії розпочали просування вглиб укр. тер. 12.01.1919 був зайнятий Чернігів, 06.02.1919 Богунський і Таращанський полки ввійшли до Києва. **М. Щ.** став комендантом міста, невдовзі був призначений нач. 1-ї Укр. рад. дивізії, виїхав на фронт. Очолювана **М. Щ.** дивізія вела бої з військами УНР, окр. частини якої вже знаходилися за півсотні верст від Києва. У кінці березня–квітні 1919 в результаті успішного наступу були зайняті Вінниця, Жмеринка, Бердичів. Упродовж

травня–червня 1919 **М. Щ.** провів реорг-цію дивізії, звівши полки у три бригади — Богунську, Таращанську і Новгород-Сіверську.

Невдоволення селян України зем. і прод. політикою рад. влади відображалося на настроях бійців, стані військ. дисципліни і боєздатності. На поч. серпня 1919 **М. Щ.** відмовився виконувати наказ командувача 12-ї армії про переведення дивізії під Київ, на який наступали війська Добр. армії. Командувач Укр. фронтом В. Антонов-Овсєєнко з тривогою і відвертістю доповідав Раді оборони РФСРР: «Укр. армія, яку будували не комуністи, не зжила партизанський повстанський дух і аж ніяк не може в масі своїй вважатися цілком надійною нашою опорою».

Л. Троцький усвідомлював всю небезпеку партизанщини в армії і вживав заходів до викорінення негативних тенденцій. Створюються єдині збройні сили РФСРР, скасовуються назви «укр.» фронту, армії, дивізій. У з'єднаннях вводяться політвідділи. Був ліквідований наркомат військ. справ УСРР. 1-ша Укр. дивізія **М. Щ.** зливається з дивізією І. Дубового і отримує назву 44-ї. Начдивом стає **М. Щ.**, І. Дубовий його заст. Під натиском військ армії УНР і УГА підрозділи дивізії змушені відступати.

Л. Троцький і реввійськради армій намагаються позбутися рад. командирів — партизанських отаманів — 21.07.1919 у Кременчуку розстрілюють командира бригади А. Шарого. Невдовзі 44-а дивізія за нез'ясованих обставин втрачає одного з найавторитетніших комбригів Т. Черняка. Услід за ним раптово помер командир Таращанської бригади В. Боженко. В обох випадках офіційно вбачався петлюрівський (польський) слід.

М. Щ. намагається зупинити наступ військ УНР перед Коростенем. 30.08.1919 разом з своїм заст. І. Дубовим і політкомісаром 12-ї армії С. Танхіль-Танхілевичем прибув на лінію фронту біля с. Білошиці. Тут, за версією І. Дубового, який знаходився поряд з начдивом, о 7 год. вечора **М. Щ.** був убитий пострілом з кулемета петлюрівців. За наказом І. Дубового тіло **М. Щ.** без мед. обстеження терміново відправили до Коростеня, звідти на ст. Клінци (суч. Брянська обл.), де відбувалося прощання за участю цивільної дружини Ф. Хайкіної, батька і сестри **М. Щ.** Труна з тілом покійного була поміщена у цинковий ящик, запаяна і у супроводі дружини і варти з курсантів школи червоних командирів потягом перевезена до Самари. Ніяких спроб розслідувати обставини загибелі начдива штаб 12-ї армії не робив.

14.09.1919 на місц. кладовищі відбулося поховання **М. Щ.** За клопотанням Ф. Хайкіної на кошти, виділені Самарським губвиконкомом, був споруджений мармуровий надгробок. Ф. Хайкіна якийсь час перебувала у Самарі, де народила доньку Валентину. Пізніше у Москві навчалася на робітфаку, закінчила Вище техн. училище за спец. інженер-електрик. Частина кладовища з могилою **М. Щ.** була знесена у зв'язку зі зведенням пром. об'єкта.

Після виходу худ. фільму «Чапаєв», на зустрічі кіномитців з членами Політбюро ЦК ВКП(б), Й. Сталін, вручаючи орден Леніна О. Довженку, заявив, що є фільм про рос. героя Чапаєва, і запитав чи знає режисер про **М. Щ.** Це було імперативне замовлення вождя на героїзацію «укр. Чапаєва». Про розмову з вождем О. Довженко доповів керівництву ЦК КП(б)У, яке дало у 1935 старт нестримній глорифікації особи **М. Щ.**

О. Довженко поставив фільм «Щорс», за який отримав Сталінську премію. С. Скляренко присвятив **М. Щ.** роман, О. Десняк — повість, Й. Количев — поему. Були поставлені три опери: «Щорс», «Богунці», «Полководець», написані популярні пісні. У 1935 вийшов збірник «Легендарный комдив» із спогадами Ф. Хайкіної, І. Дубового та ін. Місто Сновськ перейменовно на Щорс. Його ім'я отримали села, вулиці, площі, колгоспи. Перед війною було кілька спроб впорядкувати могилу **М. Щ.**, але віднайти місце поховання до війни не вдалося.

Влітку 1949 на прохання заст. гол. Ради Міністрів УРСР М. Бажана у Куйбишеві було проведено виявлення могили **М. Щ.** 05.07.1949 за участю Ф. Хайкіної відбулося упізнання тіла. Спец. комісія суд.-мед. експертів констатувала, що смерть наступила від наскрізного поранення в потилицю і ліву пол. черепа з пошкодженням мозкової речовини, зробленого з короткоствольної зброї типу «наган». Висновок не був оприлюднений. Москва не дозволила перенести прах **М. Щ.** до Києва. 10.07.1949 його останки були перепоховані у Куйбишеві.

У повоєнний час відновилися роботи над виконанням постанови ЦК КП(б)У 1938 про зведення у Києві пам'ятника **М. Щ.** В 1949 був схвалений проект кінної статуї. П'ятирічна праця групи митців на чолі з відомим скульптором М. Лисенком завершилася урочистим відкриття у кін. квітня 1954 пам'ятника **М. Щ.**, яке було одним з масштабних заходів до відзначення 300-ліття Переяславської ради. Останнім часом у ЗМІ точаться гострі дискусії щодо долі пам'ятника, концентруючи увагу на протиставленні ідейного навантаження і худ. цінностей, нерідко залишаючи за межами обговорення первісний об'єкт монументального втілення.

Літ.: Дубовой И. Мои воспоминания о Щорсе. Киев, 1935; *Герасимов Є.* Микола Щорс. Київ, 1955; *Карпенко В.* Щорс. Серия «ЖЗЛ». Москва, 1974; Малий словник історії України. К., 1997; Енциклопедія історії України у 10-ти т. Т. 10. Київ, 2013.

Руслан Пиріг

ЯРОШ Вальтер [нім. Walter Jarosch] (1879–1920) — німецький офіцер, поміч. нач. штабу німецьких військ в Україні ген. В. Гренера, майор.

Службу розпочав лейтенантом, навчався у військ. академії. Володів рос. мовою. У роки І Світової війни — у штабі 8-ї армії, під час Сх.

кампанії з лютого 1918 — у штабі 1-го корпусу, яким командував В. Гренер. Брав активну участь в підготовці квітневого 1918 перевороту в Україні. Разом з нач. розвідвідділу штабу майором Г. Гассе займався пошуками кандидатури майбутнього глави укр. держави, які у сер. квітня 1918 мали кілька зустрічей з ген. П. Скоропадським. У спогадах гетьман пише, що просив їх про блокування підрозділу січових стрільців, які несли охорону УЦР. 24.04.1918 відбулася зустріч з В. Гренером, у якій взяли участь Г. Гассе і **В. Я.** Обговорювався, за словами П. Скоропадського, «проект угоди зі мною», тобто зобов'язання, які мав взяти на себе гетьман в обмін на сприяння німцями перебранню його прихильниками влади від УЦР.

Ні спогади П. Скоропадського, ні ін. вітчизняні іст. джерела містять відомостей про діяльність **В. Я.** влітку 1918. На поч. жовтня 1918 він за дорученням В. Гренера вів переговори з представниками укр. соц. партій, які домагалися майже повної зміни складу Ради Міністрів. Він вважав, що це буде схоже на переворот і наполягав на поступовій ротації урядовців.

Розпад Четверного союзу, очевидна поразка Німеччини у І Світовій війні призвели у жовтні 1918 до істотних змін у владних інститутах Рейху. Вплив підтримуваного раніше кайзером вищого військ. командування у сфері зовн. політики впав. Новий глава МЗС, колиш. мін-р колоній В. Зольф дозволив собі досить грубий випад проти Г. Гассе і **В. Я.** Очевидно, це було зроблено під тиском депутатів лівих фракції рейхстагу, які мали безпосередні зв'язки з укр. соц. опозицією. У цей час лідери українських соц.-федералістів С. Єфремов, А. Ніковський і А. Марголін телеграфно звернулися за допомогою до депутатів рейхстагу. Зокрема, йшлося й про антиукр. позицію окр. офіцерів штабу Оберкомандо. В. Зольф повідомляв посольство про те, що майори Г. Гассе і **В. Я.** на якийсь час будуть відкликані в Берлін для особистого звіту. При цьому він просив посольство негайно повідомити під яким би приводом можна це зробити. Раніше про таке грубе втручання МЗС у компетенцію Генштабу було неприпустиме.

Ген. консулу Е. Тілю, фактично в. о. посла, довелося переконувати шефа зовнішньополіт. відомства у складнощах відкликання офіцерів штабу Оберкомандо. Він визнавав, що вони betes noires (ненависні люди — *фр.*) для укр. націоналістичних кіл, але нач. розвідвіділу Г. Гассе щойно повернувся з відпустки, а **В. Я.,** права рука ген. В. Гренера, і той навряд чи погодиться на відкликання свого співробітника, не зробивши відповідних висновків. Відкликання не відбулося, обидва офіцери залишилися на посадах, а **В. Я.** після від'їзду у кінці жовтня В.Гренера фактично в. о. нач. штабу Оберкомандо.

В умовах антигетьманського повстання гол. турботою **В. Я.** було забезпечення виїзду німецьких військ на батьківщину. Брав участь у

переговорах з посланцями Директорії щодо умов пропуску ешелонів з німецькими вояками у Німеччину. Водночас залишався лояльним до П. Скоропадського, просив французького консула Е. Енно швидше прислати до Києва вояків Антанти і схиляв гетьмана до пошуку порозуміння з Директорією. У кін. листопада 1918 при переговорах з військових делегацією, до якої входив і командир січовиків Є. Коновалець, **В. Я.** влаштував його зустріч з довіреною особою П. Скоропадського П. Дорошенком. Від ім. гетьмана запропонував січовикам виїхати до Галичини, гарантуючи проїзд від Фастова до Збруча. Це викликало здивування полк., адже Київ вже був в облозі. Пізніше П. Скоропадський визнавав великою помилкою, що він особисто не зустрівся з Є. Коновальцем.

В. Я. разом з штабом Оберкомандо залишався у Києві й після приходу до влади Директорії. 17–18.01.1919 офіцери штабу через Брест виїхали до Німеччини. Після повернення до Берліна працював у військ. мін-ві.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995; *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. 2. Київ, 2004.

Руслан Пиріг

Скорочення

адв. — адвокатський
адмін. — адміністративний
арм. — армійський
артилер. — артилерійський
археограф. — археографічний
археолог. — археологічний
банк. — банківський
б-ба — боротьба
біб-ка — бібліотека
бібл. — бібліотечний
більш. — більшовицький
біол. — біологічний
богосл. — богословський
бурж. — буржуазний
вел. — великий
вел. кн. — великий князь
верх. — верховний
вет. — ветеринарний
видав. — видавничий
визв. — визвольний
виклад. — викладацький
військ. — військовий
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
вол. — волость, волосний
газ. — газета, газетний
гвард. — гвардійський
ген. — генерал, генеральний
гол. — голова, головний
герц. — герцог
госп. — господарство, господарський
гром. — громадський
грош. — грошовий
губ. — губерній

губ-тор — губернатор
дем. — демократичний
держ. — державний
дес. — десятина
дип. — дипломатичний
дип-тія — дипломатія
дир. — директор
Добр. армія — Добровольча армія
докт. — доктор, докторський
доц. — доцент
драм. — драматичний
др. пол. — друга половина
друк. — друкований
дух. — духовний
ек. — економічний
заг. — загальний
закорд. — закордонний
зап. — запасний
заст. — заступник
зах. — західний
зб. — збірник
зем. — земельний
з-н — закон
зовніш. — зовнішній
ін. — інший
ін. д. — інші дані
інжен. — інженер, інженерний
іноземн. — іноземний
ін-т — інститут
інформ. — інформаційний
іст. — історичний
кавалер. — кавалерійський
кадет. — кадетський
капіт. — капітан
кер. — керівник, керівний
кер-во — керівництво
кін. — кінець
класич. — класичний
кн. — князь
ком. — комуністичний
колиш. — колишній
конф. — конференція

кооп. — кооператив, кооперативний
КПІ — Київський політехнічний інститут
к-т — комітет
культ. — культурний
лейт. — лейтенант
Лівобер. — Лівобережний
літ. — літературний
літ-ра — література
майбут. — майбутній
матем. — математичний
мед. — медичний
механ. — механічний
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство
мін-р — міністр
Мінторгпром — Міністерство торгівлі і промисловості
місц. — місцевий
міськ. — міський
мол. — молодший
монарх. — монархічний
муз. — музичний
навч. — навчальний
надзвич. — надзвичайний
нар. — народний
наст. — наступний
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
обл. — область, обласний
окр. — окремий
округ. — окружний
осн. — основний
ост. — останній
офіц. — офіційний
офіцер. — офіцерський
парт. — партійний
пед. — педагогічний
півд. — південний
Півд.-Зах. — Південно-Західний
підполк. — підполковник
піх. — піхотний
пов. — повіт

пом. — помічник
прод. — продовольство, продовольчий
пром. — промисловий
просвіт. — просвітницький
Оберкомандо — Вище командування німецьких військ в Україні
окруж. — окружний
орг. — організаційний
орг-тор — організатор
орг-ція — організація
ост. — останній
офіц. — офіційний
офіцер. — офіцерський
пед. — педагогічний
півд. — південь, південний
піво-ів — півострів
повст. — повстанський
пол. — половина
політ. — політичний
полк. — полковник
поміч. — помічник
поруч. — поручик
поч. — початок, початковий
правн. — правничий
прапор. — прапорщик
приват. — приватний
природн. — природничий
прод. — продовольчий
просвітн. — просвітницький
проф. — професійний, професор
рад. — радянський
рев. — революційний
рев-ція — революція
ред. — редактор
реліг. — релігійний
роб. — робітничий
рос. — російський
Рум. — Румунський
сан. — санітарний
світ. — світовий
сел. — селянський
сер. — середина, середній
сільськ. — сільський

січ. — січовий
солд. — солдатський
соц. — соціалістичний
спец. — спеціальність, спеціальний
ст. — старший
стат. — статистичний
страх. — страховий
студ. — студентський
суд. — судовий
сусп. — суспільний
суч. — сучасний
сх. — східний
теор. — теоретичний
тер. — територія, територіальний
техн. — технічний
технол. — технологічний
т. зв. — так званий
тимч. — тимчасовий
тис. — тисяча
тов. — товариш
тов-во — товариство
торг. — торговий
трансп. — транспортний
труд. — трудовий
т. ч. — тому числі
Українбанк — Український народний кооперативний банк
укр. — український
укр-зація — українізація
укр-знавство — українознавство
Укрпродком — Український продовольчий комітет
ун-т — університет
учит. — учительський
учнів. — учнівський
федер. — федеративний
філол. — філологічний
фіз. — фізичний
філософ. — філософський
фін. — фінанси, фінансовий
ф-т — факультет
харч. — харчовий
хв. — хвилина
чл. — член

худ. — художній
хкт. — хутір
центр. — центральний
церк. — церковний
ЧК — Чрезвичайная комиссия
Чорномор. — Чорноморський
шк. — шкільний
юрид. — юридичний

АН — Академія наук
АРСР — Автономна радянська соціалістична республіка
ВБУ — Всенародна бібліотека України
ВКП(б) — Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ВУФКУ — Всеукраїнське фотокіноуправління
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
Всеукр. земський союз
ВСК — Верховна слідча комісія
ВЧК — Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією
ГКСВ — Головне командування Східних військ
ГНР — Гуцульська Народна Рада
ГСРР — Галицька Соціалістична Радянська Республіка
ДАРФ — Державний архів Російської Федерації
ДПУ — Державне політичне управління УСРР
ДСВС — Державний секретаріат військових справ
ДХБ — Державне хлібне бюро
ЕЗДП — Експедиція заготівлі державних паперів
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗСПР — Збройні сили Півдня Росії
ЗУНР — Західно-Українська Народна Республіка
КВО — Київська військова округа
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
МРМ — Мала Рада Міністрів
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НТШ — Наукове товариство ім. Т. Шевченка
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МДБ СРСР — Міністерство державної безпеки СРСР
МЗС — Міністерство закордонних справ
Наркомос УСРР — Народний комісаріат освіти УСРР
ОДПУ — Об’єднане державне політичне управління
ПАУК — Пан-Американська українська конференція

ПЛСР — Партія лівих соціалістів-революціонерів
ППС — Польська соціалістична партія
ПРОТОФІС — Всеукраїнська спілка представників промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства
РАН — Російська академія наук
РВР — Реввійськрада
РДОР — Рада державного об'єднання Росії
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РМ — Рада Міністрів
РНМ УНР — Рада Народних Міністрів УНР
РНК, Раднарком — Рада народних комісарів Росії
РОГО — Рада об'єднаних громадських організацій
РПЦ — Російська православна церква
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
РСДРП(м) — Російська соціал-демократична робітнича партія (меншовиків)
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСЧА — Робітничо-селянська Червона армія
РУП — Революційна українська партія
СА — Штурмові загони (нім. Sturmabteilung, SA)
СВУ — Союз визволення України
Совнархоз — Совет народного хозяйства (Рада народного господарства)
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — Січові стрільці
СУГУФ — Спілка українських громадян у Франції
США — Сполучені Штати Америки
ТУП — Товариство українських поступовців
УАН — Українська академія наук
УВО — справа Української військової організації
УГА — Українська Галицька Армія
УГВК — Український генеральний військовий комітет
УД — Українська Держава П. Скоропадського
УДХП — Українська демократично-хліборобська партія
УККА — Український конгресовий комітет Америки
УКП — Українська комуністична партія
УНГ — Українська народна громада
УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання
УНДП — Українська національно-демократична партія
УНП — Українська народна партія
УНР — Українська Народна Республіка
УНРада — Українська Національна Рада

УНС — Український національний союз
УНТ — Українське наукове товариство
УНТП — Українська народно-трудова партія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСС — Українська партія соціалістів-самостійників
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УРП — Українська радикальна партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДП — Українська соціал-демократична партія
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСДХ — Український союз хліборобів-власників
УСС — Українські Січові стрільці
УТА — Українське телеграфне агентство
УЦР — Українська Центральна Рада
ЦВК СРСР — Центральний виконавчий комітет СРСР
ЦВРК — Центральний військово-революційний комітет
ЦК — Центральний комітет
ЧУГА — Червона Українська Галицька Армія

Наукове видання

Енциклопедичний довідник «Діячі Української революції 1917–1921 років

Зошит 1

Комп'ютерна верстка Зубець Л.А.

Підписано до друку 27.12.2022 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 35,99. Обл. вид. арк. 34,19.
Тираж 300. Зам. 2. 2022.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

Файл:	енциклопед.дов_верстка.docx
Каталог:	C:\Users\HP 250 G8\Documents
Шаблон:	C:\Users\HP 250 G8\AppData\Roaming\Microsoft\Шаблоны\Normal.dotm
Заголовок:	
Содержание:	
Автор:	Сашенька
Ключевые слова:	
Заметки:	
Дата создания:	08.12.2022 14:59:00
Число сохранений:	81
Дата сохранения:	17.02.2023 17:34:00
Сохранил:	HP 250 G8
Полное время правки:	1 771 мин.
Дата печати:	17.02.2023 17:35:00
При последней печати	
страниц:	443
слов:	174 914 (прибл.)
знаков:	997 012 (прибл.)